Д. ДОРОШЕНКО

МОЇ СПОМИНИ
про недавнє-минуле

MRS O MOROZEWYCH
659 AMHERST ST
BUFFALO, NY 14207

Olena Morozewych
13269 W. Warren Ave
Denver, CO. 80228-4636

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

МОЇ СПОМИНИ ПРО НЕДАВНЄ-МИНУЛЕ

(1914—1920)

В ЧОТИРЬОХ ЧАСТИНАХ
ГАЛИЦЬКА РУЇНА — ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ —
ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ — ДОБА ДИРЕКТОРІЇ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
МЮНХЕН 1969

DMYTRO DOROŠENKO

MEINE ERINNERUNGEN
aus der jüngsten Vergangenheit

MY RECOLLECTIONS
from the Recent Past

MES SOUVENIRS
de ces derniers temps

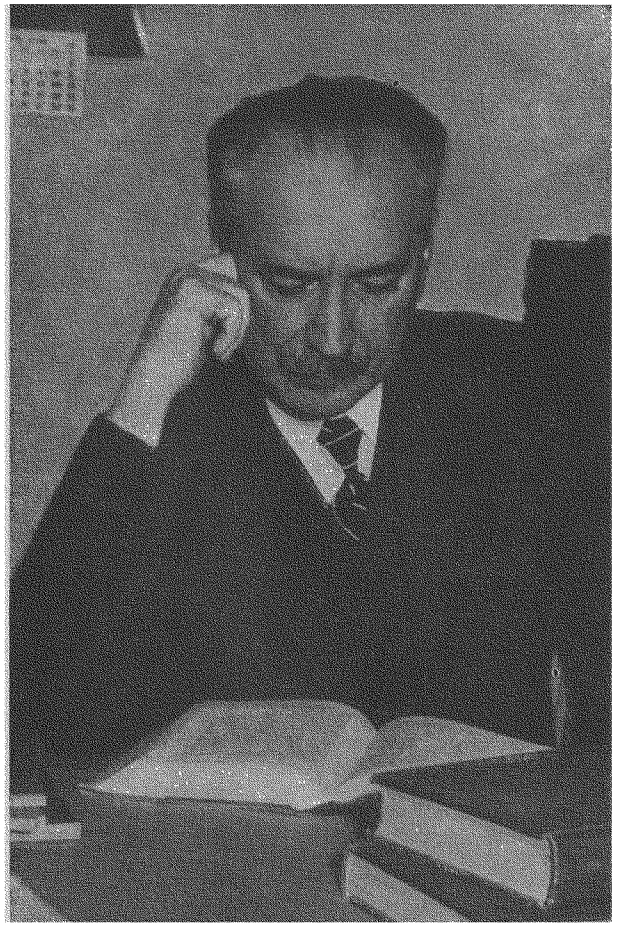

D. Doroshenko

Друковано в кооперативній друкарні „ЦІЦЕРО", Мюнхен 80, Цеппелінштр. 67

Herstellung: Druckgenossenschaft „CICERO" eGmbH, 8 München 80, Zeppelinstr. 67

ВСТУПНЕ СЛОВО

«Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920)» відомого українського історика та державного і політичного діяча, Дмитра Дорошенка, появилися були вперше у Львові, в видавництві «Червона Калина», безпосередньо після закінчення першої світової війни і на сьогодні є бібліографічною рідкістю. Коли ж тепер, у 50-річчя української національної революції та відновлення української державности, ми шукаємо за матеріялами, у яких ми могли б знайти відтворення цього важливого періоду у нашій історії, то насамперед спомини Д. Дорошенка є власне таким матеріялом.

Важливість і одночасно значення цих споминів не тільки в тому, що їх написав активний учасник подій того часу, але, передусім, у цьому, що написані вони sine ira et studio, об'єктивно та безпристрасно, з глибоким знанням проблем і людей. Дмитро Дорошенко зумів відтворити у своїх споминах події тоді ще справді «недавньо-минулого» та накреслити силюети великої кількости діячів наших і чужих, яким доля судила станути при кермі українського державного будівництва, чи які мали якесь відношення до української молодої держави.

Читаючи ці спомини, читач матиме змогу ствердити, що Д. Дорошенко не тільки добрий майстер пера, але теж глибокий та вдумливий спостерігач подій і людей, який вмів об'єктивно їх оцінити. Що більше, навіть у питаннях, які безпосередньо заторкували самого автора, він вмів зберегти об'єктивність, обмежуючися тільки до критичних зауважень, забарвлених легкою іронією, чи гумором. Під цим оглядом спомини Д. Дорошенка дуже позитивно вирізняються серед мемуаристики інших діячів того часу, які часто писали свої спомини під кутом оборони власних чи партійних позицій і своєї діяльности, наголошуючи у всіх інакшемислячих тільки негативні моменти, зглядно вишукуючи негативи навіть тоді, коли їх не було.

Дмитро Дорошенко — український патріот і державник, для якого не така чи інша партійно-політична програма, а конкретна вартість стосовної партії та її речників у змаганні за українську державу були вирішальним критерієм при оцінці. При цьому треба теж відмітити — і це читач побачить на основі власних слів автора, — що Дмитро Дорошенко був великим противником патріотичної бомбастики і людей того покрою, які свій, нібито, патріотизм виявляли «у шараварах широких як море», у «шапках з довжелезними шликами» і т. п. І ще одно: Дмитро Дорошенко, хоч і не був мілітаристом за своїми переконаннями, мав велике зрозуміння для збройної сили держави та болів політикою тих наших діячів, які з таких чи інших міркувань зробили все, щоб обезброїти Україну, що, як знаємо, спричинилося до трагічного фіналу нашої державности в 1917-1920 рр.

Про Дмитра Дорошенка не приходиться багато говорити. Нащадок гетьмана Петра Дорошенка, що проживав на Чернігівщині; він від ранніх років свого життя зв'язався був з українським науковим і громадським життям, здобуваючи повагу серед своїх і пошану у чужих. У роки війни він докладав всіх зусиль для того, щоб облегшити долю українського народу, використовуючи при тому свої широкі зв'язки і впливи. Зокрема важливу ролю відограв він на західньоукраїнських землях (в Галичині і Буковині), які найшлися були під російською оку-

пацією. Дмитро Дорошенко побував на ЗУЗ спершу як представник Союзу міст, а після революції у 1917 році, як крайовий комісар з правами генерал-губернатора. По відновленні української державности він включається в працю Центральної Ради. Особливий інтерес представляє період його діяльности на посаді губерніяльного комісара Чернігівщини, а відтак на посаді міністра закордонних справ України за Гетьманщини у 1918 році. Після виходу на еміґрацію Дмитро Дорошенко присвячується науковій діяльності і працює професором Карлового Університету та Українського Вільного Університету в Празі. Як гість-професор, Д. Дорошенко, часто викладає у Віденському, Берлінському і Женевському університетах. Темою його викладів у цих університетах була історія України. Тоді теж він написав свою «Історію України» та цілий ряд більших і менших наукових праць, довідок і т. п. Політично Д. Дорошенко був пов'язаний з Союзом Гетьманців Державників.

По закінченні другої світової війни Д. Дорошенко перебував спершу у Німеччині, а відтак у Канаді, де був професором у Колеґії св. Андрія в Вінніпезі. Помер Д. Дорошенко 1951 р. на 69 році життя.

Спомини Дмитра Дорошенка появилися друком у двох томах, які разом охоплюють роки 1901-1914 («Мої спомини про давнє-минуле») і роки 1914-1920 («Мої спомини про недавнє-минуле»). Цей другий том складається з таких чотирьох частин:

1) Галицька Руїна 1914-1917 рр. (про окупацію Галичини і Буковини Росією);
2) Доба Центральної Ради 1917-1918 рр.;
3) Доба Гетьманщини 1918 р.;
4) Доба Директорії 1918-1920 рр.

Від подій, про які писав Д. Дорошенко, вже проминуло чи проминає 50 років. Тоді, у роки «неповторної нагоди», наш народ не зумів закріпити своєї держави, яка поновно стала жертвою російської аґресії. Уважливий читач знайде у споминах Д. Дорошенка відповідь на питання про те, чому нам «встоятися не було сили». Спостереження та висновки Д. Дорошенка не втратили по сьогодні своєї актуальности. Але, що ще важливіше: спомини Д. Дорошенка показують і гостро демонструють те, що будівництво держави не легка і проста справа і що не вистачає тут сама романтика, візія і ентузіязм та вміння імпровізувати, чи навіть і геройство. При будові держави потрібно основного знання і глибокого розуміння конкретної дійсности, обставин і співвідношення внутрішніх та зовнішніх сил, як теж знання і самої «техніки» такого будівництва. З того погляду спомини Д. Дорошенка у чималій мірі свого роду лекція і практичної політики та її підставових заложень.

Спомини Дмитра Дорошенка мають вартість і для історика і для того покоління, яке вийшло на історичну арену вже тепер і яке взяло на свої рамена тягар боротьби, яку започаткувало покоління Дмитра Дорошенка.

Ми пропонуємо читачам спомини Дмитра Дорошенка у переконанні, що даємо їм до використання цінний матеріял, який вийшов з-під пера людини, яка проявила і виправдала себе на полі державницької теорії та практики.

Мюнхен, 20 січня, 1969 р.

Українське Видавництво

ЧАСТИНА ПЕРША

ГАЛИЦЬКА РУЇНА 1914 — 1917 РОКІВ

*

* *

Думка списати свої спомини про Галицьку Руїну 1914-1917 років прийшла мені ще в 1918 році, коли в моїх руках був увесь архів «Галиційскаго генерал-губернаторства» з усіми його «секретними» ділами. Я рішив використати документи цього архіву, щоб, доповнивши його своїми особистими враженнями, дати нарис історії цієї пам'ятної доби в житті Галицької України, тим більше, що в літературі, крім книжечки І. Петровича «Галичина під російською окупацією» (Відень, 1915), майже нічого по цьому питанню не існувало. Я розпочав свою працю і вже видрукував її початок під титулом «Галицька Руїна 1914-1917 років (спогади й враження)» в 3-ій книзі місячника «Наше Минуле» (Київ, 1918). Але мені не довелось вже побачити того початку в друку, в січні 1919 року я виїхав з Києва, і що сталось з галицьким архівом, я не знаю.

Весною 1921 року на пропозицію редакції американської «Свободи», передану мені листовно через д-ра Л. Цегельського, я почав писати свої спомини наново, тепер уже виключно з пам'яти (1914-1916 рр.) і вислав їх до редакції. Але вони не були друковані, і на кілька моїх листів до редакції і до д-ра Л. Цегельського, ні перша, ні другий нічого мені не відповіли так, що я навіть не знаю, що з моїм рукописом сталося. В усякім разі поведення редакції «Свободи» й д-ра Л. Цегельського для мене незрозумілі.

В 1922 році на прохання редакції російського місячника «Историкъ и Современникъ», що виходить в Берліні, я списав коротенько свої спомини під назвою «Война и революція на Украинѣ» (друковано в книгах 1-й та 2-й з 1922 року і в 4-ій з 1923 року), маючи на увазі головно інформаційну мету: познайомити російське громадянство з українським рухом і життям 1914-1918 років — в українському насвітленні. Тепер, на пропозицію видавництва «Червона Калина», подаю свої спомини рідною мовою, пишучи їх наново і маючи на увазі голов-

но галицько-українську публіку, для якої справи її тіснішої батьківщини за часи світової війни, гадаю, мають особливий інтерес.

До споминів про «Галицьку Руїну», які складають першу частину книги, додаю ще другу частину — мої спомини з часів відродження української державности над Дніпром в 1917-1918 роках. Ми ще так близько стоїмо до цих подій, що важко сучасникові й свідку зберегти потрібну об'єктивність і безсторонність. Але надіюсь, що все ж таки в своїх споминах подам такі фактичні матеріяли, часи і деталі, які певно матимуть інтерес для історика — та й для сучасника.

Прага, 12 серпня 1923 року.

I

Моя подорож закордон в липні 1914 року. Львів напередодні війни. Поворот з Швайцарії до Києва «довкола Европи». Війна і українство. «Найкраща нагода раз на все знищити так званий український рух». Погром українства в Києві й у Львові.

Літом 1914 року я виїхав на місяць закордон для спочинку. Я вибрав собі для побуту Швайцарію і дорога мені лежала через Львів, Краків та Відень. В половині липня по старому стилю вирушив я з станції Боярка під Києвом, де перебував з родиною «на дачі». Одна ніч їзди, і я вже на кордоні, на станції Радивилів, де я рік перед тим гостював у нашого звісного письменника і діяча, д-ра Модеста Левицького, що служив тут якийсь час при залізниці лікарем. Звідси ми робили наші екскурсії по Західній Волині, до Берестечка, до Луцька та до інших місцевостей. В Радивилові ніколи, здається, не бувало на станції людно: головний рух між Великою Україною й Галичиною йшов звичайно через Волочиська, і туди здебільшого й простували подорожні. Отже й цим разом публіки було небагато, пашпортові операції відбулись за якусь годину, і я вже по той бік кордону, в Бродах. На швидку руку снідаю, купую останнє число «Діла», згадуючи, як колись, у перве переїздивши російсько-австрійський кордон, — з яким святобливим почуттям купував я тут «Діло» — тоді, коли у нас в Києві української преси не було. Тепер уже мали свою «Раду», а «Діло» вільно приходило до Києва. Сідаю до австрійського вагону, що завжди після російських здавався таким маленьким, слухаю, як один кондуктор свиснув, а другий грає в трубочку, і потяг наш рушає. Швидко перебігають повз мене станції Ожидів, Заболотці, Красне, милуючи моє око своїми написами українською мовою. В Красному пересідаю на поспішний поїзд, що йде з Тернополя; носільник, що переносив мої речі, побачив у мене «Діло» і зрадів: натрапив на «земляка» з Росії; але ніколи нам розмовляти, поїзди стоять тут не так довго як в Росії; сідаю знову і

не встигаю розговоритись з якимись подорожніми з Одеси, що їдуть до Карлсбаду, як ось замаячила в далечині гора з висипаним курганом: це ж уже Високий Замок, а там і Львів.

Хоч як поспішав я до Швайцарії, щоб використати свій місяць відпочинку, але не зупинитись хоч на пару день у Львові не міг. Рівно десять літ перед тим — у 1904 році — був я вперше у Львові і прожив тут пару місяців; це було під час літніх університетських курсів, що було урядило «Товариство прихильників української літератури, науки і штуки» під проводом проф. М. Грушевського. З того часу рівно десять років не був у Галичині, хоч зносини з нею підтримував дуже живі і знав, який великий поступ зробила вона за ці десять років на всіх полях громадського життя і подивитись на це власними очима, відвідати старих знайомих і приятелів, проти цеї спокуси встояти я не міг, хоч би й як поспішав.

З двірця їду до «Народньої Гостинниці». В 1904 році її ще не було, і доводилось тулитись по всяких чужих готелях і шукати знайомих по чужих каварнях. Тепер же не встиг я ще розташуватись, як зустрів одного, другого знайомого, потім побачив своїх приятелів-еміґрантів В. В. Дорошенка, О. Ф. Назарієва і з ними почав обходити інституції, які мене особливо цікавили та розшукувати потрібних мені людей. Справді, як виріс український Львів за цих 10 років! Тоді більшість українських інституцій тулилось в будинку «Просвіти» на Ринку ч. 10. Тут була тоді й «Академічна Громада», куди я найбільше в ті часи вчащав. «Наукове Товариство імені Шевченка» мало тоді всього одну кам'яницю на вулиці Чарнецького ч. 26 і містилось само з усіми своїми установами в партері, а решта все віддавалось в найми. А яка різниця тепер: «Дністер» має свій окремий будинок, «Наукове Товариство» прикупило нову кам'яницю і розмістило свій музей і свою бібліотеку так, що є на що подивитись. Саме тоді переносили бібліотеку з «Академічного Дому». А там «Музичний Інститут імені Лисенка», чудовий «Національний Музей» і т. д. Як усе повиростало, як поширилось! Тоді, наприклад, «Діло» виходило в 1500 примірниках і уявляло з себе один аркушик на 4 сторінки. Тепер же була велика газета европейського типу, мала вже значний тираж, мала прекрасно влаштовану

власну друкарню, котру з зрозумілими гордощами показував мені М. М. Лозинський, що заступав на той час редактора. Та що будинки! Коли я побачив львівських знайомих, почув їх настрій, довідався про сподіванки і пляни, то поступ, який зробило українське життя в столиці краю за ці десять років уявився мені зовсім ясно: українці вже ставали тут у Галичині державною нацією, вони вже були на дорозі до того, щоб почувати себе господарями на своїй рідній землі. Почувався вже інший, як колись розмах політики, панували щирі інтереси й пляни. У Львові готувались до великого січового з'їзду, і д-р К. Трильовський подарував мені тільки що видану книжку — військовий статут, перший такий статут на українській мові, для майбутньої національної армії, що мала постати з оцих «Січей».

Коли увечорі пішли ми гуртком знайомих на Високий Замок і звідси дивилися на панораму Львова, то пригадалось мені, як перед десяти роками гуляв я тут одного разу з небіжчиком Х. К. Вовком; він розповідав мені, як то він перший раз приїхав до Львова щось за двадцятп'ять років перед тим, і як тоді виглядав український Львів, а як тепер (в 1904 році): який великий поступ! Як тоді в 70-х роках не було ніде української вивіски, а тепер ідеш Руською вулицею і скрізь бачиш українські написи; як мало було ще українських інституцій, і які слабкі; як мало було людей, громадян національного напрямку, яка мізерна була преса, література... Але за ці десять років, що ділили мене від мого першого побуту в Львові, поступ безмірно більший, як за ті двадцятп'ять, що ділили покійного Вовка від того часу, як він еміґрантом, простуючи на захід, у перве попав до Львова і двадцятп'ять років згодом, коли його прошено читати виклади з української етимології на вакаційних університетських курсах, на котрі приїхало аж тридцятп'ять студентів і студенток з Великої України! Я нагадав про це Ю. Бачинському, що був тоді на прогульці з Вовком і зі мною, а тепер зустрівся зі мною в «Народній Гостинниці». Але він розповів мені про такий поступ на полі народньої організації, на полі скріплення політичної свідомости й державного самопочуття, що далеко лишили за собою усе, що я уявляв собі, дивлячись на націо-

нальні інституції у прегарних власних будинках, на ті музеї, бібліотеки, книгарні, редакції, друкарні!

Поміж галицькими знайомими я зустрів і цілий гурт своїх земляків з Великої України; пам'ятаю, були тут крім В. Дорошенка та Назарієва, ще Л. Юркевич, М. Залізняк, Д. Донцов, Ф. Королів, А. Жук, А. Гаврилко, Й. Любарський-Письменний. Майже усі вони брали близьку участь в місцевому громадському й культурному житті, дехто служив на посадах по українських інституціях. Тепер уже ці інституції стояли на своїх власних ногах. Мені було приємно, що так багато з їх було засновано нашими наддніпрянцями, що дали їм своїми жертвами перебути перші довгі роки, поки громадянство в Галичині виросло й зміцніло. Тепер уже минули часи жертв і меценатства: тепер сам народ тримав долю своїх інституцій у власних руках, і окремі прояви благородного меценатства, такі, як наприклад, прекрасні фундації митрополита Андрія Шептицького, були лиш гарними квітками на загальному барвистому фоні громадської самодіяльности, карности і національної дисципліни.

Три дні мого побуту в Львові пролетіли як сон. Стільки цікавих зустрічей, скільки інтересних розмов! Пам'ятаю, послідній вечір провів я з цілою громадою земляків з Наддніпрянщини в гостях у посла Я. Ц-го на дачі під Львовом. Там були і троє англійських журналістів, що приїхали до Галичини знайомитись з краєм і спеціяльно з українськими справами: також знак, що Галицька Україна виступає вже на полі міжнароднього політичного життя. Серед них був один — Рафалович — що вже раніше був звісний своїми публікаціями про Галичину. Тепер він збирався видати спеціяльну книжку.

Якось перед від'їздом уже переходили ми з В. Дорошенком Гетьманськими валами. Це була неділя і по бульвару гуляло багато австрійських жовнірів в своїй яскравій уніформі. Я й кажу свойому тезкові: «Чи встоять ці півники проти москалів? Ой, глядіть, як почнеться війна, то буде тут у вас генерал-губернатором граф Бобринський!» Він тільки засміявся, — до того мої слова здались чудними. — «Ще й як битимуться! Ви не дивіться, що вони такі малі та куці, як до діла дійде, то битимуться добре». І нікому з нас не уявлялось

навіть, що ці слова промовлені мною справді навмання, здійсняться, та ще так скоро! Тоді ще не вважалося такою можливою війна. Правда, вбивство австрійського наслідника Фердінанда, про яке я прочитав ще в Києві, викликало певну тривогу, але серед широкої громади ніхто не вірив у реальну можливість війни; думка була, що все якось і на цей раз влаштується мирно.

Як не цікаво мені було ще залишитись у Львові, але на четвертий день я виїхав. На двірець проводили мене В. Дорошенко і Назаріїв. Тількищо сів я до вагону, як хлопчик-газетяр почав вигукувати на плятформі заголовок якоїсь сенсаційної новини. Мої супутники купили газету і встигли показати мені. Там стояло про ультиматум Австрії сербському урядові. Якесь несвідоме передчуття чогось страшного обхопило нас усіх трьох. Але ледве встигли ми обмінятись кількома фразами, як поїзд уже рушив. Ніхто не передчував, одначе, до яких страшних подій служив прелюдією цей ультиматум, що його передав в Беоґраді граф Форґач, той самий, що чотири роки згодом опинився послом у Києві.

Та враження від телеграми скоро розвіялось і я почав думати про все, що я бачив у Львові. Робилось від цього ясно і радісно на душі. Так, Галичина вже починає жити державним життям. Дарма, що Велика Україна ще спить, але коли прокинулась і здобуває вже державні права, хоч частина української землі, то це прискорить процес відродження і у нас. Останні числа українських видань, що я купив у Львові, — тут було і «Діло» і прекрасно видавана «Ілюстрована Україна» і «Свобода» і ще якісь — немов нагадували мені, якого розвитку досягло в Галичині наше культурно-національне життя. «Колись будемо мати таке і в Києві!» — думав я.

У Кракові я зупинився на одну добу і на швидку руку оглянув його пам'ятники. В потязі, що йшов з Кракова до Відня, здивувала мене велика кількість австрійських офіцерів. По всіх вагонах видно було їхні блискучі мундири. З Кракова кілька станцій їхав зі мною познанський поляк, що дуже нарікав на те, що мусить перервати своє лікування в одній з краківських санаторій і ставитись до війська — він був резервовим офіцером пруської армії. Перша звістка, яку я почув у Відні, було оповіщення війни Сербії. Я поїхав до го-

телю Müller на Grabeni'ї, в якому давно колись зупинявся по пораді небіжчика Євгена Олесницького. Був дуже стомлений і скоріше ляг спати. Коли чую в ночі — якийсь глухий шум, неначе рев. Я кинувсь до вікна і що бачу: внизу на вулиці море людських голов; юрба тихо посувається, виспівуючи якийсь не то гімн, не то марш, і всі йдуть в напрямку до цісарського палацу. Я догадався, що це патріотична маніфестація, — віденці радіють війні. Чи передчували бідолахи, як сумно вона для них скінчиться! Маніфестація тяглася цілу ніч аж до ранку, перепинив її тільки дощ, що пішов вранці. Я вже не міг заснути тої ночі, напосіли чорні думки. Але на другий день вранці, коли мені прийшлось ходити по Відні, я ніде не помітив якогось патріотичного захоплення. Це було зовсім не те, що довелось мені трохи згодом побачити в Берліні. Ранком кельнер, що подавав мені каву, з іронічною усмішкою на адресу демонстрантів запитав мене: «Ну, як Вам подобалось сьогоднішнє нічне гуляння віденців?» Візник, що увечорі віз мене на Westbahnhof, показав мені на групу мобілізованих людей, що йшли співаючи, і сказав: «диваки, чого вони радіють?»

В ночі, коли я вже їхав на Інсбрук, в купе спального вагону мене збудили. Роблено якусь перевірку пашпортів. Нечувана річ! — «Ваш пашпорт». Показую. Подивились, вернули, ідуть далі. Я питаю кондуктора: «що таке?» — Шукають сербів, відповів той. «Так ось яка вона — війна!» Заворушилась думка: чи не повернути назад на схід? — Пусте, рішив я, — війну буде дуже швидко льокалізовано . . . хіба можлива европейська війна?

В Льозанні, що була метою моєї мандрівки, я мав розшукати мойого земляка киянина К. М. Оберучева, котрий обіцяв знайти мені кімнату в якомусь пансіоні. Оберучев був колись полковником артилерії: він пристав до партії соціялістів-революціонерів і за співчуття до якогось збройного виступу в Києві 1905 року його було віддано під суд, позбавлено мундира і вислано поза межі Росії. Він оселився в місцевості la Sallaz біля Льозанни і жив там з родиною. Хоч було пізно, я з двірця поїхав просто до нього.

Оберучев повів мене до найближчого пансіону, замовив кімнату, де я й оселився, і заявив, що в мене цікава сусідка — Віра Миколаївна Фінґер (відома революціонерка, що двадцять

років просиділа в Шліссельбурзькій фортеці). Сам Оберучев, завзятий соціяліст-революціонер, обертався переважно в гуртках революційної еміґрації з Росії і знайомства в його здебільшого були «партійні». Ми з ним були знайомі на «українському ґрунті»: він любив Україну, співробітничав у «Кіевскій Старині» та в інших українських виданнях; у нас були і спільні приятелі — родина Русових у Києві. Від С. Ф. Русової я привіз Оберучеву листа. З панею Фінґер я не встиг познайомитись, вона лежала хвора і не виходила з кімнати, а мені взагалі не довелось довго пробути в Швайцарії, бо вже за два дні стало ясно, що буде велика буря: катастрофа світової війни висіла в повітрі . . .

«Скажіть — питав я Оберучева — Ви як людина військова, артилерист, Ви кажете, що Вас допускали на артилерійські вправи швайцарської армії, то скажіть — чи буде війна, чи ні?» — «Та що Ви! Хіба можлива тепер війна? При теперішному стані військової техніки війна була б таким жахливим кроволиттям, що ні один уряд не зважиться напасти на другу державу, щоб не викликати загально-европейської війни. А в Сербії усе скінчиться демонстрацією, воєнною прогулькою».

Хотілось вірити словам Оберучева, як спеціяліста, хоч газетні звістки ставали з кожним днем тривожніші. Я дуже хотів з'їздити до Женеви, щоб розшукати там і познайомитись із знакомитим Кузьмою Ляхоцьким, друкарем Драгоманових видань. Я й поїхав туди пароплавом по Леманському озеру. Але як тільки приїхав до Женеви, то прочитав в газеті таке, що просто з пристані пішов на станцію і вже поїздом скоріше поїхав назад до Льозанни з тим, щоб завтра вже вирушити до дому. Сумніву не було: европейська війна от-от мала вибухнути. Уже й Оберучев не затримував мене. Я рішив їхати через Німеччину, вважаючи, що коли війна і вибухне, то по Німеччині, як країні найбільш культурній, найлегше буде проїхати. Я купив квиток просто до Варшави, через Базель — Берлін.

Я дуже помилився в своїх рахунках. Доїхати до Варшави мені не довелося. До Берліна я попав як раз в день проголошення війни з Росією, але все таки добився до Торна до самої німецько-російської тодішньої границі. Переїхати границю вже

було не можна. З Торна мене з цілою масою російських громадян повезли до Штеттіна. Звідти на остров Рюген. Довелось зазнати багато лиха в цій мандрівці. Серед великої юрби подорожніх, котрих так само як і мене захопила війна, зустрів я кількох земляків: Миколу Міхновського, проф. Івана Фещенка-Чопівського, проф. Євгена Тимченка й ще декого. З острова Рюгена мені пощастило скоро вибратись до Швеції, в Стокгольм. З Стокгольму я проїхав шкуною до Гапаранди вздовж цілого шведського побережжя, потім до Торнео і звідси вже поїздом через цілу Фінляндію до Петербурґа. Ціла ця подорож від Льозанни до Петербурґа взяла 16 день, і повторюю — довелось зазнати багато неприємностей, тяжких пригод і всякого страху. Писати про це все не варто, бо після того всього, що ми пережили за останні роки від початку світової війни ледве чи це кому було б і цікаво читати. Але з того, який був початок, як швидко і несподівано зникали і змінялись в поглядах і в практиці культурних людей в культурних державах усі, здавалось, такі міцні здобутки цивілізації, як несподівано вибухала національна ворожнеча і озлоблення поміж народами, які бозна від якого часу мирно жили в сусідстві, — можна було гадати і передчувати, що ця війна потягне за собою незліченні жахливі наслідки і що в цілому устрою европейського життя постануть глибокі переміни, і хто знає, чи на краще.

Ще в дорозі через Фінляндію довелось мені почути про небувалий патріотичний захват, який обхопив усі кола російського громадянства, про патріотичне захоплення представників усіх національностей російської держави і т. д. Оповідали, як відразу припинився на звістку про війну великий страйк петербурзьких робітників і як вони замість червоних розгорнули три кольорові державні прапори і ходили величезними маніфестаціями по вулицях. Оповідали, як в Державній Думі представники усіх національних груп складали один за другим урочисті заяви про свою льояльність і вірне виконання обов'язку перед державою. Розказували про те, як відомий лідер російських реакціонерів і антисемітів В. Пуришкевич прилюдно цілувався з якимсь жидом, маніфестуючи забуття прежніх кривд і об'єднання в одному патріотичному пориві. Не чув я тільки нічого про якийсь виступ українців,

про якесь їхнє реаґування на події. Прибувши до Петербурґа, кинувся я зразу до знайомих земляків, але нікого не застав, усі ще були на від'їзді на Україні і не встигли ще повернутись до столиці. Тоді я почимчикував до «Української Книгарні» на т. зв. Петербурзькій Стороні і тут застав завідувача тої книгарні Крехотня. Від нього я довідався про таку новину, як закриття в Києві газети «Рада», головного тоді нашого національного органу. Газету було закрито на другий день після того, як в ній появилася передова стаття на тему про потребу всім стати на оборону спільної батьківщини і тим самим боронити «наші хати, наші тихії гаї», як стояло в статті. Заборона «Ради» сталася немов у відповідь на цю льояльну заяву. Початок не віщував нічого доброго.

На другий день мені пощастило добути квиток до Москви — пасажирський рух був тоді з початком війни дуже обмежений — і я зразу виїхав. У Москві я просто з двірця поїхав до С. В. Петлюри, мого давнього товариша й приятеля (в ті часи), який служив в управі страхового (асекураційного) товариства «России» на Люблінській площі. Тепер, як звісно, цей величезний будинок служить осередком страшної московської «Чека», і в його льохах мордують та розстрілюють людей. Петлюру я застав на службі і розповів йому про свої пригоди. Він зараз же скликав гурт своїх товаришів службовців, і я мусів повторити перед ними своє оповідання як живий свідок і жертва тих «німецьких звірств», про які тоді стільки говорилося й писалося в Росії. В Москві панувало ще більше патріотичне захоплення ніж в холодному Петербурзі і разом із тим вибухла злоба до німців, підсичувана звістками про ті справді безглузді й непотрібні утиски та знущання, яких вони допускалися на мирних мандрівниках і хворих з Росії, що як звичайно переповнювали німецькі курорти і яких несподівано застукала там війна.

Петлюра редаґував тоді у Москві місячник «Украинская Жизнь», що виходив тут від 1912 року і являвся свого роду офіціозом організованого українства в Росії й нашою тодішньою трибуною перед російським громадянством. Місячник цей згуртував біля себе найкращі наші літературні сили того часу по обох боках австро-російського кордону. Старий і досвідчений журналіст Петлюра дуже добре редаґував «Украин-

скую Жизнь». Кошти на її видання давали українські громади з Києва, Петербурґа й Москви.

«Ви дуже до речі опинились тут, звернувся до мене Петлюра: ми саме зараз випускаємо замість чергової серпневої книжки „Украинской Жизни" особливе екстренне видання свого роду декларації з приводу війни. Серед народностей, представники яких заявили про свою льояльність з трибуни Державної Думи, не знайшлось українців, так нехай така декларація з'явиться від редакції „Украинской Жизни", яко одинокої української трибуни перед лицем російського громадянства. Ось ми зберемось по обіді де з ким із тутешніх земляків, прочитаємо проєкт нашої декларації, а Ви перекажете про це киянам».

По обіді зійшлось нас усього четверо людей: крім Петлюри та мене ще тільки О. Хруцький адвокат у Москві, та Яків Шеремецинський, адвокатський помічник і номінальний видавець «Украинской Жизни». Більшість московських українців була, як і в Петербурзі, на виїзді. Автором тексту декларації був сам Петлюра. В ній говорилося, що для українців є лиш один вибір між Росією та Австрією, — вибір на користь Росії, і що українці повинні чесно та совісно виконувати свій обов'язок перед державою. Говорилося про нещиру політику Австрії щодо своїх українців, про ті розчарування, яких весь час зазнавали й зазнають наші галицькі земляки; зазначалося, що в Росії офіціяльні кола з недовір'ям і неприхильністю ставляться до українських домагань, але ця війна, де українці литимуть свою кров поруч усіх інших за спільну батьківщину, війна, котра має провадитись передовсім на українській землі повинна розвіяти всяке недовір'я і передсуди і дати українцям усе те, на що вони заслуговують і мають право.

Петлюра арґументував потребу такої декларації про льояльність тим, що в цей історичний момент, коли відбувається немов «примирення» російського громадянства з своїм урядом і робиться немов перегляд усіх народностей імперії, мовчанка українців може служити скріпленням того погляду, наче вони або не існують зовсім, або що для них в межах російської державности не може бути місця. А такий останній висновок мав би, між іншим, дуже лихі практичні наслідки для українського життя під теперішню хвилю. Треба також рахуватись із тим, що широкі кола громадянства й народніх мас на Україні принаймні тепер, в перші дні, піддались загальному захопленню і дивляться на війну так, як на необхідну оборону від ворога, що нападає на нашу хату. Отже декларація «Украинской Жизни» являється справжнім висловом настроїв широкого українського загалу, і тому її треба оголосити. Ми ухвалили прочитаний нам текст і він скоро потому появився замість чергової книжки «Украинской Жизни», яка вийшла пізніше.

Я недовго затримався в Москві, поспішаючи скоріше до Києва, до своєї родини, до товаришів по громадській роботі. Цілі дві доби їхав поштовий поїзд, переповнений пасажирами, від Москви до Києва, цей час мені здавався вічністю. Серед пасажирів було багато покликаних до війська резервових офіцерів, серед них моїм сусідою у вагоні опинився мій давній товариш по студентській громаді в Петербурзі Іван Личко, український публіцист, що писав в одеських «Южныхъ Записках», «Літературно-Науковім Вістнику» та по інших виданнях. Доля судила йому одним із перших ввійти до окупованого москалями Львова, а потім цілі роки нидіти в німецькім полоні.

Невеселі новини довідався я, коли нарешті дочвалав до Києва: більшість українських видань було завішено, а одного з редакторів місячника «Українська Хата» Павла Богацького заслано до Сибіру. Не помогла й льояльна заява «Ради», й те що місяць перед тим австрійська прокуратура у Львові сконфіскувала липневу книжку «Літературно-Наукового Вістника», видаваного тоді в Києві. За статтю проф. Грушевського «Сараєвська трагедія», де він гостро осуджував політику покійного ерцгерцоґа Франца-Фердінанда, що грозила кривавими міжнародніми конфліктами. Українство відразу було зараховано до сил, ворожих Росії у наступаючій війні і на нього посипались репресії.

Особисто я довідався про одну прикру для мене новину. В Києві з весни увільнилася посада директора міської Публічної Бібліотеки. Наша громада хотіла, щоб директором такої важливої культурної інституції був українець, отже висунуто було мою кандидатуру. Я в той час був бібліотекарем київського Художньо-Історичного Музею (тепер Національний

Український Музей) і давав лекції в двох комерційних школах, де директорами були наші люди — П. Холодний і Г. Козленко. Заміщення посади директора Публічної Бібліотеки залежало від міської Думи, а затвердження — від київського губернатора. Отже Дума вибрала мене одноголосно, а там мав сказати своє слово губернатор. Тим часом я виїхав за кордон і от тепер довідуюсь, що губернатор мене не затвердив через моє «україно́фільство» і «політичну неблагонадійність». В канцелярії губернатора один землячок мені пояснив, що в звичайні часи моя кандидатура може б і пройшла, але «під такий час» губернатор затвердити мене не зважився.

Настрій серед київських українців був дуже пригнічений. Усі сподівались як найбільшого лиха від цієї війни, якщо вона йтиме успішно для москалів. Одчай і розпач брали людей, коли думалось, що оці кайдани на українське життя куються українськими руками, поливаються українськими руками. А тут звідусіль надходять чутки, що мобілізація на Україні пройшла дуже успішно і з великим «підйомом». Тим часом одна за другою надходять звістки, що російське військо все далі та далі посувається в глиб території Галичини, і скоро звідтіля почали доходити ще неясні чутки про загальне гоніння на українство і про нищення всяких ознак українського національного життя. Маніфест великого князя Николая Николаєвича до «карпато-русскаго народа» не віщував нічого доброго. Ще більш непокоїла нас діяльність «Освободительнаго Карпато-русскаго Комитета», що заложився в Киеві з вибухом війни. Цей комітет складали відомі провідники галицьких москвофілів, котрі якось зуміли втекти з Галичини перед самим початком війни. Разом з ними був один москвофільський діяч, що вже від довшого часу перебував у Киеві на посаді учителя німецької мови в київській 1-ій гімназії. Це був відомий д-р Юліян Яворський. Про нього знали, що колись це була поступова людина, він листувався один час з Драгомановим, писав доволі цінні розвідки про український фолкльор і старе письменство в Галичині, останніми часами його зроблено було доцентом київського університету. Але разом з тим він відзначався якоюсь запеклою ненавистю до всього українського і не мав ніякого жалю до тих своїх земляків у Галичині, що додержувались українського національного

напрямку. Про один дуже характеристичний для Яворського з цього погляду випадок я розкажу трохи далі. Так от цей то д-р Яворський був одним з головних керманичів «Карпато-русскаго Освободительнаго Комитета», що мав своїм головним завданням допомагати побідній російській армії руйнувати українське життя. Казали, що Яворський був автором одної книжечки, надрукованої штабом київської військової округи з підзаголовком, що це «секретне видання». Ця книжечка мала служити підручником про Галичину, про її національні відносини, давала відомости, як розпізнавати «мазепинців» і «русскихъ» (у перших, мовляв, в хаті висить портрет Шевченка, лежать на полицях «мазепинські» книжки і т. д.). Цю книжечку давали від штабу кожному офіцерові, що їхав на галицький фронт. Кілька примірників цієї книжечки попали зразу до наших рук через мобілізованих офіцерів-українців.

Що одною з головних причин війни для Росії було бажання захопити Галичину і знищити там осередок національного українського руху, показали нам слова тодішнього міністра закордонних справ у Росії Сазонова. Коли до нього трохи згодом явилась делеґація від громади петербурзьких українців, яко до найбільш ліберального «европейського» з міністрів, та прохала заступитись за український рух, так несправедливо і нерозумно, мовляв, нищений російською владою в Росії і в Галичині, то цей ліберальний міністер відповів: «що ви хочете? Тепер то й випав найбільш зручний мент для того, щоб раз на завжди покінчити з вашим українством!» Відповідь ця не вимагала ніяких коментарів.

Дійсність показувала, що міністер Сазанов дуже вірно схарактеризував курс політики російського уряду щодо українства. Справді, громадське українське життя у нас в Росії завмерло. Всі газети й журнали один за другим були закриті. Коли редакція «Ради» звернулась до військової влади, щоб їй дозволено було відновити видання газети, генерал Бухгольц дав клясичну відповідь: «Не дозволяю. Нехай краще не просять!» «Просвіти», які подекуди збереглися ще від Столипінського розгрому в 1910 році, теж позачинювано. Українські клюби рятувалися тим, що всі: київський, полтавський, петербурзький, московський — повернулись в лазарети для

ранених. Українська молодь, як з інтеліґенції, так і з народу пішла вмирати за Росію на полях Галичини й Східньої Прусії, в тім числі всі «мазепинці» призивного віку. Ті, що залишились мусіли мовчати, навіть коли б вони схотіли заявити про свою вірність і льояльність. Справді, на зверх виглядало так, ніби з українством в Росії вже «покінчено». Для російського правительства і для тих кіл російського громадянства, що думали будувати майбутнє своєї держави на повній одноманітності й нівеляції усіх її народностей, зоставалась ще тільки Галичина, «Піємонт» українства, кубло мазепинства. І ось щоб «з коренем вирвати цю заразу», «роздавити раз на завжди осине гніздо й були звернуті всі заходи й зусилля. Це ми в Києві дуже скоро побачили і відчули.

II

Російське господарювання в Галичині. Граф Бобринський і його адміністрація. Антоній і Евлогій.

Перші кроки російської адміністрації в Галичині, на чолі якої став генерал-губернатор граф Олексій Бобринський (двоюрідний брат відомого вже перед тим своїм втручанням у галицькі справи члена Державної Думи графа Володимира Бобринського) позначилися спеціяльними репресіями проти всіх проявів національного українського життя; зараз-же по вступі російського війська до Львова було закрито всі без виїмку періодичні українські видання, всі культурно-просвітні товариства, клюби, книгарні, заборонено продавати або держати по бібліотеках усі без виїмку книжки на «малорусскомъ нарьчіи», як найсуровіше заборонено вживати це «нарьчіе» по всіх товариствах, організаціях, в суді, адміністрації, нарешті почались арешти й висилка до Росії представників української інтеліґенції, духовенства, селянства і просто звичайних обивателів, які мали нещастя підвернутись під руку, як каже московська приказка. Взагалі утворювалося якесь дуже чудне становище. Галичина до Росії не належала і з моменту оповіщення війни усі її мешканці являлись для російської влади «підданими ворожої держави», у відносинах до котрих обов'язували певні міжнародні правила, що наказували шанувати в окупованій країні національні та релігійні

права населення. Російська влада поставилась до Галичини, спеціяльно до українського її населення, яко до краю, що ніби повстав проти своєї метрополії і тепер доводилось його втихомирювати й карати. Всі заходи й ціле поводження російської влади в Галичині можна прирівняти хіба до режиму графа М. Муравйова на Литві й Білорусії при втихомиренні там польського повстання 1863 року. Як тоді край було оповіщено «искони русскимъ» і на цій підставі все, що тільки було польського, нищено без жалю, а білоруські і литовські мужики приводились в «русскій» вигляд, так і тепер і в Галичині, на підставі того, що це, мовляв, «искони русскій край» і «законное наслыдіе россійскаго царствующаго дома», все, що тільки виявляло собою місцеве своєрідне, самобутнє життя, оповіщено «мазепинствомъ» і нищено просто з дивовижним завзяттям і жорстокістю.

Та найдивніше з усього було те, що гонення було й на місцеву релігію, на греко-католицьку церкву або уніятську: явище, здавалось би, в XX столітті неможливе; але воно на сором нашого віку мало місце в Галичині і виявилося в систематичному насильстві над сумлінням і вірою переможеного, за допомогою сили зброї, населення. На чолі цих переслідувань і насильного навертання галичан на православ'є явився архиепископ волинський Антоній Хроповицький, що вже раніше вславився своєю боротьбою проти останків місцевих одмін в устрою церковного життя на Волині. Він, наприклад, наказував стягати до Житомира старі ікони ще уніятської доби і велів їх палити, не зважаючи на їх художню та історичну вартість, наказував руйнувати придорожні кам'яні хрести й «фігури», — мені самому доводилось чути про такі факти на місцях. Людина надзвичайно цинічна, яка в товаристві не може провести й півгодини, щоб не оповісти якогось непристойного анекдота або взагалі не звести розмови на двозначну тему, позбавлена моральних принципів архиепископ Антоній знайшов собі ревного помічника в особі єпископа холмського Евлогія, що як людина з морального боку стояв безмірно вище від Антонія, але відзначався якимсь диким фанатизмом, що доходив до жорстокости у відносинах до інакше віруючих, в даному разі до уніятів.

Пізніше, коли доля судила так, що мені довелось зайняти

в тій же Галичині місце Бобринського, я мав змогу особисто познайомитись з більшістю його головних співробітників, перечитати секретний архів генерал-губернаторства, всі «особо важныя» і «строжайше секретныя дѣла» я був тоді дуже здивований: граф Бобринський уявився мені особисто порядною людиною, зовсім не лютим кровопивцем і тираном, як можна було думати, судячи по наслідках його діяльности. Не раз в його донесеннях самому цареві читав я признання повної непридатности особистого складу середньої й нижчої адміністрації в краю, зложеної здебільшого з найгірших елементів російської поліції. Між іншим, граф Бобринський цілком не погоджувався з релігійною політикою Антонія і Евлогія, осуджував її, вважав за шкідливу. Але ті своє діло робили. Співробітники Бобринського, з якими довелось мені працювати виявились в більшості людьми порядними, безумовно чесними, освіченими, добрими службовиками; чимало серед них було природних українців, які трохи згодом опинились на визначних посадах і при республіканському і при гетьманському урядах України. Як могли вони бути знаряддям і виконавцями безглуздої політики, засудженої П. Мілюковим з думської трибуни, як «европейський скандал», політики, що мала фатальні наслідки для російських інтересів, бо озброїла проти Росії все українське населення Галичини, що на початку зустрічало російську армію зовсім не вороже і яке могло поставитись до неї справді як до «визволительки», як би це «визволення» не обернулось відразу в огидне насильство над совістю й переконанням мільйонів людей?.. На ці питання я не знаходжу ніякої іншої відповіді, як тільки ту, що й російська адміністрація, російська армія і російське громадянство перебували під впливом особливої гіпнози й настрою, котрі утворювались певною частиною російської преси й групою людей, які поставили собі завданням виховувати серед російського громадянства поняття й погляди на український рух як на щось органічно вороже російській державі й російському життю. Національне відродження українського народу, змагання до піднесення культури широких народніх мас дорогою просвіти на рідній мові, до здійснення національно-територіяльної автономії України, як ідеалу політичних відносин між Україною й Росією, все це означалось ім'ям «мазепинства»,

явища глибоко небезпечного для російської нації й російської держави, насаджуваного й підтримуваного якоюсь ворожою для Росії рукою із зовні. З цієї точки погляду, що поділялась керманичами російської політики, Галичина справді уявлялась гніздом «зарази», її «русское» населення здавалось збаламученим мазепинською пропаґандою за допомогою австропольських властей; цю пропаґанду треба було припинити, її керманичів і прихильників просто знищити, а населенню повернути його справжній «русскій» вигляд.

До всього треба додати, що політика російської влади в Галичині спиралась, як я вже згадував, на купку місцевих людей, так званих москвофілів, прихильників насаджування в Галичині російської мови, російської культури, які не бачили користи від національного розвитку на місцевій народній основі і вороже ставились до національного українського руху в краю. Серед цих людей були й ідейні одиниці, що по-своїому бажали добра своїому народові; вони відзначались упертим фанатизмом, що не розбирався в обставинах і засобах і йшов на осліп і на пролом. Ці люди, озлоблені переслідуваннями з боку австрійської влади, переслідуваннями, що знаходили собі співчуття серед національно настроєного українського громадянства, зробились найближчими дорадниками і практичними керманичами російської адміністрації в Галичині; дехто з них дістав службові посади, наприклад, радників або урядовців для особливих доручень при губернаторах. По їх вказівках роблено труси, арешти, висилки. Ці люди були відповідальні в багатьох випадках за переслідування своїх земляків, з котрими вони зводили свої партійні рахунки. Від них ішло натхнення або цькування в боротьбі з «мазепинством». Якщо взяти на увагу, що декого з них австрійський уряд переслідував раніш за отверте русофільство (а іноді й за військове шпигунство на користь Росії), а з моментом вибуху війни багато з них самі, або їхні родини справді потерпіли від австрійців, то не диво, що ці люди здобули собі певний ореол «мучеників за русску справу» і тому користувалися великим довір'ям і авторитетом. Аж тільки значно пізніше, після кількох місяців спільної роботи, самі представники російської адміністрації переконалися, як фактично вузькі, обмежені, морально нерозвинені і через те неперебірчиві в засобах були їхні галицькі дорадники і

скільки фатальних помилок, непотрібних жорстокостей було нароблено під впливом цих злих духів російських інтересів у Галичині. Як завжди, свідомість цих помилок прийшла запізно.

III

Враження від галицького погрому в Києві. «ТУП» і його діяльність. Наші приятелі — росіяни. Вивезення митрополита Андрія Шептицького. Приїзд М. С. Грушевського до Києва і його арешт.

Перші звістки про успіхи москалів у Галичині наповнили серця київських українців страхом і тривогою. Ще не маючи докладних відомостей про поводження російської влади, читаючи тільки газетні реляції про скорий поступ російської армії і заняття нею то того, то другого галицького міста, ми передчували, що кожний побідний крок російського війська, то болючий удар в живе тіло нашого народу. Коли дійшла до нас звістка про упадок Львова, то це вразило всіх нас мов удар грому. Багато людей плакало, а небіжчик Михайло Ткаченко зачинився в своїй кімнаті і три дні не виходив з неї, не пив і не їв від тяжкого смутку. Невимовний жаль і співчуття до наших галицьких земляків обхопили нас. І ось нам довелось побачити перші жертви галицького погрому, се були військово-полонені жовніри австрійської армії українці, поранені, котрих не просто гнали кудись на схід, а завозили до військового шпиталю в Києві. Один з таких полонених, учитель української гімназії в Городенці О. В. Костащук, лежачи поранений в шпиталі, написав картку на адресу Українського Клюбу в Києві і просив земляків якось відвідати його. Цю картку сестра-жалібниця вкинула в скриньку, і в клюбі її одержали. Зараз вибралось аж кілька наших дам і панночок з квітами, ласощами, їжою і поїхали на край міста до військового шпиталю. Але не така проста річ пробитись до полонених, стережених особливою вартою. Одинокою моїй жінці пощастило якимсь чудом проскочити поміж москалів з багнетами і таки розшукати Костащука в одній з численних палат величезного шпиталю. «Контакт» був установлений. Крім Костащука лежали ще десятки наших полонених земляків. Щоб мати вільний доступ до них моя жінка і ще кілька пань вступили добровільними сестрами-жалібницями до шпиталю, і тепер можна було нести поміч і розвагу бідолашним брацям. Навіть мені удалося, начепивши на себе пов'язку з червоним хрестом на руку, під виглядом санітара двічі побувати в шпиталі і познайомитись з Костащуком та іншими земляками, простими селянами з Гуцульщини.

Але скоро появилися нові «гості» з Галичини, які звернули на себе всю нашу увагу. Вже зараз по упадку Львова розійшлася по Києві звістка, що привезено з Галичини й посаджено не то до тюрми, не то до поліційного «участку» кількох українських уніятських священиків і мають їх вислати кудись далеко на схід. Дуже хотілось нам їх відвідати, чимсь допомогти, але як можна про них дізнатись і як доступитись? Цеж не те, що військово-полонені, що лежать в одній палаті з російськими пораненими і що до них можна дістатись у вигляді «сестри-жалібниці»! Як дістатись до тих, що сидять у тюрмі яко «встрійські шпіони» або ще якісь страшніші «державні злочинці?» Одначе скоро пощастило знайти доступ і до них і організувати допомогу, спочатку приватну, а потім уже широко влаштовану, яка обернулась у велику, як на наш тодішній масштаб, акцію. Про неї буду говорити трохи далі.

Тепер, коли до нас дійшли точні відомості про цілковитий погром українського життя в Галичині, коли київські участки й тюрми переповнились вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священики, інтеліґенти всіх професій, жінки, діти, селяни, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерти, і що їх везуть до Томської, Іркутської, Архангельської й Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю і на який час, от тоді ми, київські українці, збагнули як слід, що таке уявляє собою «освободительна» війна і яку долю готують нашому народові її подібні наслідки. Як поставитися до того всього, як реаґувати? Тепер уже замовкли голоси, що можна було, правда зрідка, почути при самім початку війни: що, мовляв, і добре, коли Галичину приєднають до нас, принаймні будемо вкупі лихо відбувати, а за те Галичина підкріпить нас своєю національно вихованою інтеліґенцією, кадрами свідомого

селянства, своїм навиком до організації, до політичної роботи. Тепер ці голоси безповоротно замовкли. Але як відповіло на події наше організоване громадянство і що взагалі воно з себе на той час уявляло?

Українські громадські сили були ще з 1908 року, після остаточного краху революційного руху 1905-1907 років, зорганізовані в один союз, у так зване «Товариство Українських Поступовців», що його скорочено називали «ТУП». Цей союз не був партією; його платформою являлось лиш визнання за керуючі принципи автономії, конституціоналізму й парляментаризму. Через те до нього належали люди різних напрямків, і соціялісти й несоціялісти. Діяльність союзу виявлялась в організованій піддержці тих українських товариств та видань, які були визнані за відповідаючі вищезазначеним принципом; у змаганнях здобути прихильників і вплив в думських та земських колах; в ознайомленні російського й закордонного громадянства з завданнями й характером українського руху; одним словом, це було, як жартом висловився один з його членів, «нелеґальне товариство для ведення цілком леґальної роботи». Нелеґальним і конспіративним «ТУП» був із зрозумілих причин політичної натури. А щоб охоронити його від напливу небажаних елементів, для прийняття в члени «ТУП» вимагалося певного морального цензу й громадського стану. Союз об'єднав в собі увесь цвіт української інтеліґенції, а в останні роки в його члени почали вступати і селяни. До «ТУП» належали, між іншим, з одного боку — В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, Н. Григоріїв, з другого — Ф. Матушевський, А. Ніковський, А. Вязлов, барон Ф. Штейнгель, Є. Чикаленко, П. Стебницький та ін. Союз складався з окремих громад, що існували по всіх губерніяльних і по багатьох повітових містах України, а також в Петербурзі та Москві. На чолі союзу стояла рада, що перебувала в Києві; її вибирали з'їзди делеґатів, що збирались не менше двох разів на рік у Києві. Ці з'їзди звичайно відбувались в хаті Є. Х. Чикаленка. В самому Києві існувало аж кілька громад «ТУП», здається, одинадцять чи дванадцять. Неофіціяльними органами «ТУП» являлася щоденна «Рада» в Києві і місячник «Украинска Жизнь» у Москві. Під впливом «ТУП» стояли майже всі «Просвіти», клюби, Наукове Товариство в Києві; союзові належала «Українська Книгарня» в Києві (колишня редакція «Київської Старини»).

На протязі 1912-1913 років «ТУП» удалось нав'язати близькі й дружні відносини з представниками поступового російського громадянства в особі лідерів парляментських груп, вчених, редакторів поступових видань. Представники «ТУП» частенько їздили до Петербурґа й Москви, де разом з тамошніми земляками — «тупівцями» брали участь в конференціях та нарадах з представниками фракцій кадетів та трудовиків. До нас у Київ приїздили на наради П. Мілюков, Н. Некрасов і найчастіше покійний В. Обнинський, член Думи і журналіст з Москви, один з нечисленних тоді поміж росіянами щирих федералістів. Остання велика нарада Мілюкова з українцями в Києві відбулась в лютому 1914 року, в присутності кількох десятків людей, в хаті бар. Ф. Штейнгеля. З поміж ученого світу найбільшими нашими приятелями були академік О. Шахматов, академік Федір Корш, що брав участь в «Украинской Жизни», редактор московського місячника «Голосъ Минувшого» С. Мельгунов та ще дехто. Як тільки почалась галицька мартирологія, ми могли звернутись тільки до цих людей.

В кінці вересня 1914 року зійшлась у перве по вакаціях рада «ТУП». До неї тоді належали: пок. Ф. Матушевський, пок. А. В'язлов, Л. Старицька-Ченяхівська, Л. Яновська, А. Ніковський, О. Волошин, Є. Чикаленко, В. Прокопович та ін. Головним питанням, яке треба було вирішити, це було наше відношення до війни. Довго дебатувати над цим не довелося. Взявши на увагу все те, що війна досі принесла українству, ми прийняли резолюцію, що українці у відносинах до війни й до воюючих сторін повинні зайняти невтральну позицію. Російський уряд звертався з маніфестом до всіх слов'янських народів, в тім числі навіть до якогось мітичного «русского» народу в Галичині. Щодо українців, то найбільше красномовним маніфестом було те, що так влучно сформулював міністер Сазанов. Одначе, якже інакше можна було нам на те реаґувати? З цього погляду деклярація «Украинской Жизни», зложена С. В. Петлюрою і ухвалена до друку в Москві при моїй участи була тепер осуджена цілком неґативно.

селянства, своїм навиком до організації, до політичної роботи. Тепер ці голоси безповоротно замовкли. Але як відповіло на події наше організоване громадянство і що взагалі воно з себе на той час уявляло?

Українські громадські сили були ще з 1908 року, після остаточного краху революційного руху 1905-1907 років, зорганізовані в один союз, у так зване «Товариство Українських Поступовців», що його скорочено називали «ТУП». Цей союз не був партією; його платформою являлось лиш визнання за керуючі принципи автономії, конституціоналізму й парляментаризму. Через те до нього належали люди різних напрямків, і соціялісти й несоціялісти. Діяльність союзу виявлялась в організованій піддержці тих українських товариств та видань, які були визнані за відповідаючі вищезазначеним принципом; у змаганнях здобути прихильників і вплив в думських та земських колах; в ознайомленні російського й закордонного громадянства з завданнями й характером українського руху; одним словом, це було, як жартом висловився один з його членів, «нелеґальне товариство для ведення цілком леґальної роботи». Нелеґальним і конспіративним «ТУП» був із зрозумілих причин політичної натури. А щоб охоронити його від напливу небажаних елементів, для прийняття в члени «ТУП» вимагалося певного морального цензу й громадського стану. Союз об'єднав в собі увесь цвіт української інтеліґенції, а в останні роки в його члени почали вступати і селяни. До «ТУП» належали, між іншим, з одного боку — В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, Н. Григоріїв, з другого — Ф. Матушевський, А. Ніковський, А. Вязлов, барон Ф. Штейнгель, Є. Чикаленко, П. Стебницький та ін. Союз складався з окремих громад, що існували по всіх губерніяльних і по багатьох повітових містах України, а також в Петербурзі та Москві. На чолі союзу стояла рада, що перебувала в Києві; її вибирали з'їзди делеґатів, що збирались не менше двох разів на рік у Києві. Ці з'їзди звичайно відбувались в хаті Є. Х. Чикаленка. В самому Києві існувало аж кілька громад «ТУП», здається, одинадцять чи дванадцять. Неофіціяльними органами «ТУП» являлася щоденна «Рада» в Києві і місячник «Украинска Жизнь» у Москві. Під впливом «ТУП» стояли майже всі «Просвіти», клюби, Наукове Товариство в Києві; союзові належала «Українська Книгарня» в Києві (колишня редакція «Київської Старини»).

На протязі 1912-1913 років «ТУП» удалось нав'язати близькі й дружні відносини з представниками поступового російського громадянства в особі лідерів парляментських груп, вчених, редакторів поступових видань. Представники «ТУП» частенько їздили до Петербурґа й Москви, де разом з тамошніми земляками — «тупівцями» брали участь в конференціях та нарадах з представниками фракцій кадетів та трудовиків. До нас у Київ приїздили на наради П. Мілюков, Н. Некрасов і найчастіше покійний В. Обнинський, член Думи і журналіст з Москви, один з нечисленних тоді поміж росіянами щирих федералістів. Остання велика нарада Мілюкова з українцями в Києві відбулась в лютому 1914 року, в присутності кількох десятків людей, в хаті бар. Ф. Штейнгеля. З поміж ученого світу найбільшими нашими приятелями були академік О. Шахматов, академік Федір Корш, що брав участь в «Украинской Жизни», редактор московського місячника «Голосъ Минувшого» С. Мельгунов та ще дехто. Як тільки почалась галицька мартирологія, ми могли звернутись тільки до цих людей.

В кінці вересня 1914 року зійшлась у перве по вакаціях рада «ТУП». До неї тоді належали: пок. Ф. Матушевський, пок. А. В'язлов, Л. Старицька-Черняхівська, Л. Яновська, А. Ніковський, О. Волошин, Є. Чикаленко, В. Прокопович та ін. Головним питанням, яке треба було вирішити, це було наше відношення до війни. Довго дебатувати над цим не довелося. Взявши на увагу все те, що війна досі принесла українству, ми прийняли резолюцію, що українці у відносинах до війни й до воюючих сторін повинні зайняти невтральну позицію. Російський уряд звертався з маніфестом до всіх слов'янських народів, в тім числі навіть до якогось мітичного «русского» народу в Галичині. Щодо українців, то найбільше красномовним маніфестом було те, що так влучно сформулював міністер Сазанов. Одначе, якже інакше можна було нам на те реаґувати? З цього погляду деклярація «Украинской Жизни», зложена С. В. Петлюрою і ухвалена до друку в Москві при моїй участи була тепер осуджена цілком неґативно.

— «Не до нас п'ють, то нема чого нам і озиватись», — висловився з цього приводу на засіданні ради В. К. Прокопович.

На зборах було поставлено звернутись до наших російських приятелів, щоб за їх допомогою постаратись вплинути на уряд для припинення варварств у Галичині. Так само було рішено спробувати викликати якнайшвидше до Києва проф. М. Грушевського, що як ми довідались, задержався у Венеції подорозі в Росію.

Двоє людей було виряджено до Москви, а троє до Петербурґа, в тім числі і мене. З Москви наші посланці не привезли нічого втішного. Там усі були у войовничому настрої, всі мріяли тільки про побіду і навіть дивувались, як можуть люди в такий час думати про якісь дрібниці, от як арешти якихсь там галицьких професорів або священиків, або закриття якихсь газет чи товариств . . . «Все це лиш тимчасове, ось постривайте, скінчиться війна, подолаємо ворога, розіб'ємо германський імперіялізм, завоюємо Галичину, от тоді все переміниться!» Коли в товаристві вчених наш делеґат заговорив про те, як то тяжко доводиться галицькому населенню, що вже мало свої катедри в університеті, свої гімназії, семінарії, школи, — тепер усього цього позбавитись і переучуватись на новий взірець по російських школах, присутний проф. Н. А. Котляревський зауважив: «Ну, народні школи ми може вам і залишимо, але щодо гімназій та університету, то вибачайте!»

В Петербурзі поставились до справи більш-менш так само. І там патріотично-войовничий чад задурив людям голови. Навіть така «свята» людина, як покійний академік Олексій Шахматов, що завжди був такий чулий і вражливий на всяку кривду та несправедливість, тепер страшно обурювався, як то «галичани „сміли"» організувати якісь стрілецькі батальйони для боротьби з Росією! У шановного вченого, що раніше так добре розумів наше становище і наші відносини, нараз немов затуманилось в голові і він не розумів, що й галицькі українці мають право на самооборону, навіть коли їх ріжуть рідні брати. Такий поважний місячник, як «Вистникъ Европы», де співредактором був один з наших видатніших земляків, друкував тепер якісь дурні шовіністичні оповідання на тему про якогось зрадливого німця, що вдаючи з себе молодого вченого, обдурив молоду дівчину-росіянку, як вона попала в німецькі

лабети і терпіла всякі знущання, як її визволив благородний поляк і т. д. — оповідання, яке у звичайний час посоромилась би друкувати перша-ліпша брукова газета у столиці. Легкі перемоги в Галичині зовсім закрутили москалям голови.

А тим часом до Києва було привезено під сильною вартою, немов якогось тяжкого злочинця, голову уніятської церкви в Галичині митрополита Андрія Шептицького. Його було схоплено у Львові головно за одну проповідь, де він, як і належить доброму пастиреві, поучав своїх вірних, щоб вони твердо держались батьківської віри. Що проповідь слухав спеціяльно висланий задля цього жандармський офіцер, я пізніше читав його реляцію в секретному «ділі графа Шептицького» в архіві галицького генерал-губернаторства. Серед цих паперів фіґурували також листи до митрополита декого з українських еміґрантів, що заложили «Союз Визволення України». Але це все були лиш приводи, та причепки: головна причина арешту й вивезення митрополита була в тому, що російський уряд був добре поінформований про його високо-патріотичну діяльність, про його великий авторитет, про його мужню, благородну вдачу, і тому боявся залишити його в Галичині. Митрополита було заарештовано й вислано до Росії. З початку була думка вивезти його до румунського кордону і там випустити, щоб їхав собі до Австрії. Принаймні так стояло в одній зашифрованій телеграмі, яку було вислано зі Львова до Бродів, де його мали пересадити з самоходу в поїзд. Але повезли просто до Києва.

Якось в київській вечірній газеті читаю замітку: «Сьогодні увечорі приїздить до Києва митрополит уніятської церкви в Галичині граф Андрій Шептицький», — так наче б то він їде, як звичайно, по своїй волі. — Може, подумав я, владика їде, щоб клопотатися перед російським урядом в справі утисків над греко-католицькою вірою? Дуже схотіло з ним побачитись, але де і як? Та ось на другий день, на зборах ради Українського Наукового Товариства покійний Орест Іванович Левицький оповідає нам таку новину: вчора як раз пізно увечорі сидів він в помешканні генерал-губернатора Трепова на засіданні Археографічної комісії (Левицький був її секретарем, а комісія «состояла» при київському, волинському й подільському генерал-губернаторові, яким на той час був Трепов).

І ось Трепов, що чомусь був на засіданні, виймає годинника, дивиться і каже: за півгодини привезуть до Києва уніятського митрополита Шептицького. Всі дуже зацікавились, і хтось з присутніх каже: от цікаво було б з ним побачитись! «Е, ні, каже Трепов: його везуть під такою вартою, що нехай тільки хто спробує поткнутись, — не радий буде!» Одначе, якомусь дуже настирливому й цікавому панкові Трепов дозволив побачення, цебто пропуск до митрополита. Цей панок справді зараз же увечорі поїхав до готелю «Континенталь», куди привезено митрополита. На другий день він зустрівся з О. І. Левицьким і оповідав про своє «побачення». Приходжу, каже, до кімнати, куди мене пропустили, бачу, — метушаться якісь люди, мабуть, слуги, біля чемоданів, а по кімнаті назад і вперед нервово ходить, мов пійманий лев по клітці, сам митрополит — висока, огрядна фігура. Я до нього звертаюсь; він круто зупинився, питає, чого мені треба — дуже гарною російською мовою. Я кажу, що прийшов спитати, як їхалось Вашому сіятельству. — «Добре», відповідає. Я трохи змішався. Питаю далі: чи не дуже стомлені? — «Ні». Може зволили б висловити якесь бажання, може я міг би бути чимсь корисний?.. «Ні, нічого не треба». Одним словом, приймає як надісланого шпига. Тоді наш візитер попрощався, та як опарений вискочив з покою. Це він сам і оповів О. І. Левицькому, а той нам.

Так ми довідались, який справжній характер має «приїзд» митрополита. Розуміється, побачитись з ним нікому з нас не було можна. З Києва його вивезли до Курська, де кілька місяців тримали під вартою в якійсь «Стародворянській гостинниці». Нікого до нього не допускали, навіть духовника о. Боцяна. Не дозволяли читати навіть священних книг, і коли він попросив якось прислати йому кілька книг латинською мовою теологічного змісту, то головнокомандуючий південно-західним фронтом генерал Іванов, що славився своїм християнським благочестієм, поклав на проханні резолюцію: «несвоевременно». Я сам її потім читав власними очима... А тим часом ціла «провина» митрополита була в тому, що він як справжній добрий пастир не схотів покинути під лихий час своєї пастви, хоч його силоміць намагались вивезти, і звертався до своїх вірних, щоб шанували віру батьків своїх та не зраджували її. За такий «злочин» з ним обійшлися по звичаям XVI або XVII віків.

Перед Різдвом приїхав був до Києва відомий білоруський діяч, покійний уже І. Луцкевич, котрий колись був супутником митрополита під час його мандрівки incognito по Білорусії й Литві. Він заявив мені, що їде спеціяльно до Курська, щоб якось добитись побачення з митрополитом і встановити для нього зв'язок із зовнішнім світом. Я переказав йому деякі найбільш цікаві, на мою думку, для митрополита новини, умовився на випадок удачі, як встановити зносини. Але за тиждень Луцкевич повернувся дуже засмучений: він кілька днів жив у тій самій «Стародворянській» гостинниці, де тримано й нашого митрополита, але доступитись до нього не міг: день і ніч стояла в коридорі варта, а через прислугу — як не пробував Луцкевич — нічого не вдалось досягти. Так він і виїхав. Трохи згодом митрополита перевезено до знаменитої духовної тюрми, Спасо-Ефімієвського манастиря в Суздалі й замкнуто в самотній келії мов у живій домовині. Тут ще в більшій самотині пробув владика коло двох років.

Нарешті прибув до Києва проф. М. Грушевський. Йому довелось зазнати багато мороки. Ще за місяць до оповіщення війни він умістив у редаґованому ним місячнику «Літературно-Науковий Вістник» статтю «Сараєвська трагедія», за яку австрійська прокуратура сконфіскувала книжку, а проти автора, що займав катедру в львівському університеті, розпочато дисциплінарне слідство. Михайло Сергійович літом 1914 року, як звичайно, виїхав в Карпати, де у нього була власна вілла. Там його захопила війна. Шлях до повороту в Росію було вже відтято. Михайло Сергійович виїхав з родиною до Відня, звідки з великими труднощами вибрався до Італії, та подорозі застряг у Венеції через брак грошей. Звідси він міг вступити в зносини з Києвом. Нарешті після довгої й великої подорожі він прибув до Києва. Ледве він від'їхав з Австрії, як прийшов наказ австрійської поліції арештувати його по обвинуваченню в русофільстві. Кажуть, що мотивоване обвинувачення склав один з його колишніх учнів. На майно Михайла Сергійовича було наложено секвестр, здійснений вже в 1915 році по повороті Львова в австрійські руки. У Львові в нього

була власна вілла на вулиці Понінського і там знаходилась його багата книгозбірня.

Київські українці надзвичайно зраділи з повороту М. С. Грушевського. Він втішався серед них глибокою повагою й авторитетом; тепер раховано на його вплив і зв'язки з російським ученим і громадським світом. Нетерпеливо дожидали, щоб почути його слово, його думку про сучасні події. Михайло Сергійович, як звичайно, був бадьорий і повний енергії. Його настрій мимоволі передавався всім, хто його оточував. Негайно було скликано раду Українського Наукового Товариства*, де він був головою, скликано збори секції, пущено в рух друк видань Товариства, чергової книжки квартальника «Україна», «Записок» і т. д. В кінці першого тижня пробування Михайла Сергійовича в Києві скликано було раду «ТУП», де Михайло Сергійович мав оповісти про те, що діялось по той бік фронту в українських колах . . .

Збори відбулися в моїй хаті на Львівській вулиці. Ми жадібно ловили кожне слово Михайла Сергійовича, та й справді — було що послухати: адже перед нами була людина, що тільки що прибула з «того берега», що ми од його були тепер відрізані неперехідним муром воєнної лінії!

Перш за все Михайло Сергійович оповів нам про ті страшні переслідування, яких зазнали галицькі українці з боку австропольських властей під час відступу австрійського війська через . . . своє русофільство. Діло в тім, що коли виявилися перші поразки австрійської армії, то як звичайно буває в таких випадках, почали шукати винуватих і знайшли їх в зраді «русинів». Було пущено гасло, що в усьому винні «русини» і почалась безсистемна й дика помста. Місцева адміністрація, майже виключно польська, почала зводити свої політичні, національні й особисті порахунки: маси людей арештовувано через підозрення в русофільстві, заковувано в кайдани й вивожено в глиб Австрії. Частенько вулична юрба мордувала арештованих подорозі, бо їй говорено, що це «московські шпіони». В жахливих умовах, серед постійних знущань з боку варти і юрби, везено нещасних до Штирії, до Тіролю і там кидано до

* Українське Наукове Товариство формально не було закрите, але майже всяка його діяльність завмерла сама собою; рада т-ва ледве могла зібратися в ряди-годи.

особливих концентраційних таборів, де їх тримали «до суду» в убійчих умовах, що служать незмитим соромом для старої Австрії і європейської цивілізації.

Особливо вславився своїм страшним режимом табор Талергоф в Тіролі, де тримано коло 12.000 людей. Тут були старі діди, жінки, діти, священики, інтеліґенти, а найбільше селяни. Були тут, певна річ, і переконані «русофіли» (в ідейному розумінні), але більшість була сіра маса, жертви дикої сваволі й насильства. Багато людей мучилось цілі роки, багато від страшних умов життя дуже скоро опинялось замість людського суду — перед судом Найвищого Судді! . .

Та й роздивитись в причинах арешту часами бувало важко: арештовував якийнебудь жандарм, або поліційний комісар, що потім десь пропадав у метушні евакуації. Документів здебільшого не залишалось ніяких. Але власті були того погляду, що коли людину заарештовано, то значить за діло. А тому — сиди. І людина сиділа, себто мучилася, аж поки смерть від тифу, або іншої нажитої в тюрмі чи таборі хвороби не визволяла її, або — що траплялось дуже зрідка — поки згодом родичам або приятелям арештованого не удавалось довести не тільки його повну невинність, але найбільш глибоку льояльність, або навіть австрійський державний патріотизм. Але значно більше ніж арештованих було просто повішених відступавшим військом. Особливо лютували з цього погляду мадяри*. Так нещасливий український народ в Галичині попав між молот і ковадло: з одного боку його карано за русофільство, з другого — йшли «визволителі» і карали за мазепинство та австрофільство.

Довідались ми від Михайла Сергійовича, що центром української еміґрації по той бік фронту зробився Відень, що там склалася верховна Загальна Українська Рада з парляментських та соймових послів та інших політичних діячів, але що австрійський уряд мало рахується з нею, вважаючи, що Галичина втрачена для Австрії назавжди. Розповів нам Михайло

* У мене пізніше склалась колекція фотографічних знімок, на яких була одна й та сама картина: білі українські хатки, на їх тлі чорніють шибениці, на котрих висять тіла галицьких селян. А навкруги стоять жовніри — видно, що позують для фотографа. Отже, такі сцени хтось вважав повчаючими і тому зберігав їх для нащадків за допомогою фотографії. Ці знімки я здобув 1916 р. в Чернівцях, їх знайдено в архіві австрійської жандармерської дирекції, що втекла влітку 1916 р.

Сергійович докладно також і про те, що з початком війни українські патріоти зробили спроби організації українських національних легіонів для боротьби з наїзниками, що молодь із великим захопленням вписується до цих легіонів, що дістали назву «Українських Січових Стрільців», але що австрійський уряд ставиться до цього руху дуже стримано і дозволено досі формування всього двох-трьох батальйонів.

Нарешті розповів нам Михайло Сергійович, що в Австрії склався з українських еміґрантів Наддніпрянщини «Союз Визволення України», який поставив собі метою використовувати війну задля того, щоб добитись заснування самостійної української держави. Союз був визнаний Австрією й Німеччиною, а згодом також Туреччиною й Болгарією, за воюючу сторону і немов представництва майбутньої української держави: цілком те саме, що було з чехами у Франції, Італії, Росії, де вони формували свої легіони з добровольців і військово-полонених чехів з австрійської армії і виряджали їх битись проти Центральних Держав в ім'я майбутньої чеської держави. Українці також звернули свою увагу на військово-полонених земляків. За дозволом австрійської та німецької влади, вони розпочали систематичну роботу серед полонених, щоб просвітити їх, зробити письменними, навчити ремесла й різного майстрування, а головно — зробити їх свідомими націоналістами-українцями, відкрити їм очі на те, хто вони, чиї сини, якого народу. Це була величезна праця, яка мала на меті, щоб полонені, коли настане їх час повороту, принесли з собою додому не тільки знання, але й національну свідомість. Еміґранти галичани дали для цього діла кадри досвідчених учителів та інструкторів. Австрія й Німеччина дозволили виділювати українців в особливі табори і засновувати там для них школи, курси, майстерні, церкви, театри, бібліотеки, клюби, видавати газети і т. д.*

Між іншим, для нас було новиною, що вже в той час в Австрії було 130 000 російських полонених: враження від осінної кампанії 1914 р. було таке у всіх нас, що австрійців

* Про діяльність «Союзу Визволення України» див.: спомини О. Скоропис-Йолтуховського під титулом: Мій «злочин» — у «Хліборобській Україні», кн. II-IV, Відень, 1920-21, а також спеціяльне видання: Омелян Терлецький, Українці в Німеччині 1915-18. Т. І. Історія української громади в Раштаті. Київ-Ляйпціґ, 1919. Крім того багато матеріялу в часописі «Вістник Союзу Визволення України» 1915-18 років.

бито без упину, а про російські поразки, такі як під Красніком, не мали ми жадної уяви.

Розмова наша затяглася аж до пізної ночі. Рада «ТУП» ухвалила передати діячам «Союзу Визволення України», як що це тільки буде можливо, щоб вони були дуже обережні у своїх виступах від імені всієї України: не знаючи наших обставин, не маючи з нами контакту, вони могли наробити помилок своїми виступами й заявами в імені усієї України. До такої обережности змушувало нас і те, що, як оповідав Михайло Сергійович, поруч «Союзу Визволення України» зав'язалася у Відні група українських «соціялістів-революціонерів», яка просто стояла на послугах австрійського генерального штабу і яка своїми безвідповідальними вчинками могла наробити багато лиха. Від таких людей треба було нам відгородитися.

Розходячись із засідання ми умовились між собою, що частина з нас має завтра вранці зустрінутися з В. П. Обнінським, що прибув з Москви до Києва, переказати йому про наші настрої, передати новини, які привіз з-за кордону М. С. Грушевський і порадитись про способи, як би вкоротити московські звірства у Галичині. Зустріч була призначена в хаті проф. М. П. Василенка.

На другий день ранком я пішов на Тарасовську вулицю, де в маленькому дерев'яному будиночку під ч. 20 проживав М. П. Василенко. Переходячи повз будинок М. С. Грушевського на розі Паньківської й Никольсько-Ботанічної вулиць, звичайно дуже тихих і малолюдних, я побачив значну групу людей, що йшли по Ботанічній вулиці з боку Либедського поліційного участку. Це був десяток «городових» з поліційним офіцером на чолі. Всі вони увійшли в будинок Грушевського. Як російський громадянин, я збагнув, що тут щось недобре. Одначе я не зайшов до Михайла Сергійовича, а завернув до О. І. Левицького, що мешкав насупроти, бо мав попередити його про час зборів історичної секції Українського Наукового Товариства, призначених на вечір.

Не встиг я сказати кількох слів, як почувся різкий дзвінок і вбіг швайцар будинку Грушевського, дуже стурбований: «чи нема у Вас нашого пана?» — «А що таке?» — Виявилося, що в Михайла Сергійовича робили трус. Його самого не було в дома (він уже вийшов до М. П. Василенка), тому в його помешканні

зроблено «засідку», але дружині Михайла Сергійовича, Марії Сильвестрівні удалось потихеньку вирядити швайцара повідомити на всякий випадок сусіду, щоб М. Сергійович не вертався до дому, я скоріше побіг до Василенка, де застав уже всіх разом з Обнінським. Як мені потім переказували, Обнінський саме в ту хвилину заспокоював українців, щодо репресій, кажучи, що це «діло скороминуче», що вже помічається певне отверезіння в поглядах на галицьку теорію і практику... В цей момент вскочив я і повідомив про те, що діється в хаті М. Сергійовича. Бідний Обнінський тільки повісив голову на цю звістку. Було тут вже вирішено, що Михайло Сергійович зараз же поїде до начальника штабу київської воєнної округи, скаже йому про трус і вияснить, в чому справа. Генерал Ходорович був українець, пізніше він з початком революції один з перших почав переводити українізацію у війську, за що і скинули його з посади російські соціялісти-революціонери, що були якийсь час при владі. Але тоді рішили звернутись до Ходоровича не як до земляка, а просто як до коректної людини. Убрали Михайла Сергійовича в сурдут Василенка, який сидів на ньому як капот, посадили на фіякра, і він поїхав до Липок. Радитись нам більше не було про що, і всі розійшлися.

А з Михайлом Сергійовичем сталось таке. Генерал Ходорович зустрів його дуже чемно, заспокоював, казав, що це все «непорозуміння», обіцяв до вечора все з'ясувати і прохав зайти до нього коло 9-ої години увечорі. Він увесь час величав Михайла Сергійовича «Ваше Превосходительство», хоч Михайло Сергійович служивши дуже малий час на російській державній службі, мав дуже скромний «чин». Довелось ждати до вечора. Боячись вертатися додому до вияснення справи, Михайло Сергійович пішов до бар. Ф. Р. Штейнґеля, що мешкав також в Липках, і провів у його цілий день. У вечорі він пішов до Ходоровича в штаб воєнної округи, але тут йому заявили, що є певний наказ згори арештувати його, і замість додому Михайло Сергійович помандрував до Печерського участку, де провів ніч в компанії злодюг і п'яниць, що їх приводили для протверезіння, а на другий день його відставлено до Лук'янівської тюрми. Там висидів він чотири місяці у вогкій, холодній камері, а потім його вислано до Сімбірська. Обвинувачувано його в «австрофільстві».

IV

Російські поступовці і галицька руїна. Галицькі виселенці в Києві і допомога їм з боку київських українців. «Общество Юга России».

Скоро після арешту проф. М. Грушевського я разом ще з двома чи трьома землячками виїхав до Петербурґа. Нам було доручено спеціяльну місію — поінформувати думські кола про те, що діється в Галичині і спробувати через них зробити натиск на уряд. Ходили чутки, що Думу буде скликано скоро для нової сесії, і тому було важливо, щоб з думської трибуни пролунав голос осуду над політикою уряду в Галичині. До нас прилучився ще д-р І. Луценко, вирядженій з такою самою місією від одеських українців. Ми зібрались в помешканні фракції трудовиків, десь недалечко від Потьомкінського палацу, де засідала Дума. Пам'ятаю, прийшли посли: Керенський, Некрасов, Колюбакин та ще дехто. Колюбакин особливо обурювався поводженням російської адміністрації в Галичині, називав це соромом для російського імені. Скоро потому він вступив добровольцем у військо і був убитий в бою. В той час війна для найбільш поступових і гуманних росіян була війною «за свободу». А. Ф. Керенський обіцяв сам приїхати до Києва (і дійсно, трохи згодом він приїздив).

Нам було обіцяно, що з думської трибуни буде внесено інтерпеляцію в справі галицьких надужить, як тільки Дума почне засідати. Але особливого співчуття й зрозуміння для нашого горя ми, розуміється, не найшли. Занадто вже велика різниця була між психологією російського поступовця, трудовика чи кадета, чи соціял-демократа, для котрих розгром українського життя в Галичині був лиш дрібним епізодом або просто зручною нагодою, щоб ущипнути уряд, — і нас українців, для котрих зруйнування кожної сільської читальні в Галичині або обернення української гімназії в стайню для коней були ударами по живому тілу. Що, як стосується особисто мене, який тількищо побував у Галичині, бачив власними очима усі успіхи українського народу, що вінчали собою жертви й зусилля цілих поколінь, тепер бути свідком того, як усе це руйнувалося й гинуло в ім'я остаточного («раз на все!» знищення самого імені українства — для мене це була страшна ката-

строфа, невимовне горе. Ненависть до всього того, що так або інакше було винне в цій руїні, обхопила цілу мою істоту.

Перемога російської зброї уявлялась мені остаточним розгромом українського національного руху і закріпленням мойого рідного народу на становищі сирої етнографічної маси, пасивного об'єкту для обрусіння, себто національної заглади. Було ясно, що російська державність в тій формі, як вона тоді існувала, не могла жити поруч вільного національного й громадського розвитку українського народу. А побідне закінчення війни не віщувало переміни цих форм в кращий бік; усі запевнення російських поступовців, що от, мовляв, дайте нам скінчити війну і розбити німців, а там усе в себе перемінимо й перебудуємо, — ці запевнення красномовно заперечувались словами хоча б проф. Н. Котляревського: «народню школу може ми вам і залишимо . . .» (мова йшла про Галичину, де вже середня й вища школи існували цілі десятки років!). Отже доводилось нам покладати свої надії не на перемогу російської зброї, а на її погром. Так само як на цей погром покладали свої надії і крайні ліві російські соціялісти, хоча виходили з трохи інших міркувань.

Я вже згадував, що 3 вересня 1914 р. київські поліційні участки й тюрми почали наповнюватися «злочинцями» особливої категорії. Кожен день поїзди підвозили до Києва з заходу десятки й сотні людей обох полів, найрізнішого віку, стану й громадського становища. По вулицях міста йшли під охороною багнетів цілі череди людей, серед котрих було видно священиче реверенди, сурдути й капелюхи інтеліґентів, сердаки й кептарі гуцульських селян, червоні хустки бабів — якась жива етнографічна вистава. Їх усіх розміщували по поліційних участках разом із карними злочинцями: чоловіків з злодіями й волоцюгами, жінок — з злодійками й проститутками. Набивали камери людьми до такого стану, що ніде було сісти, а не то що лежати. На удержання видавали по 9 копійок денно; за 2-3 копійки нагороди городовий купував на решту грошей у найближчій крамниці хліб та оселедця; цим і годувались.

Тримали в участку, здебільшого в темнім, бруднім, смердячім льоху, дуже неоднаковий час: кого тиждень, два, а кого місяців 3-4. Справа залежала від паперового діловодства в канцелярії київського міського поліц-майстра. Властиво кажучи

всією справою керував діловод «секретного» відділу канцелярії ніякийсь Ордовський. Від нього властиво залежало визначити термін висилки партії або місце її призначення.

Формально справа стояла так. Арештованих висилали до Росії «в розпорядження пана міністра внутрішніх справ», котрий визначав їм місце перебування, звичайно в одній з найдальших і найглухіших губерній Росії або навіть і Сибіру. Фактично визначав місце висилки київський губернатор, себто його канцелярія, котра визначала місце для цілих груп: стільки то до Астраханської губернії, стільки то до Томської і т. д. А вже кого саме вислати до тої або іншої губернії, це лежало в руках Ордовського. Коли пізніше український комітет, що зайнявся допомогою виселенцям, увійшов в порозуміння з Ордовським, то за не велику порівнюючи платню можна було затримати висилку на кілька днів, або замість дуже далекої й поганої губернії вирядити людину до ближчої і кращої. Звичайно, при виселенцях не було жадних паперів, в яких зазначалась їхня провина і ступінь кари. Ті, що арештовували обмежувались тим, що хапали й висилали людину до Росії, а там уже автоматично висланого направляли кудись до далекої східної окраїни.

Кого і за які провини висилали до Росії? Відповісти докладно на це питання доволі тяжко. Перш за все хапали й висилали скількинебудь замітних українців. Досить було, щоб хтось із москвофілів доніс на когось, що це, «мовляв, діяльний «мазепинець», щоб людину вхопили й вивезли. Чи це був голова читальні «Просвіти», чи директор української книгарні, чи учитель — все одно. Досить було чимнебудь звернути увагу на своє існування, або мати на нещастя когось особистим неприятелем між москвофілами, тими, що опинились на урядових посадах, як якийсь Дудикевич, Лабенцький, Ґеровський, або тими, що сиділи на місці. Друга категорія — це духовенство, ті священики, що не виявляли особливої охоти перейти на православіє, або протестували проти того, щоб уніятські церкви повертати на православні, або просто ті, що були дуже віддані своїй вірі. Взагалі не існувало ніякого права, ні критерія, ні системи, крім одної: коли людина звісна як «мазепинець», то хапай її і висилай. Коли взяти на увагу, що місцева адміністрація, всі оті повітові начальники й помічники, набрані мі-

ністром внутрішніх справ Маклаковим для Бобринського з поміж провінціяльної поліції була сама наволоч, просто таки карні елементи, для котрих не було нічого святого, ніяких мотивів, як тільки вислужитись і нажитись, то можна собі уявити, скільки страшної самоволі й надужить творилось спеціяльно на полі переслідування «мазепинців». Не дурно граф Бобринський, найвищий шеф цієї зграї, сам атестував цих своїх співробітників, як «худшіе елементы, подонки россійской полиціи»!

Далі йшли люди, котрих арештовувано бозна, за які провини і з якого приводу: звичайні обиватели, котрі могли попасти під арешти й піти на висилку хіба в безглуздій атмосфері безправства, ґвалту і насильства, які витворює війна. Щоб не бути голословним, я мушу навести кілька прикладів, зареєстрованих у Києві допомоговим українським комітетом, яких я сам був свідком. Ось хлопчина 13 років їде до Астраханської губернії. За що? А ось як. Він мав пару голубів. Коли оповіщено війну, австрійський уряд оголосив, щоб кожен, хто має поштових голубів, віддав їх властям. Голуби нашого хлопця були прості, звичайні і він на оголошення не звернув уваги. Але сусідний хлопець з помсти за щось доносить, що ось такий то має поштових голубів. Хлопчину арештують, тримають якийсь час, але виявляється, що голуби таки дійсно не поштові. Тоді його випускають. Аж тут скоро приходять москалі, і той самий лихий сусіда доносить тепер москалям, що хлопець тримає поштових голубів, щоб шпигувати на користь австрійців. Кличуть бідолаху до якогось етапного пункту. Питають: «твоя фамілія?» В Галичині це слово розуміють як «сім'я, родина», і хлопець у відповідь називає батька, двох братів. Усіх арештують і висилають до Києва, а звідти вони мандрують до Астраханської губернії.

А ось другий приклад. Селяни: батько і син. — Син збожеволів і твердить лиш кілька безглуздих слів: «була в мене одна жінка, був у мене кошик». Старий батько оповідає нам сумну історію. У сина жінка мала родити дитину. Коли почалися родові муки, він побіг кудись за село по бабку. Коло царини його затримує вартовий: стій! Куди біжиш! Пропуск маєш? — Пропуска нема. Бідолаху затримують і ведуть до арешту. Дома ждуть і не можуть діждатися . . . Жінка кричить

в муках. Вирушає по бабку старий батько — і його зустрічає та сама доля. Обоє, батько й син, переходять етап за етапом, попадають до Києва, а звідси мандрують до Томської губернії в Сибіру. Нещасливий чоловік божеволіє. Кому скаржитись, кого просити, до кого апелювати? Ніхто нічого не знає. Людей топче якась сліпа, стихійна машина, якийсь фатум, і вони коряться своїй долі, як неминучого нещастя, якомусь фатальному призначенню.

А ось іще приклад. Глухо-німий дід. На грудях в нього висить шкільна рисікова табличка, і на ній він у відповідь на ваші запитання пише крейдою якісь карлючки. Коли ви його мімікою запитаєте, хто він, він пише «українець». Бідолаха не догадується досі й не розуміє, що це фатальне слово його́ губить, що за нього він іде на Сибір. Він був членом «Січі», пишався цим, і коли його по чиїсь намові схоплено, він, не розуміючи, що то питають вороги, з гордощами атестував себе січовиком-українцем. В його очах світиться здивування і переляк. Але ми так і не змогли йому розтовкмачити, за що терпить він такі муки.

Окрім українців у великому числі арештовувано ще жидів. На них також лежало тавро «зрадників» (?) і «шпіонів». Так само хапали їх по найменшому приводу і без приводу — все залежало від доброго чи злого гумору першого ліпшого поліцая чи жандарма. Найменше попадалось поляків. Це була упривілейована народність, прихильности якої запобігали. Вже коли арештували якогось поляка, то з певністю можна сказати, що «за діло». Але в їх у Києві зразу являлись протектори і протекторки, добивались усяких полегш, а то й визволення за кавцією.

Коли розійшлася серед нашого українського громадянства в Києві звістка про те, що до кількох участків привезено українських священиків, наші дами кинулись добиватись побачення з ними, щоб чимсь допомогти в разі потреби. В деяких участках їх допустили. Удалось передати гроші, білизну, їжу. Наші дами поділили між собою участки, — до якого було ближче по місцю життя. Моїй жінці попавсь Лук'янівський участок. Дозвіл на побачення доводилось брати у пристава. В Лук'янівському участкові приставом була, як виявилося, добра людина. Він не чинив перешкод, а пізніше, коли діло

допомоги побільшало, частенько сам ішов назустріч. По других участках бувало різно: все залежало від ласки чи не ласки пристава, або його настрою та гумору, так само як від настрою «околоточних» і городових, котрих через те раз-у-раз доводилось «умилостивляти». Не раз траплялось так, що відвідувачку проганяли з лайками і погрозами. Адже справді: ці дивачки намагались помагати якимсь «зрадникам», «мазепинцям», а може бути й «шпіонам», — в кожнім разі ворогам австріякам! Одначе становище висланців часто-густо було таке тяжке, таке трагічне, що не могло не зворушити хоча б найелементарнішого чоловіколюбства. Я мушу віддати справедливість старій російській поліції, що частенько її представники розуміли становище нещасливих виселенців, співчували їм і робили все від них залежне, щоб полегшити їхню долю.

Слідком за жінкою пробрався до Лук'янівського участку й я і цілий гурт наших земляків, що постійно навідувались до бідних в'язнів і чим могли допомагали їм: достачали білизну, одежу, необхідні речі, харчі, гроші, клопотались в поліції про те, щоб замість мандрівки по етапу* арештовані могли їхати на власний кошт, себто у звичайному пасажирському вагоні, в супроводі одного чи двох поліцаїв, їзду й удержання котрих виселенці також мусіли приймати на свій кошт. Перші, з ким я познайомився, були священики о. Б-ий і о. Н-м. Їх вивезено до Астрахані. Слідком за ними привезено о. Ю-ка, людину надзвичайно милу, симпатичну, освічену й щирого патріота. Він здобув собі серед наших киян загальну повагу і пошану. Його тримали в Лук'янівському участкові щось коло трьох місяців. Пристав дозволив йому щодня виходити на кілька годин до міста, вірячи на слово, що він не «втече» і о. Ю-к щодня заходив до нашої хати, обідав у нас, читав часописи. Я навмисне запрошував до себе декого з поважніших громадян, щоб о. Ю-к мав нагоду з ними познайомитись. Пам'ятаю, таким

* Що таке мандрівка по етапу, яскраво розповів покійний Микола Ковалевський у своїх цікавих «Споминах з заслання», друкованих в «Літературно-Науковім Вістнику» 1901 року. Хоча він оповідає про практику, яка мала місце в 1879 році, але обставини мало змінились на краще і в 1914-1915 роках, особливо коли взяти на увагу безладдя й хаос військового часу. В усякім разі те, що писали нам чи оповідали пізніше вислані по етапу, нічим не різняться від тих страхіть, про які нам розказує в своїх споминах Ковалевський.

способом він познайомився з покійним І. Я. Шрагом, що приїхав якось з Чернігова. По неділях ми з о. Ю-ом робили екскурсії по Києву, оглядали Лавру, Подол, Кирилівську церкву та інші наші святині й пам'ятки. Отця Ю-ка вислали до Вологди. Наші люди добули грошей, і він виїхав на власний кошт, в супроводі городовика. Улаштувати висилку о. Ю-ка не до Сибіру, а до Вологди, допоміг один чех Вондрак, і поліцаймайстер Горностаєв. Ми потім листувалися з о. Ю-ком, аж поки не зустрілись з ним уже по його визволенні за революції в Петербурзі в 1917 році. У мене на завжди зосталась пам'ять про о. Ю-ка, як про одного з симпатичніших людей, яких тільки я знав на своїм віку з поміж галичан. Та він на всіх, повторюю, робив чаруюче враження.

Але не всім, так як о. Ю-кові удавалося виїздити на свій кошт і зазнавати таких пільг. Ось, наприклад, один старенький священик о. М., якому було 72 роки. Він ішов етапом по пересильних тюрмах, разом з карними злочинцями аж цілих одинадцять місяців. Як уже прибув на місце заслання, то його тримали там ще шість тижнів у місцевій тюрмі, потім вирахували з решти грошей, що йому належали, за «удержання», так мов би то він мешкав в готелі, і на це пішли всі його гроші. Тоді одного вечора його випустили «на волю», себто запропонували йти на всі чотири вітри на ніч, до незнайомого міста в Азії. Цього нещасного священика знайшла літом 1916 р. пані Л. М. Старицька-Черняхівська, що їздила з доручення українського комітету до Сибіру провідати наших висланців. Він перебував в якійсь конурі з милости в одної бідної жінки. Напів стратив розум і здивачів. В його долі тоді прийняв близьку участь єпископ красноярський Никон і взяв під свою опіку. Коли бідолаха трохи очуняв і прийшов до себе, то розповів про свою сумну долю.

Дуже скоро допомога приватними силами й коштами стала невистачаючою. Хоча гурткові наших дам і удалось дістати від прокурора суду офіціяльний дозвіл відвідування участків і пересильної тюрми, але не ставало вже ні сил, ні засобів, бо щодня прибували нові й нові партії виселенців, які мали потребу в білизні й одежі, а задовольняти цю потребу збираючи по хатах серед знайомих, робилося просто неможливо: з багатьох хат винесено все, що тільки було понад, що задо-

вольняло мінімальну потребу самих господарів. Але й те, що жертвовано, було краплею в морі страшної нужди. Справа в тому, що арештовані прибули до Києва зимою часто після того, як висиділи десь по арештах ще з літа й ранньої осени. Серед простих людей часто можна було бачити босих, без верхньої одежі, без шапок, — так як їх захопили десь в серпні або вересні. Так вони мали їхати й до Сибіру — серед зими. Наші дами робили героїчні зусилля, щоб допомогти; вони те тільки робили, що бігали по участках, по знайомих, де збирали пожертви, по Подолу, де скуповували старі дешеві речі, клопотались перед поліцією, умовлялись з Ордовським. Треба згадати тут імення тих, що вложили найбільше душі і своїх сил в це діло допомоги; це були: пані Л. М. Шульгина, мати відомого нашого діяча О. Я. Шульгина, її дочка, пані Н. Шульгина-Іщук; Л. М. Старицька-Черняхівська; Л. О. Яновська; Н. М. Дорошенко; М. І. Іщунівна; З. О. Мірна; М. П. Бухневич; старенька пані Кучма. Їм допомагало ще багато інших. Але на весну виявилось, що треба конче леґалізувати цей гурток, перетворити його в товариство, яке могло б отверто і скрізь збирати й добувати кошти, одним словом — утворити офіціяльний допомоговий український комітет. Про те, щоб дістати дозвіл на товариство під такою назвою — не було що й думати. За те після довгих клопотів в травні 1915 р. уряд затвердив статут «Общества помощи населенію Юга Россіи, пострадавшему отъ военныхъ дыйствій», що й було замаскованим українським комітетом. Головою товариства було вибрано на перших загальних зборах директора київської філії державного банку Я. Я. Ігнатовича, заступником — мене. До виділу ввійшли всі головні діячі по допомозі, що працювали вже осінь і цілу зиму. Секретарем товариства стала пані М. Ішунівна, і в її помешканні на Великій Підвальній вулиці притулилась канцелярія товариства.

Тількищо товариство зорганізувалось й приступило до своєї роботи, як появилися дві нові категорії людей, що мали стати об'єктом допомоги: біженці і закладники. Біженство — який це страшний злочин царської Росії супроти людей! Не знаю, на кого індивідуально, на чиї голови повинні впасти прокльони, сльози й загибель багатьох сотень тисячів людей. Кому витисне суворий присуд історія за це страшне божевілля, за цей

кривавий гріх супроти Галичини, Волині і Холмщини, навіть з погляду державних інтересів самої Росії? Що властиво уявляло собою оте «біженство»? З огляду на наступ ворожих армій, російська влада примушувала місцеве сільське, а почасти й міське населення, переважно українське й білоруське, покидати свої оселі й мандрувати в світ за очі на схід, за відступаючим російським військом. Тяжко собі уявити, у що обернулось це несподіване виселення мільйонів людей, з дітьми з домашнім майном (якщо його встигали захопити), з худобою серед хаосу військової евакуації і відвороту величезних армій, скільки їх загинуло від голоду, холоду, хвороб, від усякої нужди! Скільки дітей зосталось сиротами, скільки батьків і матірок розгубило своїх дітей! Який заколот і безладдя в запіллі утворював цей масовий ісход, які перешкоди в рухові, який тягар для держави — розміщувати і годувати відірваних від продуктивної праці людей! В ім'я чого все це робилося? Це була традиційна московська практика — нищити все по дорозі, якою наступає ворог. Так робили москалі в 1708 році руйнуючи Білорусію і північну Україну, відступаючи перед шведами, так робили вони на тій же Білорусії і у себе в Московщині, відступаючи в 1812 році перед французами. Але тоді були зовсім інші умови ведення війни, та й то тоді обмежувались тим, що лиш нищили по дорозі склади і запаси продуктів, але не зганяли самої людности. Та в сучасному біженстві був ще один бік, який робив з цього явища те, що не чинячи майже ніякої шкоди ворогові, воно чинило страшенну шкоду самому «русскому делу», про яке так багато кричали ідеологи війни. Справа в тому, що в дійсности зганалася й примусово утікала сама лишень «русска» людність, себто українці і білоруси. Жиди й поляки за малими виїмками залишились на місцях і, з приходом німців або австрійців, репрезентували собою край і робилися господарями становища. Таким робом в краю фактично почала мати перевагу людність не українська. Більша частина Холмщини й західньої Волині опинилась під австрійською окупацією і тут поляки у військовій та цивільній адміністрації мали повну перевагу. Зараз же по відході російської армії, користуючись з відсутности православного духовенства, що примушене було з москалями тікати, вони заходились коло латинізації церковного життя. Греко-католицьке духовенство

сюди не допускалося, навіть військові капеляни. На залишені масами українського селянства землі почали переселяти польських колоністів.

Тим часом в Росії вибухла революція, що перейшла скоро в большевизм, постали самостійна Польща та Україна, Західня Волинь відійшла до України, питання за Холмщину мало також розв'язатись на підставі етнографічного принципу, можна було сподіватись, що буде переводитись плебісцит. Для того, щоб забезпечити собі успіх на випадок плебісциту і користуючись з того, що українську людність, що опинилась в біженцях загнано аж на Волгу і вона ніяк не могла повернутись з большевицької Росії, поляки поспішали колонізувати й польонізувати ці землі, щоб поставити можливий плебісцит перед «фактом» переваги польського елементу в краю. Одначе дальші події виключали потребу в якомусь плебісциті. Російський большевизм і українська революція кінця 1918 року дали полякам повну можливість просто захопити «искони русскія», себто українські землі і коли тепер легко насаджувати ксьондзів на порожні православні парафії; коли легко організувати місцеву польську адміністрацію й самоуправу, легко колонізувати Холмщину й Західну Волинь мазурами і польськими ветеранами, то за це все треба дякувати тим, хто в 1915 році організував біженство і в значній мірі допоміг цим затерти справжнє національне обличчя цих земель.

Але в той час, коли по всіх шляхах тяглися безконечні валки біженців, коли всі залізничі колії були забиті поїздами густо переповненими людьми, — не було часу думати ні про причини цього явища, ні про його можливі наслідки: треба було просто помагати людям. І наше «Общество Юга Россіи», як його скорочено називали, почало організувати харчові пункти на станції й на пристані, діставши на це кошти через загальний, т. зв. Татіянинський комітет, заложений для опіки над біженцями. Українська студентська молодь прийшла нам на допомогу й несла обслугу харчових пунктів. Масовий біженський рух ішов майже ціле літо.

Та ось з'явилася особлива категорія біженців — галичани. Яким способом громадяни чужої держави попали до цієї категорії? Я вже казав, що єпископ Антоній та Евлогій розвинули в Галичині, немов в краю невірних, блискучу місіонарську діяльність, масово навертаючи людей на православіє. Робилося це просто й легко: було видано наказ — заміщати порожні уніятські парафії православними священиками з Росії. Багато парафій стояло порожніми тому, що священики повтікали перед вступом москалів; але й там, де вони залишились, дуже легко можна було ті парафії опорожнити; треба було тільки причепитись до священика, як до «мазепинця» або «упертого уніята» і вислати його до Росії. А вже селянам дуже сперечатись про віру не доводилось (адже вважали, що їх повертають до «віри батьків», дарма, що унія існувала вже більш 200 років і давно зробилася національною релігією, що боронила народність від латинізації й польонізації), тим більше, що з переходом на православіє були зв'язані й певні користи на землі, а не тільки на небі: слухняним видавали хліб на засів і т. п. пільги. Само собою, що для непокірних стелилась легка й широка в слід за своїми пан-отцями — дорога до Сибіру. Отже не диво, що православні парафії в Галичині виростали як гриби по дощі. По українських єпархіях в Росії було пущено заклик: хто з священиків хоче на нові й дуже вигідні парафії в «новонаверненій» Галичині? І все, що було найгіршого серед нашого попівства, всі п'янюги, сутяги, хабарники, розпусники й просто авантюристи, яким не сиділось в дома, або які були під духовним судом за різні свої «подвиги», все це хмарою посунуло до Галичини, слідком за ісправниками, становими приставами й стражниками. Це було те «чорне гайвороння», про яке писав єпископ Никон Красноярський у своїм знаменитім листі до газет в справі галицької мартирології.

Та ось зненацька наступила евакуація. Галицькі інтеліґенти і селяни, що прилучились до православія, спровоковані нашими душохапами, цілком резонно боялись тепер репресій з боку австро-польсько-мадярської влади. І от десяткам тисячів людей (по приблизному підрахунку самих селян було понад 100.000) нічого іншого не залишалось, як покинути свої хати й ниви і обернутись в біженців, тікаючи за московським військом на схід. До цього їх спонукували й представники церковної адміністрації, аґенти Антонія і Евлогія, обіцюючи їм в братній Росії дарові наділи землі разом з садибами й цілим господарським реманентом. Певна річ, що нещасні біженці дуже

скоро переконались, що в Росії вони можуть дістати не більше, як те, що давав Татіянинський, або який інший комітет: миску юшки і шматок хліба, та й то поки йшли повз харчові пункти. Отже не диво, що настрій цієї категорії біженців був особливо сумний і безнадійний. При зустрічі з ними вражав якийсь повний одчай і тупа покірливість своїй нещасливій долі.

Багато киян напевно пам'ятають, як цілий табор галицьких біженців розташувався був якось влітку 1915 р. на Подолі, на Контрактовій площі. Більш як тиждень тривало видовище, яке, мабуть, було дуже схоже на якийсь невольницький ринок десь в Кафі або в Козлові в XVI-XVII століттях: юрби людей різного віку й полу сидять і лежать біля возів; надходять милосердні кияни і вибирають собі людей для послуг. Ось вибирають дівчину в наймичку і уводять. Ніхто не записує адреси, вона не прощається з родиною, йде, може на віки, бо як і де вони зустрінуться? Ось здоровий парубок іде кудись на роботу, ось жінка покидає чоловіка і йде в куховарки, або покоївки. Ось просто забирають малу дитину, що відбилась від своєї сім'ї, — не то для того, щоб усиновити, не то, щоб виховати собі слугу-раба. А ось сидить на возі гарна дівчина в типовому гуцульському вбранні. Вона не хоче йти ні на яку роботу, ні миски мити, ні корову доїти. Вона розуміє, що в такому великому місті вона знайде собі легку «роботу», та й в тих, що таку роботу пропонують, видно, недостачі немає. Скільки таких побутових сценок довелось мені бачити, вештаючись серед біженців по обов'язку представника товариства «Юга-Россіи...» Як кленові листки, розсипались діти Галицької України по широкій Великій Україні й Московщині, скрізь розмела, рознесла їх страшна хуртовина.

Галичан інтеліґентів направляли в Ростов на Дону. Там улаштувалась ціла їх колонія, віддана під управу ідейним керманичам русофільського руху в Галичині з Дудикевичем на чолі. Там вони переходили тернистий шлях усяких бід, морального пониження і остаточної деморалізації. Пізніше багато з них опинилось на службі в українського правительства, другі у Денікіна, треті у большевиків.

V

Заложники: «Українська тюрма» в Києві. Смерть К. Паньківського. Нові жертви «визволення» Галичини.

Нарешті після упадку Львова появилася в Києві ще одна категорія представників Галичини: це були «заложники» (закладники), що їх брали москалі відступаючи. Це були люди трьох народностей краю: українці, жиди, поляки. В заложники брали людей статочних, солідних, з становищем: послів до парляменту або до сойму, священиків, рабинів, професорів вищих і середніх шкіл, директорів банків, директорів музеїв, купців, адвокатів, суддів, заможніших селян. Все це були люди старші, молодших як 40 літ не було, а здебільшого мали понад 50 років. Колись іще хлопцем в гімназії я читав у Юлія Цезаря про те, як брали на війні заложників; ці obsides фігурують у нього дуже часто. Але я звик думати, так само як і всі, що ці obsides давно вже відійшли до історії. Те, що заложників беруть тепер, в XX ст., було для мене великою новиною, мало зрозумілою. Бо справді, ще можна пояснити забирання заложників тоді, коли вороже військо вступає до чужого міста чи краю: воно бере заложників, як ґарантію спокою й того, що не буде якогось зрадливого нападу. Але який сенс мало брати заложників тоді, коли військо в і д с т у п а л о? Що вони тепер могли ґарантувати? Ходила чутка, ніби заложників беруть для того, щоб австрійці не мстились на тих, хто під час окупації виявляв себе аж надто прихильним до росіян. Але в такому разі треба було вивезти добру половину польської інтеліґенції, бо вона справді ставилась до російських окупантів більш ніж льояльно. Досить пригадати хоча б новорічній бенкет в львівськім ратуші під 1915 рік, пригадати промови посадника Львова Рутовського, виголошені в імені «королівського» міста і ще дещо, щоб переконатись, на скільки львівські поляки спокійно і доброзичливо ставились до влади гр. Бобринського. Одначе поляків серед заложників було найменше. Розглядаючи потім архів галицького генерал-губернаторства, я ніяк не міг добитись, хто властиво був ініціятором цього діла, з чийого властиво наказу брали заложників: чи військової влади, чи адміністрації? В усякім разі це було безглузде і жорстоке діло.

Більша частина заложників була привезена до Києва і тут

вона й залишилась. Декілька людей вивезено до Орла (між ін., д-р С. Британ), троє до Полтави (директор гімназії І. Прийма, адвокат І. Боцюрків і о. Т. Чайківський) і ще здається двоє чи троє до Новгорода- Сіверського. В Києві опинилось понад 150 людей. Одного дня в липні 1915 року ми дізналися, що до Києва привезено заложників з Галичини і розміщено по участках. Серед заложників-українців було чимало різних людей, звісних багато кому з нас особисто, наприклад, директор «Дністра» д-р С. Федак, покійний Кость Паньківський, проф. І. Свенціцький, інженер І. Левінський, о. М. Цегельський і багато інших. Поляки відразу найняли для своїх заложників особливе помешкання на Печерську, поробили на вікнах крати, найняли сторожу і вийшла доволі ориґінальна інституція: тюрма, утримувана на приватні кошти. Від звичайної тюрми відріжнялась вона чистотою, гігієнічністю й певним комфортом. Сюди й умістили поляки своїх заложників, а також кілька наших українців, котрі почували себе дуже ніяково і все прохали нас, щоб ми швидше подбали про свій власний арештний дім і визволили їх від необхідности користуватися з сусідської гостинности. Жиди також найняли для своїх будинок на Кирилівський вулиці на Поділі. Там, між іншим, якийсь час перебував «гостем» покійний Т. Старух, і я відвідував його там разом з Н. Шульгиною.

Треба було влаштовувати свій арештний дім і нам. Але українцям це було важче, ніж кому іншому. Одначе після енерґійних заходів (не обійшлось без хабара, кому слід) добули дозвіл і ми. На кінці Лук'янівки, на Федоровському переулку, в дуже гарній і здоровій місцевости, серед садів, найнято було двоповерховий будинок з окремим просторим двором. Поробили на вікнах крати, найняли поліцаїв, щоб стерегли і так виникла українська тюрма, «перша офіціяльна українська інституція в Києві», як жартував дехто. Сюди й попереводили ми наших заложників. Улаштовано для них при домі кухню, умебльовано, одним словом зроблено все, щоб наші гості менше всього відчували, що вони в тюрмі.

Одначе заложники сиділи за кратами недовго. Тому, що заложниками були не самі лишень українці, але також поляки, тодішні фаворити російського уряду й громадянства, то вони скоро добилися права увільняти заложників за порукою

київських обивателів. За ними дозволено це жидам і українцям. Одначе ми зразу розібрали між собою українців — їх було понад 60 люда. Я сам узяв «на поруки» двох селян. Заложників «увільнили» і в матеріяльному відношенні, себто віддали їх на їх власну долю, який же заробіток на чужині могли знайти старі люди, без мови? Поки не наладилась декому допомога через банки, довелось би гинути. Отже й з цього погляду турботи лягли на компатріотів. Частина наших заложників розмістилась по приватних помешканнях, здебільшого у своїх же людей, так К. Паньківський і С. Федак оселились у Матушевських, о. М. Цегельський у Волошинів, І. Левінський у Вязлових і т. д. Для решти улаштовано інтернат в «Федоровському домі», для чого знято крати з обох поверхів. Кошти на прожиття видавало їм «Общество Юга Россіи».

Увільнився в Федоровському домі цілий партер, і ми добились, щоб виселенців, які ішли й ішли далі, також замість участків приводили до нашого дому. Тепер замість брудних смердячих льохів їх приводили до чистого помешкання, де вони діставали купіль, гарячу їжу, людську постіль, медичну поміч; тут же завдяки умові з Ордовським можна було затримувати особливо потомлених чи хворих на довший час, щоб вони відпочили.

Так само робили й жиди та поляки з своїми виселенцями. До речі кілька слів про польську поміч. Треба сказати, що з самого початку цілої запомогової акції разом з нашими ходило по участках і кілька польських пань. Вони вишукували спеціяльно поляків і тільки їм і помагали, наші ж ніякої різниці не робили і помагали однаково всім, не розбираючи, чи то поляк, жид, мадяр, німець. Бувало, що пані-полька прийде в участок і вигукує: «a kto tutaj polak?» Коли ніхто не відгукнувся, то несла назад принесену з собою їжу чи одежу. Правда, спочатку польки помагали нашим священикам, уважаючи, що то такі самі «ксьондзи», як і їхні римо-католицькі: так само голені, в таких же сутанах і т. д. В Києві ніколи перед тим не бачили уніятських священиків, та й київські польки не так розбирались у відносинах галицьких, як скажемо львівські. Отже упадали вони спочатку й коло наших панотців. Але як розібрали, що то зовсім не поляки, а по польськи розмовляють з ними тільки зі звичайної чемности, то покинули їх відвіду-

вати і помагати. Скільки взагалі я міг спостерегти, поляки і в ділі філантропії завжди і скрізь виявляли особливу національну виключність, а наші навпаки: завжди аж надто додержувались євангельської науки про те, що не повинно бути «ні елліна, ні іудея». Тепер я знаходжу, що поляки принаймні з практичного погляду, мали далеко більше рації, ніж наші.

Перебування значного гурту українських заложників серед нашої київської громади не залишалось без добродійного впливу на нас. Присутність серед нашого гурту таких широкоосвічених, енергійних людей, досвідчених діячів і організаторів, як багато з наших заложників, давала свої добрі наслідки. Скріплялись перш за все взаємини, котрі зміцнювались почуттям особистої дружби; ми щиро любили наших невільних гостей, і вони платили нам тим же. Такі люди, як покійний К. Паньківський або о. М. Цегельський та д-р С. Федак належали до особливо поважаних і люблених усіма. Вони брали живу участь в нашому житті, ходили на наші збори, помагали нам своєю порадою й досвідом. Небіжчик І. Левицький пізніше був ініціятором заложення у нас технічного товариства «Праця». Він і Паньківський багато помагали нашій молодій кооперації; коли ми заложили наші перші українські захоронки-школи, то з поміж заложників вийшли кадри досвідчених вчителів та інструкторів. На велике наше горе восени несподівано помер Кость Паньківський. Його похорон обернувся в свого рода українську маніфестацію, і я мушу сказати, що ніколи в своїм житті не бачив, щоб десь так щиро й ревно оплакували якогось небіжчика: тут за Паньківським плакали мов малі діти — дорослі, серйозні і суворі люди, сльози так і котились у всіх. Бо для всіх нас покійний був мучеником за святе діло, що помер в неволі, далеко від своїх близьких. Одинокою потіхою нам було те, що помер він не серед чужих, що знайшлися тисячі, що ревно оплакали його, як діти свого рідного батька.

Поруч заложників хвиля евакуації москалями Галичини викинула на російський берег нові жертви — виселенців до Сибіру. Якось ще в липні жінка прибігла додому й просила мене скоріше йти до Старокиївського участку помогти їй обслужити партію арештованих інтеліґентів, що щойно прибула до Киева і скоро йде далі. Я поспішив з нею до участку,

і тут у дворі побачив групу людей, серед котрих були о. Боцян (тепер єпископ), пані Малицька, д-р В. Охримович, М. Шухевич та ще дехто. Їх тільки що привели з двірця. Я швиденько побіг купувати для них в сусідній крамниці молоко, хліб, ковбасу, і ледве встиг те все понаносити як їх уже замкнули до камер, і тільки моя жінка змогла доступитись до них і ще поробити різні послуги, бо вона мала спеціяльну перепустку, а в мене її не було. На швидку руку треба було добути грошей, бо декому не ставало, щоб їхати на власний кошт, — якимсь бідним студентам, що ішли в цій партії. Ми принесли все, що у нас під цю хвилю знайшлося, і ще того ж дня, чи на другий вранці, партія вирушила — аж до Сибіру. З кількох фраз, якими я встиг обмінятись з цими виселенцями, я побачив, що вони надзвичайно пригноблені і поденервовані. Коли я спитав М. Шухевича, чи не знає він, кого іще крім їхньої групи арештовано, він відповів: «скоро і вас усіх вивезуть туди, куди й нас провадять!» Його пророкування, на щастя, не здійснилось, хоч кінець усієї великої епопеї, що почалась для нас усіх влітку 1914 року, справді невеселий!

Цю групу виселенців запроторили чомусь аж надто далеко, аж в Туруханський край, де порозселювали їх по глухих селах серед тайш (безконечний сибірський ліс, що тягнеться через цілу північну частину азійського континенту) на тисячі верст один від другого. Потім наше «Общество Юга России» листувалось з ними і висилало їм допомогу. Крім них вивезено з Галичини ще сотні людей — «мазепинців», в зв'язку з евакуацією більшої частини галицької території москалями після погрому 1915 року.

VI

Тривога в Києві. Евакуація. «Комитетъ Юго-Западного фронта Всероссійскаго Союза Городовъ» і його українізація. Моя перша подорож до окупованої Галичини і її враження.

В кінці літа 1915 року Київ переживав дуже тривожні дні. В зв'язку з наступом австро-німецьких військ сподівались окупації Києва, і через те місто обхопила евакуаційна гарячка. Музеї, бібліотеки, архіви, шкільні установи, все це спішно вивозилось бозна куди, до Москви, до Саратова, до Ростова

на Дону, до різних глухих провінціяльних міст східної Росії. Утікали так мов би перед ордами Чінґіс-Хана. Багато заможніших обивателів також спакувались і виїздили. Дехто спродував меблі, і в Києві за цей час можна було купити дуже гарне піяніно або фортепіяно за яких 15-20 рублів. На двірці потяги були переповнені вже за два тижні вперед. Київ робився немов би то фронтовим містом. В зв'язку з цим тут улаштувався й комітет південно-західного фронту Всеросійського Союзу міст, що перед тим мав свій осідок у Львові. Для моїх галицьких читачів я мушу пояснити, що це таке за інституція. Треба насамперед сказати, що з самим початком війни, коли було мобілізовано в Росії мільйони людей, відразу стало ясно, що самий уряд своїми силами не вправиться з медичною й санітарною обслугою цієї маси людей на фронті і в запіллі. Не вправиться й російський Червоний Хрест, звичайна бюрократична інституція. Отже тоді виступило російське громадянство, охоплене патріотичним поривом, і рішило прийти на поміч — не стільки урядові, скільки самому «узброєному народові», многомільйонній армії. Зав'язалися для цього дві могутні спілки: союз усіх земств, і союз усіх міст. Виробили спеціяльну організацію, обрали центральні комітети з осідком в Москві, а не в бюрократичному Петербурзі і організували діло допомоги раненим, хворим, санітарну обслугу армії, потім технічну, апровізаційну, постачання зброї, життя окопів, направу шляхів, мостів і т. д. При кожному фронті існував спеціяльний комітет (і від союзу міст і від земського союзу), наприклад, комітет північного фронту, комітет південно-західного і т. д. Голову фронтового комітету призначав центральний комітет у Москві, так званого головно-уповноваженого, і той сам уже добирав собі помічників уповноважених, яких центральний комітет мав лиш затверджувати. Всі фронтові комітети були мілітаризовані, отже носили військову уніформу й зброю, в своїй діяльности на фронті крім загальних директив своїх уповноважених підлягали військовій владі. До центральних комітетів обох союзів належали видатніші громадські діячі поступового напрямку, наприклад, на чолі Земського Союзу стояв князь Г. Львов, пізніший голова Тимчасового Уряду в 1917 році. Це була немов держава в державі; особливо після погрому 1915 року союзи здобули такий вплив і силу, що вже

тоді дехто бачив в них зародок нового правительства, що мало прийти на заміну старого режиму, і так воно справді й сталось. В уповноважнені союзів також звичайно проходили визначні громадські діячі з земських або муніціпальних кіл. Гроші на свої інституції і взагалі на свої видатки союзи діставали з загально-державного скарбу через військові каси окремих фронтів. Крім того обкладали податками міста й земства і звідси також мали величезні фонди.

До восени 1915 р. на чолі комітету південно-загідного фронту Всеросійського союзу міст стояв князь С. Д. Урусов, колишній басарабський губернатор і товариш міністра внутрішніх справ, відомий як автор «Записокъ губернатора» і як людина, ліберальних поглядів. Пізніше він був товаришем міністра за Тимчасового Правительства. Коли комітет перенісся до Києва, то наше «Общество Юга Россіи» звернулось до нього, і кн. Урусов визначив нам сталу місячну субсидію титулом допомоги на удержання «притулку для біженців», себто нашого арештного дому на Лук'янівці. Це відразу поставило наш бюджет на сталий ґрунт. Скоро потому кн. Урусов уступив, і на його місце прийшов барон Ф. Р. Штейнґель. З цього часу почалась зовсім нова ера в житті Комітету Союзу міст, ера, так би мовити, його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Києві і на провінції.

Перш за все кілька слів про самого бар. Штейнґеля. Він був сином німецького барона з Остзейського краю, що, одначе, зросійщився давно, так само як і його батько (дід нашого Федора Рудольфовича). Він закупив маєток Городок на Волині (коло Рівного), що колись належав Шептицьким, предкам теперішнього митрополита. Один з них, митрополит Атанасій Шептицький збудував там кам'яну церкву, яка стоїть і досі. Барон Рудольф Штейнґель одружився з українкою, і наш Федір Рудольфович почував себе українцем; вирісши на Волині, гаряче полюбив її і цілу Україну. В своїм Городку він зібрав прекрасний археологічно-етнографічний музей, присвячений виключно Волині, на свій кошт видавав описи цього музею, уряджував археологічні й етнографічні екскурсії по краю, й був заступником голови Українського Наукового Товариства в Києві. В 1906 р. він був обраний послом від міста Києва (де мав свій будинок і проживав зимою) до І-ої Державної Думи, всту-

пив до Української Парляментарної Громади і за підписання відомої Виборської відозви відсидів три місяці в тюрмі. Коли організувався «ТУП», Федір Рудольфович став членом одної з його київських громад, разом з своєю дружиною, Олександрою Вільгельмівною. По своїм поглядам Федір Рудольфович стояв на ґрунті автономії і федерації, мріяв про «вільну Україну у вільній Росії». Він належав до партії конституційних демократів, де своїм авторитетом дуже піддержував українські інтереси. Як людина, це був джентлмен в кращому й ідеальнішому розумінні цього слова. Мати з ним відносини робило кожному найбільшу приємність, на стільки це була мила й симпатична людина. В українських колах він тішився високою повагою й авторитетом.

В завдання Союзу міст входили не тільки допомога армії. Особливо з літа 1915 року Союз почав дбати за допомогою населенню зруйнованих війною земель і виробляв пляни відбудови знищених околиць. Сам бар. Штейнґель дивився на завдання Союзу дуже широко, особливо щодо майбутнього. Він рішив приєднати до участи в ньому місцеві культурні сили, справедливо вважаючи, що нікому так близько не припадають до серця завдання Союзу в ділі допомоги зруйнованим війною українським землям, як самим українцям. Для нього справді не існував «ні еллін, ні іудей», але він думав, що в ділі організації широкої громадської роботи українцям на їх рідній землі повинно належати перше місце. Отже в члени Комітету, на посади уповноженых Союзу міст, він запросив українців і провів їх затвердження через Москву. Спочатку до Комітету ввійшли Андрій Вязлов (колишній член І-ої Державної Думи, член суду, видатний український діяч, міністер юстиції за українського уряду і сенатор Української Держави, помер 1919 р.) і Микола Біляшевський, директор Українського Національного Музею в Києві; далі — я, Андрій Ніковський (кол. редактор «Ради» і пізніший міністер УНР), Володимир Уляницький (член «ТУП», адвокат, помер тепер весною в Празі), покійний Федір Матушевський, Володимир Леонтович, І. Красковський (українсько-білоруський діяч, пізніший товариш міністра в уряді УНР і посол до Грузії). Двоє-троє уповноважених — росіян, побачивши себе майже виключно в українській компанії, потроху вийшли з комітету і попереходили на інші фронти.

Діяльність Комітету дуже скоро розвивалася. Вже в кінці 1915 року він мав десятки великих лазаретів на фронті, десятки санітарних поїздів, сотні й тисячі медичних, харчових, санітарних, дорожних і всяких інших пунктів, величезні обози, склади, майстерні, дорожно-технічні відділи і такі ж великі інституції в запіллі аж до самого Києва. В міру розвитку діяльности Союзу, здобувала масовий доступ на службу в ньому українська інтеліґенція і шкільна молодь.

Мені на самім початку було доручено відділ допомоги населенню на самому фронті, — разом з Н. В. Луначарським (братом нинішнього народного комісара освіти в совєтській Росії). Фронт переходив через Галичину, частина котрої — 8 східних повітів, осталася в російських руках. Тут треба було влаштовувати харчові пункти для населення, захоронки для дітей, організувати медичну й санітарну допомогу. Крім того треба було опікуватись тисячами біженців, що тимчасово були розселені понад Дніпром в Київщині й Чернігівщині. Тепер через мій відділ переходили всі кредити для «Общества Юга Россіи». Були визначені сталі суми на утримування всіх інституцій Товариства: Федоровського дому, двох захоронок для дітей, на регулярну висилку щомісячної допомоги виселенцям на Сибір, на життя незаможним заложникам в Києві і т. д. Тепер арештовані виселенці, переїздячи через Київ, були забезпечені білизною, обувою, одежою й грошовою допомогою. «Общество Юга Россіи» мало вже своїх платних функціонарів, котрі виконували різні справи й доручення.

Під Різдво 1915 року, підготовивши роботу в Києві, запросивши цілий штаб співробітників з поміж української молоді, я рішив поїхати до окупованої Галичини, щоб розглянутись серед місцевих обставин і на місці намітити плян діяльности. Я мав крім того ще одну, дуже приємну для мене місію: відвезти 15.000 комплектів теплого убрання й обуви для жінок і дітей в Галичині. Це був дарунок від київської філії «Товариства охорони жінок», що дістало його від президентки своєї централі в Петербурзі, одної з принцес імператорської фамілії. В київській філії працювали деякі наші пані (наприклад, З. Мірна, Л. Яновська та інші) і вони завжди дбали, щоб надати діяльності філії певний український характер, друкувати плякати і відозви українською мовою і т. п. Пакунки з подарунками до-

жидали на мене в Тернополі, а я мав доглянути, щоб вони були справедливо поділені між усіма, хто бідував, без різниці віри і народности.

З Києва до Волочиськ ходили лиш т. зв. етапні поїзди, і мандрівка тяглася дуже довго, — більш як три доби. Зі мною їхали чотири моїх співробітники. Усі ми вбрались у військову уніформу, при шаблюках, мов також збирались воювати. Сяк-так дотяглись до Волочиськ. Тут довелось би, може, дожидати цілу ніч, щоб переїхати кілька кілометрів до Підволочиськ, як би не перевіз нас у своїм санітарнім поїзді відомий В. Пуришкевич. Ось і в Підволочиськах, вже на галицькій території. Була ніч, коли ми пішли розшукувати одну з інституцій Союзу міст, щоб переночувати. Дивне враження робили мертві вулиці із зруйнованими або півзруйнованими будинками, де, очевидна річ, не мешкав ніхто. Колись це було чепурненьке місто, тепер, — наполовину руїни, а в другій половині, звідки також вибирались мешканці, ночували, звичайно, «маршові роти». Москалі, ночуючи, не жаліли помешкання: ламали вікна, двері, навіть грубки, так мов би то після них нікому не доведеться жити. А вже бруду наносили такого, що й догадатись не можна, що це тут ночували люди, а не худоба. Потім приходили свіжі, докінчували діло своїх попередників і коли зовсім уже не можна було залишатись, шукали ще незасміченої й незагидженої хати, щоб полишити її в такому ж самому стані. Таким робом в цілих Підволочиськах майже не було непорушеної хати, окрім тих, що заняті під якусь канцелярію або що. Десь от так притулилась і наша канцелярійка, де мешкав начальник відділу наших харчових пунктів. Там й ми притулились. З раннього рана по знищених вулицях міста почався великий рух, ішли незчисленні обози, сновигали сюди-туди москалі, звідкись узялися наші селяни і теж вештались, їхали возами через місто. Я пішов до маленької греко-католицької церковці і на своє здивування застав там панотця, що правив службу Божу. В церкві було всього пара бабусь і якийсь дідок. Видно, парафія дуже змаліла, але панотець відбував свою службу.

Аж на другий день на ніч доплентавсь я знову етапним поїздом до Тернополя. Була холодна зимова ніч і в повітрі ясно було чути далекі постріли гармат. Тернопіль лежав тоді зовсім

близько від лінії фронту, всього кілька кілометрів. Позиції з обох боків були дуже укріплені й фронт ніде майже не рухався, не пересувався, отже в Тернополі була згромаджена сила тилових інституцій, штабів, лазаретів, складів, канцелярій, і т. д. Все це страшенно занечистило й засмітило колись видно дуже чепурненьке місто. Моїм пристановищем було чиєсь приватне помешкання на вулиці Сокола, зовсім близько від залізничного двірця. Цілу садибу зареквіровано для канцелярії нашого Союзу і для побуту приїзших його співробітників.

Ранком я пішов трохи оглянути місто, та й треба було нав'язати стосунки з кимсь з місцевих українців, щоб спитати їхньої поради, як бути з привезеними для подарунків речами. В Тернополі я ніколи перед тим не бував і знав його найбільше зі «Споминів» Олександра Барвінського, що колись тут жив і працював. Я перейшовся містом. Ніяких слідів українства не бачу — ні вивісок, ні написів, що тут була раніше якась українська інституція. Ось, старий готель Пунчерта — в ньому зупинявся колись Куліш як я читав у «Споминах» Барвінського. Ось стара церква князя Острозького. Я зайшов. Служив якийсь молодий священик, і що мене здивувало — з якимсь чужим неукраїнським акцентом... Пізніше трохи я познайомився з ним, це був о. Бон, бельгієць, що приїхав сюди перед війною, як член ордену редемптористів, щоб знайомитись з греко-католицьким обрядом та й застряг тут. Нарешті надибав я на крамницю, де була нова вивіска: «Народня Торговля» і зайшов туди. Я не помилився. Тут уже були свої люди. Я познайомився з К-ким. Моя військова уніформа викликала трохи збентеження, але я назвав себе і пояснив, що хочу порадитись про одну важливу справу. Тоді К-ий запросив мене до свого помешкання. У вечорі я зайшов до нього, і тут ми розговорились по всій щирості, як найбільш близькі й рідні люди. Коли я запитав, як бути з речами, К-ий порадив заснувати комітет з представників усіх трьох народностей, а на представника від українського народу вказав на судового радника Лукавецького: він хоча й москвофіл, але дуже порядна людина, — додав він. «А не боїтесь Ви, що поляки й жиди усе розхапають, і нашим людям нічого не залишиться?» запитав я. — «Ні, Лукавецький допильнує, щоб усе було по

справедливості». Пішов я на другий день до Лукавецького. Він мешкав на вул. Міцкевича. Прийняв мене дуже стримано; може бути вражала його моя українська мова, хоч говорив зі мною також по-українськи, лише не уживав слова «українець, український», а казав: «малорус, малоруський». Але коли я повів його до нашого складу, казав розпакувати одну скриню, і звідти витягнули чудові чобітки, кальоші, теплі кожушки, хустки, білизну, він розм'як, був дуже зворушений, дякував і казав, що допильнує, щоб нікому не було кривди, і всі хто потребує (речі були призначені для міського населення, що особливо бідувало), дістане, що йому належить*. Потім я пішов до о. Бона, познайомився з ним і довідався, що він заступає о. Громницького, що його вивезли москалі і взагалі виконує церковні треби по тих селах, де не лишилось священиків. Людина енергійна, жвава, віддана своєму ділу. Отець Бон щиро полюбив український народ, з яким зв'язала його доля, прийняв до серця його лихо і працював, як тільки міг, щоб чимсь помогти, принести бодай моральну поміч і розраду. Москалі нічого не могли йому зробити, як бельгійському громадянинові, отже — «союзникові». Це бельгійське громадянство давало йому певний імунітет. Пізніше, через о. Бона я встановив контакт з місцевою українською громадою, властиво з її недобитками, пересилав на його руки листи від засланців, що приходили на мою київську адресу, привозив йому гроші від київських земляків на культурні потреби Тернопільщини і т. д. Він один міг вільно, не боячись нікого, піддержувати зносини зі мною, й не боятись, коли я в своїй військовій уніформі заходив до його хати біля старої церковці князя Острозького.

З Тернополя поїхав я до Теребовлі. Найняв звичайного міського фіякра і рушив по страшенній грязюці, яка вкривала густим таром битий гостинець. Візник мій був українець і впізнавши в мені «свого» довірчиво розповідав мені про своє життя-

* Цей Лукавецький опинився на службі в російському генерал-губернаторстві, служив і за моїх часів, разом із нашими інституціями евакувався літом 1917 року на Україну, де скоро й помер у Прилуках на Полтавщині. Я тоді тільки про це довідався, коли мені донесено про його смерть. Від мене укривали його присутність на службі, думаючи, що я буду переслідувати його як москвофіла. Певна річ, що таких москвофілів я б і не подумав чіпати, та й взагалі ніколи нікого не переслідував за його переконання.

буття. До Теребовлі прибули ми в ночі. В'їхали до міста — що за диво! Вулиця є, почуваємо брук, де-не-де блимають ліхтарі, будинків нема! Де-не-де сторчать окремі хати. То так зруйнували Теребовлю під час бою, чи при якомусь відступі. Ледве-ледве розшукав я якусь з наших «союзних» інституцій. На другий день була неділя і я просто пішов до церкви, де правив службу о. Мохнацький, дуже мила і приємна людина, з яким я познайомився після служби. В справі роздачі речей він мені порадив звернутись просто до посадника, яким на той час був якимсь чудом українець. Я так і зробив. Речі були вже наперед вислані мною з Тернополя тягаровим автом і коли я показав їх старенькому бурмістрові, то він аж заплакав від зворушення. — Ого, каже, буде радість нашим бідним дітям! Я прохав його не обминати ні жидів, ні поляків і певен, що він сам дбав за справедливий поділ. Посадник та його помічник були так раді подарункам, що схотіли дати мені щось на пам'ятку. Знайшли фотографію княжих руїн на горі над Теребовлею, зробили напис і подарували мені на спомин.

Вийшов я з ратуші, дивлюсь — картина: глибока, густа подільська грязюка на вулиці; її згрібають з вулиці, соваючи перед собою дерев'яними лопатами старі пейсаті жиди з виглядом біблійних патріярхів. Збоку стоїть озброєний стражник і доглядає. Це місцевий комендант так дбає за чистоту в місті, наказуючи зганяти на роботу старих жидів. Ті спокійно, з покорою роблять своє діло.

Вертаючись з Теребовлі, я зупинився ще в Микулинцях і в Струсові, де також роздав речі. Частину трохи пізніше було відіслано до Збаража, Скалата й Копичинців. Полагодивши деякі справи по Союзу міст в Тернополі, я поїхав до Збаража, де мав перевести ревізію величезного шпиталя Союзу міст для поранених і хворих. Цей шпиталь зайняв усі значніші будівлі в місті, в тім числі гімназію і бернадинський манастир. Оглядаючи відділи шпиталю в манастирі, я склав візиту настоятелеві. Цей повів мене по довгих коридорах, кажучи, що покаже мені найбільшу рідкість і цінність манастиря. Виявляється, що це була картина, на якій було змальовано сцену ритуального мордування християнської дитини жидами. Цю картину, як мені оповідали, настоятель показував усім «почесним гостям». Йдучи вулицею повз греко-като-

лицьку церкву, я завважив на дзвінниці прибиту таблицю, де було написано, що її поставлено тут на спомин якихось там роковин смерти Шевченка. Ця табличка, одинокий зовнішній слід, що зберігся від недавнього ще так буйного українського життя, зворушила мене надзвичайно. Я знав, що збаражський повіт належить до найбільш свідомих і до найкраще зорганізованих, що тут були найпоступовіші селяни. Що то тепер зісталось від того всього? Мені схотілось познайомитися з місцевим парохом, думаючи, що то напевно українець і почав розпитувати на вулиці дітей, де живе священик. Повз мене переходила якась інтеліґентна пані і зупинилась, здивувавшись певно українській мові в устах російського офіцера. Вона сказала, що може мене провести, бо це їй по дорозі. Виявилось, що це пані Білінська, дружина місцевого лікаря-українця. Довідавшись, хто я такий запросила мене зразу до своєї хати, де ціла родина — батько, мати, синок і красуня-дочка почали мене трактувати з чисто українською гостинністю, мов якого дорогого гостя. Діти мене так і прозвали: «гість з Запоріжжя» (репродукція відомої картини Красицького з цією назвою висіла у них в хаті). Пізніше я завжди, коли бував у Збаражі, то заходив до їхньої гостинної хати. Тим часом надійшов і сам панотець, якого я хотів був шукати (о. З-ий), і ми провели кілька годин у милій розмові. Я розповідав їм про київське життя, про галицьких виселенців, а вони мені про своє невеселе життя під вічним обухом арешту й висилки.

Це були мої перші знайомства серед земляків в окупованому краю. Згодом я їх придбав дуже багато. Можу з певністю сказати, що я познайомився з більшістю духовенства й світської інтеліґенції, яка зацілила в краю під московською окупацією.

З початком 1916 року почала розвиватися робота мого відділу допомоги населенню. Вже на весну 1916 року було влаштовано коло сотні харчових і медичних пунктів і кілька дитячих захоронок. Я частенько приїжджав до Галичини й мало-помалу добре вистудіював усі 8 повітів, що входили в зону тодішньої російської окупації. Особливо добре обзнайомився з Тернопільщиною, Збаражчиною й Скалатщиною, пізнав тамошні відносини, особистий склад російської адміністрації, це

мені незабаром дуже придалося. Літом 1916 року почався новий наступ росіян під проводом Брусілова і дав їм нові терени, загалом 33 повіти Галичини й Буковини. Тим самим поширився й терен допомогової діяльности нашого союзу.

VII

Другий період російської окупації Галичини й Буковини. Новий курс. Моя подорож вздовж галицько-буковинського фронту. Розвиток роботи «Союзу міст».

Із здобуттям нових значних теренів Галичини і майже цілої Буковини (в австрійських руках залишився маленький куточок з Дорна-Ватрою) було відновлено «Галицко-Буковинское генералъ-губернаторство» з резиденцією спочатку в Тернополі, а потім в Чернівцях. На посаду генерал-губернатора призначено Ф. Трепова, колишнього київського генерал-губернатора. Край поділено на дві губернії: чернівецьку, до якої крім Буковини належали ще повіти Городенка, Коломия, Снятин і Косів, і Тернопільську, до якої належали всі окуповані галицькі повіти крім Покуття. Чернівецьким губернатором призначено Ліґіна. Тернопільським — Чарторижського. Органічним статутом для управи цілого краю мали служити «Временные правила», затверджені начальником штабу верховної команди ген. М. В. Алексєєвим, зложені в доволі ліберальному дусі. Режим Трепова взагалі різнився від режиму Бобринського: тепер на першому пляні стояла не політика, не повертання українців — у росіян та уніятів — у православних, але інтереси армії; ставилося найпершим завданням піддержувати спокій і лад в окупованих провінціях, що служили найближчим запіллям російської армії. Ні Антоній, ні Евлогій з їх чорним гайворонням не були допущені до краю; інтересами православної церкви завідував представник протопресвітера армії й фльоти (головного військового капеляна) професор київської Духовної Академії о. Ф. Титов. Наука попередньої кампанії, ганебна слава «европейського скандалу» (так нап'ятнував російську політику в Галичині П. Мілюков в промові з думської трибуни), нарікання союзників — зробили своє діло*.

* В споминах французького посла в Петербурзі М. Палеолога, на-

Тепер уже не ставилось метою переслідування місцевої мови й культурного життя. Було дозволено відновити науку в українських гімназіях в Тернополі, Чернівцях, в українській учительській семінарії в Тернополі. Правда, не можна було називати гімназій «українськими», а просто — гімназія та й край. На чолі шкільної управи поставлено Янковського, директора одної з київських гімназій, що мав репутацію ліберала. Але поводився він трохи чудно: з одного боку наче б то і не закривав українських шкіл і помагав учителям поліпшувати їхнє матеріяльне становище, а з другого — лякав тих самих учителів Сибіром за слово «Україна» і робив усякі причепки в справі організації українських шкіл Союзом міст.

друкованих недавно в журналі «Revue des deux Mondes», зустрічаємо дуже цікаві сторінки, присвячені російській політиці в Галичині. В своїм щоденнику під 1 грудня 1914 року Палеолог записує: «Ледви тільки російська влада встановилася в Галичині, як відразу запровадила в ній найгіршу практику русифікації... адміністраційна влада зосереджена в руках графа Бобринського... основу його поглядів складає крайня ненависть до уніятської релігії (М. Палеолог тут помиляється, думаючи, що генерал-губернатором був гр. Володимир Бобринський, але дійсно ним був його братанок гр. Олексій Бобринський; але Володимир мав великий вплив на політику — Д. Д.). Тим часом з п'яти мільйонів населення Галичини, принаймні три мільйони сімсот тисяч належать до української церкви. Бобринський додержується таких поглядів: „У східній Европі є тільки три релігії: православна, католицька й жидівська. Уніяти ж — зрадники православія, ренеґати й єретики, їх силою треба навернути на правдивий шлях"... Отже через те негайно почались переслідування: арешт уніятського митрополита А. Шептицького, вигнання уніятських монахів, конфіскація церковних уніятських дібр, порушення русинських церковних обрядів, заміна уніятських священиків православними, висилка русинських дітей до Києва й Харкова для виховання в православній вірі — ось що було зроблено за два місяці на полі релігійної політики. В чисто політичному відношенні до цього треба додати закриття русинських часописів, університету, шкіл, звільнення галицьких урядовців і заміна їх росіянами.

«Про це я півофіціяльно говорив Сазонову, вказуючи, що подібна політика викличе своїм наслідком компромітацію російської влади в Галичині, де Габсбурґи зуміли завоювати собі такі симпатії.

„Я згоджуюсь, відповів Сазонов, що політика Бобринського часто буває необережна, а у наших урядовців занадто важка рука. Але не сподівайтесь на те, що я виступлю в обороні уніятів. Я поважаю католиків, хоч і жалкую, що вони помиляються в своїх релігійних поглядах, але уніятів я ненавиджу й гидую ними, тому, що вони — ренеґати".

«Великий князь Миколай Миколаєвич скаржиться на запізнення транспортів для галицької армії: „я дожидаю поїздів з набоями, каже він, а мені присилають поїзди з попами"».

Певна річ, що такі думки й погляди французького посла не залишились без впливу в Петербурзі.

Мені довелося мати з Янковським сутички на цьому ґрунті, але про це трохи далі.

Арешти й висилки українських діячів відбувались і далі, але далеко вже не в тім маштабі, як раніше, і тепер ініціятиву виявляла вже не адміністрація, а влада військова, «контррозвідка», де засіли в характері співробітників ті самі особи, що за графа Бобринського сиділи по канцеляріях генерал-губернаторства. Мотивом для обвинувачення було вже не «мазепинство», а «шпіонаж». В шпіонажі ж можна було обвинувачувати кого хочете на підставі найменшого підозрення, бо тут доказів не було треба. Пізніше всі ці справи попали до моїх рук, і я мав змогу переконатись, що тільки один процент серед усіх обвинувачених і арештованих по підозренню в шпіонажі можна було вважати за людей справді причасних до шпигунської праці. Решта ж була жертви неясних підозрінь, фальшивих доносів, непорозумінь і часто-густо — особистих порахунків.

Склад повітової адміністрації був дібраний ген. Треповим та його співробітником значно кращий, ніж за гр. Бобринського; більшість повітових начальників були люди з вищою освітою, що раніше служили в Росії земськими начальниками, а то й головами повітових земських управ. Були й природні українці. Відновлено також склад поліції, і таких розбишак, як Рапота або Парадєлов, уже не було. В центральній управі на чолі окремих установ поставлено людей досвідчених, фахівців у своїм ділі, чужих політиці. Про них буду говорити ще далі.

Багацько разів об'їжджаючи окуповані повіти Галичини й Буковини, я мав нагоду переконатися, що взагалі режим другої окупації був значно м'якший. Це була сувора окупаційна влада, але не було вже тенденції неодмінно лізти в душу завойованого населення, переслідувати його віру, його мову. В той же час, по справах Союзу стикаючись раз-у-раз з усіма представниками влади від губернаторів до повітових начальників, я познайомився особисто майже з цілим персональним складом адміністрації і знав, хто з неї виявляє гнобительські нахили, а хто ставиться до людей льояльно і толерантно. Це мені потім дуже придалось.

Влітку 1916 року Центральний Комітет Союзу прислав на

наш фронт ревізійну комісію для огляду інституцій Союзу на фронті. На чолі комісії стояв сенатор С. В. Іванов. Наш київський комітет приділив яко свого представника для присутности при ревізії — мене. Ми об'їхали протягом трьох тижнів автами цілий фронт від Луцька до Селетина на Буковині. Ще при перших зустрічах в Києві я побачив, що в особі сенатора Іванова маю перед собою освічену й гуманну людину, одушевлену найкращими громадськими ідеалами, справжнього «шестидесятника* по своїм поглядам, хоч віком він належав до трохи молодшого покоління. Він зацікавився українським життям, пам'ятками української культури, і ми влаштували спеціяльно для нього огляд київських пам'яток і святинь, при чому пояснення давали пок. О. І. Левицький і В. К. Прокопович. Ще в Києві я вів з сен. Івановим розмови про галицькі справи і бачив, з яким безумовним осудом ставився він до політики національного утиску й релігійних переслідувань**. У мене тоді виникла думка — використати побут сен. Іванова в Галичині й Буковині, познайомити його докладно з тамошніми відносинами і людьми, дати йому весь необхідний матеріял — задля того, щоб потім старатись через його вплив, зв'язки і популярність добиватись ослаблення системи утисків над українським життям в окупованих провінціях. Дуже важливим здавалось мені мати в особі сен. Іванова прихильника в Центральнім Комітеті нашого Союзу в Москві, де вже трохи скоса почали поглядати на нашу роботу на культурно-просвітньому полі.

Треба зазначити, що вже з весни 1916 р. наш Комітет став широко улаштовувати по Галичині й Буковині дитячі захоронки, де місцева дітвора діставала їжу. На чолі цих захоронок став «дітський підвідділ», де головою була пані С. Н. Луначарська, що цілком поділяла мої пляни щодо характеру й

* «Шестидесятниками» називали в старій Росії людей покоління 60-х років XIX ст., коли громадянство було перейняте поступовими ідеями, і це захоплення відзначалось ідеалізмом і ентузіязмом, що в багатьох людей залишався на ціле життя.

** В російських колах сен. Іванов був звісний, між іншим, тим, що одного разу гостро запротестував проти вироків смертної кари. За це його на довший час не запрошувано на ділові засідання Сенату і він аж до самої революції носив лиш почесний титул сенатора, не виконуючи урядових функцій. Уряд ставився до нього підозріло, але в широких громадських колах він тішився великою пошаною.

напряму праці. Потроху ми довели число захоронок до ста; при них позаводили спочатку щось наче школи ручної праці, а потім почали обертати їх у звичайні школи. Як звісно, в кожному селі існувала звичайна школа, але від початку окупації школи не функціонували. Більша частина учителів та учительок залишилась на місці і бідувала тепер без заробітку. Діти виростали без усякої науки, дичіли, і це найбільше відчувало саме населення, що здавна звикло до школи і дорожило нею. Я задумав, не міняючи назви «Дѣтскій пріютъ Всероссійскаго Союза Городовъ» і під його прапором з червоним хрестом впровадити до цих «Захоронок» звичайну шкільну науку. На завідуючих захоронками призначалися студенти, студентки й учительки з Великої України, щоб вони офіціяльно відповідали за установу; а вже на фактичних вчителів запрошувано місцевих же вчителів та вчительок з платнею «по найму». Ми почали швидко переводити наш плян, без галасу, по тихеньку, не підіймаючи питання перед місцевою адміністрацією й ставлячи її перед доконаним фактом. Виникали в різних місцях причепки, тоді я їхав до губернатора Чарторижського, порозумівався з Яновським, відкликувався аж до Москви, спираючись на постанову Центрального Комітету Союзу про те, щоб по його захоронках навчання дітей велося їх рідною мовою (на прийняття цієї постанови вплинула пані С. Луначарська, що їздила від нас з Києва на якусь нараду скликану Центральним Комітетом в «дитячій справі» у Москві). В 1916 році «Всероссійскій Союз Городовъ» був уже такою силою, що з його авторитетом мусіла рахуватись й російська адміністрація на фронті.

Тому що в окупованих провінціях залишилось багато дітей-сиріт, що погубили своїх батьків під час бойових дій, то для цих дітей ми почали улаштовувати особливі приюти-інтернати в різних кутках краю (пам'ятаю, були такі в с. Богданівці, Тарнорудці, Заболотцях, Чернівцях та інших містах), щоб не вивозити їх з рідної землі. Для завідування цими інтернатами і для розшукування дітей по краю, було організовано особливу «дитячу експедицію» під проводом відомої нашої письменниці Наталії Романович-Ткаченкової*. Цілком анало-

* Про цю свою діяльність вона умістила цікаві спомини в «Літературно-Науковому Вістнику» 1917 року.

гічну роботу провадив і «Всероссійскій Земскій Союзъ». Щоб робота велася координовано і по спільному пляну, уповноважений Земського Союзу П. К. Линниченко, що завідував там відділом допомоги населенню, запросив на голову «шкільного відділу» в Союзі І. І. Красковського, відомого українсько-білоруського діяча й педагога (в кінці 1916 р. його обрав у свої уповноважені наш Комітет південно-західного фронту Всеросійського Союзу міст). Тоді робота пішла дуже дружньо, і засобами земського й міського союзів удалось протягом двох місяців (травень-червень 1916 р.) майже відновити нижче народнє шкільництво в окупованім краю, де навчання велося українською мовою і було вільне від того присмаку австрійсько-польської рутини, що панував по школах в краю за австрійських часів. Само собою виникало питання про підручники. Ми не вважали доцільним додержуватись старих підручників часів Австрії: перш за все вони були перейняті державним австрійським патріотизмом, — в кожній хрестоматії портрет цісаря Франц-Йосифа, австрійські гімни; залишати це — значило викликати труднощі з боку російських властей; виривати з книги — непедагогічно. До того ж старих підручників було й мало, не дурно російські власті при першій окупації 1914 р. палили їх цілими купами, улаштовуючи своєрідні аутодафе. Тоді ми рішили знайти другий вихід: звернутись до українських підручників, друкованих в Росії. Таких підручників, починаючи з 1906 р., було видано немало і то дуже добрих (наприклад, Грінченка, Хуторного, Білоусенка, Черкасенка, Шерстюка, Степовика, Русової і т. д.) з педагогічного погляду, але вони здебільшого лежали на полицях книгарень, бо в школах учити українською мовою не дозволялося, і хіба тільки подекуди відбувалось потаємне навчання. Я гадав, що наші підручники придадуться для галицько-буковинської школи й матимуть навіть перевагу над місцевими підручниками старого видання ще з того погляду, що наші підручники були цілком «невтральні»: в них не було зовсім казенного державного духу ні австрійського, ні російського, не було й своєрідного польського патріотизму; вони пристосовані були виключно до вимог педагогії. Але щоб переконатися в цьому, ми з І. І. Красковським скликали в липні з'їзд місцевих вчителів та вчительок, що навчали по захоронках земського й міського

союзів і нам обом було надзвичайно приємно почути на цьому з'їзді (що відбувся в Тернополі) майже одноголосну думку учасників на користь підручників з Великої України. На кошти союзів було закуплено й транспортовано до Галичини й Буковини десятки тисяч примірників шкільних українських книжок для позашкільного читання. Було викуплено все, що тільки знайшлося в українських книгарнях у Києві, і на далі довелося спроваджувати транспорти книг з Полтави, Харкова і навіть Катеринодару, з тамошніх українських книгарень. Галицькі селяни дуже тішилися цими книжками на рідній мові «Київського видання», з Великої України; особливо подобалися видання народніх дум і книжок з історії, що не зазнали на собі специфічної австро-польської цензури, і в яких польсько-українські відносини в минулому трактувалися без фальшування історичної правди.

Зріст числа захоронок-шкіл і особливо запровадження підручників з України, одначе, не на жарти потривожило місцеву російську адміністрацію. Довелося їхати для серйозної розмови з губернатором Чарторижським в тернополі. З ним удалося порозумітись доволі добре. Він зрештою поставився до справи ліберально, вимагав тільки, щоб призначувано лиш «благонадійних» вчителів та щоб наші захоронки ніде не називалися школами. Неприємно було тільки те, що Чарторижський в розмові постійно уживав слова «мазепинці», «мазепинський» для зазначення понять «українці», «український», так наче б то це були синоніми; вимовляв він ці слова без усякого наголосу чи підкреслення, немов це були загально-вживані і ні для кого необразливі назви. Більше клопоту довелось мати з Янковським, що відограв ролю, так би мовити, начальника галицько-буковинської шкільної округи. Він наче б то й не виступав вороже, але на кожнім кроці утворював практичні труднощі й перешкоди, головно в околиці Чернівців, де була його резиденція. Та з Янковським доводилось більше воювати не мені, а покійному А. Г. Вязлову, що з весни 1916 р. сидів у Чернівцях яко уповноважений нашого комітету при штабі VIII Армії.

Наш Союз почасти допомагав і середнім українським школам, що відновлялися подекуди й утримувалися на кошти самого місцевого населення. Допомога тут була чисто матеріяль-

ного характеру: наприклад, улаштовувалася безплатна кухня для учнів і вчителів, як ось у Тернополі при гімназії; постачалося паливо, робився ремонт шкільних приміщень. Так було в тій же гімназії в Тернополі: мійський магістрат з посадником Міхаловським на чолі ніяк не могли знайти приміщення для української гімназії (власний будинок гімназії був зайнятий якоюсь військовою канцелярією) і нарешті одвела їй недобудований дім, здається на вулиці Міцкевича. Тоді наш Союз своїм коштом добудував дім і приладнав його під шкільне приміщення. Спеціяльно на потреби української гімназії й учительської семінарії в Тернополі, наприклад, для оплати учительської праці, збиралися гроші серед української інтеліґенції в Києві і я сам кілька разів привозив сотні й тисячі рублів цих грошей до Тернополя й передавав їх на руки о. Бона.

Об'їзд фронтових інституцій Союзу в Галичині ми почали з сен. Івановим від Тернополя. Саме тоді в Тернополі перебував генерал-губернатор Трепов і сен. Іванов пішов до нього з візитою. В розмові Іванов доторкнувся питання про відносини російської адміністрації до місцевого українського населення. «Так, сказав Трепов: покищо ми даємо школи, не чіпаємо мови, не втручаємось до церковних справ...» Пам'ятаю, з яким обуренням на це «покищо» переказував мені свою розмову Іванов: «невже це державна точка погляду, казав він, шанувати законні права населення лиш покищо, себто часово; ну, а далі?»

Ми об'їхали майже цілу прифронтову смугу, побували в Скалаті, Збаражі, Струсові, Микулинцях, Бучачі, Монастириськах, були присутні при боях за Галич, коли на наших очах коло села Товстобаби було взято в полон 3 000 німців; потім через Станиславів, Коломию, Снятин проїхали на Буковину, об'їхали її фронтові установи аж до Селетина, я скрізь, де тільки міг, старався знайомити сен. Іванова з нашою роботою на користь місцевого населення, поясняв йому місцеві відносини, показував сліди й останки інтенсивного культурно-національного життя, яким жила країна перед війною, знайомив з деким із місцевих людей. Так в Озірній познайомив з неб. о. Танчаківським, в Монастириськах з неб. о. Підляшецьким. В ревізійній комісії брав участь і їздив скрізь з нами член Державної думи Калугін, я й його старався знайомити з галицько-

буковинськими справами. Коли ми скінчили об'їзд сен. Іванов залишився дуже задоволений працею нашого Союзу на фронті, в тім числі і мого відділу допомоги населенню. Ми вертались з них удвох автом з Чернівців через Кам'янець до Проскурова. Провівши зі мною на самоті цілий день Іванов вів зі мною немов остаточну розмову про галицькі справи, резюмував свої враження. Він дав слово вжити всіх своїх сил і всіх зв'язків, щоб освітити правдиво в Петербурзі справжнє становище Галичини й Буковини, домагатись остаточної ліквідації системи національного утиску, повороту невинних жертв попереднього режиму. «Ні, так як є, воно залишитись не може!» — казав він мені, коли ми з'їздили на гору коло Садагури і кидали останній погляд на Чернівці, на долину Прута, на голубі гори на правім березі Прута. «Будьте певні, що воно скоро має перемінитися!» Очевидно, сен. Іванов мав на увазі зміну курсу урядової політики під натиском громадської опінії, і не передчував — так само як і я — що скоро дійсно настануть зміни, але такі, що перевернуть до гори ногами увесь той лад, яким держалася стара Росія...

VIII

Приголомшене українське життя починає знову пускати свіжі парості. Напередодні великих подій.

З другої половини 1916 року в житті українського громадянства в Росії почав відчуватися якийсь перелом. Минулося перше приголомшуюче враження катастрофи 1914-1915 років. Помалу вертався активний настрій, і люди, приглушені війною, прибиті сумнівами, знову почали оживати й гуртуватись коло старих своїх осередків, головно коло «Товариства Українських Поступовців». Цей настрій відповідав тому оживленню, що помічалося по цілій Росії. Уряд, якому на початку війни громадянство дало було «Божий мир», виявив себе цілком нездатним, незаслужуючим ніякого довір'я, і морально збанкрутував цілком. З трибуни Державної Думи лунали щораз грізніші промови. Росло загальне незадоволення і недовір'я до правительства, що обдурюючи народ самопевністю й фальшивими звістками про небувалі перемоги, не зуміло передбачити й відхилити катастрофу влітку 1915 року.

Зростав активний настрій серед української молоді, з-поміж котрої багато проходило гарну школу практичної національної роботи в Галичині, в установах Земського й Міського союзів. Були спроби нелеґальних видань антиросійського напряму в Києві і в Катеринославі. Культурно-просвітня українська робота, що купчилась колись коло «Просвіт» та клюбів, знову почала виявлятись іноді під фірмою нібито російських літературних товариств і організацій. Так восени 1916 року в Катеринославі було уряджено урочисті поминки по Іванові Франкові і я читав на них публічну лекцію про діяльність Франка українською мовою. В перерві до мене підійшов поліцмайстер і прохаючи вибачення зауважив, що в першій частині мойого викладу було дещо таке, ніби я вороже ставлюся до російської мови та письменства (я говорив про москвофільський рух в Галичині). Я відповів, що абсолютно не мав на думці чимсь ображати російську мову та письменство, що то може пан поліцмайстер не гаразд розібрав мою українську мову. Він ще раз перепросив і залишив мене в спокої. В кінці 1914-го й в 1915 році мені просто не дозволили б читати українською мовою та ще про такого «мазепинця», як Франко.

Приблизно в тому часі, десь восени 1916 р. викликають мене в київську губернську жандармську управу. Приходжу. Жандармський полковник показує мені якийсь лист і питає: пізнаєте? Справді пізнаю, бо то моя рука. Показує ще пару моїх листів. Виявляється, що то листи, писані мною до мого тезка й приятеля Володимира Дорошенка та до Виділу Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Очивидячки їх захопили в паперах Товариства, розглядали цілий рік і аж тепер дійшла до мене черга. «Так як Ви це можете пояснити, і що це у Вас були за зносини?» Мої листи були в чисто літературних справах, наприклад, я писав до В. Дорошенка в справі відпису перекладів повістей Шевченка, зроблених Олександром Кониським, я тоді на початку 1914 р. готував повне видання творів Шевченка (вийшло саме перед війною в Катеринославі). Лист до адміністрації Наукового Товариства — в справі членської вкладки і досилки мені збірника в честь Франка. Я все це і розповів. Жандарм усе докладно записував до протоколу, навіть записав, хто такий був Франко, бо я йому пояснив. Нарешті питає: а де тепер В. Дорошенко і що Ви знаєте про його діяльність? — Закордоном, відповідаю, а про діяльність знаю тільки з часописів, якщо їм вірити. На тім допит і покінчився. Я підписав протокол, і більше мене не чіпали.

Вертаючись до оповідання про оживлення українського життя восени 1916 року, мушу сказати, що тоді ж були зроблені спроби відновлення української преси. Властиво з липня 1914 року українці залишилися без своєї національної преси, якщо не рахувати «Украинской Жизни», видаваної у Москві російською мовою. Всі спроби відновити видання журналів українською мовою (про щоденні газети не було що й думати), кінчались забороною видання на першому або другому числі. Подавалися прохання про дозвіл на найневинніші видання, під самими скромними назвами, як ось, наприклад, господарський тижневик «Тепла Роса». Діставши дозвіл, друкували найбільш далекі від усякої політики статті, і дивишся — заборонили. «Рідний Край» Олени Пчілки примушено перейти на ярижний правопис, і він став «Риднымъ Краємъ». Цензура викреслювала в ньому слова «українська мова», «Україна», заміняючи словами: «наша мова», «наш край» і т. д. Нарешті видання припинилось. В Києві взагалі стало неможливо щонебудь друкувати по-українськи. Тут працювали старі, випробувані «приятелі» українського слова: проф. Т. Флоринський і С. Щоголів. Вони також, подібно до міністра Сазонова, гадали, що тепер настав слушний час раз на все покінчити з українством! Цензура в їхній особі почала вимагати, щоб у виданнях Українського Наукового Товариства уживано «ярижного» правопису. Тоді рада Товариства, де головою після заслання проф. М. Грушевського став В. П. Науменко, ухвалила перенести друк «Наукового Збірника» (тимчасово, замість «України» і «Записок» до Москви, доручивши мені редакцію книжок Збірника і догляд за друком. Я часто їздив до Москви в справах Союзу міст, і вів там друк «Наукового Збірника», якого за два роки вийшло всього тільки два випуски. Для видання літературного журнала замість закритого «Літературно-Наукового Вістника» вибрано місцем Одесу. Тут вийшли в 1915 році три книжки «Основи»; політики і злоби дня не торкались зовсім: сама лишень поезія, белетристика і мистецтво. Але на 3-ій книзі «Основу» закрито. Тоді надумали з восени 1916 року видавати в Москві тижневик «Промінь». Саме під той час у Москві скуп-

чилися видатні наші літературні сили: крім проф. А. Кримського й С. В. Петлюри перебував тут нелеґально В. К. Винниченко, що повернувся під чужим ім'ям з-закордону; сюди ж дозволено переїхати з Казані (після Сімбірська) проф. М. Грушевському. Були ще в Москві О. Саліковський, Богдан Кістяківський та інші. Отже самих місцевих сил було досить. «Промінь» почав виходити і, хоча виблискував білими сторінками (що їх викреслювала цензура), але якось тримався і дотримався до самої революції. Разом з «Українською Жизню» він був тим вогником, що присвічував пригніченій і заслуженій українській громаді, розкиданій по широких просторах російської держави.

Діяльність «Общества Юга Россіи» розвивалась усе ширше й ширше. Воно мало вже філію в Чернігові і (здається) в Черкасах. На його зразок заснувалося таке ж саме українське товариство в Москві. Ці товариства робились українськими осередками, що єднали людей коло такого святого діла, як поміч братам-галичанам, що потерпіли за українську справу. Тепер уже порозшукували усіх майже засланців і скрізь давали їм допомогу. З Києва було командировано до Орла пані М. Бухневич, і вона там після тяжких пригод розшукала С. Британа та інших заложників. Влітку 1916 р. пані Л. М. Старицька-Черняхівська виїхала з доручення «Общества Юга Россіи» на Сибір, щоб там на місці відвідати засланих галичан і встановити тісніший з ними контакт, та організувати їм допомогу на місці. Вона через Москву, Петербурґ, Вятку, Урал проїхала в Сибір і доїхала аж до самого Іркутська, скрізь зупиняючись на місцях більших колоній засланців, відвідуючи їх і засновуючи на місці допомогові комітети з українців, що давніше переселилися до Сибіру. В Красноярську вона зазнайомилась з єпископом Никоном Безсоновим, звісним своїм виступом в обороні галичан; він скоро зрікся єпископського стану, став просто Миколою Безсоновим і в 1917 році вступив на українську державну службу. Подорож пані Старицької-Черняхівської дала багаті наслідки як в справі налагодження кращої допомоги засланцям, так і в ділі національної організації українських колоній в Західному Сибіру.

А тим часом по цілій Росії відчувалось уже наближення якихсь великих перемін, чогось грізного і невідомого. Невловимо, в формі якихсь неясних і півсвідомих передчувань, сподівання чогось нового, якийсь тривожний нервовий настрій можна було збагнути навіть на фронті, серед військових. Ходили неясні чутки про якусь змову серед ґвардії, що хотіла, мовляв, усунути царя й посадовити його брата, або когось з великих князів. Було вбито Распутіна і по цілій державі ходили скандальні оповідання про його ролю при дворі і в царській родині. На чолі уряду з фееричною поспішністю мінялись фігури одна від другої непопулярніша. Дума стояла вже в майже відкритій опозиції до уряду. Провідники громадських організацій в сподіванні якогось перевороту радились між собою щодо майбутнього нового ладу. Всі сподівались бурі, тільки не знали, коли саме і з якого приводу вона вдарить . . .

Зразу після нового 1917 року я виїхав з Києва до Тернополя. Треба було оглянути деякі фронтові установи Союзу (санітарні відділи, шпиталі, чайні пункти, технічні відділи і т. д.). Я в кілька день, серед великого морозу й снігу об'їхав автом ряд пунктів — від Збаража до Чернівців. Мої співробітники по Союзу, група української молоді, улаштували «голодну кутю» в м. Микулинцях і запросили мене. Прибуло з десяток нашої молоді з ближчих інституцій Союзу, запрошено було й декого з представників місцевої української молоді. По вечері молодь заходилася співати українських пісень, а я розмовляв з старшими гістьми. Отець Св-ий (з Ладичина) дуже нарікав на недолю свого рідного краю: країна знищена; міста й села лежать в руїнах; населення вигнано з рідних осель; одних запровадили кудись австрійці, других москалі; одні бються в австрійських рядах, другі знемагають на примусових роботах у москалів: риють окопи, направляють дороги, їздять форшпанами в обозах, покинувши господарство й родину; ширяться хвороби, ростуть пошести, вмирають діти; страшна деморалізація росте серед народу; молоде покоління росте без науки, дичіє; культурність і людяність зникають . . . Все це було правда, і всі наші харчеві пункти, захоронки і т. д. — були такою краплею в морі серед загальної біди, що про це сором було й думати. Напівжартом я став потішати шановного панотця, що скоро все переміниться, що в Росії за яких пару місяців вибухне революція, тоді війна припиниться і Галичина зітхне вільно. Отець Св-ий з недовір'ям хитав головою і казав,

що революція в Росії є неможлива, а навіть коли б вона і сталася, то ледви чи з цього буде кому користь... Нікому з нас не спадало на думку, що наші сподіванки збудуться і саме за два-три місяці.

IX

Революція. Її відгуки в Києві. Нова влада в Києві.

В кінці лютого по традиції українці святкують Шевченкові роковини. В 1917 році, як і попередніх років у Києві справляти ці роковини прилюдно й урочисто не було змоги. Не було 26 лютого звичайної урочистої панахиди в св. Софії, не було великого концерту в одній з найкращих заль міста. Тільки на далеких окраїнах Києва, в глухій Пущі-Водиці, в Святошині, скрізь, де були наші українські захоронки для дітей, улаштовано було домашні вечірки для дітвори, скромно, без оповіщення. Я поїхав на таку вечірку до Пущі-Водиці разом з начальницею «дитячої експедиції» пані Н. Романович-Ткаченковою. По сніжних заметах, по безлюдній зимою дорозі глухим лісом доїхали ми на санях до великої дерев'яної дачі, що захувалась в лісовій гущавині, пристосованої для захоронки. Тут, в убогій обстанові біженського притулку, в найбільшій хаті будинку святковано пам'ять великого поета, оборонця всіх покривджених і вбогих. Сумне й зворушливе свято. Учителька розказує про життя поета-мученика. Діти деклямують, співають хором. З гостей — окрім нас двох, греко-католицький священик, що їздить сюди з Києва вчити релігії дітей-уніятів, проф. Сад-ий з Станиславова з своєю дружиною, двоє-троє співробітників та співробітниць Союзу. Сльози на очах в багатьох з дітей та й декого з дорослих. Прощо вони думають? Мабуть, згадують, як у них там в далекому селі десь під Карпатами так само колись святковано цей день; в якійнебудь читальні «Просвіти» збиралася громада, панотець або вчитель виголошував промову, діти деклямували вірші, хор співав той самий «Заповіт»... Тепер цього всього нема: читальні лежать в руїнах, стирчать одні обгорілі комини та розвалені грубки; або ж у них розмістилася кузня чи похідна лазня Союзу Міст; батьки й матері загинули, або невідомо де ділись, а діти — тут в захоронці, в глухій Пущі-Водиці; чи стрінуться вони колинебудь, чи знайдуть одні других? І ця вечірка в глибині занесеного снігом лісу, в скудно освітленій нафтовою лямпою кімнаті, з портретом Шевченка, повитим рушником, де вишито слова: «Свою Україну любіть, любіть її во время люте!», і ці сумні дитячі личка, і це скудне, виснажене обличчя обшарпаного полоненого «австріяка», з застиглими на ньому сльозами (він тут за сторожа при захоронці), й ці дорогі знайомі слова Шевченкового «Заповіту», виконувані хором дитячих голосів — усе це робило глибоке, незабутнє враження... «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте!» — Коли це станеться?

На другий день вранці, я тільки що встав, прибіг до мене післанець від голови нашого Союзу бар. Ф. Р. Штейнґеля з проханням негайно прибути до Комітету по дуже важливій справі. Видно справді щось сталося, коли такі надзвичайні запросини. Я поїхав. Майже цілий Комітет в комплеті. Обличчя в усіх стурбовані, серйозні. Мені показали телеграму з Петербурґу, присланну до дирекції південно-західних залізниць у Києві членом Державної Думи Бубликовим. Копію цієї телеграми зараз же було передано до нашого Комітету. З телеграми можна було зрозуміти одно, — що в Петербурзі почалася революція. Скоро чутка про це облетіла весь Київ. Але спочатку все було спокійно і так як звичайно. Наш Комітет не розходився цілий день. Пізно вечором прийшли доповнюючі вісті, які не залишали сумніву, що в Петербурзі скинуто старий уряд і влада перейшла до рук Тимчасового Правительства, видвигнутого Комітетом Державної Думи. В цім правительстві для багатьох з нашого Комітету засідали «свої» люди. На другий день в помешканні начальника київської воєнної округи генерала Ходоровича відбулася нарада, в якій взяли участь голова Комітету Всеросійського Земського Союзу А. П. Шликевич, барон Ф. Р. Штейнґель, губерніяльний дворянський маршалок Безак, заступник міського голови Ф. С. Бурчак та ще деякі нотаблі міста і краю. Говорили про те, що робити і про потребу скликання ради представників громадських організацій міста Києва й вибору нею виконавчого комітету. Вислано було телеграму до головнокомандуючого фронтом ген. Брусілова з запитанням: як поставиться армія до перевороту? Відповідь Брусілова звучала так: «Армія виконає свій обов'язок перед рідним краєм». Я вже не пригадую точно, в якій черзі йшли події

одна за другою, що закрутились з блискавичною скорістю, пам'ятаю тільки, що на четвертий день після одержання телеграми Бубликова головою Київського Виконавчого Комітету, до якого перейшла вся влада в Києві і в краю, став бар. Ф. Р. Штейнґель, який передав мені обов'язки голови Комітету Союзу міст.

Сталася революція. В Києві вона відбулася так само безкровно, як і скрізь крім самого Петербурґа. Влада без суперечок перейшла до Виконавчого Комітету з 15-16 осіб, серед котрих з українців, крім голови, були ще А. Ніковський, М. Порш, Ф. Страдомський, С. Єфремов і ще один робітник з Арсеналу на Печерську. Рада об'єднаних громадських організацій збиралась кілька разів, але особливого значення не мала. Одним з перших розпоряджень нового правительства був наказ губернаторам передати свої функції головам губерніяльних земських управ з титулом Губерніяльних Комісарів. Отже в Києві губернаторська влада перейшла до М. А. Суковкина. По згоді з Виконавчим Комітетом на свого помічника (віце-губернатора) він запросив мене. Тимчасовий уряд телеграфічно затвердив мене на посаді, і таким чином, мені довелось розлучитись з Союзом міст, де я стільки поклав праці, і перейти до зовсім нової для мене діяльности.

Призначення мене на посаду помічника губерніяльного Комісара було безумовно концесією українцям, і так її у нас і зрозуміли. М. А. Суковкин доручив мені губерніяльне правління, губерніяльне присуствіє і взагалі цілу адміністраційну частину, собі ж залишив загальний провід і, так би мовити, високу політику, що стояла тоді на першому пляні. Одначе всі скількинебудь важливі справи з губерніяльної політики вирішалися навіть не самим губерніяльним комісарем, а спільно з особливою колеґіяльною установою — «Губерніяльним Виконавчим Комітетом», вибраним на губерніяльному з'їзді представників від сільських громад. Комітет цей, збираючись, майже, кожного дня, засідав у бувшому генерал-губернаторському домі, потім просто губернаторському, по Інститутській вулиці ч. 40 (пізніше в ньому перебували прем'ер-міністер часів Центральної Ради, Гетьман, Директорія; взагалі він зробивсь історичним будинком; його зруйнували, відступаючи в 1920 році, поляки), де розташувався Суковкин. До Комітету належали,

скільки пам'ятаю, М. С. Грушевський, С. Л. Франкфурт, М. С. Синицький, В. К. Королів, А. М. Сербиненко, М. М. Стасюк і ще кілька людей, майже самі українці. Комітет працював дуже енерґійно й діловито. З одного боку йшла велика «законодатна» робота — складались накази й інструкції по місцевому управлінню; тут найбільше працювали Королів і Синицький. З другого боку доводилося розглядати різні випадки, що траплялись по губернії. Не раз уже підіймалися на Київщині дрібні розрухи. Одним з перших, пам'ятаю, була спроба жидівського погрому в м. Хабному, Радомишльському повіті. Тоді на місця висилалися члени Комітету для мирного полагодження справи. Тоді ще панувала віра, що всякий непорядок можна вгамувати умовляннями. Одначе в історії з м. Хабним довелося вжити військову силу й зробити збройну демонстрацію.

Комітет став видавати офіціяльний орган Київщини «Вісти Губерніяльного Виконавчого Комітету Київщини» — двома мовами, українською й російською. Взагалі було заведено відразу щодо мови урядування дуалізм. Уперве українська мова ставала в нові часи мовою урядовою. Серед інституцій, що опинились під моєю безпосередньою управою, була губерніяльна друкарня. Її зараз же було приладжено для друку українських видань. Одною з перших, пам'ятаю, почала в ній друкувати свої й Б. Грінченка твори пані М. Грінченко.

Між іншим, на мою долю випало робити ліквідацію поліції. І тоді, й тепер вважаю за одну з найбільших державних помилок Тимчасового Правительства зруйнування одним почерком пера такої складної, спеціяльної й необхідної, особливо в переходові часи інституції, як поліція. Нема що казати, стара російська поліція була з багатьох поглядів дуже погана, вживано її не для тої мети, для якої вона по суті призначалась, її треба було переформувати, реорганізувати, очистити від негодящого елементу, але руйнувати її цілком з гори до низу, з тим, щоб на її місце поставити таку карикатурну установу, як міліція — не було жадної рації. Ця міліція складалася з людей непідготовлених, нетямучих, а в своїх низах навіть з усяких гольтіпак і заволок. Цілу масу служачих в старій поліції викидали просто на вулицю з тавром «слуг старого режиму», молодших відправляючи просто на фронт в ряди армії, так наче б це були якісь «арештантські роти» — служба у війську. Ство-

рювався відразу кадр людей непримиримо озлоблених, зручних, вправних, яких життєвим завданням являлось допомагати поваленню нового ладу, який не давав їм місця в житті. Незабаром вони стали першими адептами й вірними слугами большевизму. А було серед цих людей багато таких, що зовсім не являлись якимись принциповими ворогами вільного ладу, що були незамітними спеціялістами свого діла і дуже добре виконували б свої обов'язки й за нового режиму, допомагаючи піддержувати лад і правильний хід життя. Большевики виявили справжній державний розум (як й багато ще де в чому), знову використавши цих людей для потреб своєї влади. Працюючи в 1914 і 1915 роках в українськім комітеті по допомозі арештованим і висланим галичанам, я добре придивився до київської поліції і таки був добре на неї злий. Але, коли тепер до мене почали приходити перелякані, збентежені люди, починаючи з грізного ще недавно поліцмайстра Горностаєва, тепер одягнуті в цивільне, викинуті буквально на вулицю з своїх казенних помешкань, в страшній тривозі за себе і за свої родини, в мені не ворухнулося ні крапелини злорадства, або почуття помсти; мені було просто шкода їх як людей, особливо коли побачив серед них тих, що на моїх очах гуманно поводились з арештованими галичанами. Але допомогти я їм не міг і мусів поводитись з ними «по всій суворости законів», зм'якшуючи сумну процедуру лиш чемним поводженням та деякими дрібними полегшами, на скільки допускала це буква невблаганних петербурзьких телеграм. Виконуючи ці телеграфічні накази, я все не міг позбутися думки, що наш тріюмф — тимчасовий, що будуть ще великі переміни, і тоді — чи стануться вони в лівий чи в правий бік, — з нами, теперішніми «каліфами на годиннику», будуть церемонитись значно менше. Такий закон усіх переворотів у світі.

X

Початки широкої організації українського руху. Центральна Рада. Приїзд М. С. Грушевського. Українство і російська «революційна демократія». Національний конґрес.

Як тільки розійшлися перші чутки про переворот в Петербурзі, зійшлася рада «Товариства Українських Поступовців»,

ційї одинокої в ті часи всеукраїнської організації. В двох маленьких кімнатах, що залишились вільними в Українському Клюбі від шпиталю*, зібрались не тільки члени ради, але й чимало рядових членів організації; прийшли представники студентської молоді. Поінформовано було про політичні новини, прийнято до відома, що українці ввійшли до міського Виконавчого Комітету, між іншим — бар. Ф. Штейнґель, яко голова, і А. Ніковський, яко секретар Комітету. Було ухвалено сходитись щодня, щоб бути в курсі цілого руху і старатись захопити в ньому по змозі впливові позиції.

На другий чи на третий день засідання Ради прийшло двох священиків і заявили, що їх прислано яко своїх делеґатів, київське православне духовенство, котре на своїх загальних зборах ухвалило піддержувати контакт з українською національною організацією. Прийшли представники від робітників, явилось кілька солдатів, ці останні — вже від сформованих українських громад в різних військових частинах. Присутні на наших зборах капітан Гон і поручник Микола Міхновський заявили, що вони вже ведуть роботу по влаштуванню українського військового клюбу. Все це свідчило, що українці в Києві виявляють з себе певну громадську силу, і що українська національно-політична організація являється вже притягаючою силою для цілих суспільних груп.

Тоді було рішено заложити загальну організацію, яка на зразок «Ради громадських організацій м. Києва» об'єднувала б всі українські національні організації й стала б на чолі руху. Ухвалено було назвати її «Центральною Радою». Було багацько суперечок щодо форми організації та її складу. З одного

---

* Вище я згадував, що з початком війни київський український клюб (так само, як московський, петербурзький і полтавський), щоб урятувати себе і своє помешкання, улаштував у своїх хатах лазарет на 50 поранених. Це був справжній «український лазарет»: до нього забирали майже виключно самих поранених українців і тут вони попадали не тільки в цілком українське оточення, але переходили свого рода українську національну школу; неграмотних — вчили по-українськи, всіх взагалі навчали української історії, освідомлювали, так що більшість верталась до своїх полків свідомими українцями. На дорогу давали їм і потім висилали в посилках українські книжки, листувались з ними. Протягом трьох років через оцю «школу» перейшли сотні й тисячі ранених і, таким чином вона своє призначення виконала. Більш-менш те саме було й по інших українських лазаретах.

боку члени старого «ТУП» настоювали на тому, щоб в основу організації було положено вже існуючу всеукраїнську організацію «Товариство Українських Поступовців», що об'єднувала в собі найкращі українські сили. Можна було тепер поширювати її через прилучення окремих громад, партійних організацій та кооперативних груп. З другого боку представники молоді і численних, нараз посталих соціялістичних організацій, вимагали, щоб Центральна Рада складалася відразу по партійному принципі, щоб кожна партія мала своїх представників в числі пропорціональнім до значення й численности тої кляси, або тої суспільної верстви, інтереси якої вона хотіла заступати. Одна, наприклад, на борзі зложена група студентської молоді, що назвала себе партією українських соціялістів-революціонерів, виступала в імені багатомільйонової маси українського селянства і претендувала на більшість місць в Раді. В тім же дусі висловлювались і представники аж п'яти робітничих українських організацій в Києві (що тільки тепер ми про них почули) і т. д. Розуміється, нічого не можна було приципіяльно мати проти того, щоб в організації парляментарного типу (а такою, властиво й мусіла стати Центральна Рада) дійсно вибрані й уповноважені певною верствою представники — діставали число місць відповідне чисельности й реальному значенню заступленої ними громадської верстви. Але в організації, що виникла в революційний момент і формувалася перш за все з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціяльних верств тільки in spe, — для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за нього відповідальність в найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках. Менше всього, розуміється, тут грало ролю небажання позбутися «впливу», — більш за все боялися, щоби не потерпіли на цьому інтереси справи. Але тому, що переспорити й переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не горячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципі партійному. Бачачи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано

місце голови Центральної Ради. Від його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських колах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра. Тим часом уже налагоджувалася практична робота: випускалися українські відозви до населення, відновлено видання українських часописів, — почала виходити «Нова Рада», за нею «Народна Воля», орган українських соціялістів-революціонерів, «Робітнича Газета», орган соціял-демократів і т. д. Щодня появлялися нові українські відозви, плякати, брошури, йшла надзвичайно швидким темпом організаційна робота в Києві й на провінції, скликались і підготовлялись з'їзди. Я, хоча й вступив у виконування обов'язків помічника губерніяльного Комісара Київщини, вчащав на засідання Центральної Ради й багато сперечався щодо способу її формування.

Нарешті (тижнів через два після початку революції в Києві) приїхав М. С. Грушевський. Пам'ятаю, в призначену годину у вечорі ми з пок. Ф. П. Матушевським поїхали його зустрічати на двірець. Дожидали кілька годин, а поїзда все не було. Ми залишили авто дожидати, а самі поїхали додому. Шофери чекали до 4-ої години ранку й поїхали також додому спати. А в 5 годин ранку прибув нарешті поїзд; з ним трапилося в дорозі нещастя: загорівся спальний вагон, в якому якраз їхав Грушевський, і він ледве встиг вискочити в одній білизні та пантофлях. Погоріли всі його речі, в тім числі кілька дуже рідкісних книжок старого українського друку XVI-XVII ст., що він віз із собою. З двірця до себе додому довелось мандрувати Михайлові Сергійовичу пішки, в пальті поверх білизни і в нічних пантофлях. Так скромно відбувся в'їзд до Києва людини, якій незабаром довелося відогравати таку голосну ролю в діях Києва й цілої України.

Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітаннів, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара ґвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих ес-ерів (соціялістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами розмовляв і радився дуже мало. Коли

дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, Михайло Сергійович ухиляючись заявив, що реальна сила за цими «молодиками», що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок. Такий був смисл його відповідей і пояснень. До певної міри ми з ним погоджувались, хоч особисто це було й неприємно. Мені особливо не подобалась оця політика Михайла Сергійовича, на приїзд котрого я також покладав якнайбільші надії. Цікаво, що він нікому з нас, наприклад, не радив іти за ним, не закликав приєднатись до його нового гурту, він наче б то хотів показати, що він один розуміє «дух часу» і поспішає сепаруватись від тих, хто ніби нездібний був за тим духом поспішати. Це у великій мірі знеохочувало мене до праці в Центральній Раді, до її безконечних нарад і галасливих засідань. Я потроха став відходити від неї, рішивши, що краще віддатись практичній роботі, користуючись з свого нового офіціяльного становища, старатись практично, без теоретичних міркувань, де тільки можна, переводити украïнізацію суспільного й адміністраційного життя Київщини. Праця в Губерніяльнім Виконавчім Комітеті своїм практичним напрямком припала мені дуже до серця. Між іншим, моїм обов'язком було затверджувати й реєструвати нові товариства та спілки. І от першим товариством, що подало мені свій статут до затвердження, була Київська «Просвіта». Рівно сім років перед тим, те саме губерніяльне правління, на чолі якого я тепер стояв, закрило «Просвіту». В числі приводів до закриття було офіціяльно поставлено видання моеї книжки «Оповідання про Ірляндію». Тепер на поданому мені примірнику статуту цієї «Просвіти», де я колись був три роки секретарем за головування небіжчика Б. Д. Грінченка, я зробив напис про затвердження товариства. Це був один з тих, але значних для мене, тріюмфів у моїм житті.

В половині березня відбулися один за другим важливі моменти в розвитку українського руху. Коли не помиляюсь, 18 березня відбулася в Киеві українська маніфестація. Своїм ґрандіозним характером, своїм одушевленням, своїм ентузіязмом вона перейшла всі наші сподіванки. В ній узяло участь по-

над сто тисяч людей. Коли я підійшов до Володимирського Собору, звідки мав рушити похід, то вже тут було повно народу, вся вулиця й площа була заповнена тисячами людей. Так само юрби стояли й далі, по Бібіковському бульвару, Володимирській вулиці коло Університету. Стояли цілі відділи війська з жовто-блакитними прапорами. Одна за другою надходили громади, групи, корпорації: школи, гімназії, товариства — усі з українськими прапорами. Он пройшов цілий відділ полонених вояків галичан. Тут близько коло мене стояв о. Щепанюк, один з галицьких заложників. «А що, отче, звернувся я до нього: тепер Ви бачите, що таки існує українське життя в Киеві?» У відповідь він мовчки стиснув мені руку. В його на очах бреніли сльози. Я розшукав аж коло Університету громаду членів київської «Просвіти», під прапором якої я хотів іти в поході. До нас прилучився і М. С. Грушевський. Безконечні юрби все прибували. Похід давно рушив, а до нас іще черга не дійшла — так далеко розтягнулася маніфестаційна колона. Маршрут був: по Великій Володимирській від Університету, по Фундуклеївській, Хрещатику, до Міської Думи, звідти в гору по Михайловській вулиці до площі св. Софії біля монументу Богдана Хмельницького. Без кінця ішло військо: казали, що вийшло 30.000 вояків. Нарешті дійшла черга і нам рушити. На чолі нашої громади несено прапори: один з портретом Шевченка, другий — національний. Перший ніс І. І. Щитківський, голова Комітету по збудуванню в Киеві пам'ятника Шевченкові, другий — В. М. Леонтович. Ми по черзі їм помагали. Помалу, поволі йшов величній похід. Гордо маяли в повітрі національні жовто-блакитні прапори (колір — символ нашого блакитного неба і золотої пшениці на полях). То з одної, то з другої групи чути було спів: «Гей не дивуйтесь», «Соколи — соколи» (марш), «Ще не вмерла Україна». Та ось наша група дійшла до площі перед міською Думою. Там на бальконі стояла президія Виконавчого Комітету і вітала похід. Тут же стояв і начальник військової округи ген. Ходорович і по-військовому салютував українським прапорам. Проф. Грушевський дав знак рукою, що хоче говорити. Все втихло. Піднесеним голосом, — де він у нього взявся! — немов в якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо

зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки в гору і заприсягнули. Тут ентузіязм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх Думи, на балькон, і звідти показали його народові. З тисячів грудей залунало: «Слава батькові Грушевському!» Потім похід рушив далі, на Софійську площу, але на вічу я вже не був, бо мусів іти до своїх службових обов'язків. На цім вічу ухвалено було резолюцію з домаганням автономії України.

Українська маніфестація була переломовим моментом в розвитку українського руху в Києві: тепер відразу, і свої і чужі побачили, що українство — сила, що за ним маси, а не якісь окремі гуртки і купки. Ми всі почули вперше твердий ґрунт під ногами, почули себе господарями в своїй хаті. За маніфестацією почалися з'їзди.

Перший великий з'їзд — то був з'їзд «Товариства Українських Поступовців». З'їхалось кілька сотень людей, цвіт української інтеліґенції, люди, що винесли на собі весь дотеперішній український рух. Засідання відбувались у великій залі Педагогічного Музею, що скоро потому перейшов до розпорядження Центральної Ради*. Головою з'їзду обрано Іллю Шрага. На з'їзді виявилися дві течії: одна стояла за тим, щоб обернути «ТУП» в партію з соціялістичною програмою, за виставлення гасел в дусі часу, за прийняття тактики, що була вирахована на притягнення якнайширших кіл прихильників. Друга течія настоювала на тому, щоб зберегти загально-національний характер організації, щоб не перемальовуватись в соціялістичну фарбу, і щоб виставити більш помірковані, але зате більш практичні гасла в сфері соціяльно-економічної програми. Величезна більшість була по стороні першої течії, і вона перемогла. З'їзд ухвалив перетворити Товариство Українських Поступовців в партію «соціялістів-федералістів». Головним пунктом політичної програми нової партії було переформування Росії на федерацію цілком автономних національних територій. Більша частина старих «тупівців» автоматично перейшла в ряди нової партії (їх з цього часу почали називати скорочено «ес-ефами»), в тім числі і я. В дуже небагатьох стало громадської відваги, не поділяючи програму нової партії, не почуваючи й не визнаючи себе соціялістами — не ввійти до неї, за прикладом своїх однодумців, приятелів і товаришів. Так зробив, наприклад, Є. Х. Чикаленко. Решта ж підлягла, як вона сама уважала, «громадській дисципліні».

* Комісаром публічних будинків від Виконавчого Комітету був його член Микола Порш. З його наказу й було віддано українським організаціям гарний будинок Педагогічного Музею, що перейшов тепер до історії з іменем Центральної Ради.

На початку квітня відбувся в Києві Український Національний Конґрес. В інтервалі між з'їздом «ТУП» і Національним Конґресом стався знаменний інцидент, який показав, як ставиться до українського руху «революційна російська демократія», що привласнила собі право промовляти в Києві, в серці України, від імені цілого краю. Треба сказати, що «Виконавчий Комітет», зробивши своє діло, вдержавши в Києві лад в перші дні революції, помалу зійшов зі сцени. В місті вже наладилась нова влада, призначена Тимчасовим Правительством, — комісаром міста призначено було українця д-ра Страдомського, губерніяльним комісаром був М. Суковкін, на чолі військової округи, поруч начальника ген. Ходоровича, стояв ще комісар полковник К. Оберучев, що за пару тільки тижнів перед революцією повернувся з заслання до Києва і зразу був обраний нашим Комітетом Союзу Міст в уповноважнені*. Куратором шкільної округи було вже призначено проф. М. Василенка. Одначе на провідну ролю почали претендувати дві нові організації: «Рада солдатських депутатів» і «Рада робітничих депутатів». В обох перед вели російські та жидівські інтеліґенти соціял-революційного і соціял-демократичного напрямку. Цим людям український рух стояв кісткою в горлі, бо перебивав їхні апетити на першу ролю в Києві і в цілім краю. Резолюція віча про автономію України особливо їх наполохала. Ватажками в обох «совѣтах» були: ніякийсь Незлобін, голова Робітничої ради, страшенний нахаба і демагог; капітан Карум, солдат Таск, лікар Фрумкін і т. п. фігури. Отже ця компанія виявила бажання порозумітися з українцями, щоб не сталось якогось порушення «єдиного революційного фрон-

* Одночасно з ним Комітет на мою пропозицію вибрав і С. В. Петлюру, щоб ще збільшити у нас український елемент. Але дві мої телеграми, які сповіщали Петлюру про вибір, не дійшли до нього, бо настали революційні дні, і він залишився в Земському Союзі на західному фронті.

зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки в гору і заприсягнули. Тут ентузіязм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх Думи, на балькон, і звідти показали його народові. З тисячів грудей залунало: «Слава батькові Грушевському!» Потім похід рушив далі, на Софійську площу, але на вічу я вже не був, бо мусів іти до своїх службових обов'язків. На цім вічу ухвалено було резолюцію з домаганням автономії України.

Українська маніфестація була переломовим моментом в розвитку українського руху в Києві: тепер відразу, і свої і чужі побачили, що українство — сила, що за ним маси, а не якісь окремі гуртки і купки. Ми всі почули вперше твердий ґрунт під ногами, почули себе господарями в своїй хаті. За маніфестацією почалися з'їзди.

Перший великий з'їзд — то був з'їзд «Товариства Українських Поступовців». З'їхалось кілька сотень людей, цвіт української інтеліґенції, люди, що винесли на собі весь дотеперішній український рух. Засідання відбувались у великій залі Педагогічного Музею, що скоро потому перейшов до розпорядження Центральної Ради*. Головою з'їзду обрано Іллю Шрага. На з'їзді виявилися дві течії: одна стояла за тим, щоб обернути «ТУП» в партію з соціялістичною програмою, за виставлення гасел в дусі часу, за прийняття тактики, що була вирахована на притягнення якнайширших кіл прихильників. Друга течія настоювала на тому, щоб зберегти загально-національний характер організації, щоб не перемальовуватись в соціялістичну фарбу, і щоб виставити більш помірковані, але зате більш практичні гасла в сфері соціяльно-економічної програми. Величезна більшість була по стороні першої течії, і вона перемогла. З'їзд ухвалив перетворити Товариство Українських Поступовців в партію «соціялістів-федералістів». Головним пунктом політичної програми нової партії було переформування Росії на федерацію цілком автономних національних територій. Більша частина старих «тупівців» автоматично перейшла в ряди нової партії (їх з цього часу почали називати скорочено «ес-ефами»), в тім числі і я. В дуже небагатьох стало громадської відваги, не поділяючи програму нової партії, не почуваючи й не визнаючи себе соціялістами — не ввійти до неї, за прикладом своїх однодумців, приятелів і товаришів. Так зробив, наприклад, Є. Х. Чикаленко. Решта ж підлягла, як вона сама уважала, «громадській дисципліні».

* Комісаром публічних будинків від Виконавчого Комітету був його член Микола Порш. З його наказу й було віддано українським організаціям гарний будинок Педагогічного Музею, що перейшов тепер до історії з іменем Центральної Ради.

На початку квітня відбувся в Києві Український Національний Конґрес. В інтервалі між з'їздом «ТУП» і Національним Конґресом стався знаменний інцидент, який показав, як ставиться до українського руху «революційна російська демократія», що привласнила собі право промовляти в Києві, в серці України, від імені цілого краю. Треба сказати, що «Виконавчий Комітет», зробивши своє діло, вдержавши в Києві лад в перші дні революції, помалу зійшов зі сцени. В місті вже наладилась нова влада, призначена Тимчасовим Правительством, — комісаром міста призначено було українця д-ра Страдомського, губерніяльним комісаром був М. Суковкін, на чолі військової округи, поруч начальника ген. Ходоровича, стояв ще комісар полковник К. Оберучев, що за пару тільки тижнів перед революцією повернувся з заслання до Києва і зразу був обраний нашим Комітетом Союзу Міст в уповноважнені*. Куратором шкільної округи було вже призначено проф. М. Василенка. Одначе на провідну ролю почали претендувати дві нові організації: «Рада солдатських депутатів» і «Рада робітничих депутатів». В обох перед вели російські та жидівські інтеліґенти соціял-революційного і соціял-демократичного напрямку. Цим людям український рух стояв кісткою в горлі, бо перебивав їхні апетити на першу ролю в Києві і в цілім краю. Резолюція віча про автономію України особливо їх наполохала. Ватажками в обох «совѣтах» були: ніякийсь Незлобін, голова Робітничої ради, страшенний нахаба і демагог; капітан Карум, солдат Таск, лікар Фрумкін і т. п. фігури. Отже ця компанія виявила бажання порозумітися з українцями, щоб не сталось якогось порушення «єдиного революційного фрон-

* Одночасно з ним Комітет на мою пропозицію вибрав і С. В. Петлюру, щоб ще збільшити у нас український елемент. Але дві мої телеграми, які сповіщали Петлюру про вибір, не дійшли до нього, бо настали революційні дні, і він залишився в Земському Союзі на західному фронті.

ту». Від Центральної Ради на розмову з ними було виряджено делеґацію, до якої увійшли: М. С. Грушевський, В. К. Винниченко, Д. В. Антонович, Ф. І. Крижановський і я. Ми пішли на збори сполучених президій рад солдатських і робітничих депутатів, що відбувались в приміщенні колишнього «Дворянського Клюбу» на розі Хрещатика і Думської площі. Застали тут кілька десятків людей — цивільних і військових. Нам зроблено було формальний допит: до яких власне меж простягаються наші домагання і чи не задумуємо ми переводити автономії України «явочним порядком» (фактично)? На це в імені нашої делеґації відповів Грушевський, що ми справді хочемо автономії, але що в цьому домаганні не повинно бути нічого страшного для тих, хто стоїть на ґрунті гасел, висунутих революцією: самовизначення народів, децентралізація і т. д. Ця відповідь викликала страшенний рух серед зібраних і голова зборів Незлобін різко заявив, що домагання автономії в теперішню хвилю, це — удар в спину революції, і що на всякі спроби фактичного переведення цієї автономії революційна демократія відповість багнетами. Йому потакував капітан Карум, один з хвилевих героїв дня на тодішнім київськім обрію. М. С. Грушевський запитав: так щож, чи не думає російська революційна демократія триматись у нас на Україні на багнетах? Питання Грушевського трохи збентежило революційних демократів і Незлобін пустився в довге вговорювання про те, що, мовляв, негайне переведення в життя автономії України пошкодило б революції, відтягло б від неї живі сили, ослабило б єдиний революційний фронт, що «товарищ Грушевскій» не з місяця ж з'явився і повинен знати, чим в дійсности загрожує фактичне переведення автономії ось зараз... Грушевський відповів, що він власне тому й висуває постулят автономії України, що він не звалився з місяця, а жив увесь час на землі і дуже добре розуміє різницю між гарними словами, які говориться в часи революції, і реальними вимогами життя*. Нарешті якось революційна демократія задовольнилася нашими заявами, що ніхто не думає встромляти ножа в спину революції, що в справі автономії спочатку хочемо почути думку і волю народу і що задля цього скоро має зібратись національний конґрес. Розійшлися ніби мирно, але на душі у нас, українців, залишився дуже гіркий осадок.

* З цим Незлобіним мені довелось зустрітись влітку 1917 р. в Галичині, де він їздив по краю і самоуправно реквірував різні машини для нібито київської Ради Робітничих депутатів, отже попросту грабував чуже майно без усякого права і підстави.

Та ось 4 квітня у великій залі Купецького Зібрання в Києві відкрився Український Національний Конґрес. В цій залі раніше звичайно відбувалися урочисті шевченківські концерти. Тепер заля і хори над нею вщерть були заповнені народом. На конґресі були представники з усіх місць України: поприїздили члени давніх українських громад і організацій «ТУП», представники деяких земських і міських самоуправ, представники дуже багатьох сільських громад, кооперативних спілок, новопосталих військових, селянських, робітничих та різних професійних організацій і новоутворених політичних партій. Не було це якесь парляментарне представництво, але революційний український з'їзд, що дуже повно репрезентував усе свідоме українство того часу в усіх громадських і соціяльних його колах. З'їхалось усього коло 1.500 людей, з котрих понад 800 мало мандати від різних організацій. Такого з'їзду ще не бачила Україна в нові часи. З'їзд відкрився співом «вічної пам'яті» тим, що полягли в різні часи за волю України. Головою конґресу однодушно й одноголосно, серед великих овацій обрано проф. М. Грушевського. Потім пішли різні привітання конґресу делеґаціями й окремими особами. Велике враження зробило привітання єпископа Никона і його тут же серед грому оплесків вибрано до почесної президії. В президії сидів і Володимир Винниченко, що скоро по вибуху революції приїхав з Москви до Києва і почав відограватн значну ролю в рухові. Президія мала в собі крім персонально заслужених осіб, таких як пані Марія Грінченко, представників від усіх значніших громадських або соціяльних груп, заступлених на з'їзді. Отже сиділи тут солдати, матроси, селяни, робітники, священики і т. д. З'їзд почався і відбувався в атмосфері особливого піднесення духа й радісного настрою. Це помічали навіть представники чужої й неприхильної нам преси, які чисельно явилися на з'їзд і потім писали, що на з'їзді «сяли від тремтячого весняного усміху людські обличчя, палким жаром горіли очі, скрізь дружні обійми, братерські поцілунки при стрічах... з'їхались члени сім'ї на велике спільне свято... Треба було, видно, дуже

довго і сильно терпіти, треба було цілі століття зносити гніт національної й політичної неволі, щоб так гаряче зустрічати свято визволення» («Кіевская Мысль»).

Перший день конґресу розпочався по святочній промові М. Грушевського моїм рефератом «Державне право і федеративні домагання на Україні»; потому йшли реферати: О. Шульгина «Федералізм і перебудова Росії на федералістичних основах» і Ф. Матушевського «Права національних меншостей та їх ґарантії». В наступні дні було заслухано реферати: М. Ткаченка «Автономія України у федеративній республіці», Ф. Крижановського «Про способи утворення автономного ладу на Україні», В. Садовського «Про територію автономної України» і П. Понятенка «Забезпечення прав національних меншостей». Як бачимо з самих тем доповідей на з'їзді, він проходив під знаком автономії й федерації і виявив велику увагу до «меншостей», — зовсім непропорціонально до тої уваги, якою ці меншости обдаровували український національний рух. На з'їзді були виступи й самостійників (наприклад, Ф. Коломийченка), але вони були невдалі і не відповідали загальному настроєві конґресу, що маніфестував у своїх резолюціях льояльність і довір'я до Тимчасового Правительства.

Ухвали Конґресу зводились до вимог національно-територіяльної автономії України в перебудованій на федеративних основах Російської республіки і переведення цієї автономії тепер же, недожидаючи всеросійських установчих зборів. Першим кроком до цього уважалося встановлення крайового уряду, який мала організувати Центральна Рада. В числі резолюцій конґресу було й домагання негайного увільнення й повороту до рідного краю всіх арештованих і засланих за старого режиму галичан. Взагалі треба сказати, що ні один український великий з'їзд, починаючи від з'їзду Товариства Українських Поступовців, не проминав у своїх резолюціях цього домагання щодо галичан. Національний Конґрес установив схему організації Центральної Ради і вибрав її президію: на голову М. Грушевського й на заступників голови — Сергія Єфремова і Володимира Винниченка.

На другий, чи третій день засідань Конґресу приїхав до Києва військовий міністер Тимчасового Правительства А. І. Гучков. Конґрес уповноважнив мене, Миколу Міхновського і

С. Єрастова (делеґата від Кубані) привітати в особі міністра Тимчасове Правительство і переказати йому деякі побажання, а саме: про формування українських військових частин з добровольців і про вивід з української території польських військових формацій. Ми поїхали на Банкову вулицю до помешкання штабу київської військової округи. Тут ми застали вже цілий ряд делеґацій, переважно військових. З поміж них виділився якийсь генерал з малиновими нашивками на еполетах і заговорив до нас. Це був генерал Довбор-Мусницький, начальник польської дивізії, що стояла в районі Білої Церкви й своїм безтактовним, ароґантним поводженням дуже дратувала місцеву людність. Генерал висловив своє задоволення, що бачить перед собою українських представників, що ми, поляки й українці, повинні жити між собою в добрій згоді, бо маємо так багато спільного між собою... В цей мент з вулиці почулося «ура» — над'їхав міністер. Скоро до залі увійшов невисокий, повний, сивий пан у синьому цивільному вбранні: це був військовий міністер і у всіх нас, а особливо у військових, його ультра-цивільний вигляд викликав якесь здивування. Та проте голосне «ура» розляглося і в залі. За кілька хвилин нашу делеґацію запрошено до кімнати, куди прийшов міністер, і тут я в імені делеґації сказав йому коротеньке привітання і передав побажання Конґресу. Гучков подякував за привітання, а щодо побажань відповів якось умильчиво й неясно: що, мовляв, поляки тепер своєї території не мають (тоді ціла російська Польща була окупована німцями), так як же відмовити їм в гостинности, що вони скоро й самі виберуться, бо мають іти на фронт і т. п. А щодо формування українських частин, то це діло треба обміркувати й порадитись з місцевою військовою владою. І він щось сказав генералові, що був коло нього так, немов в ролі секретаря, і той щось занотував у своїй книзі. На цьому наша авдієнція скінчилася. Враження залишилося у нас квасне: ми доповіли про результати нашої місії президії Конґресу, і я вже не пам'ятаю, чи реаґував якнебудь Конґрес на відповідь Гучкова.

XI

Моє призначення комісаром до Галичини й Буковини. Подорож до Тимчасового Правительства. Революційний Петроград.

Повернувшися додому з другого чи з третього засідання Конґресу, я знайшов у себе на столі телеграму: «Тимчасове Правительство призначило Вас крайовим Комісаром Галичини й Буковини. Князь Львов». Це мене дуже здивувало, тим більше, що з часописів було звісно, що вже призначено на цю посаду князя Долгорукова. Та міркувати довго не доводилось і, порадившись на другий день вранці з проф. Грушевським, я рішив не відмовлятись та, попередивши М. А. Суковкина, в той же день у ночі виїхав до Петербурґа представитись правительству і дістати вказівки та інструкції. Пізніше я довідався, що моє призначення сталося таким способом.

Коли вибухла революція, ми всі якось наче трохи забули за Галичину, та й самі галичани, що жили серед нас у Києві, усю свою увагу звернули тепер на справи революції. Вони, одначе, зорганізувалися й утворили Комітет українців з усіх земель Австро-Угорщини. Перший згадав і заговорив про те, що треба якось по новому організувати управу окупованих частин Галичини й Буковини, П. К. Линниченко, уповноважений Земського Союзу. Ми з ним останніми часами зблизилися на ґрунті спільної праці в Галичині; це був українець з Поділля, місцевий дідич, людина дуже енерґійна і щира, але до українських організацій він не належав. Тепер, десь в половині березня, Линниченко, порадившись зі мною, скликав у себе в будинку Земського Союзу на Софійській Площі (пізніше українське міністерство земельних справ) невеличку нараду, на яку запросив крім мене і І. І. Красковського, ще проф. Грушевського, представника нового галицько-буковинського Комітету, що про нього я оце згадував, голову жидівського допомогового Комітету і двох послів до австрійського парляменту, що перебували в Києві: Т. Окуневського і Е. Брайтера. Всі запрошені явилися, крім Брайтера, який і надалі ухилявся від цих нарад. На нараді було ухвалено взяти на себе ініціятиву скласти проєкт нової управи Галичини й Буковини, в ліберальному дусі і з допущенням місцевого населення до самоуправи — на скільки на це дозволяло становище окупованих російською

армією провінцій ворожої держави. На одних з дальших зборів Линниченко прочитав виготовлений ним коротенький проєкт повідомлення до Тимчасового Правительства в цій справі. Між іншим, було проєктовано замість генерал-губернаторства призначити крайового комісара властиво з попереднім обсягом влади, замість губернаторів — губерніяльних комісарів. З нашим проєктом виїхали до Ставки Верховної Команди І. І. Красковський і П. К. Линниченко. Обидва дістали санкцію нашого проєкту і мандат, перший — від Комітету південного фронту Союзу міст, другий від Комітету Земського Союзу. Про кандидатури на наших нарадах не говорилося, але приватно малося на увазі рекомендувати призначення на Галичину — Линниченка, а на Буковину — Вязлова, а щодо генерал-губернатора, то було звісно, що вже призначено князя Долгорукова. Отже тепер зрозуміло, чого я так здивувався, діставши телеграму про своє призначення. Виявилось, що Линниченко і Красковський зустрілись в Ставці (в Могилеві) з чотирма міністрами, що приїздили туди на якусь нараду і переконали призначити замість Долгорукова — мене, як людину, що близько знала галицько-буковинські відносини, працювала в тих краях, та й могла задовольнити наших українців, з якими в Петербурзі дедалі, то все більше рахувалися. Міністри повернулися до Петербурґа і там на раді міністрів провели відміну призначення князя Долгорукова і призначення мене.

Я чув, між іншим, що справою нової адміністрації в Галичині дуже цікавляться поляки. До мене ще перед моїм призначенням зайшов проф. Ґрабський і почав розмову на тему, що нам треба би зробити так, щоб і польське населення не було покривджене... Я йому міг відповісти лиш те, що вже, як чув, призначено кн. Долгорукова і що ніхто тепер у нас не думає когось кривдити.

Дві доби їхав я до Петербурґа в вагоні, що був вщерть набитий людьми, головно солдатами, що опанували зовсім залізниці і зробились тут повними господарями: займали всі вагони, всі купе й коридори, їдучи в усіх напрямках сюди й туди: хто на фронт, хто з фронту, хто до Петербурґа, хто додому, — чого й що, ніхто не знав. Наче якесь свого роду переселення народів. Звичайному пасажирові було тяжко залізти до вагону, а не то, що знайти в ньому місце. А вже коли хто знайшов

місце, то сиди на ньому і не рипайся, не кидай ні на одну хвилину, хоч би то було й цілий день, ніч і більше. В Петербурзі серед наших українців було таке ж саме оживлення і піднесення духа, як і в Києві. Тут також відбулась велика українська маніфестація, в якій узяло участь коло 25.000 людей, в тім числі багато військових і загальну увагу звернув на себе відділ кубанських козаків, що їхав кінно в своїм гарнім козацькім убранні із запорозьким прапором і бунчуками. Українська делеґація відвідала міністра-президента князя Львова й подала йому меморандум з домаганням негайних реформ на полі культурно-національного життя на Україні, а також з домаганням негайного увільнення й повороту галицьких і буковинських засланців.

Зупинившись у свого приятеля О. Г. Лотоцького, я відразу почав ходити по різних урядах, де, хто й як має дати мені вказівки й інструкції. Але добитись чогонебуть певного було дуже важко. Ніхто нічого не знав; кожен був зайнятий своїм ділом, а про якусь там Галичину не хотів думати. Я рішив побувати у різних міністрів зокрема, починаючи з князя Львова. Доступивсь я до міністра-президента доволі легко тому, що секретарем його виявився земляк з Київщини. Князь Львов прийняв мене дуже привітно. На вигляд це була дуже симпатична, добродушна людина, що менше всього скидалась на голову революційного уряду. От так собі предсідатель повітової земської управи. На столі в нього лежала свіжа просфора; він дуже часто вживав слів: «Бог Вам в поміч», «Христос Вам допоможи», видно, це була релігійна людина. Ніяких ясних вказівок він мені не дав, прохаючи зачекати, поки приїде спеціяльний висланець від командуючого південно-західним фронтом генерала Брусілова. Тоді мала відбутись міністерська нарада в справі Галичини. Тим часом радив він подбати про вироблення статуту для управи краєм. Коли зайшла мова про переміни в адміністрації, про те, що може доведеться звільнити декого, наприклад, бувших губернаторів, він дуже рішуче заявив: «Як декого? Всіх до одного! Ви там не повинні й каменя на каменю залишити від того, що було досі».

Дальшу візиту я склав міністрові юстиції Керенському. В нього хотів добитись розпорядження про негайний поворот з Сибіру засланих галичан. Товариші міністра внутрішніх

справ Щепкін і Леонтєв, до котрих я був по черзі звернувся після візити до кн. Львова, сказали мені, що поворот галичан залежить від міністра юстиції. Виявилось, одначе, що у Керенського спільне приймання: в одні й ті самі години приймає усіх, хто б до нього не прийшов, однаково, чи по громадській, чи по приватній справі: і сільська баба, що прийшла клопотати про скасування якогось штрафу в десять карбованців, наложеного на неї; і діякон, що надумав проситись про перевід його на кращу парафію, і панночка, що прийшла просто подивитись на популярного міністра, «душку-Керенського», і крайовий комісар Галичини й Буковини, що явився клопотатись за долю невинно засланих до Сибіру тисячів людей, всі повинні були дожидатись в спільній черзі. Ніхто не запитував, чого й пощо хто прийшов, а тільки зазначалося число в черзі. Мені припав не то 117-ий, не то 118-ий нумер. Довелось терпеливо дожидатись в двох тісних кімнатах, де не було зовсім де сісти, так усі на ногах і чекали. В сусідній кімнаті приймав міністер. З-за дверей іноді долітав подражнений, нервовий голос. Впускали прохачів десятками, вони ставали в півколо, міністер обходив усіх по черзі і здебільшого проганяв, кажучи, — як вам не сором із такими дурницями лізти до зайнятої людини. З дверей іноді показувалися молоді офіцери — адьютанти міністра. До них зараз же кидалися прохачі, стараючись з'ясувати свої справи. Але ті тільки відмахувались руками. Вже після того як я більш години простояв в почекальні, ввійшов немолодий пан в чорному сурдуті і голосно заявив, що він — товариш міністра Зарудний, так може хто схоче до нього звернутись, він може сам вирішити справу, і нема чого турбувати міністра. Але ніхто до нього не звернувся: Отсі, — і баба, і діякон, конче хотіли бачити самого Керенського, як втілення найвищої справедливости на землі. Так Зарудний і вийшов поклонившись. Нарешті вийшов один з адьютантів і сказав, що міністер дуже втомлений і на числі 110-му припиняє прийом до другого разу. (А той другий раз був десь за два дні.) Усі, коли загрожувало таке відрочення, кинулись з шумом до дверей, відтиснули адьютанта і вдерлись до приємного покою. Адьютанти борюкались з одним особливо настирливим прохачем. З цього замішання скористав я і таки проскочив до міністра. Порядок сяк-так відновили, тих, що вже

проскочили не виганяли, за те міністер ще прискорив свій обхід прохачів, і черга скоро дійшла до мене, Керенський пізнав мене, привітався дуже ласкаво і просив зайти на другий чи на третій день до нього до хати, сказавши мені дещо наче умовлене гасло, щоб мене пропустили. Певна річ, що в обстанові загального принимання говорити про серйозні справи було неможливо.

Я прийшов в призначений день і годину до помешкання Керенського, яке було в будинку міністерства юстиції. У міністра був дуже стомлений вигляд, а права рука висіла перев'язана. Оповідали, що перед тим він був на якімсь матроськім вічу в Кронштадті і після своєї промови схотів кожному з тисячів учасників стиснути руку. Наслідком того в його розпухла права рука. Керенський почав розпитувати про київських знайомих, про тамошні настрої*. Із визволенням арештованих галичан, одначе не пішло так гладко, як я надіявся. Керенський сказав, що треба мати індивідуальні відомості за арештованих, — а чей же серед них є і справжні шпигуни? Я бачив, що Керенський формально має рацію і обіцяв, що «Общество Юга Росіи» негайно пришле списки висланців, за яких воно ручиться, і тоді тих можна було би зразу визволити. На це Керенський згодився. Але при мені вже був список деяких людей, за котрих ми особливо турбувались, тут були священики, старші люди, жінки, педагоги, які були нам потрібні для новоутворених українських шкіл. Я подав цей спис Керенському, і він обіцяв дати розпорядження, щоб цих людей увільнили негайно, телеграфічною дорогою.

На скільки шумно та людно було в міністерстві юстиції, на стільки спокій і повага панували в міністерстві закордонних справ, куди я за чергою звернувся, щоб поспитати якихсь вказівок у міністра закордонних справ П. Мілюкова. Про годину прийняття наперед було умовлено по телефоні, і я довго не дожидав. Одначе передо мною міністер приймав якогось англійського генерала, і я трохи мусів зачекати, поки скінчилась їхня розмова. Мене запросили до кабінету міністра. Коли ми сіли, то перші слова Мілюкова, після деякої мовчанки, були: «А знаєте, ваше призначення сталося проти мойого бажання!» На це я відповів, що для мене самого воно явилося несподіваним, що його не добивався, але коли воно сталось, то певно це мало свої політичні підстави, і через те я не вважав себе в праві відмовлятись. Ми почали говорити про пологадження політики крайового комісаріяту Галичини й Буковини з намірами й планами міністерства закордонних справ, і тут Мілюков мені сказав: «чи звісно Вам, що ми зобов'язалися теємним договором (він назвав мені місце і дату) уступити Вашу Буковину румунам?» Я відповів, що ні, але що національне почуття українського громадянства ніколи з цим не помириться. «Так, але що ж робити? Ви тільки дивіться, нікому не дайте зрозуміти про існування цього договору!» — зауважив на це міністер. Я в коротких словах розвинув перед ним мою програму адміністраційних реформ в окупованих провінціях і головні основи політичної лінії, якої я думав додержуватися, згадавши при цьому, що вважаю за необхідне однаково справедливо ставитися до всіх народностей краю. «Так, так, вставив Мілюков, особливо будьте обережні з поляками, вони й так трохи стурбовані призначенням Вас, яко українця. І тут він мені розповів, що скоро після перевороту поляки з проф. Ґрабським (з Галичини) подали свій проєкт нової управи в Галичині, і тому що по їх словам цей край «од віку польський», то вони просили призначити на голову управи поляка і рекомендували якогось графа.

Тим часом дні упливали, а післанець від ген. Брусілова не їхав. Я турбувався, що в Галичині й Буковині довге interregnum погано відіб'ється на справах, але нічим прискорити вирішення діла в Петербурзі не міг. Не посувалася справа і щодо статуту нової управи в окупованих провінціях. В міністерстві внутрішніх справ мені порадили ознайомитись з «Временнымъ положеніи объ управленіи въ Ґаліційскомъ Генерелъ-Губернаторствѣ», затвердженому в 1916 р. начальником штабу верховної команди ген. Алексеєвим, що тепер, після зречення царя Миколи II сам був верховним начальником. Але на цілий Петербург знайшовся лиш один примірник того «Положенія» — в Головнім Штабі, звідки нізащо не хотіли дати того при-

* Кілька місяців перед переворотом Керенський був у Києві і мав з нами наради. Ми, між іншим, докладно інформували його про справу арештованих і висиланих галичан, а щоб познайомити його з умовами, в яких перебували арештовані, пані Л. Старицька-Черняхівська і я водили його по участках, представляючи адміністрації як лікаря, так само мусіли казати й арештованим, з чого виникло кілька комічних епізодів.

мірника мені до хати, довелося ходити туди й студіювати на місці, цю доволі об'ємисту брошуру. Познайомившися докладно з нею, я побачив, що «Положеніе» складено доволі ліберально, що міняти його особливої потреби немає, бо все залежить від виконавців тих законів, що були тут виложені.

Я ходив радитись до нині вже покійного В. Набокова, що управляв тоді канцелярією Тимчасового Правительства. Він порадив мені залишити це «Положеніе», як конституцію для крайового комісара, котрому мають бути надані всі права попередніх генерал-губернаторів, і що вже пізніше, коли я ознайомлюсь з станом речей на місці можна буде в законодавчій дорозі прохати відповідних змін в окремих параграфах «Положенія». Думка Набокова показалася мені цілком слушною: засісти тут в Петербурзі, далеко від краю, без усяких матеріялів, крім коротенької записки з нашої київської наради, — за складання нового статуту, це значило затягнути справу на кілька тижнів, та й нікому було за це взятися, всі мали досить своєї робити, і сам Набоков, коли я був до нього звернувся, категорично відмовився. Саме в той час приїхав був до Петербурґа на один день генерал Алексєєв, верховний командант усіх російських військ. Впіймати його в місті було дуже важко, і я поїхав на Царськосельський двірець, де він прийняв мене в своїм вагоні за чверть години до від'їзду потягу. Алексєєв цілком одобрив мій плян залишити покищо старий статут і вже згодом робити в ньому потрібні переміни. Разом із тим він підкреслив, що крайовий комісар, підлягаючи безпосередньо в службових відносинах головному командантові армії південно-західнього фронту, являється представником військового відомства, і що Тимчасовому Правительству належить лиш вибір особи, але після свойого призначення ця особа цілком підлягає воєнній команді. Я відповів, що так само розумію своє становище і прохав тільки, щоб Тимчасове Правительство до моменту остаточного вирішення галицької справи було поінформоване про волю верховного головнокомандуючого. «Ну, й прекрасно, сказав ген. Алексєєв тепер я спокійний. Правительство я сповіщу по прямому дроту». «Там, — додав він, маючи на увазі Галичину, хочуть тепер дістати все; певна річ, що в завойованій країні ми не можемо дати їм усе, що вони хотять, але полегшити їхнє становище — цілком можливо».

Я зауважив, що побажання «їх» такі скромні й можливі, що тут не стрінеться, на мою думку, ніяких серйозних труднощів, або колізій з російськими інтересами.

Генерал Алексєєв побажав мені успіху і прохав вертаючись заїхати до нього в Ставку до Могилева, щоб доповісти про остаточний вислід переговорів про галицькі справи. Ми попрощались і я вийшов з вагону. Поїзд зараз же рушив. Більше бачитись з Алексєєвим мені не довелось. Своїм розумом і своїм поводженням він зробив на мене дуже гарне враження.

Нарешті приїхав післанець від Брусілова, який виявився військовим урядовцем Палібіним. Він скористався із свого відрядження і їхав не поспішаючи. Тепер по його приїзді треба було влаштувати засідання Тимчасового Правительства, щоб нарешті вирішити питання про управу Галичини й Буковини. Це була трудна річ, і хтозна, скільки ще часу довелося б мені оббивати петербурзькі пороги, як не поміг би товариш міністра внутрішніх справ князь С. Урусов, мій прежній знайомий по Союзу Міст. Він пішов до кн. Львова і прохав його призначити надзвичайне засідання хоч на півгодини в «галицькій справі».

Засідання відбулося в Малахитовій залі Зимового Палацу. Зійшлися всі міністри, запросили мене й Палібіна. Справу було вирішено дуже швидко. З моєю пропозицією усі погодились. Палібін заявив, що генерал Брусілов заздалегідь згоджується з рішенням Тимчасового Правительства без усяких застережень (отже цілком по-дурному згаялось стільки часу його дожидаючи) і тому було ухвалено, що залишається в силі старе «Временное Положеніе» і князь Львов тут же підписав наказ про моє призначення крайовим комісаром Галичини й Буковини з правами військового генерал-губернаторства. Міністри нічого не говорили, а тільки розпитували Палібіна про новини з фронту. А той оповідав, що війна вже властиво скінчилась, що солдати гуторять між собою, що оце мовляв, «одійдемо назад до Збруча й станемо там, і вже вперед більше не підемо». Мене здивувало, що слова Палібіна не робили враження, а він же казав сущу правду! Та ось військовий міністер Гучков зненацька звернувся до мене й питає: «А як Ви розумієте свої завдання щодо російської армії?» Дуже здивований таким запитанням, я відповів, що «вважаю за свій перший і го-

ловний обов'язок з усіх сил старатись допомогти їй в осягненні успіху». Гучков поривчасто встав з свойого місця, підійшов до мене і стиснув мені руку, — так наче б то я сказав щось особисто йому приємне, або наче він міг почути від мене якусь іншу відповідь.

Збереження старого «Положенія», що давала мені відомий простір для моєї діяльности, я вважав за свій одинокий успіх на протязі майже двотижневого мойого перебування в Петербурзі в такий гарячий час, коли кожен день проволоки міг принести там в Галичині й Буковині великі ускладнення. Того ж дня я зібрався й виїхав до Києва.

Перебуваючи в Петербурзі я мав велику приємність познайомитись з митрополитом Андрієм Шептицьким, що перебував на той час в Петербурзі, визволений революцією з тюрми. Петербурзькі українці улаштували йому дуже голосну й урочисту зустріч, вітали його промовами, відвезли з почесною вартою у військовому авті до помешкання римо-католицького єпископа Цепляка (на Фонтанці, в історичному домі, де помер відомий російський поет Державін). Довідавшись про його побут в Петербурзі, я зараз же поїхав до нього, і був ним дуже сердечно прийнятий. Радість моя ще збільшилася, коли я тут же стрінув о. Ю-ка, з котрим розлучився в останній раз у Києві, проводжаючи його на двірці в далеку дорогу на заслання. З ним теж пожартувала химерна доля. Його мали випустити закордон через Швецію, вважаючи на клопоти римської курії. Отже його привезено до Петербурґа, та й посаджено — не до готелю якого — а до тюрми. І він просидів в тюрмі цілий місяць, аж поки його не визволила революція, в буквальному розумінні слова розбивши двері тюрми. Опинившись на волі серед незнайомого розбурханого революцією міста, він пішов шукати американське посольство, і там знайшов перший притулок. Митрополит, довідавшись, що я їду до Галичини, схотів туди їхати разом зі мною. Я ледве відмовив його від цього, мотивуючи тим, що його поява там, де ще вся стара військова влада сидить на місці, ті що колись його висилали зі Львова, — може мати небажані наслідки й викличе різні прикрі непорозуміння. Він погодився зі мною. Натомість він дав мені спис різних призначень на духовні посади, обсадження народніх парафій і т. д., котрий я прийняв офіціяльно до відома, заявивши, що буду рахуватися

тепер тільки з ним, як з законною духовною владою греко-католицької церкви. Через мене ж передав митрополит різні накази і листи до духовенства в Галичині.

Вже перед самим моїм від'їздом О. Г. Лотоцький запросив митрополита до своєї господи, куди зібралися значніші представники української колонії в Петербурзі. Митрополит усіх нас здивував своїм надзвичайно спокійним відношенням до пережитих ним страждань, до тяжкої неволі. Коли його розпитували про його перебування в Спасо-Ефіміївському монастирі, він дуже просто розповідав про це, мов про звичайну річ. Великої сили духа був цей чоловік. Своєю благородною вдачею і сердечним простим поводженням він причарував нас усіх. Він незабаром також мав рушити до Києва, щоб посвятити там закладини греко-католицької церкви, і вже звідти назад, через Петербурґ і Швецію мав вертатись закордон. Ми умовились, що ще стрінемось в Києві.

XII

Нова адміністрація для Галичини й Буковини. Мій приїзд до Чернівців. «Совѣты» й «комітети».

Ще в Петербурзі довелось мені вжити практичних заходів щодо майбутніх змін в галицько-буковинській адміністрації і заміщення увільнених посад. Певна річ, що я не думав робити за рецептом кн. Львова «не залишати каменя на каменю», себто до чиста позвільняти — ну хоча б саму повітову адміністрацію. В краю було під російською окупацією 33 повіти, в кожному по одному начальнику й по два помічники, отже кругло сотня людей. Увільнивши їх, де було взяти на їх місце? Певна річ, що треба було замінити увільнених ліпшими, а не гіршими людьми. А де їх узяти? Хотілось би мати своїх людей, українців, але таких, що мали б вищу освіту (по змозі юридичну) і хоч якийнебудь адміністраційний досвід. Отже я рішив не увільняти всіх повітових начальників та їх помічників поголовно, а залишити тих із них, про котрих я знав, що то добрі люди, совісно виконували службу і прихильно ставились до української людности. Особливо я мав на увазі кількох українців. Далі — я рахував, що певний континґент адміністраторів знайду з поміж українців, співробітників Союзу Міст. Кілька

посад я мусів замістити співробітниками Земського Союзу, бо їх дуже рекомендував П. К. Линниченко, а з його рекомендацією мені доводилось дуже рахуватися, хоч, на жаль, то були неукраїнці (такі комісари попали, наприклад, до Тернополя й до Скалату). Я старався зреваншуватись тим, що призначив їм українців-помічників. Та всетаки щоб надати певне забарвлення повітовій адміністрації, я рішив запросити ще кількох українських діячів з Петербурґа й Києва, щоб вони надавали, як то кажуть, тон. В Петербурзі згодилось поїхати кілька людей. З них М. А. Корчинський був призначений повітовим комісаром до Товмача, В. П. Приходько до Коломиї, проф. К. Широцький до Городенки, М. В. Маслов до Борщова, П. І. Зайцев до Косова, К. Ц. Лоський до Бучача, П. І. Балицький до Снятина. Це був цвіт молодої української громади в Петербурзі, всі люди з вищою освітою, наполовину — правники. З поміж них скоро Корчинський був призначений помічником Чернівецького губерніяльного комісара, а Лоський — Тернопільського.

На губерніяльного комісара в Чернівцях я запросив О. Г. Лотоцького, а для Тернопільської губернії — І. І. Красковського. Їхні кандидатури були затверджені урядом вже без мене, і через те вони прибули на місця на пару тижнів пізніше від мене. В Києві я ще запросив на повітових комісарів пок. Г. Іваницького (Вашківці), Л. Тимошенка (Гусятин), а на помічників — Леоніда Юркевича до Тернополя й Михайленка до Чорткова. Співробітник Земського Союзу Сердюк був призначений повітовим комісаром в Чернівцях, і Ю. Гаєвський в Сторожницях. Оце й усі українці, які були призначені на адміністраційні посади в повіти, звідки довелось позвільняти старих повітових начальників або їх помічників. В решті ж повітів я залишив старих начальників, іноді перемістивши їх до інших повітів. Це були люди, яких або я знав з доброго боку особисто, або за котрих просило саме населення через спеціяльні делеґації (бували й такі випадки!).

В Києві я задержався недовго. Я вже чув, що в Галичині та Буковині настала велика плутанина в справах і безладдя. Стара адміністрація ще сиділа на місцях, за виїмком ген. Трепова, що поспішив виїхати з Чернівців зараз же після перевороту. Але з нею мало хто рахувався. По багатьох місцях «ради солдатських депутатів» (а вони завелися скрізь) не допускали по-

вітових начальників виконувати свої обов'язки. Іноді ці ради просто скидали їх і настановляли своїх комісарів. Так було, наприклад, в Сереті на Буковині, або в Кіцмані, де перехожі «маршеві» (похідні) сотні довідавшись, що тут ще сидять «старорежимні» начальники, арештували їх, а на їх місце посадили якихсь своїх відпоручників, що немали найменшого поняття про країну, де їм довелося стати начальниками повітів, ні про свої нові обов'язки.

В цілій управі стояв хаос і безладдя. Ніхто не знав, що і як буде далі. Старих губернаторів не змінювано, а нові комісари не приїздили. Два тижні, втрачені мною в Петербурзі, ще збільшили непевність становища. Про все це мені ще в Києві оповідав начальник канцелярії головнокомандуючого південно-західнім фронтом С. А. Базаров, що тільки що прибув з штабу фронту, з Кам'янця. Родом москаль, Базаров мав невеликий хутір недалеко від Канева і дуже любив Україну. З початком українського руху він відразу став по його боці і з нього був би дуже гарний і корисний громадянин української держави. Людина дуже порядна й благородна, він зробився моїм добрим духом: це була одинока людина в цілім штабі фронту, яка розуміла мої завдання, ставилась до мене прихильно і дуже допомогала мені орієнтуватись серед складних відносин в тому штабі, якому я тепер безпосередньо підлягав. Він завжди завчасу попереджав мене, коли проти мене велася якась інтриґа і допомагав її паралізувати. Можу сказати, що тільки завдяки його щирій допомозі мені потім удавалося щасливо виходити з різних тяжких і неприємних ситуацій. Добре знаючи всіх старших членів штабу, а також старших начальників на бойовій лінії, Базаров схарактеризував мені кожного з них і давав поради, як з ким поводитись. Все це, кажу незвичайно мені придалося, особливо на першій порі. На початку 1918 року Базаров трагічно загинув під час загальної різанини, яку справили на Печерську й в Липках у Києві большевики, здобувши місто.

Перед своїм від'їздом з Києва я побував у Центральній Раді, членом якої був після Національного Конґресу, яко делеґат від партії ес-ефів. Значення Центральної Ради виростало з кожним днем. Уже тоді можна було бачити, що незабаром вона стане найвищою владою в Києві. Тепер справа йшла до того,

щоб установити на Україні вищу крайову владу. Ще в перших тижнях революції виникла думка про утворення такої влади, свого рода українського намісництва. Пам'ятаю, В. Королів усе висував кандидатуру М. Суковкина і не можна сказати, щоб ця кандидатура в той час не зустрічала співчуття. Перші тижні й місяці революції М. Суковкин був дуже популярною особою серед українського громадянства. Але Центральна Рада чим далі брала усе лівіший курс, і скоро сам Суковкин побачив, що йому, людині більш поміркованих соціяльних поглядів, з нею не подорозі. Літом 1917 року він сам покинув свою посаду губерніяльного комісара Київщини.

Коли я попав тепер на засідання Малої Ради, то там ішло обміркування справи про кандидатуру на посаду начальника київської військової округи. Справа в тому, що ген. Ходорович зрікся своєї посади, і питання про його наступника мало велику вагу для українців. Уже пройшла чутка про призначення Оберучева. Полковник К. М. Оберучев, що від початку революції був комісаром при військовій окрузі, встиг уже попсувати відносини з українцями. Взагалі ця людина, особисто безумовно чесна й порядна, відіграла сумну ролю в історії революції на Україні і, яко начальник військової округи, багато причинився до розкладу армії й поширення анархії через свою демагогію і непростиме для військової людини розхитування карности й дисципліни. В українській справі він зайняв зовсім дивну позицію. Сам давній «україноφіл», співробітник «Кіевской Старины» (в кабінеті у його на першому місці висів портрет Шевченка), приятель багатьох українських діячів, він тепер уперся на тому, що українізація шкодить боєздатності армії, що головним нашим спільним завданням є боротьба до побідного кінця і всю свою енергію і свій запал звернув на боротьбу з «українізацією багнета», як він висловлювався. Це все виявилось трохи пізніше, але вже й тепер було ясно, що кандидатура Оберучева на начальника округи для українців дуже небажана. Але де взяти свойого кандидата? Правда, з самого початку руху, до українства призналися 3-4 старих генерали, що вже давно покинули активну службу. Дехто з них доволі настирливо пропонував свої послуги, ходив на засідання Центральної Ради, заводив знайомства, але кожному було ясно, що в такий гарячий відповідальний час треба мати не спенсіонованих інвалідів,

але живих активних людей. Присутній на зборах немолодий уже полковник дуже рекомендував генерала Гл-го, інспектора артилерії котроїсь з армій. Це був, як потім я довідався, полковник Гл-ий (що служив пізніше в особистій охороні Гетьмана) і рекомендував він не більше не менше, як свойого рідного дядька, генерала Гл-го. Але тому, що учасники засідання нічого цього не знали і взагалі були дуже мало знайомі з військовим світом, то рекомендацію прийняли. Тому що я вже на другий день мав явитись в Кам'янці до ген. Брусілова, то проф. Грушевський доручив мені передати головнокомандуючому від імені Центральної Ради побажання, бачити ген. Гл-кого на посаді начальника Київської військової округи. Доручення це я не вважав для себе дуже зручним і приємним, але відмовитися від нього я не міг.

На другий день я вже був у Кам'янці. Проблукавши з годину по брудних готелях столиці нашого Поділля і нігде не знайшовши вільної кімнати, я звернувся до канцелярії Базарова, котрий сказав мені, що для мене призначене купе в поїзді головнокомандуючого коло двірця, і що сам ген. Брусілов дожидає мене на обід. Ледви встиг я з'їздити назад на двірець, знайти своє купе, вмитись і причепуритись, як уже пора на обід. Ген. Брусілов мешкав в одному з будинків на Шевченківському проспекті в Кам'янці. Старенький, сухенький генерал, мовчазний на вигляд доволі простий і добродушний — таке він робив перше враження. За обідом сидів також один французький депутат парляменту — соціяліст, що прибув ознайомитись з російським фронтом і умовляти російських солдатів воювати «до побідного кінця». Тому за обідом про свої справи говорити я не міг. Але й після обіду француз засів в кабінеті генерала на добрих дві години, ведучи найпорожнісіньку розмову, переливаючи, як то кажуть з пустого в порожнє. Я його пересидів і нарешті зміг приступити до діла. В коротких рисах, щоб не втомлювати старого, я виложив йому свою програму, як я її розумів: говорив, що вважаю за перше своє завдання допомагати скріпленню тила армії, а задля цього треба піддержувати добрий лад і спокій в окупованих провінціях; говорив, що треба скористати з переміни настрою населення з часу революції на нашу користь і змагати до того, щоб українське населення і по той бік фронту бачило в російській армії, коли та почне наступ,

не ворогів-гнобителів, як було досі, а визволителів; говорив, що треба утворити такий стан речей, щоб українське населення частини Галичини, яка була під Австрією, само бажало прилучитися до решти свойого краю і через те до решти українських земель, щоб бути усім вкупі у вільній російській державі. Я показав Брусілову проєкт відозви до населення; тут говорилося, що нова влада, зберігаючи всі форми устрою, яких вимагає прифронтове становище краю й інтереси російської армії, додержуючись усіх розпоряджень, викликаних військовим часом, вважає за необхідне скасувати всі обмеження в обсягу національного і релігійного життя; натомість вона буде переводити в життя краю принципи нової, вільної Росії, по скільки це не суперечитиме з інтересами російської армії, котра воює тепер за право і свободу; нарешті — населенню буде надано право певної самоуправи в обсягу господарського й культурного життя, додержуючись рівного, справедливого відношення до всіх народностей краю.

Проєкт мій Брусілов одобрив цілком.

Тоді я виложив йому свої міркування щодо перемін в службовому персоналі генерал-губернаторства; я сказав, що гадаю перевести часткові зміни лише в складі цивільного персоналу, що ж торкається військових, то я тут цілком здаюсь на диспозицію самого головнокомандуючого: коли треба когось звільнити чи замінити, то хай це робить він сам (мені не хотілось зразу ставитися в конфлікт з усіма військовими цілого франту, як звичайно дуже дражливими на тому пункті, коли ними розпоряджає не військова людина). Брусілов цілком погодився і на це. Я виложив йому ще кілька дрібніших справ, між іншими, прохання увільнити з полону під мою особисту відповідальність кількох полонених офіцерів-галичан, потрібних як педагоги до нових українських гімназій в Києві та його околицях. Брусілов обіцяв зробити це в телеграфічній дорозі (і справді зробив дуже скоро, як виявилось).

Нарешті я передав йому бажання Центральної Ради щодо заміщення посади коменданта київської військової округи. Брусілов відповів, що охоче задовольнив би бажання Центральної Ради, але що тепер вже запізно: учора у вечорі сталось призначення полковника Оберучева і досі вже скрізь про це повідомлено.

Між іншим, Брусілов порадив мені конче носити військову уніформу і то з відзнаками відповідно моїй посаді, щоб більше імпонувати як усім службовцям, так і взагалі військовим і населенню на фронті. Я так і зробив і потім мав нагоду переконатись в слушности його поради.

Попрощався я з генералом Брусіловим мало не зачарований його уважністю, тактом, дуже милим і простим поводженням. Я не міг би тоді собі й уявити, що він так охоче з усім згоджуючись зі мною, і здавалось, поділяючи погляди мої на програму й тактику в окупованому краю, в той же самий час, трохи не того самого дня, дав дозвіл на ведення якраз в противному дусі пропаганди ніякомусь А. Ґеровському. Цей Ґеровський, родом буковинець і завзятий москвофіл, перед самим початком війни втік до Росії. Австрійське правительство оголосило премію за його голову, а цілу родину його замкнено до тюрми. Повернувши разом з наступаючим російським військом до Чернівців, він зробився правою рукою губернатора Євреїнова і по його вказівкам немало місцевих людей, переважно українців, попало до Сибіру. Людина фанатична в своїх поглядах, недобра й мстива, він зводив порахунки з своїми політичними ворогами і наробив людям багато лиха. Його ім'я вселяло страх і переляк мешканцям Чернівців. В колах же російських, головно, військових, він мав славу «мученика за російську ідею». Тепер цей Ґеровський, прийнятий під особливу опіку штабів військових частин — згідно з секретною інструкцією ген. Брусілова, діставав змогу появитися в Чернівцях і почати там звісну аґітацію проти тієї системи, якої додержувався я і яка була ухвалена самим же Брусіловим. Про це все мені доведеться говорити трохи далі, але що тут потай працювала рука власне ген. Брусілова, про це я довідався з документальних джерел вже аж при кінці 1917 року.

З Кам'янця я вислав телеграму до всіх губернаторів, віцегубернаторів і повітових начальників в краю, щоб вони приготовились до передачі своїх посад і усіх справ, маючи на увазі потім запропонувати тим особам, кого я мав на думці залишити, — зостатись уже в характері повітових комісарів або їх помічників. Губернатори й віцегубернатори мали бути звільнені на основі загального розпорядження для цілої Росії. До мене з'явився в Кам'янці помічник генерал-губернатора Євре-

їнов (колишній чернівецький губернатор за часів Бобринського), особа найбільше одіозна через свою діяльність, і мені довелось особисто переказати йому про те, що його звільнено з посади*. Те саме сказав я й тернопільському губернатору Чарторижському, що також виїхав до мене в Кам'янець.

На другий день після розмови з ген. Брусіловим я разом з С. А. Базаровим виїхав до Чернівців. Їхали ми автом по дуже добре знайомому мені шляху на Жванець і Мельницю. Коли ми проминули межу, що відділяє колишню російську територію від колишньої австрійської, Базаров жартом сказав мені: «ось почались уже й Ваші володіння!» Але він і не догадувавсь, мабуть, яке глибоке зворушення обхопило мене, коли я тепер переїздив галицьку межу. Я пригадав, як торік літом я їхав цією самою дорогою разом з генералом Івановим і з усіх сил старався вплинути на нього і подвигнути його на те, щоб якось помогти нашому народові в окупованих Галичині та Буковині. Ці роки зустрічів з жертвами російської політики в Галичині і праці в окупованому краю — так міцно прив'язали мене до галицько-буковинської землі, що я просто ні про що не міг думати, як тільки про її недолю; я всією душею, всіма нервами переболів її горем і — мушу признатись — всі інші питання й інтереси української справи відступили передо мною на другий плян, а на першому були в мене нещасливі Галичина й Буковина, їх добрий нарід, що так яскраво заховав риси стародавньої української вдачі й побуту, що так багато вистраждав цілі століття і тільки тепер почав добувати собі кращу долю — для того тільки, щоб усі його здобутки були так безжалісно потоптані й зруйновані «визвольною» війною. І чи міг я думати тоді — в серпні 1916 року, що не мине й цілого року, як я їхатиму до цієї самої Галичини, — з спеціяльною місією загоїти її рани, помогти їй знову стати на ноги! Чи вистачить у мене сил? Чи вдасться мені побороти ті перешкоди й ті ворожі сили, що перемінивши тільки форму, свій зверхній вигляд, знову готовились не дати просвітку нещасному, змученому краю... Про це я думав, коли в'їздили в стародавню браму Усть-Окопів і понад дорогою замаячили біленькі галицькі хатки, під почорнілими солом'яними дахами, в котрих крилося стільки горя, стільки гіркого смутку! Галичина, країна моїх молодечих мрій, батьківщина Франка, що був моїм «властителемъ думъ» в ті часи, як складався мій світогляд і формувалися мої переконання, земля, де кожен клаптик був зв'язаний з давно-минулими подіями нашої історії і з новітніми змаганнями за відродження, ця Галичина простягалась тепер передо мною, і я їхав — жарти сказати: її правителем! Чи це не сон? Чи це не якась фантастична казка?

* Недавно якось вичитав я в російських газетах, що цього Євреїнова довго тримано в московській «Чрезвичайці» і потім розстріляно.

Мій супутник, помітивши, що я не відповідаю на його жарти, залишив мене в спокою, авто безшумно, але прудко летіло по чудовому шляху, і скоро перед нами в далечині замаячили Чернівці. Ще півгодини їзди і ми на місці, під'їздимо до невеличкого партерового будинку на Йосифінській вулиці, де перед тим мешкав Трепов. Мене зустрів помічник генерал-губернатора по військовим справам генерал Усов, що колись був начальником кадетського корпусу в Петербурзі. Тепер він мав повернутись до своєї попередньої посади і його вакансія ніким покищо не заміщувалась. Схвильований, вже зазнавши різних прикростей з боку різних солдатських рад та інших революційних організацій, він почав знайомити мене з становищем; посходилися й інші старші урядовці і я скоро перезнайомився з усіма.

Галицько-буковинське генерал-губернаторство було організоване немов якась маленька держава і мало всі галузі правління. Перш за все воно мало свої власні військові частини: кілька піхотних «дружин» (ніби батальйонів), кілька сотень козаків, військову міліцію; крім того генерал-губернатору підлягали всі проти-аероплянні батерії в цілому краю. Через те генерал-губернаторство мало свій штаб, на чолі якого я застав старенького генерала Палібіна, начальника інтендантства — генерала Ільїна і начальника інженерної управи — генерала Гризнова. На чолі духовного відомства стояв протоієрей Ф. Титов, професор київської Духовної Академії, відомий історик української церкви. Просвітною справою завідував згадуваний уже мною Янковський. На чолі фінансової управи стояв Чамов, правління державними маєтками — Григорієв; на чолі медичної управи тайний совітник Безродний; головою контрольної управи Кулабухов. Директором канцелярії був

Крилов, головним юрисконсультом Володковський (пізніший товариш генерального писаря і помічник державного секретаря за українського правительства); обидва останні займали свої посади ще з часів Бобринського. Окрім загального прийняття я розмовляв ще з кожним по одинці, знайомив його з своїм profession de foii казав, що мушу докладніше ознайомитись з справами, з обставинами і тоді тільки зможу сказати, з ким вважатиму можливим працювати надалі. Все це були старі, заслужені люди, дехто з них був добрим фахівцем і знавцем своєї справи. Були й дуже порядні, абсолютно чесні з усякого погляду люди. Вести розмови на тему можливих «перемін» було мені дуже неприємно. Взагалі цей бік діяльности, був дуже прикрий, хоч я й не думав цілком додержуватись рецепту князя Львова («не залишити каменя на каменю»).

Що стосується названих тут осіб, то проти багатьох з них велося завзяте цькування, відгуки якого долітали до мене до Киева, коли я лаштувався в дорогу. Цькування йшло з боку різних «совдепських»* інституцій та їхніх проводирів, котрі мріяли, скинувши котрогось з начальників відділів, самим сісти на їхнє місце. Так, молодий лікар з «Исполнительного Комітету» хотів стати на чолі медичної управи; адвокатський помічник, що пристроївсь в одному з урядів в запіллі, націливсь безпосередньо на посаду юрисконсульта, себто голову судової управи і т. д. З цим мені довелось рахуватися і паралізувати особливо явні але безпідставні апетити.

Із рапортів шефів відділів, а особливо буковинського губернатора Ліґіна (він залишався на посаді весь час до приїзду Лотоцького) я міг побачити картину, що виявилась далеко гіршою, ніж я собі уявляв. Майже два місяці безначальства привели всі справи до страшенної плутанини; складний, але добре наладжений апарат крайового управління скрипів по всіх кутках. В повітах запанувала повна анархія. Поліцію вже було майже скрізь розформовано, а поставлена на її місце міліція була нікуди нездатна: почали ширитися розбої та грабунки; міліціонери брали хабарі не гірше від прежньої поліції. Самоволя різ-

* Так називано, скорочуючи, замість «совѣтъ солдатскихъ депутатовъ» або ж «совѣтъ рабочихъ депутатовъ».

них солдатських комітетів тяжко відбивалася на становищі населення, цілком беззахистного.

На Буковині аж в чотирьох повітах влада була захоплена місцевими ґарнізонними радами, що поскидали повітових начальників і настановили своїх комісарів. Адміністрація в цих повітах була цілком дезорганізована. В самих Чернівцях сидів «Виконавчий Комітет військових і громадських організацій», куди ввійшли представники різних військових частин та інституцій міста Чернівців, а також таких організацій, як земський та городський союзи. Тут засідали переважно військові лікарі, фельдшери, військові урядовці і співробітники союзів. Цей Комітет претендував на владу не тільки в самих Чернівцях, але й у цілій Буковині. Довга відсутність законних представників нового правительства привчила проводирів цього Комітету дивитись на себе, як на одиноку вищу владу в місті і в цілому краю. Мій приїзд був панам з Комітету не дуже до смаку і між нами скоро почалась скрита боротьба. Але крім «Виконавчого Комітету» (він засідав звичайно в мійській ратуші) був ще «Ґарнізонний совєт», що також претендував на владу і також не тільки на самі Чернівці, але й на цілу Буковину. Нарешті існував ще третій комітет в Чернівцях — «Армейський Комітет VIII-ої Армії», одинокий леґалізований вищою військовою владою з усіх трьох комітетів. Але зложений з менш пронирливих і більш порядних людей, він залишався в тіні, не виходив поза межі своєї компетенції і не вживав такої нахабної демагогії, як проводирі перших двох комітетів. Всі ці комітети вели між собою боротьбу: з одного боку стояли Виконавчий та Ґарнізонний комітети, а з другого Армейський. Ця боротьба трохи полегшувала мені завдання увільнитися від претенсій на втручання в управу містом і краєм, з боку таких непокликаних чинників, як Виконавчий або Ґарнізонний комітети.

Скільки абсурдною не здавалася б сама по собі думка про те, щоб окупованим краєм, на терені військових дій, могла правити купка випадкових людей демагогів з поміж військових фельдшерів, нижчих інтендантських урядовців та молодиків з міського або земського союзів, але обставини революції на фронті, в зв'язку з швидким розкладом армії й упадком дисципліни, вели до того, що з цією купкою рахувалися в штабі,

дивлячись крізь пальці на її вибрики. Тим більше, що в штабі був свій «фронтовий комітет» і головному начальнику цілого фронту генералові Брусілову доводилось виступати з мітинґовими промовами на різних з'їздах, що скликав комітет, прилюдно цілуватись з головою комітету, ніякимсь підофіцером Дашевським, і взагалі відогравати ролю не стільки «головнокомандуючого», скільки «головноумовляючого» . . .

Так швидким кроком ішла до упадку недавно ще могутня й добре організована армія. З боку було видно, що з таким зворотом революції, який вона прийняла на фронті, воювати далі не можна, що треба заключати мир і цим рятувати й армію й державу від остаточного розкладу. Але люди, що робили переворот і скидали династію в ім'я «війни до побідного кінця», не могли зважитись на щось інше, як тільки на ґальванізацію вже мертвого тіла російської армії: вони старалися вдихнути в нього живого духа і підготовити новий наступ. Гадали, що цього можна досягти за допомогою комітетів. Не можна заперечити, що серед комітетчиків траплялись щирі й чесні люди, ентузіясти й ідеалісти; багато з них скоро переплатило своїм життям за стремління воскресити в армії погаслий дух обов'язку, але більшість були люди малосовісні, демагоги, що старались висунутися на овид, спекулюючи на почуттях і настроях своїх темних виборців і співробітників — солдатів. Їх головним стремлінням було позбутися важкої фронтової чи канцелярійної служби, діставати добові гроші або якусь іншу вигадану ad hoc платню, сидіти в запіллі, базікати й відогравати ролю «спасителів революції».

От з такою публікою й довелося мені зустрінутися в Чернівцях. Доки мені ще не вдалося цілком взяти до рук адміністраційного апарату, доки ще не прибули мої найближчі помічники, губерніяльні й повітові комісари українці і я залишався сам один, не почуваючи за собою потрібної піддержки з боку штабу фронту, я не міг взяти щодо комітетів відразу рішучого тону і деякий час робив вигляд, ніби вважаю їх «співробітництво» зі мною ділом корисним і бажаним.

Я побував і в Виконавчому і в Ґарнізонному комітетах і познайомився з їх складом. Побачивши, що у Виконавчому Комітеті (особливо нахабному і шкідливому) грають помітну ролю два земляки-українці: О. Багрій і Ю. Гаєвський (обидва вчені

філологи й кандидати на професорів університету), котрі замість того, щоб піддержати мене як українця, поводились на початку якось двозначно, я запропонував обом посади повітових комісарів, Багрію* в Чернівцях, Гаєвському в Сторожинці; ще двом-трьом з комітету я дав посади в міліції. Цим відразу було внесено спокусу і розкол поміж членів комітету, і ті що дістали вигідні і добре плачені посади, негайно задовольнились, перестали грати ролю опозиції і я потім дуже добре працював до кінця. А решта притихла, тим більше, що я час від часу манив їх або посадами, або якимись пільгами.

Коли ж я опанував потроху становищем, коли вже прибули мої комісари й закінчилось переформування повітової адміністрації, коли відновився ослаблений зв'язок з місцями, то я вже почував себе міцніше. Скористувавшись з того, що штаб фронту видав наказ, аби офіцери дієвої армії не займали тилових посад за вийнятком крайньої необхідности, я не подав заяви про «необхідність» самочинних комісарів в деяких повітах Буковини і вони автоматично мусіли покинути край і їхати до своїх військових частин. На їх місце я зразу ж призначив своїх комісарів, що приїхали з Києва.

Піддержуючи найбільш галасливих і уїдливих членів Виконавчого Комітету в надії, що вони при майбутніх реформах управи краєм дістануть посади відповідно їхнім заслугам і високим особистим прикметам, і час від часу кидаючи йому грошову подачку (власних коштів Виконавчий Комітет, як установа самочинна й незатверджена не мав), я тримав його в такому стані, що він міг мені робити лиш дрібні пакості, вже не заваджаючи мені й моїм співробітникам в справах важливіших. Коли ж почалася рішуча боротьба між Армейським Комітетом а Виконавчим і Ґарнізонним, я взяв сторону першого, чим ще більше ослабив розмах претенсій чернівецьких демагогів. Вища команда, — штаб фронту, як я переконався, держала у відносинах до мене й до комітетів свого роду невтралітет: в її очах я теж був представником нової революційної влади та ще мазепинцем, отже додержуючи зверхній декорум, в дійсності вона тільки тішилась, що я зустрічаю перешкоди.

* Тепер Багрій служить професором російського університету в Самарі.

Та й серед самої вищої команди кипіло і булькотало мов у котлі, ішли великі переміни. Коли я прибув до Кам'янця, на верхах командного складу йшли безперервні перетасовування; десятки генералів увільнялись в резерву; нові призначення відбувались з блискавичною скорістю. Казали, що Брусілов хоче відсвіжити і відмолодити командний персонал. Начальником штабу був тоді генерал Сухомлин, а генерал-квартирмайстром ген. Духонін. Не минуло й двох тижнів, як Брусілов став верховним комендантом (замість Алексєєва), а його місце зайняв ген. Гутор; Сухомлин пішов, начальником штабу зробився Духонін, а генерал-квартимайстром Раштель. В липні сталися нові переміни. На чолі VIII-ої Армії в Чернівцях я застав ген. Калєдіна. Я поїхав до нього з візитою, але тількищо поговорив про біжучі справи, як він мені заявив, що покидає свій пост. На його місце приїхав з Петербурґа ген. Корнілов.

Начальники армій, корпусів, не кажучи вже про дивізії, мінялися як в калейдоскопі і, почавши ділові зносини з одною особою, ніколи не було певности, що завтра на її місце не прийде друга. Військові частини не встигали звикнути до своїх начальників, а ті до своїх підлеглих. При таких умовах ішла діяльна підготова до наступу. Підвожено величезні маси набоїв, амуніції (головно постачала їх Англія), відбувалося перегрупування частин. Але не було головного — охоти в армії воювати. Надіялися, що розумними умовленнями й палкими промовами можна розбудити в ній погаслий бойовий дух, карність і почуття вояцького обов'язку.

XIII

Тернопіль. Революційне військо і населення окупованого краю. Інтриґи проти мене в штабових сферах. Я звертаюсь за обороною до Керенського.

Не вважаючи на зазначені вище перешкоди, організація нової управи наладжувалась і вже в кінці травня відносини більш-менш усталилися. Нові комісари, одухотворені бажанням допомагати рідному українському народові в його лихій долі під військовою окупацією жваво взялись за роботу. Від них не відставали й колишні повітові начальники, залишені на службі під назвою комісарів. Я видав до населення відозву в дусі тої

програми, яку я виложив перед ген. Брусіловим. Для Галичини її надруковано російською, українською й польською мовами, а для Буковини ще німецькою й румунською. Такого вживання трьох або п'яти мов я додержувався рішуче у всіх національних оголошеннях і наказах до населення. Папери й подання так само приймав на всіх місцевих мовах. До мене почали являтись численні делеґації з різних кутків краю, приносили свої скарги, висловлювали побажання. Я заявляв їм те саме, що казав і у відозвах, але розумів добре, що одних заяв і декляцій мало; мало було й самого скасування різних обмежень і заборон: треба було робити щось реальне, щоб забезпечити населення потрібними продуктами й крамом, поставити як слід медичну й санітарну допомогу, дати засоби для культурної праці, відновити місцевий суд, унормувати церковні відносини і т. д. На це й була звернута головна увага. В справі продовольчій рішено було організувати спеціяльний галицько-буковинський продовольчий комітет, на чолі якого мав стати П. К. Линниченко; цей комітет склався вже в кінці червня. Пороблені були заходи і в інших справах, але головною перешкодою в усьому був розклад армії, упадок карности, сваволя різних комітетів, рад і кожного москаля зокрема, що розперезався собі й нікого та нічого не хотів слухати. З цим доводилось боротися найбільше. Але про це казатиму трохи далі.

Наладивши сяк-так буковинські справи, де вже відчувалась досвідчена рука О. Г. Лотоцького, я поїхав до Тернополя. Красковського ще не було, а вже місцевий «Ґарнізонний Комітет» задер голову. Я вже встиг дістати від нього телеграму: «Ґарнізонному комітету потрібне авто; рахуємо на одно з авт генерал-губернаторства; просимо негайно вислати». На це я відповів: «рахунки ваші безпідставні; авта генерал-губернаторства потрібні крайовому комісаріяту для службових справ і яко скарбове майно, нікому не можуть бути передані». На цьому наш обмін «нотами» й припинився».

Прибувши до Тернополя я ознайомившись з станом речей на губернаторстві, я пішов до Ґарнізонного Комітету, що засідав у Подільському готелі, на вулиці Міцкевича. Я застав його в повному складі й наче приготовленим до моєї стрічі. Склад його відріжнювався від чернівецького: там майже головно засідали інтеліґенти: офіцери, лікарі, фельдшери, урядовці, спів-

робітники союзів; був один «нижний чин», якийсь Шалит, та й той виявився деґрадованим з офіцерів в солдати. Тут в Тернополі комітет складався з самих солдатів, людей 25-30, звичайнісіньких сірих солдатів; крім них був тільки один фельдшер чи санітар, і один полковник — граф Ржевуський, що служив офіцером для доручень при тернопільському губернаторі. Людина це була вже немолода, з сивиною. Він увесь був обвішаний червоними бантами, мов сибірський шаман: на картузі — червона кокарда; на плечах і на грудях — по бинді; на рукаві — червона перев'язь, одним словом якийсь «червоний граф». Очевидячки з доручення комітету він вітав мене промовою, надзвичайно напушистою й бомбастичною, повною якихсь улесливих компліментів на мою адресу, виголошеною з великим патосом і театральними жестами. Спочатку мені стало ніяково, але коли я подивився на обличчя солдатів, напружені й серйозні, котрі дивились на промову й на всю цю обстанову мов на якийсь необхідний ритуал, я заспокоївся, попросив слова і, як умів, постарався з'ясувати присутнім завдання нової влади в краю, підкреслюючи потребу полегшити становище місцевого, спорідненого з нами населення, щоб дати і йому відчути, яка різниця між режимом старої царської Росії, і нової, вільної.

Знову встав граф Ржевуський (він тут, видно, грав ролю оратора) і в ще більше улесливих та безглуздих виразах став виявляти мені похвалу й подяку. На цьому церемонія й скінчилась, я побачив, що Красковському не буде великих клопотів з таким комітетом. Так воно потім і вийшло. Тільки «червоний граф», якого І. І. Красковський залишив при собі на посаді, надокучив йому своїм сервілізмом і афішованою революційністю. Оповідали, що коли приїздив до Тернополя Керенський, то граф Ржевуський вітав його промовою на площі і на закінчення поцілував йому руку, заявляючи, що в його особі родова аристократія цілує руку революційній демократії. Пізніше, в 1918 р. я бачив графа в Києві в польській військовій уніформі. Кому то й від чийого імені цілує він тепер руки?

Незабаром після мене приїхав Красковський і взяв управу губернією в свої руки. Справи скоро ввійшли в свою колію. В губернаторській канцелярії він майже всіх службовців залишив на місці. При цьому з'ясувалось, що прежній губернатор

Чарторижський був великий аматор співу і до своєї канцелярії брав виключно людей з добрим голосом. Він улаштовував парадні вечірки (на одній з таких довелося бути присутним і мені влітку 1916 р.), на яких виступали з номерами співу його підлеглі. Але справедливість вимагає признати, що більшість співаків виявилась і непоганими урядовцями.

Подекуди Красковський залишив на службі й урядовців старої поліції, як ось, наприклад, в Станиславові, що лежав на самій бойовій лінії і перебував трохи не цілий рік під страшним обстрілом ворожої артилерії. Служба тут була важка і небезпечна. Тим часом Красковський переконався, що службовці дуже добре, навіть часто наражаючись на велику небезпеку, виконують свої обов'язки. Отже звільняти їх не було чого, та й замінити їх не було ким. Одначе з-за цього вийшла ціла історія. Фронтовий комітет з Кам'янця прислав мені телеграму, що ось, мовляв, в «місті Станиславові — контрреволюція: старорежимна поліція на місцях». Довелося мені спеціяльно їхати до Кам'янця, і тут перед грізним ареопагом в довгій промові з'ясовувати справу і виправдуватись. Мої резони були взяті на увагу, але мене просили все таки «при першій же змозі» звільнити нещасливих станиславівських поліцаїв. Мирному владженню конфлікту допомогло на цей раз і те, що головою зборів випадково був один українець, мій давній знайомий і почасти учень. Він то й постарався залагодити справу.

Так серед різних перешкод довелось наладжувати діло нової управи в окупованих провінціях. Хоча й не скрізь комісарами були українці, але загальний курс поводження був такий, що його можна було вважати українським і щиродоброзичливим до населення. Коли не всі молоді наші адміністратори були добре рутиновані в справах і часами може робили фактичні помилки, але в одному ніяк не можна було би їм відмовити: в щирому бажанні принести населенню користь, допомогти йому. І населення це відчувало. Наші відозви, розліплені по цілому краю вже мали свій вплив, навіть по той бік фронту: їх передруковували німецькі та інші часописи, і серед українського населення, що залишилось ще під австрійською владою, мимоволі зароджувались сумніви: до кого йому властиво прихилятись, чи до «своєї» старої Австрії з її шибеницями, Телергофами, системою національного гніту дужчого над

слабшим, з перспективами польської автономії по цісарській обітниці 1916 р., без поділу на польську й українську частини, як цього добивався наш народ, — чи до «вільної України у вільній Росії?»

За кілька місяців (травень, червень, липень) фактичного існування нової адміністрації в Галичині та Буковині, при постійному зрості розкладу й деморалізації російської армії, що закінчилася руїнами для краю, відворотом в кінці літа 1917 р., не можна було зробити для змученого населення щось таке, що радикально змінило б на краще його становище; для цього просто й не вистачало часу. Але вже одне те, що на чолі управи краю й серед адміністрації були люди, які щиро спочували населенню, старалися як могли йому помогти, оборонити й захистити від утисків та кривд, — це воно зрозуміло по цей і по той бік фронту. Мені вже потім на еміґрації оповідали, що на одній авдієнції у цісаря Карла групи парляментських послів з Галичини, цісар звернувся до одного з них, що був обраний з повітів тепер окупованих, з словами співчуття: «а Ваш округ і досі все ще мучиться під російським пануванням?» «Ні, Ваша Величність, — відповів посол, — не мучиться, бо там українська адміністрація, котра дбає за населення і воно тепер відпочиває від страхіть війни!» — Так мені передавали цю розмову, я не ручуся за точність.

Взагалі, протягом червня-липня, коли до того ще почали долітати звістки про успіхи українського руху в Києві, русофільський настрій «закордонної» Галичини дуже зріс — під впливом чуток про той наче б то добробут, що настав в окупованій частині. До моменту нашого наступу — а його сподівались і по той бік фронту — населення прикордонної смуги вже не збиралося тікати; воно дожидало нашого наступу, сподіваючись на цей раз уже справжнього визволення. Треба було аж страхіть Калуша, Галича й Тернополя, щоб його розчарувати . . .

В дійсності, при всім нашім бажанні, щоб становище населення справді покращало, щоб ті шумні заяви, які стояли у моїй відозві — були виконані, до цього було ще далеко. І головною перешкодою була «революційна армія». Перше панувала дисципліна і випадки мародерства, насильства, грабунку — хоч і траплялись, але суворо переслідувались і карались.

Тепер дисципліну було скасовано і всяка карність зникла. Офіцерство мусіло дбати вже не про те, щоб солдати не кривдили місцевої людности, а про те, щоб хоч сяк-так зберегти військовий лад і хоч зовнішню подобу армії. Та й не до того було, щоб когось карати, переслідувати: добре було, коли солдати самі не займали своїх офіцерів! Що ж до населення, то солдатська маса трималась такого погляду: «ми вас завоювали, отже тепер і будемо над вами панувати, а ви нам коріться!» Перше «панували» генерали, офіцери, тепер же хотів «панувати» кожен москаль. З таким розумінням відносин до населення мені раз-у-раз доводилось стикатися по різних солдатських комітетах. Дуже тяжко було втолковувати їм, що проголошена революцією свобода — зобов'язує, що у відносинах до Галичини треба вести політику доброзичливости й прихильности, а не залякування й гніту, бо це ж єдинокровний з нами край, тут живуть близькі нам люди, та й війна ведеться тепер по революції не для «анексій і контрибуцій», а «за свободу». З солдатами з України було безмірно легше: їм треба було тільки вказати або нагадати, що тут живуть наші ж люди, земляки-українці. Але для різноплеменної російської армії, для якихнебудь вятичів або костромичів цей арґумент не існував.

Не кажучи вже про ті безчинства, які творила розгнуздана солдатеска над беззахисним населенням — ґвалтування жінок, грабунки, безглузде нищення садків, городів, засіяного збіжжя, — що робилося окремими солдатами або цілими групами, кожен день до всіх наших комісарів і до мене вступали скарги на солдатські комітети. Так, наприклад, в одному місті солдатський комітет рішив, що очистити якийсь там ліс, де перед тим були позиції, від решток колючого дроту і набоїв, повинні не сапери, а селяни сусіднього села. Сапери знають це діло і мають всі потрібні до цього інструменти; у селян же нічого нема. Отже в результаті такої примусової чистки недосвідчених людей з голими руками — десятки поранених вибухнувшими ґранатами, від колючого дроту і т. д.

В другому місті комітет наказав, щоб на подібну роботу зігнати самих жінок. Але після того, як дійсно зігнаним жінкам (і то молодим), рятуючи себе, довелося провести ніч залізши на галуззя дерев, стало зрозумілим, чому комітет вимагав власне жінок, а не мужчин.

Нашій адміністрації раз-у-раз доводилось виступати в ролі оборонців населення від нашого ж власного воїнства. Взагалі треба сказати, що галицька людність (переважно селяни) за часів війни опинилась в стані якихсь державних рабів, гелотів: над нею нависли усякі повинності примусового характеру: направа шляхів, мостів, рубання лісу, риття окопів, підводна повинність, постійні реквізиції — то хліба, то худоби. Певна річ, коли все це відбувається в якімсь порядку, по якихсь законних нормах, з цим, як не тяжко, доводиться миритись: на те війна. Але коли тепер це все почало відбуватися без усякого порядку, без якихсь норм, в залежності від самоволі окремих людей або темної солдатської маси, то становище населення робилося нестерпучим.

Ах, ці реквізиції! Скільки довелося воювати через них! Скільки напсували вони крови й мені й усім нашим комісарам... Через оці реквізиції на початку липня зав'язалась справа, яка могла скінчитись для всієї нашої адміністрації дуже зле, коли б не поміч аж самого Керенського. Про цю справу варто розказати докладніше, бо вона дуже яскраво характеризує тодішні відносини в окупованім краю.

Я застав такий порядок, що діло реквізицій збіжжя, трави й худоби лежало, головним чином в руках представника російського міністерства хліборобства Григоренка (високого урядовця, земляка з Полтавщини). Він переводив постачання армії місцевими продуктами. Цей порядок я не міг визнати за нормальний: чомусь така важна галузь державного господарства була вилучена з компетенції вищої місцевої адміністрації, віддана представникові російського міністерства, котрий підлягав контролі не тут з Чернівців, а з далекого Петербурґа і тому зловживав своїм імунітетом. За порозумінням з П. К. Линниченком ми склали проект організації «Галицько-Буковинського Продовольчого Комітету» при нашім Крайовім Комісаріяті; цей комітет мав переводити апровізацію як армії, так і самого краю. Пан же Григоренко мав бути відкликаний з цілою своєю управою. Наш проект був уже затверджений в Петербурзі, але переведення його загальмувалось: у нашої реформи знайшлись вороги, і перш за все сам Григоренко з своєю компанією. Їм не хотілося залишати Галичини й вони рішили довести, що від нової реформи потерпить справа апровізації армії. Їм треба було

дискредитувати нову адміністрацію і крайовий комісаріят, котрий був ініціятором реформи. Систему задля цього було вибрано провокаційну.

Склад управи Григоренка комплектувався в значній мірі з осіб, що рятувалися від активної військової служби, вступивши на службу до інституції, що працювала «на оборону». Тут пристроїлися деякі з колишніх повітових начальників та їх помічників, котрих я не залишив на посаді через те, що вони погано поводились з нашими людьми. Було тут багато синків дідичів з Правобережної України, поляків, котрі ставились до місцевого галицького «хлопа», як американські плянтатори до своїх невільників. Вся ця компанія, натурально, була озлоблена проти нашої реформи і тепер узялася з особливою енергією вибивати з населення останні запаси через реквізиції, безбожно порушуючи всякі приписи, що в гірській околиці не вільно реквірувати в населення біляше як 50% худоби, бо тут люди живуть майже виключно з скотарства. А тут почали брати по 75-80%, а то й більше. При чому робили, які тільки можна кривди і знущання. Скарги посипалися до наших комісарів. Ті, певна річ, заступились, бо не одному з них легше було дати вирвати собі здорового зуба, ніж бачити, як у гуцула беззаконно забирають останню «маржинку», та ще й глумляться, знущаються при тім. Один з наших комісарів навіть заарештував двох таких реквізиторів-розбишак*. Тоді полетіли телеграми від Григоренка до штабу фронту про те, що мовляв, комісари, потураючи австрійському населенню перешкоджають добувати продукти для постачання армії.

Головний начальник постачання на південному фронті, генерал Ельснер, узяв сторону Григоренка. Кілька разів я писав до нього і висилав довгі телеграми, в котрих з'ясовував окремі інциденти, вказував на порушення правних норм і приписів аґентами Григоренка, виясняв провокаційний характер їхньої роботи. Але все це не помагало, і ось одного дня я дістаю те-

* Третій, головний (син дідича-поляка), що взяв з селян і священика хабара дві тисячі рублів і узявши всетаки приступив до реквізиції, — утік до Чернівців і зараз же вписався там до «батальйону смерти», щоб дістати імунітет від судового слідства і кари. Справа його передана слідчому, але чим скінчилась — не знаю. Тернопільська катастрофа перемішала все.

легграму від ген. Ельснера, де він повідомляє мене, що «позаяк випадки перешкод з боку повітових комісарів ділу апровізації армії, яка обороняє рідний край і революцію, не припиняються, то він, генерал Ельснер, буде на далі примушений просити головного коменданта про наказ арештувати й віддати до суду винних комісарів».

Справа переносилася в ту площину, де усердно працювали деякі особи, стараючись виставити мене в очах штабу фронту трохи чи не таємним аґентом австро-німецької верховної команди. Тут уже обмінюватись телеграмами й полемізувати було даремно і я рішив звернутись безпосередньо до нового військового міністра і голови ради міністрів Керенського, що саме перед тим приїхав на фронт, де підготовлявся новий наступ російської армії. Діставши телеграму Ельснера, я зразу сів в авто і поїхав до Тернополя, де до мене прилучився Красковський, і ми вирушили до позицій, за м. Козову, де стояв поїзд головнокомандуючого, а також і поїзд Керенського.

Головнокомандуючим був ген. Гутор. Він був «бойовий» генерал, мало сидів в своїй ставці в Кам'янці, а все перебував на самому фронті. Я вже був з ним знайомий. Коли я приїхав перший раз представитись йому, мій приятель С. А. Базаров встиг мене попередити, що новий «главкоюз»* ставляється до мене неприхильно, бо його дуже настроїли проти мене деякі людці! Справа в тому, що в штабі ставки залишилося по канцеляріях кілька людей ще з часів Бобринського. Серед них були й галицькі москвофіли а la Ґеровський. В очах цих людей я був немов уосібленням ненависного їм «мазепинства» і вони вели проти мене завзяту аґітацію, не в'яжучись нічим, не дурно ж тепер настала свобода! Так, наприклад, ніякий Будилович (син відомого професора-україножера) дозволив собі одного разу одверто у вагоні-їдальні поїзду головнокомандуючого заявити, що я не більше й не менше, як аґент німецького штабу. Присутні при цьому три офіцери, що знали мене особисто, обурились на це, склали на місці протокол і повідомили мене. Я направив справу до військового прокурора. Почалося діло, і невідомо, який би дістало воно вислід, як би самого Будиловича не

* Скорочення: «главнокомандующій юго-западного фронта». З початку війни в Росії було впроваджено оці скорочення, і цю практику продовжують тепер большевики.

заарештовано було в Бердичеві під час т. зв. Корніловської історії в кінці серпня. Дальша доля цього Будиловича мені невідома.

Отже, подібні панове скористались зі зміни головної команди, щоби освітити перед ген. Гутором, новим начальником штабу Духоніним і генерал-квартирмайстром Раттелем мою діяльність, як безумовно ворожу для інтересів російської армії. Це, між іншим, розв'язало руки й ген. Ельснеру в його поході проти наших комісарів.

Коли я ввійшов вперше до ген. Гутора, він зустрів мене дуже холодно, прийняв мене не окремо, а в присутності якогось старенького генерала, вийняв годинник, поклав перед собою і сказав мені: «даю вам до розпорядження десять мінут».

Мені треба було в ці десять мінут виложити перед непримиримим слухачем своє profession de foi і зробити це таким способом, щоб у ньому містилося й спростування усіх поширюваних про мене вигадок і брехень. Я почав говорити і, певно, говорив з великим жаром (я справді був того дня хворий, і мене била пропасниця), бо Гутор мене не перебивав, хоч говорив я більше, як півгодини. Коли я виходив, Гутор видно зм'якшився, сказав, що всього того, що я казав, він не знав і попрощався зі мною доволі ласкаво. На сходах догнав мене старенький генерал і почав мені дякувати за оборону «нашої справи»: виявилось, це був генерал Глинський, той, що про його призначення на посаду начальника київської військової округи клопоталася в свій час через мене Центральна Рада. Видно, що небіж рекомендував свого дядька не тільки з почуття родства!

Від Гутора я по черзі пішов до Духоніна й до Раттеля. Перед кожним з них я просторо оповів про мою програму в Галичині, про мої погляди на завдання російської політики в окупованих областях, старався з'ясувати національні взаємини в краю і завдання наші, які з цих взаємин випливали, одним словом, прочитав перед кожним з них лекцію на тему «Галичина, її минуле й сучасне». Не знаю, наскільки я переконав обох генералів, думаю, що ледви чи погодились вони зі мною, але в усякім разі я заспокоїв їх і розвіяв найбільш фантастичні й дикі представлення, які склались у них про мою діяльність

під впливом аґітації таких панів, як Будилович. Принаймні таке в мене залишилося враження.

Тепер, коли в мене було пущено такий небезпечний набій, як телеграма Ельснера, я не рахував, що зустріну з боку Гутора та його штабу ні оборони, ні просто зрозуміння. Тому я й зважився, минаючи їх і порушуючи таким способом дисципліну, звернувся безпосередньо до військового міністра. Другого виходу я не бачив.

Від Тернополя до Козової верст 40. Уже зовсім смеркло, коли ми по препоганій, вщерть розбитій дорозі об'їхали кругом містечка і добрались до неглибокого яру, порослого кущами. На дні його було прокладено залізничну вітку, і тут стояв поїзд «главкоюза», замаскований зеленими галузками зверху і збоків, — щоб не побачили ворожі аеропляни та не закидали бомбами. Ми не зупинились коло поїзду «главкоюза», а проїхали ще пару кілометрів далі, де так само замаскований зеленими берізками стояв поїзд Керенського. Було вже темно, і молодий адьютант, в якому я пізнав одного з тих офіцерів, котрі супроводили Керенського завжди в Петербурзі, заявив нам, що міністер вечеряє і попросив зачекати в сальон-вагоні.

За чверть години вийшов Керенський. Він був у напіввійськовій формі, у френчі й високих чоботях. Він пізнав нас обох, привітався дуже ласкаво і, видно, був задоволений побачитись з старими знайомими так далеко, при такій незвичайній обстанові. Керенський трохи поправився проти того, як я бачив його в останнє в Петербурзі, і видимо був в доброму настрої. Ми з Красковським один за другим виложили нашу справу і наші жалі. Тепер говорити було легко, бо почувалося, що маємо перед собою людину неупереджену, яка приймає речі просто, без підозрінь в якихсь задніх думках і, головне, вірить нам обом.

Ми дуже докладно розповіли Керенському про становище в краю, про становище населення, розказали про інтриґи Григоренка, показали телеграму Ельснера і просили вплинути на «главкоюза» та його штаб, щоби вони перестали бачити в новій адміністрації, вшанованій довір'ям самого правительства — якихсь зрадників та предателів. Керенський уважно нас вислухав, задав кілька питань, поговорив, заспокоював нас, коли ми трохи схвильовано оповідали про наші пригоди і нарешті відпустив нас, пообіцявши ще сьогодні переговорити з ген. Гутором в нашій справі. Він тільки просив нас зараз же негайно заїхати до Гутора, сказавши, що телефонічно повідомить про наш приїзд і попросить негайно нас прийняти.

Ми так і зробили. Коло поїзду «главкоюза» нас зустріли капітан Удовиченко і поручник Скрипчинський — обидва українці й одні з перших діячів по українізації війська і провели до вагону самого «главкоюза». Гутор нас зразу ж прийняв. Саме в той час на позиціях, де досі було спокійно, почалась завзята стрілянина з гармат з обох боків. Земля дрижала від гуку і небо палало мов пожежа. Під цей страшний гук ми вели розмови з Гутором. Він був офіціяльно чемний, трактував нас чаєм з конфітурами і ані словом не згадував ні про Ельснера ні взагалі про біжучі справи, так мов просто приїхали до нього в гості. Коло дванадцятої години ми попрощались і вийшли. А скоро потому, як нам потім переказували, приїхав до Гутора Керенський і вони розмовляли до третьої години в ночі. Зміст їхньої розмови залишився для мене невідомий, але причепки до мене з боку штабу з того часу припинились. Коли я скоро після цього попав якось в Кам'янці на прощальний обід, який давали в штабі одному з старих генералів, який переходив на другий фронт, то генерал Ельснер підсів до мене за столом, весь час упадав коло мене і був надзвичайно ласкавий. Про інцидент з телеграмою — ані пари з уст.

XIV

Українізація армії. Наступ російських військ. Калуш і Галич. Погром російської армії і її відворот. Евакуація Чернівців. Афера Ґеровського.

Між тим в тилу, в глибині України, відбувалися великі події. Російська державність розвалювалась. Тимчасове Правительство давно вже випустило фактичну керму з рук, наростав большевизм... На Україні ж національний рух ширився з незвичайною швидкістю. У Києві, протягом травня і червня відбулися один за другим всеукраїнські з'їзди — селянський, робітничий, військовий. В той час як Тимчасове Правительство все більше тратило ґрунт під ногами, Центральна Рада почувала під собою вже певну основу в співчутті широких кіл

населення. Вона вже фактично зробилась українським революційним парляментом. Представники неукраїнської «революційної демократії» в краю (кадети, меншовики, есери, представники жидівських партій) спочатку завзято виступали проти українського руху й проти виставленого Центральною Радою постуляту територіяльно-національної автономії, але бачучи, що їм не ведеться, примирилися і стиснувши серце самі ввійшли в склад Центральної Ради, яко представники «національних меншостей» (росіяни, поляки і жиди). Не було в Центральній Раді лиш представників середньої й більшої власности, представників заможнішого селянства і козацтва, як також і представників торговлі й індустрії, і це не дало їй зробитись справжнім українським парляментом, і представництвом усіх клясів населення України.

Найбільш імпонуючим явищем в розвитку українського руху був національний рух серед армії і стремління до так званої українізації війська. Це був цілком натуральний і здоровий рух, котрий, на жаль, не дав сподіваних наслідків лиш через нездарність і неуміння своїх керівників. Замість того, щоб відразу поставити справу на твердій національно-історичній основі, використовувати всі здорові елементи армії зверху до низу й організувати українське військо на принципах твердого ладу й дисципліни, — керманичі, здебільшого молоді недосвідчені люди, прапорщики або військові урядовці повели справу з усіми прийомами дешевої демагогії і самі ж підкопували організацію армії тим, що вносили в неї роз'єднуючі соціяльні гасла, а головно — виявили брак справжнього патріотизму й ідеалістичного захоплення, так потрібного завжди в такім ділі: як і скрізь, виплили на верх різні авантюристи й просто кар'єристи, що дбали перш за все за самих себе. До того ж усіх заїдав страх перед «контрреволюцією», котра ввижалася їм скрізь, в усіх кутках та щілинах. Через те боялися і не давали ходу дійсно заслуженим бойовим генералам і офіцерам, а доручали високі відповідальні посади в руки прапорщиків або нестроєвих офіцерів. Тому то в справі українізації війська не було якогось стройного пляну і системи, і не використовувано тих можливостей, які самі собою відкривалися. Так, наприклад, справі формування окремих українських частин дуже співчував начальник VIII-ої Армії, а потім (після Гутора)

«главкоюз» ген. Корнілов. Він навіть сам доручив генералові П. Скоропадському (майбутньому Гетьманові України), коменданту 34-го корпусу, розпочати українізацію цього корпусу, вважаючи, що українізовані, себто сформовані виключно з українських контингентів частини найкраще б'ються з ворогом — так воно справді й було*. Але Військовий Генеральний Комітет у Києві, на чолі якого став С. В. Петлюра, з недовір'ям ставився до цих заходів і робив діло по своїому, но з цього виходило багато шуму, а справжнього діла не було.

З другого ж боку й неукраїнська «революційна демократія» з піною в роті накинулася на українізацію війська. Вона не брала на увагу навіть того, що при нестриманому ході процесу розкладу російської армії, тільки здорове національне почуття могло зберегти хоч частину армії від остаточного загину і в формі місцевої територіяльної армії дістати силу, яка обороняла б фронт і служила б надійною опорою проти большевицької пропаганди. Найбільш завзятим ворогом українізації виступив начальник київської військової округи полковник Оберучев. З енергією, достойною кращої долі, він і на службі і в пресі — на сторінках «Кіевской Мысли» виступав проти українізації, мов проти найтяжчої язви, котрою Бог покарав російську революцію.

До нас на фронт долітали лиш відгуки того, що діялось у Києві. Я хоч і належав до членів Центральної Ради, але захоплений галицько-большевицькими справами, зовсім відійшов від неї і про те, що робилось у Києві довідувався здебільшого лиш з часописів. З половини червня українізація почала відчуватися на фронті. Вже формувалися окремі українські частини, скрізь почали засновуватись українські військові клюби. В Чернівцях Військовий Український Клюб зайняв приміщення Народнього Дому, прибрав його, причепурив; заснував Українську Книгарню в Ринку, яка дуже жваво торгувала місцевими й київськими виданнями. В міському театрі було улаштовано кілька українських вистав. В день збору грошей на Національний Фонд було влаштовано українську маніфестацію в Чернівцях і я промовляв на вічу з балькону міської

* Див. про це «Уривки зі „Споминів" Гетьмана Павла Скоропадського», книга IV-та «Хліборобської України», Відень, 1922-1923.

ратуші. Скрізь — в Кіцмані, в Кутах, в Гура-Гуморі і т. д. при своїх службових поїздках я знаходив українські військові клюби, називані звичайно іменем котрогось з наших гетьманів, і старався скрізь входити з ними в ближчі відносини. До мене почали приїздити для поради і порозуміння делеґати від різних українських військових громад на галицько-буковинськім фронті і навіть з Румунії, від розташованої там IX-ої Армії. По деяких місцях українські громади робили мені вже й певні послуги, піддержуючи в сутичках з різними солдатськими комітетами. Відчувався крайній брак інтеліґентних сил по цих клюбах і громадах. Офіцерів було дуже мало, а генералів-українців можна було на пальцях порахувати. Це був справжній стихійний народній рух і душа раділа, дивлячись на нього...

Свіжі українізовані частини першими перейшли в наступ на фронті, прийняли на себе перший удар ворога і тисячі синів України полягли на початку наступу, забезпечивши своїм поривом його первісний успіх.

Цей наступ діяльно підготовлювався з початку літа. По фронті їздили комісари і виголошували промови на тему про необхідність наступати, подолати ворога і цим закінчити війну та закріпити «придбання революції». На успіх наступу покладалися всі надії. Ми, українці, тепер також бажали цього успіху: була думка, що коли вдасться захопити цілу Галичину, то вже вдержимо її в своїх руках, і тоді справді Галичина приєднається до «вільної України у вільній Росії».

Напередодні початку наступу я поїхав до Бучача скласти візиту головній Команді VII-ої Армії, яка там тоді стояла; до того хотілось познайомитися з генерал-квартирмайстром цієї армії, про котрого мені казали, що це — українець. Але я не застав уже нікого в Бучачі: всі — і командир армії, і начальник штабу, і дижурний генерал виїхали на бойову лінію. Казали, що залишився один лиш генерал-квартирмайстер (забув, на жаль, його прізвище), якого я хотів бачити. Поїхав до нього. Він кудись вийшов і я хвильку зачекав на нього. Дивлюсь — на столі лежать українські книжки, пам'ятаю — оповідання Кащенка, значить правда — українець. Та ось і він сам. Ми познайомились, заговорили по-українськи. Він вийняв годинник і сказав: зараз за десять хвилин (було коло 2-ої дня)

наші починають наступ. Ми взаємно побажали собі успіху — стрінутись слідуючий раз у Львові і попрощались.

Наступ розпочався. Як звісно, спочатку він мав успіх. Після страшної канонади, яка цілком поруйнувала ворожі окопи на десятки кілометрів, війська пішли в атаку, проломили ворожий фронт по лінії Богородчани — Станиславів — Козова і просунулись уперед на 25-40 кілометрів, захопили міста Галич і Калуш. Але дуже скоро на цьому успіх і припинився. В кількох місцях окремі полки, захопивши ворожі окопи, не захотіли там залишитись і повернули назад; в других місцях не схотіли піддержати своїх наступаючих сусідів. Наслідки первісної перемоги були втрачені і доводилось уже думати про оборону. Сміливий порив окремих частин і смерть тисячів людей загинули марно. А найстрашніше з усього погром, нотований в літописах останньої війни. Здеморалізовані солдати, упившись найдених в Калуші горівок і всяких трунків, кинулись грабити і розбивати крамниці, приватні й громадські будинки, мордувати людей, насилувати жінок. Але що було дивне: погромниками кермувала чиясь досвідчена рука і вказувала виключно українські громадські інституції й приватні мешкання для погрому; всі польські доми залишились цілі. Від погрому потерпіли майже виключно українці й жиди. Жахливі подробиці калуського погрому оповів мені д-р Іван Куровець, що втік з Калуша до Чернівців. Пізніше розслідом було встановлено, що погромом дійсно керувала купка людей, що здавна звила собі кубло при армійських інституціях, людей, що належали до компанії Ґеровських та Будиловців. Губерніяльний комісар Галичини Красковський при перших звістках про події в Калуші, виїхав туди, кинувся розганяти громил, виявив надзвичайну сміливість і відвагу, але нічого вдіяти не міг, солдати були п'яні, офіцери від них ховались, австрійці страшенно бомбардували місто і от-от мали знову його захопити, що незабаром і сталось. Красковський ледви встиг вибратись з міста під убійчим вогнем.

Як тільки прийшла до мене звістка про успіх наступу і про здобуття Галича й Калуша, я негайно виїхав туди на місце, щоб відразу впровадити нашу адміністрацію в новоздобутих повітах. Від Станиславова до Галича якихнебудь 28-30 верст. Їхати довелось серед тількищо захоплених позицій і ближчого

запілля ворога. Все кругом уявляло картину страшної руїни, немов тут був землетрус. Наслідки роботи російської артилерії були жахливі. Скрізь валялись неприбрані трупи. Два дні підряд йшов дощ, і все повернулось в одну брудну масу, з якої сторчали колоди, — останки зруйнованих окопів, залізні щити, уламки бетону, а іноді й людські тіла. Понад дорогою валялись розбиті вози, ляфети гармат, кінські трупи. Шлях і без того розбитий, обернувся в якийсь кисіль, по якому ледвиледви посувалося авто. Назустріч попадалися військові вози й окремі вершники. Ось понад дорогою в лісі забіліли хатки з березовим парканом — це покинуті німцями бараки. Нарешті серед дерев зліва показався високий горб, а на ньому руїни мурів. Це й є знаменитий Галич, руїни княжого замку. Хоч і як я поспішав, але не міг собі відмовити, щоб не зупинити авта й не вилізти на той горбок подивитись. Серед руїн, на порожніх місцях — грядки з картоплею, капустою та фасолею. Це — хазяйновиті німці розвели були тут городину, та не їм довелось спожити. Внизу, у ніг замкової гори простягся нинішній скромний Галич, а там далі блищала срібна смуга Дністра. Місто напівзруйноване й порожнє. Населення повтікало чи поховалось.

Я поїхав до сусіднього села Залукви (колись це було передмістя княжого Галича). Мені хотілося побачити когось з місцевих людей, що тількищо перейшли під нас з-під Австрії. І справді, в селі Залукві я застав місцевого священика, старенького о. Мулика. Його будинок був весь набитий солдатами, і йому з родиною залишили тільки одну кімнату. Панотець і його родина, довідавшись, хто я, дуже мною зраділи. Мені подали останні числа «Діла», «Вістника Союзу Визволення України», оповідали про життя по той бік фронту, про тамошні настрої й надії... Уявляю, як вони мусіли бути розчаровані! Отець Мулик гірко скаржився на солдатів, що зневажили його, штовхали кулаками в груди, вимагали грошей, грабували в Галичі крамниці. Паніматка заходилась готовити для мене й моїх супутників каву, і була дуже засмучена, коли я відмовився, бо дуже поспішав далі до Калуша, про який я в Галичі почув тривожні звістки. Я пообіцяв їй заїхати на довший час при повороті, але слова свого додержати не зміг.

З великими труднощами доїхав я через село Викторів до

річки Лімниці. Почали лускати шини в автових колесах, а направляти їх серед страшної грязюки була чиста мука. Перед самою Лімницею знов сталася біда з нашою машиною і я затримався тут на цілу годину в якійсь порожній хаті. Але довелось вертатися просто до Станиславова, бо на зіпсутій машині не можна було ризикувати переїхати річку в брід, а мости всі були понищені.

Весь час з боку Калуша чути було безперервну стрілянину. Повз хату, де я стояв, брили цілі юрби жидів з Калуша в напрямку до Станиславова. У всіх був розтерзаний вигляд; перелякані, бліді, йшли вони по коліна в липкій глибокій грязюці, під холодним дощем, що полив зранку, — бородаті сиві діди, жінки, діти. Так, мов тікали від чогось страшного. Дехто волочив за собою повозку з дитиною чи з убогим майном, а хто в руках ніс якесь лахміття. Наша уніформа викликала у них страх і переходячи повз нас низько кланялись. Від цих утікачів ми довідались, що в Калуші йде погром, і вони тікають до Станиславова.

Я доручив повітовому комісару Станиславова, що був при мені в цій подорожі, щоб він по повороті до Станиславова зібрав кілька десятків своїх стражників і негайно їхав з ними до Калуша піддержати там порядок. Я не знав, що в Калуші саме тоді був Красковський, що виїхав туди негайно, як тільки почув тривожні звістки. Станиславівський комісар (Тугарнов) встиг таки пробратись з своїми людьми до нещасливого Калуша і помагав губерніяльному комісару наводити порядок до останньої хвилини, поки місто було в російських руках. Як раз звільнення саме цього комісара й домагався фронтовий комітет солдатських депутатів.

Зробивши розпорядження про організацію в Станиславові допомоги калуським утікачам, я поспішив повернутись до Чернівців, де мене дожидали різні невідкладні справи. Потім знову виїхав до Коломиї, до Надвірної і об'їхав частину богородчанського повіту, відбиту в австрійців. Три дні я був у роз'їздах і пізної ночі повернувся додому. Як завжди, мене дожидала ціла купа телеграм. Вже лягши в постіль я почав їх перечитувати, і зненацька натрапив на таку, що всякий сон відлетів від мене. Це була телеграма від Красковського, губерніяльного комісара Галичини: «сегодня по військовим обставинам

розпочав евакуацію губерніяльних установ до Проскурова». Коли б я в той час прочитав про евакуацію Чернігова або Полтави, це не більше вразило би, ніж ця звістка про залишення Тернополя. З перших днів війни Тернопіль зостався в російських руках, я так звик до нього, як до «свого» міста, що попадаючи туди, мав почуття таке, ніби виїздив до свого Глухова або Конотопа. Звістка, що Тернопіль евакується, вразила мене мов грім. Значить, сталася велика катастрофа на фронті.

Вранці на другий день я телефонував до штабу VIII-ої Армії і довідався, що в районі (коли не помиляюсь) Козови чи Бережан, якісь частини відмовилися наступати й покинули самовільно позиції. Стався невеликий прорив, але його, мабуть, скоро зліквідують.

Я скликав старших членів генерал-губернаторства і повідомив їх про одержані мною звістки. Рішили, що я поїду по обіді в штаб фронту і поспитаю новин та інструкцій. Тоді ж по телефону з Кам'янця мені передали, що там уже новий «главкоюз» — генерал Корнілов.

З Корніловом я вже був знайомий по Чернівцям, де він після Каледіна командував VIII-ю Армією. У нас установилися дуже гарні відносини. Корнілов мені дуже подобався; він завжди дуже уважно ставився до моїх повідомлень, задовольняв прохання, поділяв мої погляди на тактику у відносинах до різних «совпедів». Особливо прихиляло мене до нього те, що він тактовно й гуманно ставився до місцевої людности. Це виявилось при мені в кількох випадках. Тепер я їхав до нього, яко до свого найближчого начальника.

Корнілов мене прийняв негайно, зустрів дуже привітно і сказав, що становище на фронті хоча й серйозне, але не безнадійне. «На всякий випадок Ви готуйтесь, не поспішаючи, до разгрузки* Чернівців», додав він.

Повернувшись до Чернівців вночі, я немало був здивований, побачивши світло у всіх вікнах мого дому. Виявилось, що мої співслужбовці дожидалися мене. Ми сіли за стіл і тут же виробили схему евакуації, тільки найбільш складних і людних інституцій в 8—10-денний термін. На другий день ранком мені

* Виладування, розпакування.

подали телеграму від Корнілова: «Починайте евакуацію скорим темпом».

От так у нас і закипіло! Почався великий гармидер. В інституціях генерал-губернаторства служило коло 2 500 людей в самих Чернівцях. Треба було вивозити архіви, склади, запаси. На це пішов цілий тиждень.

До мене прилетів з Тернополя Красковський і намалював мені жахливу картину. Він бачив, як відступала розбита армія, руйнуючи все при своїм відступі. Даремне, ризикуючи власним життям, старався він в деяких місцях зупинити втікачів і іноді йому це на якийсь час удавалось. Коло Теребовлі розлючені солдати трохи його не вбили. Його врятувала охоронна сотня козаків, яку він мав при собі, а ще більше — сміливість і присутність духа, чим він імпонував озвірілим, деморалізованим солдатам. Подекуди йому вдалось перепинити погром, як наприклад, в місті Скалі, де довелось вжити зброю. Красковський просив у мене допомоги — ще один автомобіль і козаків. За кілька годин він помчав знову до своєї губернії.

Тим часом я дістав з штабу фронту наказ «забирати з собою всіх мужчин віком від 18 до 50 років, угоняти коров і коней, нищити збіжжя по полях і коморах».

Цей страшний наказ загрожував одним почерком пера знищити всю нашу роботу останніх місяців в Галичині й Буковині: замість доброї пам'яті й прихильности, залишити по собі озлоблення й прокльони. Та крім того він був фактично не до виконання: відворот ішов так швидко, солдатські маси тікали в такій паніці й безладді, що не було жадної сили виконати всі ці згони й нищити скількинебудь пляново і систематично; почни тільки робити, і воно обернеться в загальний грабіж і дике плюндрування.

А що стосується згону мужеського населення, то це були не жарти — треба було людей, яких мали забирати з собою, десь сконцентрувати, організувати біля них варту, годувати їх в дорозі, а для цього всього не було рішуче ніякої змоги. Прифронтові повіти очищалися нами так поспішно, що ледви стало часу забрати свої власні установи й міліцію. Дати наказ забирати коров і коней та нищити збіжжя — означало санкціонувати дикий грабунок, де кожний забирав би, що хотів.

Дістявши телеграму я зараз же полетів до Кам'янця. Кор-

нілов зустрів мене, як звичайно, привітно. Не дивлячись на катастрофічний стан на його фронті, він зберігав повний спокій і самопанування, розпитував, як іде евакуація, чи скоро ми все вивеземо, казав, що натиск ворога вже слабне, а в деяких наших частинах удалось наладити порядок і скласти відпорну силу. Я виложив йому мої міркування щодо безцільности наказу про вивід людей, згін худоби і т. д., говорив про тяжкі моральні наслідки в справі відносин до нас населення і прохав скасувати наказ, котрий я дозволив собі покищо не оголошувати підлеглим мені інституціям. Тут Корнілов нахмурився і сказав: «Я прошу Вас негайно приступити до виконання мойого наказу» — і встав, даючи зрозуміти, що розмова скінчена.

В одчаї я кинувся до новопризначеного комісара фронту Б. Савінкова. Я благав його пожаліти нещасне населення, вирятувати його від остаточної руїни, доводив, що нам більше воювати тут не прийдеться, так на що ж залишати по собі такі страшні спомини після кількох місяців доброзичливого відношення, протягом яких удалось завоювати певні симпатії людности; я говорив про політичні наслідки цього наказу і просив вплинути на ген. Корнілова, щоб той скасував згубний наказ. Але і Савінков був невмолимий: «цього вимагають інтереси нашої армії» — твердив він у відповідь на всі мої резони й аргументи. Так я нічого й не добився.

Повернувшись до Чернівців я запросив О. Г. Лотоцького й комісарів з ближчих повітів на нараду. Ми обміркували становище і прийшли до висновку, що виконання наказу головнокомандуючого технічно неможливе, а крім того нема рації руйнувати наш народ «в ім'я інтересів армії», яка вже перестала бути організованою силою, котра обороняє край, а зробилась дикою ордою, від котрої треба боронити край. Але, не бажаючи ані трохи порушувати авторитет верховної команди, ми умовились, що я передам наказ губерніяльним комісарам, ті перетелеграфують повітовим комісарам, а ті виконуватимуть його «в міру можливости», себто зовсім не виконуватимуть, а потім складуть рапорти, що зробити не було змоги — і справді матимуть повне виправдання у фактичній неможливости виконати наказ. До І. І. Красковського було виряджено одного з учасників засідання, щоб поінформувати про наше рішення.

Нам удалося сповістити всіх комісарів ще не евакуйованих

повітів за виїмком найдальшого — брідського, і цей вивів до Росії кілька тисячів людей, доля яких, з огляду на події, що скоро наступили, була дуже невесела.

Але, коли чини генерал-губернаторства не приступили до виводу людей, згону худоби, нищення збіжжя, то це ще не рятувало край від лиха: армії також дістали такий наказ і виконували його, але відворот ішов стихійно і в безладді, лиш деякі частини відступали з боєм, прикриваючи ар'єргардою, — і їм було не до виконання цього наказу. За те цей злощасний наказ розв'язав руки усім хижацьким елементам деморалізованого війська: вони могли грабувати й нищити вже «на законній підставі».

Прибігає до мене старенький православний священик з підгороднього села коло Чернівців і гірко скаржиться, що солдати забрали в нього останню корову та ще й знущались при тому, примушували його самого бігати по городі ловити ту корову. Я почав виясняти бідоласі, що такі вже закони війни, що тут нічого не поробиш, що він повинен зрозуміти, що в данім випадку — не бажання зробити людям шкоду, а страх, щоб запаси в краю і худоба не дістались до рук ворога і цим не підсилили його. Старий слухав, слухав, похитав з докором головою і сказав мені: «так, Ви ось відходите, а історія залишиться!»

Відозва до населення, щоб мужчини у віці 18-50 років ставились до комісаріяту для виходу до Росії була розліплена в Чернівцях, і чимало людей являлось добровільно, не бажаючи залишитись і попасти в ряди австрійської армії, особливо багато було таких серед румунів. Їм усім видавалися перепустки до Росії і вони могли мандрувати на власну руку. Коли вже всі канцелярії виїхали, то такі перепустки видавали до останньої хвилини мої адьютанти й урядовці, що залишалися при мені й виїхали разом зі мною. Те саме робилося і в канцелярії Лотоцького.

Фронт уже ближче та ближче підходив до Чернівців. В місті вже стало чути далекий гук гармат. Нарешті цей гук стало чути зовсім ясно і він не вгавав ні на хвилину. Почали налітати ворожі аеропляни й кидати бомби в районі залізничних колій, забитих безконечними поїздами. Раніше вони не залітали до Чернівців і солдати протиаеропланової батерії на горі Цецині коло Чернівців мали святий спокій й жили собі на мальовни-

чій горі, мов на дачі. Тепер настала й їм робота. Ми з Лотоцьким дуже боялися, щоб Чевнівці, це чудове чистеньке місто з цілком західньо-европейським виглядом, не зазнало якого руйнування при нашім відступі. Отже ми рішили зоставатися всім — мені, йому й повітовому комісару до останньої хвилини, щоб боронити місто від грабунку. Справді, в останні дні нашого перебування в Чернівцях відбулися події, які варто тут оповісти.

Я вже згадував вище, що одним із злих духів Буковини був відомий А. Ґеровський. Згадував я також, що Брусілов дав йому дозвіл виїхати слідом за мною, щоб стежити. Вже в перші тижні мого перебування в Чернівцях Ґеровський зробив великий скандал. Без дозволу й відома влади він скликав до Чернівців кілька тисячів селян на віче, яке мало відбутись у дворі митрополичого дому. Як мені потім переказували, на цьому вічу нібито мала бути ухвалена резолюція, що селяни не хочуть ніяких новин і домагаються, щоб в краю була «русска» адміністрація, а не «мазепинська». Підприйняття було дуже дурне само по собі, коли дійсно в Ґеровського був такий замір, але воно дало перш за все чернівецькому «Виконавчому Комітету» одверто виступити на оборону революції проти контрреволюційних заходів. Мене в той день не було в місті, і я нічого не знав. «Виконавчий Комітет» довідавшись, що люди вже сходяться на це віче, рішив, що треба виступити проти контрреволюції, викликав озброєну роту солдатів і розігнав багнетами бідолашних селян. Віче не встигло навіть начатись. Сам Ґеровський з кількома своїми товаришами втік і заховався десь в якомусь штабі. Коли я у вечорі повернувся до Чернівців, мене з тріюмфом повідомили, що тут сьогодні вибухла контрреволюція, але, дякуючи Богу і енергії «Виконавчого Комітету» була зараз же приборкана. Залишилось тільки щось зробити з селянами, котрі купами ходили по місті, спантеличені і перелякані. Я зателефонував до начальника залізниць, і ще тієї ж ночі було подано кілька поїздів, які й розвезли селян по різних кутках Буковини. Мабуть, вони були дуже здивовані, чому одні пани їх скликали на віче, а другі розганяли.

Вважаючи Ґеровського за проводира цілої справи, я видав постанову, що йому, яко людині, що порушує громадський спокій, забороняється побут в межах галицько-буковинського

генерал-губернаторства. Ген. Корнілов, на моє прохання, видав ще додаткову постанову, що Ґеровському забороняється перебування в районі VIII-ої Армії, маючи на увазі, щоб він не шукав собі імунітету в штабових установах. Розуміється, моя покарання, як і те, що я відхилив прохання д-ра Ю. Яворського* дозволити йому приїхати з однією науковою екскурсією на Буковину (боячися, що він не втерпить і почне якусь аґітацію á la Ґеровський), дало невичерпаний матеріял для аґітації проти мене в Штабі фронту, де Ґеровський знову знайшов собі притулок.

І ось тепер, коли ми закінчували евакуацію, раптом я довідуюсь, що Ґеровський в Чернівцях і веде якусь підозрілу аґітацію. Мені донесено, що якісь непевні особи, в компанії з Ґеровським, обходять помешкання українських інституцій, роблять якісь помітки на дверях, стежать за тими, хто входить. Чи так воно було, чи ні, а тільки населення міста Чернівців обхопила паніка. Не тільки українці, але й жиди та німці попереляκалися. До мене явилася делеґація від магістрату й просила оборони. Всі мої заспокоювання на них не впливали, бо вони були переконані, що «силнѣе кошки звѣра нѣтъ» (нема звіра сильнішого над кітку — слова з одної байки). Мені не залишалося нічого іншого, як дати наказ арештувати Ґеровського, як людину, що порушила постанову генарал-губернаторства, і ще кількох його спільників.

Арешти були негайно переведені. Серед арештованих виявилося три аґенти контррозвідок, по просту кажучи, шпигуни: француз, румун і росіянин. Усіх їх по встановленні особи, було випущено, а Ґеровського з трьома його ближчими спільниками я вислав по етапу до Києва. З цієї справи нароблено

---

* Як ставився д-р Яворський до своїх земляків-галичан показує такий епізод. Якось ще перед революцією був я на одному засіданні т. зв. Татіянинського Комітету, де ділились між різними організаціями гроші, призначені на допомогу біженцям. І от коли черга дійшла до мене, і я від імені «Общества Юга Россіи» сказав, скільки нам має бути видано по обрахунку, встає д-р Яворський (а він був присутній від якогось москвофільського товариства) і заявляє, що «О-ву Юга Россіи» нічого не треба давати, бо воно опікується не біженцями, а арештованими галичанами. Всі присутні були дуже сконфужені цією заявою, і питання якось затерли. Всім було ніяково почути таке від галичанина, котрому так мало жаль було своїх нещасливих земляків.

було потім великого галасу й заряджено обвинувачення мене в... германофільстві.

Наближався день остаточного залишення нами Чернівців. Евакуація йшла повним ходом. Гармати греміли вже коло Снятина. Залізнича станція й всі колії в районі Чернівців були забиті вагонами. По всій лінії Неполоківців до Новоселиці стояли один за другим потяги, коли дивитись зверху, з гори Цеціни, то здавалось, що то одна червона смуга витяглась по долині (російські товарові вагони червоного кольору). Вже всі інституції й канцелярії генерал-губернаторства виїхали з міста. Своє майно і кілька службовців я відправив тягаровими автами до Новоселиці, а сам лишив при собі три легких авта і кількох ближчих людей, щоб можна було виїхати в останній момент. Уже всі телефони були зняті і мене сполучено польовим телефоном з штабом армії, де я умовився, що мене сповістять коли будуть залишати місто.

Від Красковського доходили погані вісті: відступаюча армія котилася як лявіна, все нищучи на своїй дорозі. Відогравались дикі сцени насильства і грабунку. Авторитет начальства і дисципліна зовсім впали. Вже бували випадки замордування власних офіцерів. Красковський робив героїчні зусилля зберегти порядок і добитися скількинебудь організованої евакуації принаймні важливіших складів і найбільш цінного майна. І там, де вже не впливав авторитет військової влади, ще іноді впливав авторитет «комісара» Тимчасового Правительства. Весь час, ризикуючи своєю головою, носився він з сотнею козаків від села до села, зупиняв погроми, розганяв громил, пускаючи в хід, де не впливали накази — силу. Певна річ, подолати стихію було неможливо і лиш подекуди, в окремих місцях удавалось зупиняти безчинства — для того, щоб вони вибухали в нього за спиною, як тільки він від'їздив.

Між іншим, йому доводилось натикатися на випадки саботажу, а то й просто зради з боку залізничників поляків. Діло в тім, що дирекцію й дорожну службу галицько-буковинських залізниць було укомплектовано в значній мірі залізничниками з Польщі, евакуйованими ще в 1915 році. Ці залізничники були евакуйовані примусово, в багатьох з них ціле майно і навіть родини залишилися під німецькою окупацією. Пізніше їх перевезли до Галичини й Буковини. І от тепер траплялася нагода

«залишитись» і сполучитись з своїми в Польщі. Але щоб опинитись не просто в характері військово-полонених, а в ролі «ідейних» спільників, було корисно залишитись вкупі з російським військовим і взагалі скарбовим майном, щоб передати його до рук німцям або австрійцям. І чим більше хаосу й безладдя було при відступі, тим сміливіше й нахабніше поводились ці залізничники. В Тернополі, наприклад, Красковському вдалось вивезти чотири потяги з майном лиш тоді, як машиністам і кондукторам було загрожено розстрілом на місці.

В багатьох місцях, в тилу відступу, нищено маленькі залізничні містки і таким способом відрізувано шлях для вивозу дуже цінного бойового і всякого іншого майна, вже навантаженого в поїздах. У мене набралося на руках кілька задокументованих випадків очевидного саботажу й зради, і я готував їх для представлення новому начальнику штабу фронту Духоніну. Такі ж прояви саботажу бачив я сам у Чернівцях, де мусів їздити по коліях від одного блюк-поста до другого, щоб спонукати залізничників скоріше посувати вперед безконечні валки поїздів.

Серед цих клопотів губерніяльний комісар Лотоцький довідується раптом, що в ночі контррозвідка VIII-ої Армії зробила масові арешти серед міського населення: арештовано біля сотні людей обох полів, усякого віку й стану. До Лотоцького, а далі і до мене кинулися юрби родичів і в страшнім переляку благали про інтервенцію і рятунок.

Я дуже добре розумів їх жах: коли перед революцією, за панування порядку й якоїсь закономірности таким арештованим загрожувала мандрівка по етапу до Сибіру, то тепер при загальному безладді їм загрожувала не краща доля. Їх вивезено б до Росії, кинуто до якихсь провінціяльних тюрем, і тоді шукай їх та доводи безпідставність арешту! Для мене не було сумніву, що всі ці арештовані — жадні шпигуни або небезпечні для російської армії люди, про таких я і не став би турбуватись; я розумів, що це жертви помсти з боку людей з компанії Ґеровського, що близько стояла до наших контррозвідок і тепер мстилася за «своїх».

Довідавшись про те, що сталось; ми з Лотоцьким пішли самі особисто до помешкання контррозвідки. Не застали ані душі; скрізь сліди поспішних зборів в дорогу, майже утікання: на

підлозі розкидано папери, всі шафи повідчинювано, сміття і ні ознаки живої душі... Від сусідів довідалися, що службовці контррозвідки пакувалися цілу ніч і виїхали вдосвіта. Справа дійсно виглядала так, як утеча — арештували коло сотні людей, запроторили їх кудись серед тисячів вагонів і самі швиденько зникли.

Ми вирядили зараз же шукати втікачів на станції, а тим часом я, ні трохи не покладаючись на допомогу штабу, зважився на крок, що знову, як і в історії з телеграмою ген. Ельснера, був порушенням дисципліни і субординації з мого боку: я зателеграфував безпосередньо до міністра-президента Керенського (що став тоді й верховним комендантом), скаржучись на беззаконні вчинки контррозвідки, прохаючи наказу негайно розслідувати справу і визволити арештованих, якщо нема підстав для їх арешту. Того ж дня у вечорі прийшла відповідь: Керенський в дуже категоричній формі наказував штабу армії негайно розпочати слідство, призначивши надзвичайну комісію. Копію телеграми доставлено мені.

Години коло 10-ої вечором, коли вже місто цілком затихло і на вулиці не було ні душі, до мене заїхав генерал-квартирмайстер Левицький і запропонував прибути на засідання надзвичайної комісії в справі арештів. Ми поїхали разом. Комісія засідала в будинку ратуші. Ми застали двох військових прокураторів, іще двох військових юристів, голову армійського комітету, губерніяльного комісара Лотоцького. Прилучилось нас двоє. Тут же знаходились і «підсудні» — члени контррозвідки, дуже збентежені й засоромлені. Вони, як виявилось, не встигли виїхати з Чернівців, бо поїзди застрягли десь коло станції Жучка, і їх привезено на наш імпровізований суд.

Генерал-квартирмайстер, що був головою комісії, поставив відразу питання про причину арештів. От тут і виявилась повна нестійність усіх причин, одноголосно стверджена всіма членами комісії. Серед цих причин, пам'ятаю, фігурувала така. Ще на початку війни австрійський генеральний штаб розіслав по всіх міських ратушах Галичини й Буковини таємного обіжника, який наказував в разі, як би місто дісталось до російських рук, збирати потаємно відомості про число російського війська розташованого в цім місті, про склад частин і т. д., себто попросту — виконувати шпигунські функції. Кожен магістрат

дістав примірник цього обіжника, що став відразу відомий російській контррозвідці. Ледви можна припустити, щоб котрийсь з магістратів виконував предложення австрійського штабу, і обіжники спокійно лежали в архівах. Місто Чернівці тричі переходило з рук до рук. Архів його магістрату тричі проглядала російська контррозвідка і тричі зареєстровувала знаменитий обіжник. І ось аж тепер треба було витягти на світ Божий цей обіжник і на основі самого факту одержання цього обіжника складом магістрату 1914 року, арештувати членів магістрату 1917 року, після того, як склад магістрату кілька разів перемінявся, а головно — більшість його членів була призначена російською владою.

Другою причиною для численних арештів було «знайомство» з полковником Фішером. Цей Фішер був австрійський жандармський полковник у Чернівцях. Він організовував шпигунство на передодні залишення міста австрійцями. Багацько людей арештовувала потім російська контррозвідка на тій підставі, що це «аґент полковника Фішера». Безперечно, були тут люди дійсно скомпромітовані відносинами до Фішера, але більшість була Богу духа винна і того Фішера й у вічі не бачила, тільки чула, що він десь існує на світі. Найчастіше люди ставали жертвами доносу, провокації й особистих порахунків.

Коли представники контррозвідки вичерпали всі свої аргументи, комісія одноголосно визнала їх незаслуговуючими ні найменшої уваги й постановила негайно випустити всіх арештованих, за виїмком одного, за котрого треба було ще збирати відомості. Генерал-квартирмайстер затвердив постанову, а до засоромлених аґентів контррозвідки звернувся з короткою, але виразною фразою: «а з вами я порахуюсь».

Вранці всі арештовані були на волі. Страх, одначе, напав на ціле місто, і багацько людей поховалося, хто де міг. На вулицях мов вимерло. Видно було тільки сірі шинелі наших солдатів та простий народ.

До мене явився комендант міста ген. Г. і предложив перед самим моментом залишення нами Чернівців висадити в повітря електричну станцію, водокачку, мости та ін. Я категорично заборонив висаджувати щонебудь, крім мостів, уважаючи за річ цілком безглузду й непотрібну для інтересів відступаючої російської армії руйнувати електричну станцію або водокачку

і робити шкоду цим тільки мирному населенню. Але генерал не витерпів і вже по моїм виїзді висадив, крім моста через Прут, ще ... поштову контору в осередку міста. Була ще спроба, невідомо ким зроблена, підпалити міську поліцію. Але пожежа була ліквідована заходами губерніяльного комісара Лотоцького в останні години його перебування в місті.

Крім цих інституцій — Пошти і поліції — Чернівці більше не зазнали ніякої руїни. Тиждень пізніше, вже в Києві, я прочитав у «Новому Времени» таку телеграму: «перехоплено німецьке радіо, в котрім повідомляється, що місто Чернівці при відступі росіян не зазнало жадної шкоди завдяки заходам генерал-губернатора Дорошенка». До телеграми було додано примітку від редакції: «Як звісно, Дорошенко — завзятий мазепинець, який перебуває в безпосередніх стосунках з німецьким генеральним штабом».

Трохи згодом у тім же «Новому Времени» появилася ціла кореспонденція «з Чернівців», де мене виведено як особу, що стоїть на чолі «жидівсько-німецької змови» проти російських інтересів і що веде політику в дусі цієї змови.

XV

Я покидаю Чернівці. Відгуки справи Ґеровського. Моя подорож до Петербурґа для звіту перед Тимчасовим Правительством.

Та ось нарешті наступив час покинути мені Чернівці. Раненько, тількищо зійшло сонце виїхав я з дому і бічними вуличками вибрався на Горечу, а звідти на шосе, що веде до Новоселиці. Стояв густий туман, на вулицях було порожно, і я був радий, що ніхто не бачить мойого від'їзду — мені було немов соромно покидати це місто при таких обставинах. На другий день після мене виїхали Лотоцький і Богрій і того ж дня місто заняли австрійці.

Я поїхав автом просто до Києва. Незвичайну картину уявляло з себе шосе від Чернівців до російського кордону і далі на сотню верст вглиб: відступала мільйонова армія, і здавалось, що це якесь переселення народів. Перша паніка вже вліглася, частини армії були сяк-так організовані на ново, відступ прикривали більш надійні, тверді полки, котрі відходили з боєм. Та й наступ ворога вже значно ослаб.

По шосе тяглися безконечні обози, як військові, так і різних адміністраційних установ. На возах їхали баби, діти. На переміну з простими возами їхали фіри, брички, тачанки, шарабони, коляси всіх можливих сортів; сопіли важкі тягарові авта, все це тарабанилося серед страшенної грязюки після недавнього дощу.

Вулиці в стрічних селах і містечках уявляли з себе озера невилазного, густого як кавчна гуща, болота; паралельно з шосе на лінії залізниці стояли й не рухались безконечні валки поїздів. По обох боках шосе брили, або зупинялись для відпочинку гурти пішоходів. І кого тут тільки не було! Ось сарти з середньої Азії в своїх чалмах і кольорових халатах, з верблюдами; їх прислано було для нестроєвої обозної служби ще в 1916 році. Ось китайські кулі, теж транспортовані сюди зі сходу для земельних робіт. Ось група калмиків, козаків з Дону; ось невідомо як попавший сюди відділ румунських солдатів у кумедних рогатих шапках, з смуглявими циганськими обличчями. А далі — без краю сірі шинелі, мужики-погонці й форшпани при обозі...

З великими труднощами доводилось переганяти; об'їздити цей людський потоп. Стало трохи легше, як проминули Новоселицю і поїхали через північну Басарабію; але ще до самого Дністра на сотню верст обганяли окремі обози, вози й тягарові авта.

В Могилеві на Дністрі було шумно й людно. Багато наших військових, штаби окремих частин. Я ночував у Могилеві і вранці трохи перейшовся по місту, зв'язаному стільки спомінами з нашою козацькою історією. На однім будинку прочитав плякат українською мовою, що тут відбуваються літні учительські курси.

В Бердичеві я застав нову переміну в команді: генерал Корнілов виїздив до Могилева на Дніпрі, на пост верховного коменданта, а «главкоюзом» призначено було ген. Денікіна. Мій одинокий приятель в цілій Ставці С. А. Базаров попередив мене, що на мене в штабі страшенно злі. Коли Ґеровського вели через Бердичів, його тут випущено на волю, і він вів проти мене завзяту аґітацію. Тепер він був безсумнівною жертвою за свої «русскі» ідеї з боку «мазепинця». Я хотів було йти представитись Денікіну, як свойому новому начальнику,

але Базаров відрадив, кажучи, що він страшенно ворожо настроєний проти мене. Я обмежився візитою до ген. Духоніна, щоб повідомити його про вчинки поляків-залізничників. Але Духонін поставився з якимсь недовір'ям до представленого мною матеріялу, викликав зараз одного з старших залізничників, що находився в штабі, і той почав рішучо заперечувати випадки саботажу й зради. Я махнув рукою і не настоював на переведенні слідства.

Від Духоніна пішов я до нового комісара фронту, якогось Гобеччія, грузинського соціяліста-революціонера. Він зробив на мене дуже дивне враження: ні з того, ні з цього почав лаяти київську Центральну Раду і заявив мені, що одна з головних причин останніх нещасть російської армії — «австрофільська» політика нової російської адміністрації в краю, і далі плів усякі дурниці каліченою російською мовою з характеристичним кавказьким акцентом. Коли я спробував було заперечувати і сказав, що мені дивно чути таку розмову з уст грузина, що, здавалось би, мусів зрозуміти стремління українців, Гобеччій заявив, що він перш за все російський соціяліст-революціонер, а вже потім грузин. «Та що Ви тут мені кажете, — додав він: ось за годину перед Вами був у мене пан Ґеровський і докладно поінформував мене про Вашу власну діяльність!» Я побачив, що з Гобеччієм сперечатись не має ні рації, ні практичної мети і вийшов від нього.

Так, маючи проти себе цілий Бердичівський штаб і дожидаючи, що з цього всього вийде, покинув я Бердичів і поїхав далі до Киева. Там мені треба було перш за все вирішити питання, де розмістити евакуйовані інституції галицько-буковинського генерал-губернаторства. Щодо цього треба було порозумітися з начальником київської військової округи полковником Оберучевим.

В Києві умістити всіх установ було неможливо. Я ледве упрохав Оберучева дозволити розташувати мою канцелярію в будинку Комерційного Інституту, там, де містилися евакуйовані інституції генерал-губернаторства в 1915 році, за часів Бобринського. Фінансова управа виїхала до Чернігова, Тернопільське губернаторство до Прилук, Чернівецьке — до Константинограду на Полтавщині. В Києві залишилась головна канцелярія, штаб та деякі менші установи.

Тим часом виявилось, що австрійські та німецькі війська заняли не цілу Галичину й Буковину: невеликі частки понад кордоном залишились в руках росіян, а саме — повіти Сучавський і частина Серетського на Буковині, частини Борщівського, Скалатського, Збаражського й Брідського в Галичині. Отже треба було якось управляти цими повітами, і я рішив, ліквідуючи постепенно інституції генерал-губернаторства, залишити невеличку канцелярію для центральної управи цими рештками. Сам я рішив зоставатись у Києві, щоб звідси стежити за ліквідацією.

Не встигли ми як слід розташуватись по авдиторіях та коридорах Комерційного Інституту, порозставлявши столи, ящики, пишучі машинки та інше канцелярське приладдя і майно, як до мене явився генерал-лейтенант Огородніков і заявив, що йому доручено «главкоюзом» вияснити деякі обставини, що мали місце в Чернівцях, а особливо в справі арешту Ґеровського. Одним словом це було замасковане слідство. Генерал прохав тисячу разів вибачення, казав, що це дуже неприємна для нього місія, старався як міг позолотити цю історію, але смисл справи був ясний.

І я і О. Г. Лотоцький дали докладні пояснення на письмі і з'ясували цілу справу. Я ж з свого боку поставив запитання, з чийого розпорядження і яким чином могло статись таке порушення наказу крайового комісара, що має права генерал-губернатора, як визволення арештантів, про котрих ясно стояло в наказі, що вони мають бути транспортовані до Києва. Огороднікова обіцяв вияснити це в Бердичеві й попрощався з нами.

Мені було ясно, що справа цим не обмежиться і, маючи на увазі цькування, яке началось проти мене на сторінках «Нового Времени», можна було гадати, що кампанія проти йтиме й далі. Тоді я рішив ужити способу, який уже двічі мені поміг: звернутися безпосередньо до Правительства, себто не в справі приїзду ген. Огороднікова спеціяльно, а щоб з'ясувати всю мою діяльність в окупованих областях і запитати дальших вказівок.

В моїм розпорядженні був ще з Чернівців окремий вагон-сальон, і я виїхав в ньому до Петербурґа. В цьому вагоні я й мешкав на двірці. Зі мною виїхали Лотоцький, Володковський,

Зайців, та ще кілька петербуржців, які рішили скористатись з нагоди і перевезти до Києва деякі свої речі; тепер уже ніхто з українців не думав повертатись на стало до Петербурґа, а всі залишились на Україні, де кожен з них ставав у пригоді, як службова сила в автономному українському уряді.

В Петербурзі я явився спочатку до Керенського. Він мешкав тепер в Зимовому Палаці і прийняв мене в кабінеті, що належав раніше цареві Миколі II. Мене прийняв, як старого знайомого, розпитував про Галичину, про евакуацію. Я просив його призначити засідання членів Тимчасового Правительства, де я міг би дати офіціяльне звідомлення. Я склав уже зарані писаний звіт. За пару день мені на Царськосельський двірець прислано було повідомлення, що мене запрошують до Зимового Палацу. В тій самій Малахитовій залі, де весною давано мені наказ перед виїздом до Галичини, тепер засідало Тимчасове Правительство, але вже в зовсім іншому складі. Головою тепер замість князя Львова був Керенський. Крім його, товариша президента-міністрів Некрасова й міністра закордонних справ земляка-киянина Терещенка, я нікого не знав. По портрету, що бачив раніше, пізнав тільки Чернова, соціяліста-революціонера, міністра земельних справ.

Керенський дав мені слово, і я прочитав свій звіт. В ньому коротенько виложив діяльність нової адміністрації в краю, зазначив її заходи коло утворення прихильної для нас думки серед місцевого населення, зазначив перешкоди, які не давали здійснити всіх заходів крайової управи і закінчив надією, що не вважаючи на сумні обставини, які супроводили евакуацію краю російським військом, все ж таки прихильна до основного місцевого населення влада певно полишила по собі добрий спомин, що буде поставлено на карб нового ладу в Росії і може матиме свої наслідки в міжнародніх відносинах.

Міністри мовчки вислухали звіт. Кожен з них мовчки думав свою важку думу і певно — не про Галичину та Буковину. Досить було тяжкого клопоту з своїми російськими ділами. Ніхто не зголосився до слова, щоб щонебудь запитати. Тоді Керенський встав і голосно промовив, звертаючись до мене: «Пане комісаре! Дозвольте щиро подякувати Вам в імені Правительства за зразкове виконання положених на Вас обов'язків», і з тим він стиснув мені руку. На тому справа і скінчилась, я відклонився і виходячи чув, як міністри жваво заговорили між собою про інші, зовсім не галицькі справи.

Офіціяльна подяка голови правительства служила для мене свого роду ґлейтом чи охоронною грамотою, тому я попросив на другий день у секретаря офіційно засвідчену виписку з копії протоколу, щоб мати її на всякий випадок. Побувши ще пару день в столиці, я виїхав назад до Києва. По дорозі я рішив зупинитись у Могилеві, щоб подати звіт і верховному головнокомандуючому Корнілову.

Та поки я доїхав до Могилева, тут почалась т. зв. Корніловська історія, конфлікт між Керенським і Корніловим, котрий задумав зробити переворот, узяти владу в свої руки і за допомогою диктатури забезпечити Росію від большевизму, що вже насувався на неї. Прибувши до Могилева і проїхавши в ставку, що містилась в губернаторському домі над Дніпром, я попросив авдієнції у «главковерха». Мені призначено годину, я явився, але адьютант просив почекати, бо главковерх розмовляє по прямому дроту з Керенським. Я ждав до вечора і не діждався. На другий день те саме. Це якраз і були знамениті переговори Корнілова з Керенським, котрі закінчились розривом. На третій день по Могилеву вже була розліплена відозва про те, що він думає взяти владу в свої руки. Побачивши, що в Могилеві заварюється велика каша, і що Корнілову тепер не до мене, я попросив потихеньку причепити мій вагон до чергового пасажирського поїзду на південь і виїхав з своїми супутниками. На другий день ми спокійно доїхали до Києва, і тут я прочитав у часописах, між іншим, звістку, ніби «генерал Корнілов арештував галицько-буковинського комісара Дорошенка, що приїхав до нього в службовій справі». Звідки взялася ця чутка, я так і не довідався.

В Києві мене дожидали інші справи. Тут почалося вже будування автономної української державности, і мені прийшлося взяти в ньому певну участь. В Петербурзі йшов розклад, там пахло трупом, у нас же покищо йшло будування, буяло молоде життя, і я був не один з українців, що з служби загальноросійської перейшов на рідну українську. Про це буде моє оповідання далі.

ЧАСТИНА ДРУГА

З ПОЧАТКІВ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ

(ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ)

I

Центральна Рада. Моя участь у формуванні Генерального Секретаріяту. Мене закликають до Чернігова.

Майже цілу весну й частину літа 1917 року я провів поза Киевом, занятий галицько-буковинськими справами й віддаючи їм усі свої сили і всю свою увагу. А в Киеві тим часом відбувались дуже важливі події; здобуття автономії для України пішло далеко швидше, ніж цього можна було сподіватися. Коли я на початку серпня прибув до Киева, тут справа йшла вже про реалізацію здобутого права і про здійснення автономної управи краю в формі так званого Генерального Секретаріяту. Мені не довелося бути ні учасником, ні свідком цієї боротьби, яку витримала Центральна Рада, поки добилась від Тимчасового Правительства признання автономії України. Виїхавши у квітні з Киева я фактично відійшов від тамошніх справ, хоч за мною було залишено мандат члена Центральної Ради від партії ес-ефів. Тепер, коли я почав придивлятись до становища, яке застав у Киеві, багато було для мене нового і не зовсім ясного.

Я почав ходити на засідання Центральної Ради. Вони тепер відбувались вже постійно в будинку т. зв. Педагогічного Музею. Це приміщення добув для Центральної Ради Микола Порш ще на початку революції, коли йому, як членові Виконавчого Комітету доручене було завідування всіми публічними будинками у Киеві. Рада засідала у великій осередковій залі, тоді коли відбувалися сесії її пленуму. Мала ж Рада засідала звичайно в бічній залі на горі. У великому вестибюлі стояли різні кіоски з часописами та аґітаційною літературою. Тепер Центральна Рада була вже загально признаною de iure і de facto вищою владою в краю. Її склад поповнено представниками від трьох великих з'їздів: селянського, робітничого і військового. Ввійшли в її склад і представники, «національних меншостей», себто від російських, жидівських і польських лівих партій. Центральна Рада уявляла з себе в повнім розумінні слова революційний парлямент: в її склад входили пред-

ставники тільки лівих, соціялістичних партій; найправішими з українців були соціялісти-федералісти (ес-ефи), а з «меншостей» — російські кадети, але вони в кінці літа покинули Раду. Якихнебудь організованих виборів від населення не було: в члени Ради попадали лиш представники партій (бо й згадані вище з'їзди були в суті речі нічим іншим, як партійними з'їздами), та й то майже виключно лівих. Таким чином не були, наприклад, зовсім представлені в Центральній Раді хліборобиселяни й козаки (з Полтавщини й Чернігівщини), хоч вони ще з весни заложили свою демократично-хліборобську партію. Дивно було не бачити їх в українському революційному парляменті, адже наші козаки на Полтавщині й більш заможні селяни, — то найбільш збережений і твердий з національного погляду елемент. Зате серед представників від жидівського «Бунду» я зустрів свого колишнього товариша по гімназії у Вільні Б. Ґольдмана (відомий під партійним псевдонімом «М. Лібер»), людини нічим з Україною незв'язаної, так само як, наприклад, і М. Рафес, жид з Білорусії, що відогравав дуже гучну ролю в політиці Центральної Ради.

Як поглянути було на засідання пленуму Центральної Ради, то бачили перед собою ціле море сірих солдатських шинель. Але це не значило, що її члени були самі військові, ні; просто з огляду на військовий час було дуже багато людей так, або інакше зв'язаних з військом: урядовці різних військових канцелярій, інтендантства, земського або городського союзів, мілітаризовані техніки, фельдшери, залізничники. Були, одначе, люди, які бозна чому носили сіру шинелю або темно-зелену, «гімнастьорку»; може тому лишень, що це була свого роду революційна одежа, так як червона фрігійська шапка часів Великої Французької Революції. Солдат був persona grata; він «зробив» революцію; йому скрізь відводилось перше місце. Отже й сіра шинеля була немов певним свідоцтвом, що вдягнута в неї людина — не «буржуй», а справжній «товариш». Взагалі тоді панувала своєрідна мода рівнятись по типу «революційного солдата»; трохи не кожен старався, як міг, укрити свою справжню клясову приналежність, якщо, скажемо, він був сином поміщика або капіталіста, своє суспільне становище і навіть свій освітній ценз, яко ознаки, так би мовити поганого тону.

На естраді великої залі Педагогічного Музею засідала президія Ради. Посередині голова — проф. М. Грушевський. Йому, розуміється, тяжко було би укрити свою приналежність до буржуазного стану, бо кожен бачив його прекрасну шестиповерхову кам'яницю в Києві, ні свого високого освітного цензу; але все покривала довга сива борода і загальношанований в усіх українських колах авторитет «батька-Грушевського». Дивним контрастом до сивобородого голови виглядав його молоденький заступник, 22-літній студент Микола Шраг (син відомого високозаслуженого діяча, покійного Іллі Шрага) і двох таких же молодих секретарів: Михайло Єреміїв і Микола Чечель, обидва в солдатських ґімнастьорках, на вигляд — цілком типові «товариші». Єреміїв був великий землевласник з Київщини, український соціял-демократ; Чечель — студент, український соціяліст-революціонер.

В перших рядах партеру, в центрі, засідала купка ес-ефів і кілька більш поміркованих груп. Кругом — сірі шинелі: фракція соціялістів-революціонерів, селянська спілка, безпартійні соціялісти, соціял-демократи, меншости. Найчисленнійшою й найвпливовійшою фракцією в Центральній Раді були соціялісти-революціонери. Лідерами її вважались: Микола Ковалевський (студент, син поміщика з Чернігівщини), Аркадій Степаненко, кол. економ Українського Клюбу в Києві, Павло Христюк (студент) і сам проф. М. Грушевський, хоч він наче б то формально до партії й не належав. Промовцями дуже часто виступали: Олександер Севрюк, студент 2-го курсу, і молодий адвокат Олександер Солтан.

Українські соціял-демократи мали в своїх рядах значно поважніші сили (коли не рахувати Грушевського). Досить сказати, що серед них були: Володимир Винниченко, Микола Порш, Симом Петлюра, Борис Мартос, Дмитро Антонович, Михайло Ткаченко, Іван Стешенко — усе люди, що мали за собою добрих два десятки років української політичної роботи, досвідчені партійні діячі, добрі промовці. Багаті були інтелектуальними силами й соціялісти-федералісти (Сергій Єфремов, Олександер Шульгин, Вячеслав Прокопович, О. Лотоцький, Андрій Ніковський, Людмила Старицька-Черняхівська та ін.), але вони не мали за собою маси і через те не відогравали рішаючої ролі в Центральній Раді. З їх голосом дуже мало рахувались, хоч і

не могли обійтися без ес-ефів, коли довелося почати будування автономної України.

«Меншости», не вважаючи на своє пропорціонально невелике число, робили багацько галасу й поводились дуже експансивно. За кожним найменшим приводом забирали голос, запитували, інтерпелювали, ставили свої резолюції; з боку могло здатись, що то найбільш активна й енергійна частина українського революційного парляменту. Рафес, Золотарьов, Балабанов — їх чути було майже на кожному засіданні. Говорили вони всі по-російськи.

Самі засідання відбувалися по всіх правилах парлямент-ського звичаю. Його техніку Центральна Рада засвоїла собі дуже швидко. Одне тільки: ніколи ніяке засідання не починалося в призначену годину, а завжди з великим опізненням, іноді на цілі години.

Коли я поїхав до Петербурґа в половині серпня, то зустрівся там з українською делеґацією, що приїхала предложити Тимчасовому Правительству до затвердження «Статут Вищого Управління Україною», вироблений Малою Радою на підставі відомої київської угоди 29 липня. В цій делеґації були генеральні секретарі (обрані Центральною Радою провізорично): В. Винниченко, Х. Барановський, М. Рафес, О. Зарубін (російський соціяліст-революціонер) і М. Міцкевич (поляк, товариш генерального секретаря по міжнаціональних справах). Я відвідував земляків. Вони прибули саме тоді, коли у Тимчасовому Правительстві відбувалась криза: пішов до димісії кн. Львов і утворювався новий кабінет Керенського. Від Тимчасового Правительства і без кризи тяжко було чогонебуть скоро добитися — приклад цьому я бачив на собі весною, коли приїздив у галицькій справі. А тепер і поготів. До того ж треба знати, що угода 29 липня була в Петербурзі дуже непопулярна, її вважали за помилку з боку тих міністрів, що її підписали, і тепер ішли дуже нерадо на те, щоб остаточно санкціонувати автономний лад на Україні, та ще в такій формі, яку виробила в своїм статуті Мала Рада.

Наші делеґати дуже дратувались і нервувались, та й не диво: вони почували в себе за плечима Центральну Раду, яка там у Києві нетерпляче дожидала висліду їхніх переговорів. Тимчасове Правительство, уконституавшись у новому складі, нарешті виробило свою «Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріяту Временного Правительства на Україні». Уже з самого титулу цієї Інструкції було видно, що вона відріжняється від Статуту, запропонованого Центральною Радою. Петербурзьке правительство хотіло бачити в Генеральному Секретаріяті свою експозитуру на Україні, хоч і крайовий український уряд, але залежний від центрального уряду, хоч і пропонований в своїм особистім складі Центральною Радою. Крім того воно обмежувало територію автономії України п'яти губерніями: Київською, Волинською, Подільською, Чернігівською й Полтавською (та ще хотіло відрізати від Чернігівщини північні повіти).

Така Іструкція не могла задовольнити Центральну Раду. Але й петербурзьке правительство вважало її за maximum уступок, які воно могло зробити. Властиво в Петербурзі в урядових сферах почали ставитись до всього з якимсь безнадійним фаталізмом. Становище з кожним днем гіршало, і одиноке, на що тут могли спромогтись, це була пасивна резистенція. Пам'ятаю, якось в розмові з правителем справ Тимчасового Правительства Гальперном, одним з авторів Інструкції, я сказав, що деякі місця Інструкції безумовно викличуть на Україні сумніви, — як їх розуміти. На це мені Гальперн відповів: «хай собі розуміють, як знають!» Добра відповідь, нема що казати.

Винниченко і Рафес не діждались кінця справи і виїхали до Києва. Тимчасом прийшла Інструкція. Саме тоді відбувався в Петербурзі з'їзд губерніяльних комісарів цілої Росії. Барановський скликав нараду комісарів українських губерній, на яку запросив і мене. На цій нараді було ухвалено порадити Центральній Раді згодитись на Інструкцію, щоб уникнути розриву з центральним правительством. Зважаючи на становище в нашому краю і в цілій Росії, ми гадали, що треба досягти якнайскорішого порозуміння між петербурзьким правительством і Центральною Радою. В нараді цій брали участь: М. Суковкин (від Київщини), А. Вязлов (Волинь), М. Іскрицький (Чернігівщина), А. Лівицький (Полтавщина), М. Страдомський (місто Київ) і я. Телеграма про це не сподобалась Центральній Раді, але кінець-кінцем там погодились на Інструкцію, і на її підставі В. Винниченко почав формувати Генеральний Секретаріят.

Скоро потому, як я повернувся до Києва, до мене в канцеля-

рію зайшов Винниченко і предложив мені вступити до його кабінету секретарем по справам народньої освіти. Я відхилив цю пропозицію, кажучи, що вже справу почав І. М. Стешенко; йому краще й вести її далі, я недавно приїхав, ще не зорієнтований, а Стешенко стоїть від самого початку на чолі справи. Винниченко, згодився, видно, зі мною. На другий чи на третій день він явився до мене з новою і ще більше серйозною для мене пропозицією: Центральна Рада доручила скласти Генеральний Секретаріят мені. Виявилось, що соціялісти-революціонери, що тепер узяли остаточно гору в Центральній Раді, заявили Винниченкові своє недовір'я, і він мусів уступити з свого прем'єрства.

Які властиво резони мали соціялісти-революціонери і справжній керманич тої справи — проф. Грушевський, коли вони усували Винниченка, людину, що винесла на своїх плечах цілий тягар боротьби за автономію, яка весь час стояла в самім осередку руху й придбала собі вже широку популярність в колах, які стояли за Центральну Раду, — і замість Винниченка доручали справу мені, що весь час стояв осторонь і був дуже мало відомий для тих, що складали собою масу членів Центральної Ради, — я не розумів і не розумію досі. Я дуже відмовлявся від того доручення, ясно здаючи собі справу з тих великих труднощів, які мене дожидали.

Я не пережив того всього, що пережила Центральна Рада, протягом весни-літа 1917 року, не перейнявся тим настроєм, що вона. Більшість її нових діячів була мені чужа, я їх не знав, усіх тих Салтанів, Севрюків, Рафесів. У відносинах до Тимчасового Правительства я не відчував тої ворожнечі, що вони, бо якраз з боку Керенського, що особливо став ненависний Центральній Раді, я зустрічав у своїй недавній роботі в Галичині піддержку й поміч. Але поза цим, так би мовити, психологічним моментом, були й ще причини, які робили моє становище голови автономного уряду України, настановленого Центральною Радою, дуже незручним. Хоч я й віддавав належне признання і Грушевському і Винниченкові за ту енергію, сміливість і зручність, з якою вони добились автономії, але багато в чому не погоджувався з ними. Перш за все я інакше тоді оцінював значення, характер і завдання цієї автономії, ніж вони,

особливо ніж Грушевський. Я вважав необхідним в інтересах української справи якнайшвидше практично використовувати ті можливости, які відкривала навіть куца автономія; вважав потрібним підвести під неї реальну базу — в свідомости широких кіл населення так, щоб воно відчуло реальну користь від цієї автономії й кріпко за неї ухопилось. Будувати всю свою програму й практику на тимчасовій (як могло бути) слабкости центрального уряду я вважав недоцільним, я гадав, що розмах національного почуття, викликаний революцією, треба було звернути не стільки на боротьбу за формальні рамки відносин до Петербурґа, скільки на внутрішнє будівництво і переведення націоналізації цілого суспільного життя на Україні. А до цього будівництва треба було притягти, на мою думку, якнайширші кола українського населення, в тім числі й землевласницькі, кріпко зв'язані з краєм, з його інтересами. Будувати нову Україну за допомогою в значній мірі вже здеклясованих кіл, що наповняли своїми представниками ряди членів Центральної Ради, і на космополітичній «революційній демократії», що засідала там же яко «меншости», я вважав ледви чи здійсненим. Хоч як скептично ставився я до нашого поміщицтва (тому, що походячи з нього, добре його знав), але я гадав, що обійтися без цього культурного, звиклого до адміністраційної й громадської (в земствах) діяльности верстви суспільства, при будові автономного життя було б просто неможливо. Становище улегшувалось тим, що це поміщицтво, досі зросійщене (а почасти спольщене — на Правобережжі) на очах у всіх верталось до своєї народности, і видкидати його, заганяти силоміць до московського, або польського табору і тим скріпляти всякі «меншости», я вважав ділом просто шкідливим для української справи. Навіть позбувшись своїх маєтків (при майбутній земельній реформі), наше поміщицтво могло знайти собі місце, як тісно з краєм зв'язаний і добре його відносини знаючий елемент, в широкому ділі будування автономії України.

Що ж до обкроєння території автономної України, то я гадав, що нашим ділом було би наладнати життя у ній так, що вона, являючись осередком упорядкованого життя серед усе зростаючої всеросійської анархії, служила б атракційною силою, яка дуже скоро притягла би решту українських територій

і приєднала їх до основного пня. Найближче майбутнє, властиво, це і доказало, коли з усіх губерній, що не ввійшли в склад автономної України з п'яти губерній — почався рух за приєднання до неї.

Певна річ, що всі ці міркування в той час ще не настільки викристалізувались в моїй свідомості, щоб я отверто виступив з ними в українських політичних колах, але вже настільки ясно відчувались мною, що не розуміти певної ніяковости свого становища в ролі голови Генерального Секретаріяту я не міг.

Та проте я мусів згодитись узяти на себе цю місію, виговоривши собі вільну руку в запрошенні кандидатів на пости генеральних секретарів. На це погодились з тією умовою, що генеральним секретарем земельних справ має бути конче український соціяліст-революціонер, і мені була вказана особа: М. Савченко-Більський, повітовий аґроном з Борзенського повіту; генеральним же секретарем праці мав бути соціял-демократ.

Мені хотілося запросити, особливо на ті пости, що вимагали фахового знання й адміністраційної практики, людей солідних і знаючих. Але мало хто взагалі охотився йти, відмовляючись різними причинами. Відмовились С. Веселовський, С. Франкфурт, І. Чарниш, Ф. Штейнґель, Лев Слуцький (на пост секретаря праці)... За кілька день удалось заручитися згодою І. Стешенка — на пост секретаря освіти, М. Савченка-Більського — земельних справ, О. Лотоцького — генерального писаря. Але поки йшло формування, все ясніше вимальовувались для мене різниці між настроями й поглядами моїми — з одного боку і проф. Грушевського й близьких до нього кіл з Малої Ради, яка тоді засідала — з другого. На засіданні Малої Ради 18 серпня я виголосив коротеньке експозе, яке зводилось до заяви про потребу «творчої ділової роботи над утворенням автономного життя на Україні» і льояльної співпраці з Тимчасовим Правительством. Моя заява не сподобалась проф. Грушевському і в офіціяльно оголошеному тексті вона появилась в дещо зміненій редакції. Взагалі у відносинах проф. Грушевського до себе я вже не почував тієї простоти і щирости, які були раніше, протягом більш як десятилітніх наших взаємин і спільної праці: він тепер ставився до мене так само, як і до інших іще вчорашніх своїх найближчих співробітників, сухо-формально, зводячи все на партійні різниці, які нас ділили або ставили у договірні відносини. Вкінці у мене появилась думка, що моїм головуванням просто хочуть скористуватись для того, щоб швидше досягти затвердження з боку петербурзького уряду, апотім, при першій же нагоді, змусити мене до димісії, тоді, коли потреба в моїх послугах минеться. А тут як на те появилось в часописах інтерв'ю з заступником петербурзького прем'єр-міністра Некрасовим, де він виявив своє задоволення з обрання мене на голову генерального секретаріяту; виглядало так, наче я являвся креатурою петербурзького уряду. Все це змусило мене зректися залишитись далі на своїм посту, і я запропонував передати вже майже зформований мною кабінет Винниченкові. Після довгих і прикрих розмов президія Центральної Ради з проф. Грушевським на чолі погодилась на це, а за ними згодилась і Мала Рада. Найтяжче було умовити самого Винниченка, котрий вже спаковував свої чемодани, щоб їхати на село спочити після кількох місяців напруженої роботи і тяжких хвилювань Але згодився врешті і він, а я приобіцяв йому, що допоможу довести до краю формування кабінету й поїду до Петербурґа, щоб добитись там скорішого затвердження кабінету під його головуванням. Діло в тім, що якийсь кореспондент однієї французької газети, друкуючи інтерв'ю Винниченка під час його перебування в Петербурзі, набрехав, ніби Винниченко признався в своїм германофільстві. Треба сказати, що ніяким «германофілом» в цього слова розумінні Винниченко ніколи не був і нічого подібного кореспондентові не казав, але вигадка пішла гуляти по пресі і утворила йому в очах петербурзьких кіл справді небезпечну репутацію «германофіла».

Мені нераз доводилось чути — і тоді і пізніше — нарікання від моїх знайомих і приятелів, чому я зрікся головування в секретаріяті, що це був дуже хибний крок, велика помилка і т. д. Може бути, що це був і хибний крок, але як би я не зробив його зразу, то все одно довелося б його зробити трохи згодом і може при далеко менш зручних обставинах: я вже настільки ясно відчував внутрішнє положення, різницю своїх настроїв і політичного світогляду з тими, з ким би мені довелось спільно працювати, що зоставатись далі — для мене значило йти проти свого сумління. А на це я погодитись не міг.

За деякий час кабінет Винниченка був сформований, майже в тім самім складі, в якім він був намічений мною. Я поїхав до Петербурґа клопотатись, щоб його швидше було затверджено. Я побував у Керенського, Некрасова й Терещенка, старався розвіяти упередження проти Винниченка, мов проти германофіла, і там таки згодились на Винниченківський кабінет. Згодились дуже неохоче, не бачучи іншого виходу.

Ще перед моїм виїздом до Петербурґа, коли я ще формував Генеральний Секретаріят, до мене приїхала з Чернігова делеґація, яка запропонувала мені виставити мою кандидатуру при виборах нового губерніяльного комісара Чернігівщини. В Чернігівщині, як і скрізь по перевороті, губерніяльним комісаром від початку зробився голова губерніяльної земської управи Михайло Іскрицький, багатий пан з північних повітів, член Державної Думи. Він дуже добре працював увесь час, в згоді з Виконавчим Губерніяльним Комітетом та іншими революційними інституціями, не викликаючи ніяких нарікань з нічийого боку. Та ось, на якімсь з'їзді влітку, один з лідерів російських ес-ерів на Чернігівщині Кулябко-Корецький (сам — поміщик з Чернігівщини, стара вже людина, давній соціяліст) заявив, що незручно, мовляв, що й досі на чолі губерніяльної адміністрації стоїть Іскрицький такий багатий пан. І збори заявились за тим, що, не маючи нічого закинути Іскрицькому персонально, не можуть мати до нього довір'я, як до дуже заможного поміщика. Почувши про це, Іскрицький зразу ж подався до димісії, не дожидаючи, що буде далі. По законам Тимчасового Правительства треба було кандидата на нового губерніяльного комісара вибирати на губерніяльному з'їзді повітових рад і представників політичних партій. А тоді вже кандидата мав затверджувати уряд. Найвища екзекутива в губернії — Виконавчий Комітет складався в Чернігові з людей солідних, відомих громадських діячів, майже виключно українців. До нього належали: Ілля Шраг (тепер він був головою Окружного Суду в Чернігові), покійний Вадим Модзалевський, Д. Коновал, д-р Базилевич і ще кілька місцевих українських діячів. Вони висунули мою кандидатуру, котра зустріла співчуття в різних громадських колах Чернігова. Мене там знали, — я сам походжу з Глухівського повіту на Чернігівщині, і на моїй кандидатурі погодились представники і національних

українських течій, і «общерусских». От тоді до мене виїхала делеґація в складі чотирьох людей і просила згодитись на виставлення моєї кандидатури. Я відповів, що мушу вирішити справу з головуванням в Генеральному Секретаріяті. Делеґати зачекали кілька день і, коли я відмовився від головування, то дав згоду на кандидатуру в Чернігові.

Поки я їздив до Петербурґа, в Чернігові відбулись вибори, і мене вибрано в губерніяльні комісари. Потім мені оповідали, як це було. Учасників з'їзду було коло 250 людей, представників повітових і міських рад і делеґатів від головних партій — ес-ерів то ес-деків. Кожна з партій старалася виставити свою кандидатуру, але кандидатів було взагалі мало, просто мало було людей охочих до того і разом таких, що хоча б у мінімальній мірі відповідали вимогам, які звичайно ставляться до кандидата на значну адміністраційну посаду. Шраг поставив мою кандидатуру, піддержану людьми, що знали мене особисто. Вкінці погодились на тому, що комісаром мав бути член української партії, а з його двох помічників — один має бути соціял-демократ, другий соціяліст-революціонер з російських партій. На підставі цієї угоди було переведене голосування, і я був вибраний щось 220 голосами проти яких 20. Моїми помічниками вибрано Р. Ганжу, російського соціял-демократа (меншовика) і П. Савича, російського соціяліста-революціонера. Отже довелося мені їхати до Чернігова. З Петербурґа прийшло затвердження моєї кандидатури негайно, бо там мене вже знали особисто.

II

Чернігів. Губерніяльна й повітова адміністрація. Ніженські враження. Примара голоду. Автономний уряд і провінція.

В кінці серпня я приїхав до Чернігова. Я згодився на посаду губерніяльного комісара Чернігівщини з тим, щоб за мною було залишено також галицько-буковинське комісарство: я хотів мати догляд за адміністрацією, яка залишилась в тих повітах Галичини й Буковини, що зоставалися ще в російських руках. Хотілося мені також самому доглянути за ліквідацією галицько-буковинського генерал-губернаторства, щоб впорядкувати його спадщину — різні справи щодо реквізиції, вивезеного

майна, судових діл, забраних архівів і т. д. Це все було дуже важливе для майбутніх розрахунків при заключенню миру. Практично сполучення двох посад легко полагоджувалося тим, що я кожного тижня приїздив би до Києва (з Чернігова до Києва всього 3-4 години їзди автомобілем по дуже гарному шляху). Міністерство внутрішніх справ у Петербурзі прислало свою згоду по телеграфі. Треба було мати ще згоду «главкоюза» в Бердичеві.

Я поїхав до Бердичева. Там усе радикально перемінилось з того часу, як я заїздив туди на початку серпня по дорозі з Чернівців. Генерали Денікін, Марков, Ельснер та інші сиділи під арештом на т. зв. Лисій Горі — за те, що виявили своє співчуття Корніловському виступу. Натомість Рада солдатських представників, яка захопила всю владу в свої руки, вибрала на посаду головнокомандуючого генерала Огороднікова, того самого, що приїздив робити надо мною слідство в справі Ґеровського. Правда, Огородніков пробув недовго на цій посаді, і замість нього вже законним порядком було призначено генерала Володченка, мого земляка з Глухова. Ген. Огородніков почував себе на своїй посаді «виборного» головнокомандуючого дуже ніяково. Побачивши мене, зараз же почав перепрошувати, що брав участь в такій неприємній місії, як оте слідство, і зразу ж погодився на все, про що я його просив.

Полагодивши справу в Бердичеві, я почав лаштуватись до переїзну в Чернігів. Збори в мене були дуже короткі: моя жінка не схотіла залишити Киева і родина залишилась там. Я поїхав до Чернігова з парою чемоданів, немов передчуваючи, що вибираюсь туди не на сталий побут, а лиш на короткий час.

Після шумного Киева, з його бурхливим політичним життям і киплячим рухом, Чернігів здався мені таким тихим та спокійним, як ще ніколи. На його вулицях така тиша, таке безлюддя, де-не-де хіба зобачиш пішоходця, що йде ховаючись у холодок густих дерев, якими обсаджено в Чернігові всі вулиці. На одній Шосейній (головна артерія міста) помітно ще якийсь рух; заторохтить, переїздячи, якийнебудь віз, та гуляють провінціяльні кавалери з своїми панночками. Місто потопає в зелених садах. Кругом нього густі, прекрасні парки — гаї. Внизу тече Десна. Яскраво горять на сонці золочені бані й шпичасті вежі Спасо-Преображенського Собору, найстаршої

церкви на Україні, заложеної ще Мстиславом Тмутороканським. Біліють стрункі зграбні церкви й дзвіниці Мазепиних часів, ці прекрасні зразки українського барокко, що так чарують любителя рідної старовини; а он на валу й так званий Мазепин будинок, себто полкова канцелярія часів Мазепи, там тепер міститься архів. А он чернігівська Духовна Семінарія — вона міститься в будинку Павла Полуботка, колись полковника чернігівського й наказного гетьмана. Цілий ряд будинків в чудовому стилі empire, поставлених на початку XIX віку. Он «Красний міст» через річку Стримень, де колись, як каже легенда, провалився генеральний обозний Дунін-Борковський з каретою шестернею коней і був відразу взятий до пекла згідно умови з чортами, яким він запродав душу — український Фауст. Тепер цим мостом треба їхати, щоб попасти до губернаторського будинку, який стоїть серед розкішного парку на самім краю міста. Там далі за ним знову сади і серед них Український Національний Музей Василя Тарновського. А далі вже починається село Бобровиця. Губернаторський будинок у Чернігові — один з найкращих у цілій Росії. Чомусь для збудування й умеблювання його відпущено було кошти безпосередньо з міністерства царського двора і справді, будинок і тепер дивував своєю красою, багатством внутрішньої оздоби й меблів. Іскрицький мешкав у кількох кімнатах першого поверху, а решту і весь другий поверх відпустив під губерніяльну канцелярію. Мені треба було ще менше помешкання, і в домі оселилися й мої помічники, оба люди жонаті. Але й тоді будинок виглядав як пустка, оживлюючись лиш до обіду, поки сиділи урядовці в канцелярії. Недалечко мешкав Ілля Людвикович Шраг в своїм будинку на Петербурзькій вулиці, а насупроти нього, в старовиннім будинку початку XIX в. — старенька графиня Милорадовичка, вдова колишнього губерніяльного маршалка, Григорія Милорадовича, співробітника «Кіевской Старины» і власника чудової української бібліотеки. Його головний маєток був — історичне містечко Любеч над Дніпром, батьківщина св. Антонія Печерського. Ці сусіди — Шраг і Милорадовичка були між собою давні приятелі і я любив потім бувати у них, щоб слухати оповідання про старовину, про чернігівське життя прежніх часів. Коли ж приходив у гості до графині Милорадовички мій покійний дядько Петро Яков-

левич Дорошенко, директор Дворянського Пансіону в Чернігові, а в 1917 р. директор першої української гімназії, — живий архів відомостей про місцеву старовину й місцевих колишніх діячів, то можна було просто заслухатись їхніх оповідань та споминів. Не можу не згадати ще одної особи, яка бувала присутня в гостині у гр. Милорадовички і своїми оповіданнями з багатого запасу своїх життєвих вражінь немало додавала інтересу цим імпровізованим вечіркам. Це була пані М. Васильчикова, колишня дама російського й австрійського дворів, та сама, що в 1915 році, вертаючись з Австрії, привезла цареві Миколі II власноручні листи від Вільгельма II і других членів німецьких пануючих династій з мировими пропозиціями. За цю місію її було негайно вислано з Петербурґа й заслано до одного глухого чернігівського маєтку її родичів Милорадовичів. Її оповідання були з іншого світа: з життя віденського двору й родини Габсбургів. Між іншим, вона дуже добре знала історію України, унаслідувавши історичні інтереси від свого батька, автора відомої монографії «Семейство Разумовскихъ». Васильчикові по жіночій лінії походили від гетьмана Розумовського.

Чернігів здавна був відомий як осередок радикального й ліберального руху серед своїх земців. Помітна тут була й українська національна течія, видними представниками якої за останнього чверть віку були тут Б. Грінченко, М. Коцюбинський і І. Шраг. І тепер по революції українці зуміли вдержати в своїх руках певні впливи. Головою окружного суду зробився тут, як я вже казав, Шраг. Головою Виконавчого Комітету — Вадим Модзалевський, український архівар і історик мистецтва. Начальником акцизної округи зробився П. Забіла, давній член української громади в Петербурзі. Колишній міський голова, український історик Аркадій Верзилів був якийсь час директором української гімназії (перед П. Я. Дорошенком). Губерніяльним комісаром освіти був Стаднюк, учитель евакуйованої в 1915 р. з Ковеля на Волині гімназії. В Чернігові існувала громада партії українських ес-ефів. Головою її був Шраг, а до членів її належали, між іншими, пані В. Коцюбинська (вдова письменника), Верзилів, Коновал, д-р Базилевич та інші старші чернігівські громадяни. По моїм приїзді громада реґулярно почала збиратись щонеділі у мене в губернаторськім домі.

Головою губерніяльної земської управи був обраний колишній її голова О. Свічин, місцевий дідич, дуже поступова й всіми шанована людина, щирий приятель українства, особистий друг старого Шрага. Але на міського голову, замість українця Верзилова обрано заїзжого москаля, російського ес-ера лікаря Орлова, особисто людину дуже порядну, але без усякої енергії й ініціятиви. З українських діячів Чернігова треба ще назвати Тихона Осадчого, старого селянського діяча; він і тепер вічно був зайнятий улаштуванням селянських з'їздів, спілок, хоча й не пристав до популярної партії ес-ерів, а під час виборів до Установчих зборів ішов по списку ес-ефів і народніх соціялістів.

Був помітний брак інтеліґентної української молоді, може тому, що найбільш активні й жваві з-посеред неї були у війську або повиїздили до Києва, де їх притягало жваве політичне життя столиці України. З тих, що були в Чернігові, пригадую собі Василя Еланського. Це тепер видний большевик на радянській Україні і пролетарський поет та публіцист (пише під псевдонімом «Василь Блакитний»). Тоді він був занятий улаштуванням української книгарні в Чернігові, якої до того часу там не було, а також справами чернігівської «Просвіти». Був іще один тихий скромний юнак, який заповідався на помітну літературну й наукову українську силу: Олександер Соловій. На жаль, передчасна смерть від тифу скосила його, як я тепер уже довідався, в Кам'янці 1920 року.

Існувала в Чернігові, як і скрізь «Рада робітничих і солдатських депутатів», але її було майже не чути, і я забув про її існування, аж поки вона сама не звернулась до мене одного разу, але про це мова буде нижче.

Влада губерніяльного комісара була дуже звужена, як порівняти з старою губернаторською. Перш за все з-під її юрисдикції цілком було вийняте саме місто Чернігів з його міською міліцією (замість прежньої поліції). Повітові комісари, як і губерніяльні, вибирались повітовими радами і затверджувались по представленню губерніяльного комісара міністром внутрішніх справ. Тільки повітові начальники міліції затверджувались безпосередньо губерніяльним комісаром. В своїй діяльності губерніяльний комісар був зв'язаний Губерніяльним Виконавчим Комітетом. Та чернігівський Комітет був зложений з та-

ких людей, що не тільки не заважали мені в роботі, але служили мені великою підтримкою — і своїми порадами, опертими на добрій обзнайомленості з місцевими справами, і самим ділом — виїздячи, по моїй просьбі в різні місця губернії, щоб полагодити різні непорозуміння, що виникали то тут, то там. Всі старі губерніяльні інституції — «губернське правління», «губернское присутвіе», інспекція тюрем, медична інскеція з своїми старшими й нижчими урядовцями зоставались, як і за старого режиму, виконуючи майже ті самі функції. Окремо працювали нові інституції: земельний і продовольчий комітети, але вони були цілком автономні.

Два слова про моїх двох помічників, що заміняли собою одного прежього віце-губернатора. Оба були родовиті українці, хоч і належали до російських партій і вважали себе (один принаймні спочатку) за росіян. Р. І. Ганжа походив з дрібної поміщицької родини, що мала ґрунтець під самим Ченіговом, в місцевості, що так і називалась «Ганжовщиною». Молодим студентом петербурзького технологічного Інституту він був арештований за приналежність до соціял-демократичної організації і засланий на каторжні роботи до Сибіру. Він там вибув щось коло двох років і втік. Добився за кордон аж до Парижа. Тут вступив на фабрику як простий робітник, а пізніше вступив до політехнікуму, який і скінчив з степеню інженера. У Франції пробув усього коло десять років. Там і одружився з однією панною чернігівкою, що приїхала до нього, російською соціял-революціонеркою. Революція дала йому змогу повернутись літом 1917 року додому. Він цілком офранцузився і розмовляв по-російськи з явним чужим акцентом. Українському національному рухові був зовсім чужий, але теоретично спочував ідеї автономії України і написав брошуру під титулом «Автономія України», видану в кінці літа 1917 р. у Чернігові. Він належав до партії російських соціял-демократів меншовиків. Потроху почав усе більше цікавитись українською справою, брав у мене українські книжки, розмовляв на українські теми і, можна сказати, на моїх очах «українізувався». Дещо вплинуло на нього й те, що його рідний брат-офіцер, пішовши на війну звичайним «русским», в полоні зробився «синєжупанником» і писав уже додому листи по-українськи. Це була високо-культурна і дуже симпатична людина, тільки дуже нервова, що пояснювалось, розуміється, його тяжким минулим.

Іншої вдачі був другий мій помічник П. П. Савич, син заможного поміщика з Новозибковського повіту. Йому було 24 роки, він тільки що закінчив курс Комерційного інституту в Москві, але ще не склав іспитів. Був російський соціяліст-революціонер і дуже цікавився кооперацією. Українством абсолютно не цікавився, вважав себе за росіянина, і всі його думки, так само як і його молоденької дружини-москвички, були направлені на Москву. Говорив по-російськи з убійчою українською вимовою, спеціяльно північно-чернігівського відтінку. Був трохи зарозумілий; наперед сподівався, що буде вибраний до всеросійських установчих зборів і так був у цьому певний, що на своє перебування на посаді помічника ґуберніяльного комісара дивився, як на дуже тимчасове, що завжди і підкреслював, хоч був дуже чутливий щодо своїх прероґатив. Кожного разу, коли з кінця жовтня почали надходити до нас телеграми про підпали винокурень, зрабування поміщицьких маєтків або й убивства, він тільки усміхався, кажучи: «що ж поробите: поглиблення революції!» І ось одного дня приходить телеграма про замордування його батька й матері на їх хуторі на ґрунті дійсно «поглиблення революції». А він був у них син-одинак . . .

Ми поділили наші функції в той спосіб, що Ганжа узяв на себе справи міліції, земельних непорозумінь і взагалі чисто розпорядчі адміністративні функції; Савич — осередкові губерніяльні інституції — губерніяльні правління, присутствіє і т. д. Я залишив за собою загальний провід і керівництво. Найчастіше бачитись і вкупі працювати мені доводилось з Ганжою.

Щоб ознайомитись ближче з повітовою адміністрацією, я скликав з'їзд повітових комісарів і голов повітових рад. Персональний склад повітових комісарів, як виявилось, був дуже випадковий і різноманітний. На таку неспокійну і непевну посаду мало хто охотився. Більш солідні, помірковані елементи з земельних власників і самі не хотіли йти, та їх видно неохоче й вибирали. Попадали здебільшого випадкові люди, ті, хто в даний момент чимсь зумів висунутись на одноманітному фоні провінціяльного життя. З місцевих землевласників комісарами були лиш Малахов у Чернігівському повіті, Трохи-

менко в Глухівському, Шимоновський в Суражському. В Стародубському був якийсь час комісаром член 1-ої Думи Куриленко. З національно свідомих українців був лиш помічник Остерського комісара Шульгин та потім виявилось, що такий є іще в Ніжені: Іполіт Ковальський, — на з'їзді його не було. Головою повітової ради Остерського повіту був селянин Гаврило Одинець, свідомий українець, добре знаний в київських українських колах. Взагалі з'їзд справив на мене доволі бліде враження. А тим часом обставини на місцях вимагали багато енергії, адміністраційного досвіду й політичного такту.

Село на Чернігівщині ціле літо зоставалось зовсім спокійне. Іскрицький, передаючи мені посаду, казав, що на мою долю випало працювати в губернії, де все так мирно та тихо. Скоро після мого прибуття до Чернігова там відбувся губернський селянський з'їзд. Головним організатором і розпорядником на з'їзді був відомий на Чернігівщині діяч Тихон Осадчий. Він просив мене привітати з'їзд в імені губерніяльного комісаріяту. Я явився на з'їзд і застав кілька сот селян, переважно не молодого вже віку, солідних хазяїнів. В своїй промові я сказав, що вітаю з'їзд в імені тієї влади, що хоче не панувати над народом, а служити йому, і просив усіх присутніх допомагати цій владі в піддержанні спокою й доброго ладу на нашій Чернігівщині. Селяни з напруженою увагою слухали мене; видно для них була новиною українська мова в устах представника вищої адміністрації. До того ще я був у своїй військовій уніформі, яку носив по службі в Галичині. Мене вітали оплесками, а Осадчий відповідав мені, як голова з'їзду. Я залишився до кінця зборів. З'їзд проходив у діловитому й спокійному настрою. Не було галасливих виступів і звичайної демагогії, може тому, що крім селян було дуже небагато сторонніх людей. Дядюшки в чумарках і сіряках самі радили про свої справи, і було цікаво і приємно чути їх тверезі, «помірковані» — сказати б по сучасній термінології, погляди.

Скільки мені не доводилось говорити з селянами, а вони приходили до мене щодня в різних справах, і делеґаціями, і по одинці, я спостерігав, що у них настрій спокійно-очікуючий: вони сподівались, що найбільш важлива для них земельна справа буде вирішена на їх користь законним шляхом. По губернії перші два місяці (вересень-жовтень) коли й трапля-

лись де заворушення, то це бувало переважно на півночі, де жило багато зайшлого люду, де скупчені в деяких місцях фабрики й заводи (Новозибківщина). Був невеликий заколот в посаді Шостка, де великий пороховий завод і де почав каламутити військовий фельдшер-грузин, що стояв на чолі «ради депутатів». Але й там удалось вгамувати без особливих труднощів, вирядивши на місце двох членів нашого Губерніяльного Виконавчого Комітету. Вони зуміли втихомирити заколот самими умовляннями.

Та з часом становище почало гіршати. З одного боку аґітатори соціялістичних партій, що розсипались по селах для «освідомлення мас», раз-у-раз твердили селянам, що, мовляв, панська земля, то пограбована у них панами, що вона му́сить перейти до селян без усякого викупу і т. д. Це розпалювало апетити, і здебільшого не серед трудящих господарів, а серед тих елементів села, що через війну та революцію вибились з звичайної колії життя і були ласі на чуже добро. З другого боку з кінця жовтня стало напливати до села багато збольшевичених солдатів з фронту і з запілля, де вони досить наслухались запальних демагогічних промов. Вони з свого боку впливали на розбурхання сільської маси. Ще поки держалося піднесення перших місяців революції, що докотилося в певній мірі й до нашого села, поки ще не розхиталися старі поняття про карність та законність, доти ще було сяк-так. Але революція йшла і руйнувала всі старі погляди й поняття. Звідусіль чулися намовляння до самочинних виступів, а за привідцями діло не стало.

І от почалось з винокурень, з горілчаних складів, що служили такою принадою й спокусою після трилітньої заборони продавати горілку (від початку війни). То тут, то там по цілій Чернігівщині почались підпали складів спирту і горілки; їх розбивали, починалось масово п'янство, далі пожежа, неодмінно з людськими жертвами, і часто після цього — погром сусіднього маєтку або економії. Люди гинули під час погрому горілчаного складу цілими десятками — від необережного поводження з вогнем і вибуху спирту. Гинули п'яниці, погромщики, а часто й зовсім сторонні люди — необережні свідки. Далі прийшла черга на цукроварні, звідки розтягали цукор, потім до великих маєтків, де забирали коней, худобу, госпо-

дарський інвентар, хліб, а ще більше — нівечили всяке добро, хапаючи його без пуття; раз-у-раз виникали пожежі, і тоді все просто гинуло. Але такі з'явища ще в кінці жовтня траплялись лиш спорадично. Та чим далі, то все ставало гірше і вже в половині листопада щодня до комісаріяту приходило по кілька телеграм про погроми в різних кутках губернії. Місцева адміністрація була цілком безсила боротись з цими явищами ще поки вони траплялись зрідка, а далі то вже не було про це й мови, — доводилось самим ховатись, щоб не вбили. Міліція, як я не раз згадував, була нікуди нездатна. Та й серед адміністрації були люди, що менше всього надавались для ролі, яка їм припала. Прикладом може служити історія з Ніженом.

Вже в перші тижні мого перебування в Чернігові мою увагу звернули на себе службові телеграми ніженського комісара Ковалевського: вони були писані українською мовою. Це вперед викликало мої симпатії до їх автора, хоч зміст телеграм іноді дивував своїм якимсь наївним характером. Але скоро з Ніжена почали приходити вісті ще більш дивного характеру, що там творяться якісь самоуправства й перевищення компетенції влади. Скоро до мене явилась делеґація від ніженських купців і подала цілий ряд скарг на порядки, які завів комісар разом з начальником міліції Терещенком: вони самовільно встановлювали ціни на крам по мануфактурних крамницях, а у тих купців, що не хотіли продавати по примусових цінах, замикали на цілі тижні крамниці, або починали перевірку («учеть») краму, під час якої зникали цілі звої краму. Трохи згодом виникла й ще одна справа, зв'язана з ніженською адміністрацією. Я дістав від прокуратора київської палати скаргу на начальника ніженської міліції в такій справі. Ще влітку в Ніженському повіті об'явився якийсь пророк, котрий предсказав скорий прихід антихриста, загибель світа і тим подібні страхи. Пророк мав успіх серед бабів, а чоловіки ставились до його пророкувань байдуже. Ніженська міліція побачила в діяльности пророка явну контрреволюцію й посадила його до тюрми. Одначе потримала його всього два-три тижні й випустила, зобов'язавши, щоб не показувався в самому Ніжені. Та пройшло скількись часу, і пророка побачили в Ніжені на базарі і знову посадовили за ґрати. Але тут вмішався прокурор ніженського окружного суду і не знайшовши підстави для тримання людини в тюрмі за саме лиш пророкування, наказав пророка випустити. Та начальник міліції Терещенко не тільки не послухав, але обвинувачуючи самого прокурора в потуранню контрреволюції, почав загрожувати йому арештом, так що бідний прокурор мусів не ночувати вдома. Я спробував було в справі купців зателеграфувати, але скоро явився до мене переляканий один з купців і сказав, що учасників делеґації до мене Терещенко хоче арештувати за те, що їздили скаржитись. Справді в гоголівському місті почали відбуватись історії ніби з гоголевих часів. Ми з Ганжою рішили поїхати удвох до Ніжена, щоб подивитись своїми очима, що там твориться.

Гарного осіннього ранку виїхали ми автом просто до Ніжена старим ґрунтовим шляхом. Мабуть, тут ніколи не бачили авта, та ще такого здоровенного, чорного: скрізь воно викликало сенсацію й переляк. При в'їзді до села цілі хмари гусей, що мирно паслися на вигоні, здіймались і летіли з криком вперед улицею через усе село, не звертаючи в бік, думаючи, що за ними женеться якесь страшилище. Собаки або кидались на нас з скаженим гавканням, або теж вили з переляку й утікали; коні жахались і кидались в бік, частенько перекидаючи навантажені снопами вози. Люди сердились і лаяли нас. Набрались ми мороки, поки проїхали ті 75-80 верст до Ніжена! Та ось і славний Ніжен. Широко простягся на рівній як скатертина площині, весь потонув у садках і в зеленій гущавині дерев. Було сухо, і на його широченних майданах і вузьких покручених вуличках вітер здіймав цілі хмари пороху. Був майже обідній час і місто виглядало як мертве. Ледви змогли ми допитатись де ж міститься повітовий комісаріят, — він заховався десь в лябіринті вузеньких вуличок, як дві краплі води похожих одна на другу. Та ось ми знайшли; бачимо — табличка російською й українською мовами свідчить, що тут міститься ця найвища повітова інституція. Входимо і зразу в першій великій кімнаті попадаємо не то на якесь віче, не то на якісь шумні збори: юрба селян гарячо спориться між собою, особливо в одній купці, в осередку якої стояв молодий хлопець у чорній блюзі, підперезаний мотузочком, і щось енерґійно доводив своїм слухачам, які перебивали його і сперечались з ним. Моя поява — я був у військовій одежі — зробила деяке

враження, але не зупиняла галасу. Я спитав, чи можу бачити комісара. Та комісар ось — відповіли мені і показали на молодого парубка в чорній блюзі. Дійсно, це був повітовий комісар, Іполіт Ковалевський, студент 2-го курсу ніженського Історично-філологічного Інституту. Я перервав гарячу дискусію, назвав себе і закликав до окремої кімнати, сказавши, що хочу з ним поговорити. Зараз же до тої кімнати ввійшов підстаркуватий вже чолов'яга, з руденькою борідкою й хитрими очима, тип повітового «аблаката» чи канцелярського писаря. Це й був відомий вже нам Терещенко, начальник повітової міліції. Познайомившись, я просив, одначе, залишити нас удвох з комісаром, щоб поговорити на самоті. Начальник міліції з видимою неохотою вийшов.

Зоставшись на одинці почав я вичитувати комісарові всі його промахи й провини. Бідолаха в усьому згоджувався зі мною, нарікав, що не знає законів, не розбирається в них і почуває себе, по його словам, «мов у лісі». Отже Терещенко, як людина більш досвідчена — а він справді був аблакатом, себто неофіціяльним повіреним в дрібних судових справах, те що іноді називалось «підпольним адвокатом», птиця стріляна, він, очевидячки й крутив бідним Ковалевським, як хотів, і був головним привідцем усіх тих беззаконій, на що скаржились громадяни. «А що це у вас за галас, за збіговисько таке»? — спитав я Ковалевського, вказуючи на двері, за якими ще чути було гомін. «Та це приїхали люди з села NN в справі розмежування випасу». — «Та чого ж вони так галасують в урядовому приміщенні?» — «Та це ще нічого, от я виїздив учора до села NN, так ледви втік, трохи не побили на мітинґу, який я був скликав!» Бідний комісар не вмів викликати поваги до свого авторитету; до всього іншого, він був каліка — дуже кульгав на одну ногу, весь похиляючись на ході на один бік, і це вкупі з його молодістю, недосвідченістю, занадто демократичною манерою вдягатись, — менше всього нагадувало представника влади, найстаршу особу в повіті. А людина, видно, була щира й добрий українець. Поки ми розмовляли, в двері хтось постукав і слідом за тим до кімнати ввійшов огрядний поважний пан, в чорному сурдуті й золотих окулярах, і відрекомендувався професором тутешнього Історично-філологічного Інституту NN й комісаром міста Ніжена. Це

дійсно був професор філософії й психології, і яка біда примусила його взяти на себе властиво поліційні обов'язки — Бог знає. Ніжен, як найбільше по числу людности місто в губернії, здавна мало свого особливого поліцмайстра, отже по перевороті воно дістало собі окремого міського комісара. Але, видно, професор філософії був також дитина в адміністраційних справах, як і його учень Ковалевський, і тому обома крутив і вертів по свойому, як хотів, старий лис Терещенко.

На ніженську міліцію доходило до Чернігова багато скарг за її хабарництво, ледарство та й ще за гірші вчинки. Взагалі міліція в губернії уявляла з себе одно осудовисько і сором. Я в розмові натякнув професорові на те, що його міліціонери стоять дуже не на висоті свого призначення. «Так, згодився він, — буває, але — і тут він суворо липнув на мене поверх своїх окулярів: вони всі дуже віддані революції». Я побачив, що пан професор справді трактує речі занадто по-філософськи і вже не продовжував з ним ділової розмови.

От так поговоривши з вищими властями славного міста Ніжена і його повіту, я залишив Р. Ганжу для коротенької ревізії канцелярії, а сам пішов до Окружного Суду, щоб поінформуватись про справи і там. В суді було тихо і поважно. Скрипіли пера канцеляристів, сновигали смирні прохачі. Я зайшов до голови суду — старий сивобородий дідусь, сидить у своїм кабінеті на кріслі, на якому сидів може десятки років, про справи в місті і в повіті говорить з сумною усмішкою. Я сказав, що повітовий комісар скаржився мені на свою необзнайомленість з законами, так от добре було б, як би йому з судових сфер давали якусь пораду. — «Дуже охоче, сказав голова суду, але ж він ні разу в мене не був, і я його ніколи не бачив!» Виявилось, що від самого початку нової влади, від березня, ніхто з повітового комісаріяту ні разу не був у суді, і між такими двома інституціями, як комісаріят і окружний суд, що здавалось, мусіли б мати якісь зносини, не було ніяких стосунків. Суд існував сам по собі, а комісаріят сам по собі. І це в малому провінціяльному місті, де кожен один одного знає. До кабінету голови суду покликали прокуратора, і він мені мало не з слізьми на очах скаржився на начальника міліції, котрий тепер мстився на прокураторі за те, що той колись чіпав його з приводу його «аблакатської» практики.

Я вийшов з суду і пішов бульварчиком шукати, де б пообідати. Звичайно, приїзній людині в провінціяльних містах можна було пообідати хіба тільки в якомусь клюбі, і я пішов шукати і розпитувати. Ось серед малого запорошеного скверу, з рідкими і вже пожовклими та посохлими від куряви та спеки деревами стоїть бюст Гоголя, а на постументі виковано славнозвісну цитату про те, що йому судилося оглядати світ «крізь видимий миру сміх і невидимі й незнані йому сльози». Великий земляче! Чи то така іграшка химерної долі, щоб тут, у твойому Ніжені, де виростав твій талант і розцвітала твоя муза, — на другий день після революції панували такі відносини й порядки, що немов списані з твого «Ревізора» чи «Мертвих душ»! Чи то така вбога наша Україна на живі, творчі громадські сили, що на другий день після великого перевороту змогла видати лиш таку карикатуру, таку пародію на «обновлений лад»? Чи винні в цьому ті, що взялися тим ладом зверху керувати?

Коли ми з Ганжою вертались у вечорі до Чернігова й по дорозі ділилися своїми ніженськими враженнями, то для нас не було сумніву, що Терещенка не можна залишити на посаді. З Ковалевським ще сяк-так, тим більше, що це свідомий українець і, видно, як уміє, переводить українізацію в своїм комісаріяті. Але як позбутись Терещенка? На це знайшовся один спосіб: виявилось, що він досі не був затверджений в Чернігові; отже зоставалось одно — не затверджувати й повідомити повітове казначейство (скарбницю), щоб не виплачувало йому платні. Так і зробили. За пару тижнів полетіли телеграми до мене від ніженської повітової ради: як це так я, народний обранець, наважуюсь не затверджувати такого ж народнього обранця Терещенка? Але ми з Ганжою твердо вистояли на свойому, не зворушившись цим покликанням на «народню волю» і не злякавшись скарги на нас до Центральної Ради. Бувши якось в Киеві, я виложив президії Центральної Ради, в чому справа, і скарга з Ніжена залишилася без усяких наслідків.

Розуміється, справа з Ніженом, була може свого рода унікумом навіть серед тодішніх відносин, але взагалі справа з повітовою адміністрацією стояла дуже кепсько. Під кінець стало помічатись явище, що комісари кидають свої посади, на їх місце ніхто не хоче йти. Козелецька повітова рада після більш

як місячного безуспішного шукання кандидата на комісара, просто попросила мене когось призначити. Але й тут питання — кого призначити? Вже перед кінцем року удалось знайти одного офіцера-українця, родом з Козелецького повіту, що повернувся з війська і згодився прийняти посаду повітового комісара.

Дві тяжкі справи, які найбільше дошкуляли нам у вересні і жовтні, це був неврожай у північній частині губернії й справа з т. зв. 13-им запасним піхотним полком, що, правда, мала пекучий інтерес більше для самого Чернігова, ніж для губернії.

Треба знати, що північна частина Чернігівщини — повіти: Мглинський, Суражський, Новозибківський, Стародубський і Новгород-Сіверський, — колишній Стародубський козачий полк, відзначається піскуватим, малородючим ґрунтом. За те тут багато лісів, і тому в старовину тут було так багато буд, гут, винокурень, а тепер — фабрик та заводів. Населення тут мішане: українці й білоруси, а до того ще багацько колоністів-великорусів, т. зв. розкольників, що утікали колись від релігійних утисків з Московщини до Гетьманщини, де їх уже ніхто не чіпав за віру. Все це значно ослабило тут національний український характер. Та й залізниці тут проведені так, що до Москви легше й швидше можна проїхати ніж до Киева. Одначе північні чернігівці ніяк не хотіли відлучитись від решти своєї губернії, а заразом і від України. Коли Тимчасове Правительство задумало було відрізати чотири повіти (Мглин, Сураж, Новозибків і Стародуб) від території автономної України, з усіх кутків посипались протести, делеґації, телеграми проти того відлучення. Аж тільки недавно большевики відрізали ці повіти від України. З цих крайніх північних кінців України походять, між іншим, два помітні діячі нового українського руху: покійний Михайло Ткаченко і український комуніст Петро Дятлів.

Неврожай і в зв'язку з цим недостача власного хліба були в північній Чернігівщині явищем звичайним. Але хліб, звичайно, привожено з південних, багатих повітів губернії. Так було б і в 1917 році, хоча тоді був поганий урожай також і на півдні. Але по загально-російському продовольчому пляну Чернігівщина мала постачати хліб для Московщини, здається,

чи не для самого Петербурґу. За виконанням цього пляну доглядав місцевий продовольчий комітет у Чернігові, де засідали представники російської «революційної демократії», котрі пильно стежили, щоб не порушувати єдности й централізованости всеросійського продовольчого пляну. Виходило дуже дивне й ненормальне явище: північні повіти Чернігівщини майже голодували, а подекуди то наступив і справжній голод, а тим часом з південних повітів відправлялись потяги з хлібом на Московщину. До мене приїздили делеґації з Суражського і Мглинського повітів, скаржились, оповідали тяжкі подробиці голоду, а я не міг нічого добитись від Продовольчого Комітету, бо там слухали свого начальства з Москви та Петербурґа. Не помагали й апеляції до Генерального Секретаріяту в Києві.

Практична робота там у Києві наладжувалась дуже мляво, хто зна чому. Казали, що петербурзьке правительство саботує, не відпускає коштів, не хоче зноситись з Секретаріятом. Але я думаю, що винні були таки самі наші люди: як би вони виявили стільки енергії в фактичному опануванні владою на місці, скільки вони її виявили в боротьбі з центральним урядом за формальні межі автономії, то досягти б мети було дуже легко. Перш за все уряди губерніяльних комісарів скрізь були обсаджені своїми людьми: в Полтаві сидів Андрій Лівицький, у Києві О. Саліковський, на Волині Андрій Вязлов, на Поділлі Микола Стаховський, у Чернігові я. Але київський уряд не робив ніяких заходів, щоб зв'язати себе з провінцією або хоч зноситись реґулярно з нею. Можу сказати з власного досвіду: в той час як з Петербурґа мене щодня закидали десятками телеграм, навіть про дрібниці, від київського уряду не тільки нічого не присилалося, але не можна було добитись навіть відповіді на свої телеграми, і то в дуже важливих справах. Чи вони там були заняті політикою в Центральній Раді, чи просто ніяк не могли налагодити біжучої праці, тільки самі не дбали, щоб поширити свій вплив і свою владу на провінцію. Ніхто з генеральних секретарів на провінцію не показувався. У Чернігові побував лиш один О. Шульгин, секретар міжнаціональних справ, і то не урядово, — для прочитання публічної лекції. Він попав якраз на з'їзд чернігівських «Просвіт», і його поява й сказана ним промова дуже піднесли настрій членів з'їзду.

Заїздив раз подорозі генеральний писар О. Лотоцький — про це буду казати далі, — і його поява немало причинилась до піднесення нашого духа, але це все було випадково, в зв'язку із зовсім іншимисправами. А от за те я пам'ятаю такий факт: приїжджу до Києва по дуже важливій справі до секретаря по внутрішнім справам В. Винниченка. Являюсь на Хрещатик ч. 36, де містився Секретаріят, приходжу в приймальню, — кажуть, ніяк не може прийняти, занятий. Тут же сидить і волинський комісар Вязлов, що також приїхав з пильною справою з Житомира. Углядів мене особистий секретар прем'єра — Петро Чикаленко і по знайомству пішов до Винниченка просити, щоб таки мене прийняв. Виходить і каже: «Заходьте, але тільки на п'ять хвилин! А вас — звертається до Вязлова — уже ніяк не може прийняти!» Почувши це Вязлов повернувся, вийшов, сів у своє авто та й поїхав просто до Житомира, — чоловік був гарячий та щирий. От вам і відносини прем'єра й міністра внутрішніх справ до губерніяльних комісарів, а їх було в нього всього п'ять, і тим не міг уділити часу. Зате до нього, як свого часу до Керенського (про що я оповідав у першій частині) звертались по всяким дурницям, таким, що сміх і розказувати, і він приймав, тратив час на непотрібні безцільні розмови. Отак не вміли наші молоді міністри економізувати й раціонально уживати часу, тратячи його на дрібниці й не встигаючи робити діл важливіших.

Не диво, що коли я з своїми жалями виступив на з'їзді всіх комісарів п'яти губерній автономної України, що скликав був Винниченко в половині жовтня — як губерніяльних, так і повітових, — то з цього нічого практичного не вийшло, окрім того, що мене вислухано. Часописи подали про це звідомлення, а історик Української Революції П. Христюк, оповідаючи про цей з'їзд та про мою заяву про «наступаючий голод, який може повести до голодних бунтів», додав свою високоумну увагу, що, мовляв, з цим лихом нездатні були боротись комісари — «представники переважно поміркованих кіл громадянства»*. А яку здатність до керування справами й залагодження всяких пе-

* Павло Христюк. Замітки і матеріяли до історії української революції. Том II, Відень 1921, стор. 15-16. Цінний документальний матеріял цієї книги, поданий в наївно-тенденційній оправі авторских уваг і міркувань.

кучих потреб виявили партійні однодумці П. Христюка, різні Терещенки й Ковалевські, зразок того я подав вище.

Випомповування хлібних запасів Чернігівщини й вивоження їх на Московщину, тоді як голодувала одна третина чернігівської губернії, припинилося лиш після того, як Україна фактично відділилася від Москви по большевицькім перевороті.

III

Морока з військом. Запасний полк і Український батальйон. Жовтневий переворот і його відгуки в Києві та Чернігові.

За часів війни Чернігівщина була хоч і глибоким, але все таки «запіллям» російської армії. Після евакуації Галичини влітку 1917 року на її територію було вивезено трохи не всю важку артилерію російську — важкі гармати, призначені для облоги або для обстрілу здалека. Тепер їх усіх розмістили в кількох пунктах над самим шляхом з Києва до Чернігова. Починаючи з Броварів, — скрізь, в Семиполках, Чемері, Янові — стояли понад шляхом величезні гармати, вози до набоїв, паслися коні, розташувалися солдати. Континґент обслуги цієї артилерії були самі москалі з далеких губерній. Поки взалагі було ще тихо, то — нічого, але з жовтня ці солдати почали дуже швидко большевичитися і скоро зробилися справжньою карою Божою для населення: грабежі, насильства, розбої, підпали зробилися щоденним явищем для округи тих сіл, де були розташовані артилеристи. Ми всі з нетерплячістю дожидали якоїсь демобілізації абощо, щоб їх збутись. Я їздив аж до Головної Ставки, до Могилева на Дніпрі, щоб просити, — чи не можна куди забрати від нас цю артилерію; казали, що нема куди . . .

Але найбільшу мороку довелося мати з так званим 13-м піхотним запасним полком. Це був полк, що в нього вступали мобілізовані з різних повітів, перебували в полку якийсь час, а потім, в міру потреби, окремі континґенти з нього висилалися на фронт для доповнення активних частин. Це робило полк якоюсь переходовою станицею і, коли підупала дисципліна, такі запасні полки, скрізь, де вони стояли, робились страшним тягарем і обузою для даної місцевости. Це саме було й з 13-м запасним полком. Вічно в ньому виникали непорозуміння.

Стояв він за містом, на так званім Казарменнім Участку і розбухав іноді до страшних розмірів: до 17-18 тисяч людей. На що було треба громадити таку силу людей тепер, коли війна фактично вже скінчилася, коли ніхто не хотів іти на фронт, коли люди тільки сердились, що їх дурно відривають від домівки і тому найлегше піддавались усякій аґітації, на що було тримати ці запасні полки, я не розумію. Двічі їздив я до полковника Оберучева, начальника військової округи, і благав його: коли не можна зробити так, щоб зовсім не доповняти цього полка новими континґентами, то чи не можна принаймні перевести його кудись інде, бо сусідство більшого міста з свого боку погано впливає на полк, а з другого — й місту неспокійно від такого сусідства. Але Оберучев був людина дуже вперта і ні за що не хотів згодитись, скільки я йому не доводив безцільности й шкідливости держання того полку під Черніговом, та ще в такій страшній кількості солдатів.

Тим часом полк, чим далі, то все більше давав себе в знаки. Населення Чернігова і особливо міська дума дуже боялися, що одного дня полк збунтується і піде громити місто. Цей страх обернувся у неї просто в манію. І от одного разу сталася така історія з тим полком. Заходжу якось по-сусідськи підвечір до покійного Іллі Л. Шрага. Розговорились про це, про те. Я звернув свою увагу на старі пожовклі фотографії, що висіли на стіні й уявляли одну й ту особу в різних театральних ролях. Це був сам Ілля Людвигович, що в молодих роках брав участь в аматорських виставах у Чернігові. Почав він мені оповідати про ці вистави, про давні часи, про колишніх людей, що вже давно зійшли зі сцени життя, — коли раптом чуємо: різкий дзвінок; вбігає офіцер міської міліції й стривоженим голосом питає, чи тут зараз губерніяльний комісар? — Що таке? питаємо. — «Та біда! Збунтувався запасний полк і зараз іде громити місто, так от „Совѣтъ солдатскихъ и рабочихъ депутатовъ" просить вас, пане комісаре, негайно прибути на засідання комітету, порадитись, що робити . . .»

Як я згадував, рада солдатських і робітничих депутатів досі ні в яких справах до мене не зверталась, так би мовити іґнорувала, та й я її мало помічав, бо, правду мовити, вся її діяльність, скільки я міг собі уявити, виявлялась в теоретичних перепалках між ес-ерами, ес-деками, большевиками. Фаб-

рик та заводів у Чернігові ніяких не було, крім горілчаного складу державної монополії, і робітничий пролетаріят репрезентували собою кілька десятків, може сотень, підмайстрів та робітників невеликих ремісничих майстерень. Отже про «диктатуру пролетаріяту» можна було мріяти хіба лиш дуже умовно. Тепер, коли стукнула біда, згадали й за мене, хоч місто й мало повний імунітет від губерніяльного комісара. Я скоренько побіг на збори Ради, що засідала в однім будинку близько П'ятницької церкви.

На зборах Ради я побачив десятка зо два людей обох полів, у значній мірі вже відомих мені, як члени нової демократичної міської управи, або службовці в земській управі: стара пані в пенсне, з обстриженим волоссям, що нагадувала собою тип давньої «нігілістки»; один урядовець з земства, гістерична особа, що на кожних зборах міської управи, де він також засідав, вигукував свої патетично-гістеричні промови; сиділо ще двоє-троє молодих жидків, два солдати і одна дуже молоденька на вигляд панночка. Тут же був і запрошений на засідання комендант міста, старий полковник, давно обшидований, а тепер покликаний виконувати мирні функції чернігівського коменданта. Ціле товариство було дуже перелякане. В коротких словах мені оповіли, що запасний полк збунтувався, арештував усю свою старшину, тепер відбувається віче, а після віча рушать громити місто. В полку під цей час рахувалося понад десять тисяч людей. Що робити? Становище було справді безпорадне, і я нічого тут помогти не міг, бо, зателеграфувавши навіть зараз до Оберучева в Київ, я саме більше міг за кілька годин дістати тільки телеграфічну ж відповідь, а цього, щоб втихомирити десять тисяч збунтованих солдатів, дуже мало. Під час розмови я зауважив, що погляди присутніх раз-у-раз звертаються на молоденьку панночку, що сиділа в куточку поруч з вусатим і товстим як кіт унтер-офіцером. Іноді на адресу панни кидались і докори, от як, наприклад: «це діло ваших рук! Бачите, що ви наробили! От тепер маєте!» Спитавши потихеньку в сусіда, я довідався, що ця панна — лідер місцевих большевиків, Соня Соколовська, про котру я чув. Молоденька панночка, вона тільки що скінчила гімназію і своїм невеликим зростом, дитячим ще обличчям здавалась ще зовсім малою дівчиною-підлітком. Дочка місцевого судді, вона відразу стала на бік большевизму, пройшла на виборах в члени міської ради по списку большевиків і уважалась за їхнього лідера у Чернігові. Видимо, її товариші по Раді депутатів уважали большевицьку аґітацію за привід або й за причину солдатського розруху.

В цей мент з вулиці донісся ґрім військової музики. Всі так і присіли з переляку. «Спокій, товариші, спокій! Не губіть присутности духа!» — волала пані в пенсне. Але всі сиділи не живі — не мертві, аж поки музика не затихла, віддаляючись від міста: полк відбув мітинґ і тепер з військовою оркестрою вертався до касарень з нововибраним на вічу полковником — якимсь молоденьким прапорщиком. Отже скінчилось усе не так страшно, як думали. Я проте вислав до Києва енергійну телеграму. На другий день арештовану старшину випущено, полковник (справжній) приїхав до мене. Дуже симпатична людина, українець. Пояснив, що весь гармидер виник через аґітацію, тільки не товаришки Соні, а своїх власних полкових демагогів, особливо одного прапорщика, хворобливої, неурівноваженої людини, якій, видно, схотілося хоч на один день доскочити такої ефемерної чести, як виборний на вічу полковник. Тріюмф цього «полковника» справді був дуже короткий: на третій день приїхала з Києва військова комісія, яка, щоб не наражати прапорщика на воєнний суд, умовила його згодитись визнати себе за хворого душею, і його вивезли до Києва. Нарешті постановили не поповняти більше запасного полку новими континґентами, забирати потроху тих, що вже були, відпустивши зовсім по хатах найстарших віком, — так що протягом пару місяців полк мусів сам собою розформуватись і перестати бути загрозою для спокою міста.

Але «військовії чвари» у Чернігові не скінчились. У Чернігові формувався ще український батальйон. Про нього ніхто мені в Києві не казав ні словечка, ніхто не познайомив мене з начальником батальйону й не порадив нам увійти між собою в певний контакт. Справа велася мов у якійсь конспірації від мене. Це була звичайна, як я потім переконався, тактика Петлюри, що стояв на чолі Генеральної Військової Ради в Києві — робити все якось нишком, хитрувати-мудрувати там, де треба було робити просто й одверто, а особливо перед своїми людьми. Начальником батальйону призначено штабс-капітана

Е., людину, яка також поводилась дуже дивно і через те здавалась мені спочатку просто непевною. Це був, як я потім довідався, не строєвий офіцер, а член одної з російських котррозвідок на фронті, через те в нього була й якась чудна, особлива поведінка. Свої справи він, очевидно по інструкціям з Киева, вів також в певній конспірації від мене, і через те я на перших порах також держав себе з ним дуже обережно. Тому що різні практичні справи вимагали якогось контакту і тому що губерніяльному комісареві українцеві і начальникові українського батальйону — жити в однім місті і не познайомитись було б справді дуже дивно, Е. приїхав до мене з головою свого батальйонного комітету і ми познайомились. Почались у нас зносини. Я кілька разів їздив на казарменний участок, знайомився з життям батальйону, з людьми. Виявилось, між іншим, що український батальйон був сіллю в очах і «Раді солдатських та робітничих депутатів», і міській раді, і взагалі всій «революційній демократії» російській, що засідала в тих інституціях. Боялись, розуміється, не того, що батальйон став би громити місто, — український батальйон виглядав дуже дисциплінованою частиною і вів себе вище всяких похвал, але тому, що це у к р а ї н с ь к и й батальйон, який може зробити якийсь «український» переворот. А начальник батальйону, капітан Е. своїм справді якимсь чудним поводженням давав підставу для яких хочете підозрінь. Очевидячки з Чернігова йшли до Оберучева інспірації — вивести батальйон з Чернігова, не давати йому кулеметів, зброї, набоїв. Я не міг піддержати справу батальйону як слід через те, що діло велося поза мною, і Київський Військовий Генеральний Комітет не посвячував мене в свої пляни, а уряд український — ще менше. Познайомившись з батальйоном, я помітив, що старшинський склад в ньому дуже нечисельний і абсолютно безбарвний. Одного Е-ва було тільки й чути, а решта старшин тулилась по кутках. Душею батальйону, яка піддержувала в ньому український дух, дисципліну, військовий настрій — була купка солдатів, свідомих українців, селян і народніх вчителів. Але, на жаль, самі вони були мало освічені, щоб повести як слід культурно-національну роботу серед солдатів, піддержувати серед них патріотичний настрій. Я, скільки міг, допомагав їм: водив солдатів групами до Українського Національного Музею

Тарновського, показував, давав пояснення. Моя жінка приїхала з Киева і улаштувала для солдатів український концерт. Прийшла на поміч і чернігівська «Просвіта», улаштовуючи для солдатів читанки і культурні розваги, — концерти — малюнки чарівного ліхтаря і т. п.

Одного разу, коли я саме читав групі козаків з українського батальйону історичну лекцію в Музею, до мене прибіг туди переляканий Савич (садиба Музею — сусідня з губернаторським домом) і сказав, що прийшла телеграма, що в Петербурзі — повстання проти Тимчасового Правительства. Одначе у вечорі прийшли заспокоюючі вісті. На другий день — так само. З Киева не було ні слуху, ні духу. Ніхто мене не викликав, ніхто не давав якихось вказівок, як бути. А тим часом у Києві далеко не зоставались пасивними глядачами того, що діялось, а вели свою, і то дуже активну політику. Тільки повідомити про це губерніяльного комісара Чернігівщини (не знаю, як по других губерніях) та до того особисто близьку, свою людину, нікому не спадало на думку. Я рішив сам поїхати до Киева, тим більше, що надійшов час моєї чергової щотижневої поїздки. Зі мною упросився поїхати й начальник українського батальйону капітан Е-в, кажучи, що має пильні справи в Києві.

Я обіцяв своїм помічникам, що з огляду на тривожний час не буду залишатись у Києві до третього дня, а повернусь назад завтра. Поїхали. До самих Броварів їхали як звичайно, але виїхавши з Броварів — звідси вже видно Київ — почали зустрічати дядьків з возами, що робили нам якісь знаки, щось показуючи в напрямку Киева. Ми не звернули чомусь уваги, і авто котилося собі далі тим броварським лісом, що через нього мандрувала колись Шевченкова Катерина. От ми і в Никольській Слобідці. Але що це? Звичайно тут буває людно, стоять вози, іде торгівля, а тепер порожньо, ворота скрізь зачинені, і тільки з вікон де-не-де визирають люди, з тривогою поглядаючи вздовж вулиці в бік мосту через Дніпро. Вже перед самим мостом ми завважили купку солдатів, що метушилися біля двох гармат, наводячи їх на міст, немов збираючись відбивати ворожий наступ з мосту. Наш шофер ледви встиг круто звернути авто в бік і заїхати в бічну вуличку, так що солдати, заняті своїм ділом, видно нас і не спостерегли.

Ми вискочили з авта. Капітан Е. просто побіг до солдатів, а я зауважив, що з кам'яної будки коло мосту (там з початку війни містилася варта, і тут звичайно перевірялись перепустки у всіх возів і автомобілів) виглядає якийсь офіцер і робить мені знаки рукою. Я до нього. Він запровадив мене до середини і пояснив, що в Києві повстання: большевики бються з військом, вірним Тимчасовому Правительству, і оце тут большевики-артилеристи збираються обстрілювати Печерськ. — А українці? запитав я. «Не знаю, здається, держать невтралітет». Офіцер порадив мені зняти з себе погони, що я тут же і зробив. Після того, нічим уже не відрізняючись від звичайних «товаришів» я вийшов на вулиці. Капітан Е. розмовляв з солдатами, перекидаючись різними жартами. Ті нічого лихого йому не робили, не вважаючи на те, що він був в українській уніформі і з погонами.

Що ж робити? Е. настоював, що треба якось добитись до Києва. Але як? Ціпний міст уявляв собою зону боротьби: тут большевики, а на київському березі юнкери. З Києва тепер ясно доносилось тріщання кулеметів і гарматні постріли. Зоставалось спробувати об'їхати лісом і пробратись до ст. Дарниця, звідки може можна поїздом через залізничний міст. Ми спитали шофера, як у нього з машиною: каже, що бензини стане ще тільки на півгодини. Отже і з цим треба було якось дати раду. Потихеньку вивели авто з вулички, завернули й чим дужч погнали назад, повернули в бік, лісом, і за чверть години були вже на ст. Дарниця. Виявилось, що поїзди ходять. Я розшукав начальника місцевої міліції (Дарниця належить до Чернігівської губернії), що виявився дуже розторопною й інтеліґентною людиною, і покинув у нього авто. Він мешкав десь в глибині лісу, і там можна було добре переховати машину. Я наказав шоферові дожидатись мене на завтра й неодмінно добути десь бензини. Сам з капітаном Е. подався на станцію, і тут ми сіли в перший же товаровий поїзд, що йшов до Києва. Поїзд довіз нас тільки до ст. «Київ 2-й». Тут довелось злізти і пішки добиватись додому, бо трамвай не ходив, а візників не було. Либедською низиною, по Жилянській вулиці та через Жидівський базар добрались ми до моєї господи. Тут скрізь було тихо: боротьба концентрувалась переважно в районі Липок і Печерська. В мене вдома довго не засиділись

і зараз же побігли довідуватись, що діється і яка ситуація.

А ситуація, виявлялось, була така. Коли до Києва дійшли перші вісті про повстання в Петербурзі, місцева російська «революційна демократія», — кадети, соціял-демократи меншовики й ес-ери цілком стали на боці Тимчасового Правительства. Вони мали в своїх руках міську Київську Думу, а реально спирались на штаб київського військового округа, котрий мав до своєї розпорядимости дві-три юнкерські школи, батальйон чехо-словаків, донських козаків і ще кілька невеликих частин. Начальником округа був уже не Оберучев, а генерал Квіцінський, комісаром же округа й душею цілої справи був соціял-демократ Кірієнко, колишній депутат 2-ої Державної Думи від Київщини. Проти були, розуміється, большевики. Їх осередком була рада робітничих депутатів, що засідали в колишньому царському палаці, а головною опорою — робітники арсеналу на Печерську. З військових частин пристали до них сапери, кілька літацьких команд і артилерія за Дніпром. Сили були з обох боків не дуже значні, і фактично справу мусіла виграти та сторона, до якої схилились би українці. А українці пішли з большевиками, використовуючи ситуацію, щоб цілком еманципуватись від петербурзького уряду й не допустити заснування його бази у себе в Києві.

Хронологічно хід подій був такий. 25 жовтня старого стилю в Києві одержано перші звістки про петербурзькі події. І штаб округа і большевики стали супроти себе в бойову позицію. Тієї ж ночі відбулось засідання Малої Центральної Ради при участи представників Ради робітничих і солдатських депутатів і тут рішено було вибрати спільний «Революційний Комітет для охорони революції на Україні». Цей Комітет на другий же день оголосив відозву, в котрій оповіщав себе найвищою крайовою владою над цілою українською територією (всіма 9 губерніями) і заявляв, що його завданням є «зберегти спокій на Вкраїні та оборонити завоювання революції». Большевицькі делеґати П'ятаков та Затонський ввійшли до цього комітету. Начальником усіх військових сил, що підлягали комітетові, призначено генерала Віктора Павленка.

Штаб округа перший почав бойові дії, оточивши відділом козаків та юнкерів Царський Палац, де засідала «Рада робітничих і солдатських депутатів». Розлючені «штабовці» готові

були на шматки рознести большевиків із цієї Ради, коли б не вмішалася Центральна Рада. Вона вислала делеґацію із Генеральним писарем О. Лотоцьким на чолі, яка буквально своїми грудьми заступила большевиків, вирятувала їх від неминучої смерти і добилась випуску їх на волю. Штабовці обмежились лиш тим, що цілком розгромили приміщення Ради депутатів, знищили канцелярію й архів. На другий день почались одверті бої на вулицях між большевиками і прихильниками Тимчасового Правительства. Я якраз і наспів на початок цих боїв. Українці з початку не вмішувались, але в рішучий момент виступили проти Штабу і тим вирішили справу, але на власну користь. Перемога дісталася не большевикам і не прихильникам Тимчасового Правительства, а Центральній Раді. Альянс українців з большевиками розірвано було властиво вже на другий чи на третій день існування «Комітету оборони революції», коли з нього вийшли большевицькі представники П'ятаков і Затонський. Але покищо большевики не почували себе сильними, щоб помірятись з Центральною Радою. Вони задержали зброю і відійшли на бік. Поруч української влади в Киеві якийсь час зоставалась ще одна сила, що претендувала на владу — большевики. Конфлікт між обома силами був неминучий . . .

Коли я у вечорі того дня, коли прибув до Києва, пробирався до будинку Генерального Військового Комітету, що містився на Гімназичній вулиці (майже проти Володимирського Собору), де я хотів побачити Петлюру, щоб нарешті добитись від нього точних інформацій і ясних вказівок, кругом починали копати траншеї, немов збирались витримувати облогу. Я з великими труднощами пробився, завдяки сміливості й моторності капітана Е., що вмів упевнити солдатів, що то «свої» і щоб нас пропустили. Петлюра прийняв мене в коридорі, похапцем, сказав кілька загадкових неясних фраз (як це він любив взагалі говорити таким способом), але з його розмови з капітаном Е. я побачив, що вони вже раніше були між собою в порозумінні, і тепер Петлюра давав Е-ву ясні вказівки й інструкції. Тоді я зажадав, щоб Петлюра тут же наказав Е-ву бути в контакті зі мною, бо інакше моє становище в Чернігові як українського комісара буде зовсім дурне і фальшиве. Петлюра це зробив, і тоді тільки Е. признався мені, що вже раніше

знав про наступаючі події і що до Киева прибув спеціяльно за кулеметами й набоями для українського батальйону в Чернігові. Це й усе, що дало мені побачення з Петлюрою.

Цілий другий день ішли бої, але большевики й українці вже перемагали. Я не міг дістати ніяких вказівок від Генерального Секретаріяту, і тільки приватним способом умовився з О. Лотоцьким — Генеральним Писарем, що я їду до Чернігова й вестиму далі урядування вже в імени українського уряду. Капітан Е. вже встиг вирядити транспорт зброї до Чернігова пароплавом і ми умовились з ним, що завтра вранці вертаємось додому. Він у мене й ночував.

Вранці приїхав по нас військовий український автомобіль під охороною двох озброєних козаків, що мав відвезти нас до Дарниці. Як раз цієї ночі штаб округа з своїми вірними частинами покинув Київ, і бої стихли. Ми поїхали низом, через Поділ. до Ціпного мосту. Тут варту тримали большевики, тоді ще наші «союзники». Нас перепустили через міст, але до авта всіло ще двоє озброєних червоноармійців, які завезли нас до своєї комендантури в Никольській Слобідці. Тут молоденький робітник і панночка-жидівка видали нам перепустки, дуже чемно приймаючи нас, як «своїх». Ми поїхали далі й доїхали до Дарниці, де знайшли хату начальника міліції. Тут ми попрощались з нашими провожатами і відпустили авто, що нас привезло. Але виявилось, що мій шофер, переждавши вчора цілий день і турбуючись за мене, поїхав поїздом до Києва довідатись, що сталося зі мною. Довелося цілий день дожидати тепер шофера, гуляючи досхочу по броварському бору. Надвечір вернувся шофер, що побував у мене вдома і довідався від моєї жінки, що я живий і здоровий. Вже смерком виїхали ми з Дарниці і аж коло 10-ої години у вечорі прибули до Чернігова. Переїжджаючи повз міську Думу і побачивши освітлені вікна, я догадався, що то йде засідання. Я зупинив авто і зайшов в Думу. Моя поява викликала сенсацію: в Чернігові не мали ніяких певних звісток про Київ, чули тільки, що там іде «страшний бій», знали, що я виїхав до Киева і вже третій день мене нема, і тепер в Думі дебатували над тим, щоб заснувати якийсь комітет по охороні міста з надзвичайними повновластями.

Я попросив поза чергою слова і заявив, що Тимчасове Правительство в Петербурзі впало, а що в Києві і по цілій Україні вся влада перейшла до Центральної Ради і до її Генерального Секретаріяту, і що я віднині являюсь представником цієї влади на Чернігівщині, що й прошу прийняти до відома. Спочатку мої слова зустріли гробовою мовчанкою, але потім цілий ряд членів Думи на перебій стали просити слова, і відомий уже нам гласний (член чернігівської ради депутатів) гістеричним голосом заповів, що він не знає ніякої Центральної Ради, що на карту ставляться всі здобутки революції... Але я перебив його, заявивши, що не маю часу слухати тепер дебатів, а Думі раджу не турбуватись за спокій у місті, бо про це тепер подбаю я. З тим я вийшов, сів в авто, де мене дожидав капітан Е., і ми поїхали просто до касарень українського батальйону. Тут по «тривозі» збудили й підняли на ноги всіх козаків, вишикували їх на майдані, поприносили ліхтарів, і перед фронтом я сказав коротеньку промову про те, що влада в цілому нашому краю перейшла до Центральної Ради, що українському батальйону належить дуже важливе завдання піддержати спокій і лад у Чернігові. На закінчення я проголосив «славу» в честь Центральної Ради, підхоплену сотнями голосів. Зараз же по тому озброєний відділ українців рушив до казарм запасного полку, зайняв цей будинок і, поки ще прибула зброя з Києва, цілий український батальйон мав рушниці і набої і до ранку пошта, телеграф, банки, скарбниці — були обсаджені українською вартою. Запасний полк (в якому було вже всього коло 2.000 людей) і піхотна Воронізька дружина відразу заявили, що признають українську владу. Так мирно відбувся в Чернігові «державний переворот».

Український батальйон з своєї ініціятиви прислав варту і до губернаторського будинку, і з того часу день і ніч у мене на варті стояли українські вояки. Це було символом, що тепер в Чернігові дійсно українська влада!

IV

Подорож до Могилева. Кінець Ставки. Свято проголошення Української Народньої Республіки у Чернігові. Українізація війська та її фальшивий напрямок. Українське Вільне Козацтво.

Минуло три-чотири дні і я одержав з Києва талеграму від Лотоцького, що він їде з доручення українського правительства до Могилева в Ставку для переговорів в справі утворення одного українського фронту (замість дотеперішніх «Румунського» і «Південно-Західнього») й остаточного виділення всіх українців з різних військових частин по цілій Росії в одну українську армію. Разом з Лотоцьким Секретаріят просив поїхати й мене. Незабаром прибув Лотоцький і я поїхав з ним до Могилева його автом. Дорога лежить через Гомель і Бихов, це так званий «Білоруський тракт» з Києва до Петербурґа, що ним колись їздили, як не було ще залізниць. Цим шляхом везли в 1847 році Шевченка до Петербурґа, й Костомарова з іншими Кирило-методіївськими братчиками... Від Чернігова до Могилева коло 300 кілометрів. Вже було холодно — наступив листопад, пішов мокрий сніг, і ми добре померзли, поки над вечір добились до Могилева. Як звичайно, зразу поїхали на двірець, щоб там знайти місце в потязі: купе вагонів в особливо призначеному для цього поїзді служили для приїжджих до Ставки замість покоїв в готелі. Коли я записував своє ім'я в книзі для приїжджих, то побачив, що моїм сусідом по купе у вагоні має бути ніхто інший, як... Ґеровський! От де, подумав я, нарешті стрінулись! Але побачитись нам не довелось. Мабуть і Ґеровський довідався, хто в нього за сусіда, бо в той же день зник безслідно, і вже більше про нього ані чутки.

Нас в Ставці дуже дожидали. Особливо нетерпляче дожидав нашого приїзду помічник верховного головнокомандуючого В. В. Вирубов, що носився з думкою за допомогою українізації фронту вдержати принаймні хоч пасивний опір в Молдавії і Галичині. Ставка займала якесь дивне становище: в Петербурзі вже сиділи большевики, фронти майже не існували в бойовому розумінні, Україна не сьогодні-завтра мала відпасти, але Ставка, це серце великого військового організму, що ще кілька місяців тому здавався таким сильним і могучим,

ще билось . . . головнокомандуючий — ним був тепер знайомий мені з південно-західнього фронту ген. Духонін — думав зберегти якусь «понадпартійність» Ставки і офіціяльно не визнавати большевиків. Тоді ті оповістили, що ген. Духоніна скинуто, і головнокомандуючим призначили прапорщика Криленка. Тепер обидва «главковерхи» обмінювались нотами, і большевики загрожували походом на Ставку, як на неслухняне «контрреволюційне» гніздо. А сюди справді набігли деякі противники і конкуренти большевиків з лівого боку — російські ес-ери, і вели наради про сформування нового, антибольшевицького уряду. Коло нашого вагону стояв вагон, де жили В. Чернов, Ґоц, Дан та інші ес-ерівські особистості, що утекли сюди з Петербурґа. Тут ще були й делеґати славнозвісного «Вікжеля» (Всеросійської спілки залізничників, поштовиків і телеграфістів), які в рішаючий момент стали на бік большевиків і тим забезпечили їм перемогу. Одним словом, Ставка уявляла з себе тепер не стільки військовий, скільки політичний осередок. Бракувало тільки українців, і ось ми й приїхали.

З погляду військового вигляду — Ставка зовсім підупала. Ще недавно був я тут, і тоді ще існувала сяка-така дисципліна, «виправка»: солдати салютували офіцерам (чого не було вже в цілій армії), всі вдягались чепурно й по артикулам, коло будинку, де жив «главковерх», і коло важливіших інституцій, стояли вартові й перепускали тільки по спеціяльним перепусткам, які треба було брати в комендантурі. Тепер нічого цього не було: і до «главковерха», і до «святая святих» — до будинку, де стояли апарати, що прямими дротами сполучали Ставку з усіми фронтами, й куди раніше можна було зайти лиш з спеціяльного дозволу генерал-квартирмайстра, тепер можна було собі зайти просто з вулиці, ніхто не питав ніяких перепусток... В офіцерській їдальні, де ще недавно збирався «бомонд» Ставки й армії, поважні генерали, жваві й чепурні штабовці та адьютанти, тепер майже не видно було старшого офіцерства; за те тут сиділи матроси і солдати — делеґати від різних комітетів, якісь цивільні, і велись тут гарячі дебати на політичні й партійні теми. Загальний настрій серед військових був пригнічений і тривожний. Пошепки переказували один одному подробиці про масакрування офіцерів в Петербурзі, про

те, що на Ставку йде звідти «карна експедиція» з матросів і тому подібні чутки.

Ми сподівались закінчити нашу справу за день-два. І Лотоцькому було ніколи, та й мені незручно було в такий гарячий час кидати Чернігів надовго. Але діло не пішло так гладко, як ми думали. Нашим домаганням було: щоб українці-солдати й офіцери — були остаточно виділені з усіх частин на різних фронтах і в запіллі й вириджені на Україну; натомість, щоб з української території й існуючих на ній фронтах були забрані солдати неукраїнського походження; щоб румунський і південно-західний фронти були злучені в один «Український фронт», боронений лиш українськими національними частинами; головну команду над цим фронтом доручалось ген. Щербачову, дотеперішньому начальнику румунського фронту, а верховне керування зберігалось за Ставкою, поки ще йде війна; внутрішня ж організація, комплектування й запілля належали цілком до українського Військового Секретаріяту. Ми щодня зносились по прямому дротові з Києвом, ведучи розмову вранці й у вечорі. Переговори затяглись. Ставка, видимо, дожидала результатів різних політичних нарад, що відбувались у Могилеві, — а чей може сформується нове всеросійське правительство! Тай різні комісари фронтів були проти задоволення наших жадань, та й ес-ери не хотіли годитися на них, бо це вже було явне «розчленениє» Росії. Так пройшло в безплідних нарадах чотири дні. Нарешті 7 листопада у вечорі М. Порш передав нам по прямому дротові з Києва, що там проголошено незалежну Українську Народню Республіку . . . Ми рішили, що вже тепер нам нема чого далі сидіти й заявили, що їдемо назад; але нас упросили залишитись, заявили, що приймають наші умови і на вечір 8 листопада призначено підписання конвенції головнокомандуючим і нами, як делеґатами українського правительства.

Пізно у вечорі прийняв нас Духонін у своїм кабінеті. В повній генеральській уніформі, красунь-мужчина, він приймав якесь доповідання від старенького генерала, що теж був у повній уніформі, при орденах і звіздах. Видно урочистий акт хотіли обставити й урочистою обстановою, принаймні хоч щодо одягу. Духонін з якоюсь покірною резиґнацією приймав наші умови і тільки сумовито усміхнувся, коли я при кінці нагадав

йому наші літні розмови в Кам'янці про галицько-українські справи. Нарешті протокол підписано, але нам треба другий примірник для Києва, і я взявся сам піти на гору, на другий поверх, щоб знайти писаря, який би зразу переписав на машинці під мій диктат. Духонін мешкав у губернаторському домі, історичному домі, де мешкав цар Микола II і де він прощався з армією по зреченні престола. Я зійшов на другий поверх, в покої, де мешкав послідній цар. От велика заля, в кутку стоїть фортепіяно, на якому бренчав малий наслідник Олексій, що жив разом з батьком. А ось поруч і їх колишня спальня, навіть ліжка стоять, тільки без постелі, мабуть, на них сплять вартові офіцери, чи що. Тепер і в залі і кругом в покоях півтемно і зовсім порожньо. Ще недавно тут і вдень і вночі було повно адьютантів, ординарців, «вістових», а тепер безлюддя і я не можу докликатись нікого, щоб розшукав писаря. Нарешті приходить писар, заспаний, незадоволений. Входить в картузі, в шинелі «на опашку», з папіроскою в зубах... Так, Ставка умирає: хіба така нечувана неповага до цього серця колись могучої, грізної армії могла навіть у сні привидитись кому-небудь?

Вже була глибока ніч, коли нарешті вся процедура була скінчена і в Лотоцького в кишені був примірник умови, що вже майже не мала практичного значення. Ми вийшли з будинку. На дворі було мертво й тихо. На чорну холодну землю падав пухкий, м'якенький сніг і все вкривав своєю пеленою. Природа засипала надовго. Зупинялось і засипало серце всеросійської армії. От-от зовсім зупиниться, і Ставка вмре. Чи вмре також і цей старий, спорохнілий організм російської імперії, і чи з-під його останків визволяться, виб'ються на волю цілі народи, чи розіб'ють нарешті останню скаралущу своєї спільної тюрми? Чи визволиться також і наша Україна, чи зуміє скористати з своєї свободи і влаштувати собі вільне і щасливе життя?

На другий день рано я поспішив виїхати до Чернігова, скористувавшись з того, що якесь авто йшло до Києва, а Лотоцький залишився іще до другого дня, щоб побувати на якомусь політичному засіданні. Серед представників «Вікжеля» ми зустріли одного земляка, О-ша, якого я знав колись, як члена української організації «ТУП» в Радивилові на Волині. Він хотів нас, як своїх людей, остерегти й попередити, що от-

от скоро настане переворот і в Ставці і щоб ми не засиджувались. Але своїм звичаєм, з надмірної конспірації зробив це так неясно, що ми не зрозуміли. Та й без його попередження було видно, що дні Ставки були пораховані і вона була беззахисна супроти большевицької карної експедиції. Лотоцький прибув до Чернігова 10 листопада надвечір. А годиною пізніше я дістав телефонограму від начальника чернігівської поштово-телеграфної контори: «тільки що Ставка занята ешелоном большевицьких військ; генерала Духоніна розірвано на шматки».

В Чернігові дожидались мого повороту, щоб офіціяльно відсвяткувати проголошення незалежности України. В найближчу неділю це свято відбулось при дуже урочистій обстанові. На майдані перед тисячолітнім Спасо-Преображенським собором єпископ Іоан відправив урочисту службу, після якої сказав дуже гарне слово. Потому промовляли до народу Ілля Людвигович Шраг, я, Верзилів і ще хтось — не пам'ятаю. На закінчення відбулася парада військам чернігівського ґарнізону, яку довелося приймати мені. В чотирокутнім каре вшикувались: український батальйон, запасний полк, Воронізька дружина й ще якісь дрібніші частини, всі під синьо-жовтими прапорами. Я обійшов каре, вітаючи кожну частину, а потім військо переходило церемоніяльним маршем. Кілька тисяч добре обмундированих, озброєних і гарно вимуштрованих воїнів — тпеер української армії — робили гарне враження. Свято закінчилось національним гимном «Ще не вмерла Україна», виконаним військовою оркестрою тричі під невгаваючі оклики «Слава!» багатотисячної юрби.

На другий день я приймав офіціяльні поздоровлення в губернаторському будинку від шефів різних корпорацій і товариств: усі приходили засвідчити свою радість з приводу проголошення української незалежности. Безумовно, це була щира радість навіть у ненаціональних українських колах, тому що з відділенням України від збольшевиченої Москви надіялись на збереження у нас ладу і спокою. Це був момент, коли свою радість і вдоволення засвідчила мені й депутація від дворянства з маршалком графом Мусіним-Пушкіном на чолі, не вважаючи на те, що той самий універсал Центральної Ради, який проголошував Українську Народню Республіку, скасовував право приватної земельної власности на поміщицьку

землю... Так усі вірили, що молода Українська республіка захистить край від руїни й анархії і навіть свої глибокі й далекосяглі соціяльні реформи переведе державними методами!

В той же день на воротях губернаторського будинку появилась таблиця українською мовою: «Губерніяльний Комісаріят Української Народньої Республіки», а в моїм службовім кабінеті місце портрета Керенського заняв портрет Винниченка, як шефа українського уряду.

День проголошення незалежности Української Народньої Республіки був одиноким і, на жаль останнім, ясним, святочним днем в часі мого перебування в Чернігові. За ним пішли сумні й невеселі будні. Коли ми з покійним І. Л. Шрагом верталися з паради додому, слухаючи, як весело стройними рядами розходилось в різних напрямах по своїх казармах військо, співаючи українських пісень, у нас обох мимоволі зродилась одна думка і ми поділились нею: чи вдасться вдержати в такім же послуху і в такім гарнім вигляді це військо й надалі, і чи взагалі діло організації української держави, офіціяльно і святочно проголошеної нині, піде здоровим, нормальним шляхом? Нам обом дуже хотілось в це вірити, але обох гризли тяжкі таємні сумніви.

Ці сумніви гризли нас тому, що ми знали й відворотний бік української військової справи, а не тільки по самих святах і парадах. Досі ще ніхто з учасників і самовидців не написав правдивої, фактичної історії українізації армії в 1917 році. Через те тяжко просто збагнути, як це так сталось, що ще влітку Центральна Рада з гордощами могла заявляти, що вона спирається на «мільйони багнетів», що 8 листопада в її імени підписувалась з верховною командою конвенція про «український фронт», а вже в грудні фактично нікому було її боронити? Де розгадка цього феномена? В ті часи, коли мені доводилось виконувати адміністраційні обов'язки в Галичині й Чернігівщині, і я вже по самій своїй службі мусів близько торкатись військових відносин взагалі, а справою українізації війська інтересуватись особливо, — я не міг обхопити своїм поглядом цю справу в її цілости; мені приходилось знайомитись з нею в різних місцях, при різних нагодах і в різні моменти. Я йшов, так би мовити, від одного болючого розчарування до другого. Тепер, познайомившись з особистими споминами людей, що буже близько стояли при кермі військової справи на Україні, і сам кидаючи ретроспективний погляд на минуле, я приходжу до висновку, що справа формування українських військових частин відразу була поставлена на фальшивому фундаменті: за неї взялись люди нефахові, або недосвідчені й малотямучі, котрі з особистої пихи й амбіції не допускали до неї людей фахових; відразу справу було поставлено на ґрунт дешевої демагогії і легкої популярности і замість твердої дисципліни, опертої на почутті обов'язку — аматорство і дилетантство; замість державно-національних — отруйні гасла соціяльної ненависти й боротьби; звідси й недовір'я до всіх, хто не дуже або й зовсім не випинався з своєю «революційністю»; звідси те, що не довіряли досвідченим і чесним офіцерам генерального штабу, але доручали, спочатку тільки перший український полк імени Б. Хмельницького, а потім і головну команду, типовому авантюристові, яким був полковник Капкан. Поляки не завагались дати головні військові посади українцеві Шептицькому, Івашкевичові й Галлерові, що не вміли говорити по-польськи; наші галичани так само без вагання віддали головну команду спочатку Омеляновичу-Павленкові, а потім Грекову, що й по цей день, здається, не навчились двох фраз зліпити по-українськи; у нас же боялись старих досвідчених генералів, природних українців, тому тільки, що вони були не «свої», себто не перелицювались ні в ес-ерів, ні ес-деків. У нас не вірили й не давали ходу генералові П. Скоропадському (майбутньому гетьманові) з його українізованим дуже добрим корпусом, а натомість головну команду віддали полковнику Капкану... Все це, на мою думку, головні причини того, що українізація війська ніяк не клеїлася, як не клеяться між собою сухі камінці, коли нема якогось зліпляючого цементу, і від «мільйонів багнетів» залишився в потрібний момент один лише спомин. Взагалі питання про організацію власної військової сили на Україні належить до дуже цікавих і болючих для нас. Не маючи під рукою відповідних матеріялів і документів, я не можу тут хоч скільнинебудь докладно змалювати розвиток українізації війська. Та списання історії й не належить до мого завдання, — я подаю лиш те, що вдержалось в моїй пам'яті з тодішних переживань і вражень.

Що з нашою військовою справою не все гаразд, це я бачив

уже в ті часи, восени 1917 року. Вже отже те, що в Києві в жовтневі дні довелось нашому війську витримувати на протязі кількох днів бій з якимись юнкерськими школами, парою «ударних» чи якихсь там батальйонів та сотнями донських козаків, — наводило мене на сумнів щодо значности військової сили, якою розпоряджав Петлюра, як військовий генеральний секретар Центральної Ради. Ціну своїм чернігівським силав я знав добре й сам: тут можна було серйозно покластися лиш на 700 вояків, з яких складався Український батальйон; запасний полк не виявляв із себе ніякої боєздатної сили, та він і таяв щодня, як сніг, так само як і Воронізька піхотна дружина. Але я гадав, що в Києві і далі на захід від нього все ж таки далеко значніші й серйозніші сили. По перевороті в кінці жовтня відкривалася повна змога формувати українську армію, навіть на підставі формальної умови з могилівською ставкою. Та й психологічний момент був для того найбільш корисний. Українські частини, зручно й легко роззброївши большевиків у Києві та в Броварах, дуже піднесли свій престиж. Я чув, що в Києві формуються дві «сердюцькі» дивізії, що вже в половині листопада числили яких 15.000 людей, і яке ж було моє здивування, коли я довідався, що з наказу Петлюри ці дивізії демобілізовано по причині їх «контрреволюційного» настрою. А що «контрреволюційність» виявлялася в тому, що вояки не хотіли мати «комітетів», підтримували послух і дисципліну і взагалі виявляли з себе звичайне дисциплінованє військо. Розпустивши ці дві дивізії почали нове формування вже по «отаманському» способу: видавалось якомунебудь підприємливому отаманові уповноваження й гроші, і він набирав собі з охочих людей «полк», — так як колись гайдамацькі ватажки формували свої загони. На скільки ці полки були придатні для регулярної служби й для оборони молодої української держави — показала найближча будучність. Факт той, що вже в другій половині листопада в розпорядженні Центральної Ради властиво не було ніякого війська. В цьому я сам переконався при такій нагоді.

Я вже згадував, що на чернігівській території була розташована важка артилерія. Вже при кінці жовтня вона уявляла собою банди грабіжників та погромників, котрі тероризували околичню людність. Аж тепер тільки надумались її демобілізувати, себто розганяти й відправляти на Московщину. Демобілізація виявлялась в тому, що батерійні комітети розділювали між собою грошову касу, роздавали солдатам амуніцію й усе, що можна було забрати на плечах, і ті брели до найближчої станції залізниці, щоб почепитись там десь на буфері або коло паровозу й так мандрувати до своєї Тульської або Казанської губернії. Але розходячись, солдати кидали на призволяще такі речі, як гармати, скрині з набоями, обозні повозки, коней, сідла і т. д. — надзвичайно дорогий і цінний матеріял, здавалось би, так потрібний для нашої молодої армії. Коней солдати пропонували селянам, але виявилось, що ці коні непридатні до плуга й до борони, селяни, відводили їх до земства, до комісаріятів, щоб тільки збутись. У мене в розпорядженні не було ні людей, ні засобів, щоб позбирати й поприховувати весь мільярдовий матеріял, що залишився по такій демобілізації. Військова влада у Чернігові, на чолі з комендантом, стареньким полковником Костенком (його наставлено вже як українського коменданта), також не могла дати ради з тими кіньми, гарматами і т. д., бо не мала змоги, як те все зібрати, де подіти.

Порадившись з полк. Костенком, я поїхав до Києва і звернувся просто до Петлюри, як до військового генерального секретаря. Петлюра, як зробилось у нього звичаєм, відколи він опинився на високім становищу, прийняв мене напохваті, кудись поспішаючи, не дав мені ніяких практичних вказівок і відіслав до якогось інспектора кінного ремонту, чи що. Я розшукав того інспектора, але той відіслав мене до генерала Іванова. Генерал Іванів відіслав мене до якогось полковника, а цей полковник порадив звернутись просто до нового начальника київської воєнної округи штабс-капітана Шинкаря. Цей прийняв мене відразу, вислухав уважно, але заявив, що ще не може нічого зробити, бо не має людей... «Як то, — звернувся я — а де ж ваші полки, дивізії, корпуси?» На це Шинкар підвів мене до мапи київської військової округи, показав деякі пункти і сказав, що ось тут стоїть усе, що тільки він мав до своєї розпорядимости, але зняти звідси не може ні одного ескадрона, ні одної роти, і ті сили, що він назвав, були такі мізерні, що я просто остовпів... Мені зоставалося тільки по-

дякувати принаймні за щиру правду і вертатись до Чернігова ні з чим.

Тим часом з большевиками наступив формальний розрив і почалась війна. Це не була війна в звичайному розумінні слова; ні большевики, ні українці не мали армії, і ті і другі мали окремі, більш-менш організовані й дисципліновані частини, які й робили наскоки або боронились; большевики звичайно наскакували, українці боронились. Так було принаймні на північно-східньому фронті, де вздовж залізниці Гомель — Бахмач та Курськ — Бахмач большевики робили спроби просунутись вперед і захопити в свої руки головно важливий вузловий пункт — станцію Бахмач. Далеко серйозніше стояла справа на Правобережжі, де з фронту насували збольшевичені дивізії й корпуси. Але врятував ситуацію ген. П. Скоропадський з своїм українським корпусом. Ще влітку ген. Скоропадський дістав припоручення від ген. Корнілова (тодішнього головнокомандуючого південно-західнім фронтом) українізувати 34-й корпус, розташований тоді в Галичині. Протягом чотирьох місяців ішла українізація корпусу, себто з нього виключались вояки неукраїнці, а натомість вливано українські контиґенти. З корпусу виробилась значна військова сила, дуже добре організована й дисциплінована, а до того перейнята національно-українським духом*. Одначе цьому корпусові в Києві не довіряли, спеціяльно генералові Скоропадському, підозріваючи його в якихсь честолюбних замислах. Та проте в рішаючий момент цей корпус, що мав в собі біля 60.000 людей, врятував і Київ, і цілу Україну від навали большевицьких корпусів, що мов та лявіна, покотились з фронту на Україну і вже пройшли потоптом, усе руйнуючи на своїй дорозі, частину Поділля. Ген. Скоропадський замість іти на фронт, як йому наказував «главковерх» Криленко, повернув з Меджибожа на схід, заняв своїм корпусом лінії залізниць Жмеринка — Козятин, Шепетівка — Козятин і Христинівка — Вапнярка й відбив та роззброїв большевицькі корпуси та пустив їх на Московщину кружним шляхом через Калінковичі.

Однієї ночі, в другій половині листопада, будять мене,

* Про це див. дуже цікаві «Уривки зі „Споминів" Гетьмана Павла Скоропадського» (І-й Український Корпус), друковані в IV-ій книжці збірника «Хліборобська Україна», Відень, 1922-1923.

кажуть, що мене викликає до прямого дроту на телеграф генеральний секретар Петлюра з Києва. Я швиденько вдягнувсь і побіг на другий кінець міста до телеграфної контори. Шофера, щоб відвіз мене автом, десь не змогли зразу розшукати. Поки я дійшов, поки сполучили мене з Києвом, була вже зовсім глуха ніч, десь біля 2-ої години. Нарешті озивається Петлюра й каже: «сьогодні генерал Скоропадський заняв 34-им корпусом ст. Жмеринка й Козятин і роззброїв 2-й ґвардійський корпус, що наступав на Київ». Я у відповідь йому посилаю радісне «слава!», але далі чую вже гірші відомості: з півночі, від Гомеля вирушило кілька большевицьких ешельонів на Бахмач, отже наказує мені Петлюра: «їдьте негайно в казарми українського батальйону, будіть його по «тривозі» (аляр́м) і негайно висилайте на Бахмач!» З Києва не могли вислати нічого.

Поки йшла розмова, я почув за вікном шум мого авта: шофера знайшли, і оце він прибув. Тоді я швиденько поїхав на «Казарменний Участок» за місто, вчинив тривогу, побудив там усіх і передав наказ із Києва. Але чим вирядити батальйон? З Чернігова до станції Крути йде вузьколінійна залізниця на 75 верст, там треба пересідати на широку колію, звідси 40 верст до Бахмача. Почали телефонувати на ст. Чернігів (а вона 5 верст від міста, за Десною) — нема вагонів! Тільки вже на другий день в обід змогли вислати коло 400 людей. Вони пробули в експедиції три дні. Сидячи в поїзді проїхали до ст. Макошин на Десні. Большевицькі ешельони, почувши, що їдуть українці, відступили назад. Наші постояли на місці. Коли з сусідньої станції телефонують: большевицький ешельон вирушив на вас. Українці подаються на одну станцію назад і зупиняються. Звідси телеграфують вперед, що виступають, — тоді подаються большевики. От так обидві сторони потанцювали кадріль три дні: вороги не зближалися між собою ближче як на переїзд між двома станціями. Перші подались большевики: вони відступили назад до Гомеля. Тоді українці вернулись до Чернігова. Вони оповідали, що населення зустрічало їх дуже гарно, годувало, а натомість виявляло такий страх перед большевиками, що селяни в Макошині покидали були свої хати й тікали, коли довідались, що «свої» відступають і що скоро прийдуть большевики. Це було при-

ємно, але гірше було, що до Чернігова повернулось з 400 лиш 146 вояків, решта розійшлась по домівках, це ж усе були місцеві люди, чернігівці . . .

Чернігів властиво був безборонний. Не знаю, чому большевики не пішли зразу з Гомеля просто по шосе, це яких 100 кілометрів; мабуть, і в них військова справа на той час була не краща від нашої: вони могли захопити Чернігів на цілий місяць раніше, ніж це сталось. Київ же допомогти нічим нам не міг, бо сам немав нічого.

«Перший Український Корпус», що ним командував ген. Скоропадський, уявляв з своїми ще слухняними й дисциплінованими 60.000 людей прекрасне ядро майбутньої української армії; властиво це вже була готова армія, як на маштаб українсько-большевицької війни. Але її в колах Центральної Ради боялись не менше, як большевиків, боялись, що спираючись на неї, ген. Скоропадський зробить переворот і створить якийсь інший уряд, правіший, ніж Генеральний Секретаріят Центральної Ради. Коли я скоро після нічної розмови прибув до Києва і спитав там в розмові Шинкаря, чому не використовують Скоропадського з його корпусом, то Шинкар мені відповів: «боїмось, що він схоче стати гетьманом!» Це саме я чув і від інших, в тім числі, здається, і від Петлюри. Отже замість того, щоб використати український корпус, постаралися швидше його розкласти й знищити: надсилали аґітаторів, не давали теплої одежі й примушували вояків два місяці, вже зимою, жити в непалених вагонах, не присилали ні кожухів, ні теплих чобіт, хоч склади в Києві були повні того добра, одним словом, довели людей до того, що вони почали розбігатись, бунтувати, й в кінці 1917 року корпусу фактично вже не було. Спеціяльно над таким його знищенням потрудився, як мені переказували, Микола Порш, що замінив собою з початком грудня Петлюру на посаді секретаря військових справ.

Так само було змарновано, недоцінено й невикористано для оборони молодої української держави й другу військову силу, що до того ще уявляла з себе самооборону самого населення — це т. зв. «Українське Вільне Козацтво». Досі про нього мало писали й не вияснили характер цього дуже цікавого національного руху серед українських народніх мас. Я знаю тільки спомини Юртика, друковані в «Літературно-Науковім Вістнику», та ще нарис якогось «Бантиша-Каменського» (теж іще псевдонім!), друкований в претенсійному, але мізерному з усякого погляду виданні «Український Козак», що виходить у Мюнхені: цей нарис настільки фантастичний, що не знаєш, де тут кінчиться «Dichtung», і де починається «Wahrheit» і навпаки. Одначе з устних оповідань людей, які в свій час стояли ближче до цього руху, я приходжу до висновку, що це був в своїй основі здоровий рух селянських власницьких кіл, котрі організацією самооборони хотіли зберегти спокій, лад і свою власність. Цьому рухові надано національно-історичний характер, що було цілком слушно; він почався в Звенигородському повіті й дуже скоро перекинувся на інші повіти Київщини, а потім на Полтавщину й Херсонщину. Це був рух і організація, що дуже нагадували собою галицькі «Січі». Та, на жаль, не знайшлось добрих і відповідних організаторів та провідників цього руху, а натомість пристало до нього на провідні ролі чимало людей авантюристичної вдачі. Знов же таки Центральна Рада та її кола не тільки не піддержали цього руху, не використали його в інтересах скріплення молодої нашої держави, але навпаки — поставились до нього вороже, старались його стримати. Вже одне те, що на з'їзді представників Вільного Козацтва в Чигирині було обрано почесним отаманом козацтва ген. П. Скоропадського, накладало на нього в очах Центральної Ради таку ж саму тінь «контрреволюційности», як і на Перший Український Корпус. З свого погляду Центральна Рада мала рацію: видаючи універсал про скасування власности на землю, не могла вона прихильно ставитись до людей, що хотіли боронити право власности на свою землю, з якої вони жили, яку вони обробляли й якою вони понад усе дорожили. Центральна Рада думала будувати Українську Народню Республіку не на тих, хто мав що тратити, а на тих, хто не мав нічого до страчення. В тому й була її фатальна помилка, яка на ній же незабаром і помстилася.

V

Анархія поширюється на Чернігівщину. Вибори Всеросійських Установчих Зборів. Під загрозою большевицької навали. Я покидаю Чернігів.

Я вище вже зазначував, що приблизно до кінця жовтня по Чернігівщині було тихо. Коли й траплялись випадки погрому винокурень чи якихсь непорозумінь на аґрарному ґрунті, то це були відокремлені, льокальні явища, з якими ще сяк-так можна було боротись. З кінця жовтня становище різко погіршало. Одна за другою почали горіти винокурні, цукроварні, поміщицькі економії, хутори, грабуватись державне і приватне майно, і за яких два-три тижні губернії не можна було пізнати. Що за причини такої наглої зміни? Я вже казав вище, що в цей час масово почали вертатись з фронту солдати, самовільно й демобілізовані; розаґітовані й вкрай деморалізовані, вони несли з собою грабіжницькі гасла, що тоді умисне скрізь ширились большевиками (котрі поклали собі принципом «destruo et aedificabo») і які вкладались в формулу: «грабуй награбоване!» Ці гасла впали вже на підготовлений ґрунт, бо ціле літо й осінь різні аґітатори тільки те й робили, що проповідували, що всяка більша земельна власність і більший достаток є річ «награбована» і так або інакше має перейти до рук «трудящих» людей. Певна річ, що на таке легке збагачення чужим коштом ласились насамперед не бідніші й не трудящі селяни, а різні лодирі й глитаї; це був встановлений факт, що на всякі погроми економій являлась не сама лишень голота, але й заможні господарі, котрі більше й вивозили награбованого добра, бо мали більше коней і возів. В кожному повітовому місті а то й містечку засідав «Совѣтъ рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ», котрий своєю проповіддю соціялізації й комунізації доливав масла в огонь. Певну ролю відіграв і 3-й Універсал Центральної Ради, що оповіщав скасування права власности на «землі поміщицькі та інших нетрудових хазяйств» і «передачу їх трудовому народу без викупу» і цим, так би мовити, леґалізував і санкціонував практичне переведення в життя того, про що перед тим толкували аґітатори. Правда, скоро самі творці універсалу, побачивши, як то виглядає на практиці «скасування права власности» і «передача без викупу», схаменулись і видали «Пояснення», де застерігали проти, «самовільних захватів землі й іншої власности, рубання лісів і такого іншого», а в додаток до «Пояснення» видали ще й обіжник, в котрому з'ясовувалося, що «земельних власників, які мають землю в межах трудового господарства, приміром, менш ніж 50 десятин, Універсал не торкається; така трудова власність Універсалом не касується по давньому». Та ці пояснення були вже гірчицею по обіді. Всі елементи населення в краю, які так радісно вітали проголошення Української Народньої Республіки, як правової держави, що несе лад і оборону мирної праці, тепер від неї відвернулись. Знов же, як справедливо зауважує історик і апологет ес-ерівського напрямку П. Христюк, — «всі ці пояснення до Універсалу, всі неясності й хитання в соціяльно-економічній програмі Центральної Ради було вміло використано російською соціял-демократичною партією (большевиків) для підірвання авторитету Центральної Ради в робітничих та селянських масах»*. Цілком справедливо: хто сказав А, мусить сказати Б; хто проголошує принцип скасування власности й «передачу без викупу» чужої землі чи майна, той не повинен хитатись і зволікати з практичним здійсненням цього принципу. Большевики так і робили: вони просто казали: грабуй награбоване, і це було кожному зрозуміло; вони не крутили й не мудрували, що господарство в 49 десятин «трудове», а в 51 десятину вже «нетрудове», не виступали проти «самовільних захватів землі» і т. д., а виразно й ясно проповідували практику, яка не розходилася з теорією. Натурально, що «симпатії народніх мас» відвернулись від Центральної Ради і перенеслись на большевиків, і ці маси й пальцем не кивнули, коли настав для Центральної Ради судний день в половині січня 1918 року.

З початку по Чернігівщині запалали винокурні і горілчані склади, немов хтось подав до того гасло. Це скрізь робилось по одному трафарету. Збиралася купка людей й починала громити державний горілчаний склад. Подекуди його боронила міліція чи наймана варта. Часами сама варта не встоювала перед спокусою напитись досхочу горілки** і прилучалась до

* Українська Революція, т. II, 1921, стор. 59.

** В старій Росії, як звісно, була горілчана державна монополія. Всі приватні винокурні працювали тільки для держави, яка забирала спирт,

громил. Розбивши браму і замки, громили кидались до горілки, слідом за ними збігалися усі п'яниці і просто люди охочі покоштувати горілки, що вже четвертий рік була забороненим овочем і починалось загальне п'янство, котре раз-у-раз кінчалось десятками жертв: хтось з п'яниць запалить сірника й упустить в спирт: страшенний вибух, пожежа і десятки людей паляться живими. Чи саме від цієї причини, чи від якої іншої, але погроми горілчаних складів кінчались незмінно одним і тим самим: загином десятків людей (в с. Чемері згоріло 40 душ), пожежою, від якої спалювались часом і сусідні хати, а іноді ще й погромом крамниць або сусідньої панської економії. Тому то існування горілчаного складу завжди було якимсь дамокловим мечем для міста чи містечка, де він стояв: воно вічно перебувало під загрозою погрому, який починався з розбиття горілчаного складу. По деяких місцях пробувано потихеньку знищити горілку, вилляти кудись до річки, до ставу, до спеціяльно викопаних ям. Іноді це й удавалося, а іноді чутка, що «нищать горілку» ставала гаслом для нападу й погрому. Зачувши, що нищиться таке добро, такий дорогоцінний Божий дар, любителі випити кидались з відвагою розпуки на склад, добували його і — починалась звичайна картина огидного масового п'янства.

Особливі страхи і клопоти з горілкою мав Чернігів. Тут в самім місті стояв величезний державний склад, де переховувалось кілька тисяч відер горілки, розлитої в дрібні пляшечки («шкалики»). Цей склад тепер зробився джерелом великих мук і тривог міської Думи. Так, як раніше сподівались кожного дня, що збунтується запасовий полк і почне громити місто, так тепер боялися, що громили розіб'ють горілчаний склад, юрба уп'ється і кинеться громити місто. Кілька разів робилися наради, як би знищити прокляте багатство, але як не міркували, нічого не могли придумати. Справа в тому, що обраховано було, що як би почати розбивати дрібні пляшки й виливати горілку десь на землю, до якихось ям абощо, то це візьме цілий тиждень роботи, яку ледви чи вдасться вдержати в секреті від населення. Знов же, коли випустити горілку просто в Стрижень, котрий як раз і протікав біля складу, то вода обернеться теж в горілку, люди почують по запаху, яка дорогоцінна річ пливе по мілкому й каламутному Стриженю, кинуться черпати жбанами й коряками, повпиваються, роздратуються, і результат буде той, що кинуться громити склад... Отже нічого іншого не придумали, як старанно охороняти склад збройною силою. На сторожі стояла побільшена варта від українського батальйону, а на воротях стояли два кулемети. Горілчаний склад виглядав мов якась фортеця.

Начальник акцизної округи Я. П. Забіла запропонував був дуже легкий вихід з трагічного становища: пустити горілку в продаж. Її б швиденько розкупили, держава мала б гроші, а добрі люди — що випити на святах (наближалося Різдво). Але як тільки він натякнув на такий проєкт на спільному засіданні Думи, земської управи й Губерніяльного Виконавчого Комітету, проти нього счинилась ціла буря. Гістеричний меншовик зарепетував проти «споювання народу» і почав кидати на бідного Забілу такі страшні обвинувачення в контрреволюційности, що той замовк і вже ні пари з уст. А тимчасом проєкт був дуже раціональний, і коли я перед самим Різдвом здійснив його просто своєю владою, нікого не питаючи, то горілку розкуплено миттю в два дні і ніякого погрому не було. Тепер, коли згадуєш про цю мороку з горілкою, то робиться трохи смішно, але тоді нам було не до сміху.

Щодня і щоночі до нас надсилались до комісаріяту розпачливі телеграми про погроми, розбишацтва, підпали. Що було робити? Весь цей клопіт лягав головно на бідного Ганжу, що взяв на себе завідування міліцією й «аґрарними непорозуміннями». Охороняти, боронити від погрому властиво було нічим. Міліція була нічого не варта. Спробували було посилати вояків з Українського батальйону, але вони їздили в такі експедиції неохоче, вимагали спеціяльної платні, а головне — під час кожного виїзду з Чернігова кілька душ зникало і не верталось. Та й самий батальйон почав потроху деморалізуватись під впливом загальної пошести: дисципліна падала, старшина не уміла піддержати первісний бадьорий настрій в батальйоні, і видно було, що його дні, як боєвої сили, вже пораховані. Один час доля нам ніби всміхнулась. На терито-

переробляла його на горілку й тримала її по великих складах, звідки розвожено її по крамницях. На початку війни 1914 р. раптом припинено продаж горілки, і величезні запаси її, вже розлитої по пляшках, зберігались на складах.

рію Чернігівщини прибув з Києва кирасирський полк, добре ще дисциплінований, в комплекті. Ми розташували всі 6 його ескадронів по різних важливіших пунктах губернії, щоб він ніс охорону та щоб його кирасирів можна було висилати на втихомирення погромів. Якийсь час кирасири це й виконували. Але виявилось, що це той самий полк, що стріляв літом в українських козаків-богданівців. Центральна Рада почала домагатись негайного його видалення з української території. Спочатку ми пробували його вдержати, просто як найману збройну силу, оплачуючи солдатам їх охоронну службу. Але незабаром самі кирасири почали большевичитись; офіцери десь позникали, полком командував уже якийсь вахмайстер; вкінці вони рішили йти додому, десь в Новгородську губернію. Довелось добувати їм вагони. Вогневу зброю й коней вони частиною передали полковникові Костенкові, частину забрали з собою. Вахмайстер явився до мене прощатись, подякував за поміч щодо виїзду і заявив, стискаючи мені руку, що «мы много вами, товарищъ-комисаръ, довольны!» І слава Богу! Я теж був задоволений, що вони забираються.

На початку грудня в губернії запанувала повна анархія. Ще по інерції приходили до нас з повітів телеграми, по інерції ми їм відповідали, але цим усе й обмежувалось. Комісари покидали свої посади, в північних повітах владу захопили вже «совдепи», з півночі й зі сходу наскакували большевицькі банди, — бо нічим іншим, як банди, їхні тодішні війська не були. Я вже скоро по жовтневім перевороті, коли з'ясувались його наслідки, побачив, що нічого вдіяти не можу, і що залишатись мені в Чернігові комісаром нема ніякої рації: вплинути на якісь зміни в політиці Центральної Ради, сидячи в Чернігові, я не можу, а знов же і тут на місці не можу нічого вдіювати й мушу покірно плисти за водою, — куди вона мене принесе. І вже тоді я рішив покинути Чернігів та вернутись до Києва, щоб тут, як член Центральної Ради й партії ес-ефів, узяти участь в політичнім житті, по змозі стараючись впливати на напрям українського уряду, щоб відхиляти його від тої згубної стежки, на яку він став. Мої тодішні партійні товариші, чернігівські ес-ефи, погодилися з моїм наміром, але виникло питання, де взяти мені наступника. І от рішили запросити Л. Д. Шрамченка (родом з чернігівської дворянсько-поміщицької родини), свідомого українця й колишнього співробітника чернігівського земства. Але він служив тепер аж у Тифлісі, разом з Ф. А. Лизогубом (майбутнім українським прем'єром), і листуватися з ним було дуже тяжко. Тому то я мусів залишитися на місці і просидів тут аж до 24 грудня 1917 року. В Києві ж ставились до питання про заміщення посади чернігівського губерніяльного комісара цілком байдуже, як і взагалі до справ на провінції.

Тим часом наступав термін виборів до Всеросійських Установчих Зборів. Універсал Центральної Ради, проголошуючи 7 листопада Українську Народню Республіку, заявляв, що Україна «не відділяється від Республіки Російської» і що вона має «помогти всій Росії, щоб вся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів». Отже Україна мала вибирати своїх представників до Всеросійських Установчих Зборів. У Чернігові працювала особлива комісія під головуванням покійного В. Л. Модзалевського, яка підготовляла й переводила вибори.

По Чернігівщині виставлено було аж 16 виборчих списків. Головними були списки російських і українських ес-ерів, большевиків, меншовиків і т. д. На чолі списку російських ес-ерів стояло ім'я «бабушки російської революції» К. Брешко-Брешковської (вона родом з північної частини Чернігівщини), другим — мого колеґи П. Савича. Українські ес-ери повиставляли імена своїх лідерів-киян. Большевики — своїх проводирів, починаючи з Л. П'ятакова, але у більшості їхніх кандидатів при означенні місця постійного побуту стояло: Москва, Владимир, Тула, — це все були немісцеві люди. Наші ес-ефи теж рішили виставити свій окремий список вкупі з «народніми соціялістами». Властиво наперед можна було бачити, що при тодішних настроях і способах та методах аґітації, специфічно демагогічних, багато голосів не зберем, але нас дуже умовляв А. Д. Марґолін, що приїхав до Чернігова й предложив блюк ес-ефів з народніми соціялістами. Він відбув кілька передвиборчих подорожей по Чернігівщині, аґітуючи за список блюку. У тому блюку першим стояло ім'я Іллі Шрага, другим Тихона Осадчого, третім А. Марґоліна, четвертим — моє. Наш список зібрав 478 голосів, смішно мізерне число. Переможцями були українські ес-ери з «Селянською Спілкою», — вони зібрали

сотні тисяч голосів (друга справа — як ці голоси збирались і якими способами велася аґітація, про це може колись признаються самі ес-ери); другим пройшов список російських ес-ерів, що зібрав поважне число голосів в північних, мішаних повітах Чернігівщини. Третє місце по числу голосів мали большевики. Все це, одначе, мало тільки теоретичне значення, бо, як звісно, большевики розігнали Установчі Збори.

З половини грудня становище в Чернігові зробилося дуже небезпечним: большевики загрожували зі сходу і з півночі; сил для оборони не було ніяких. Український батальйон таяв щодня як сніг, та на нього неможна було ніяк покластися. Я згадував, що зараз по проголошенню Української Народньої Республіки від батальйону почали присилати мені варту. Перші тижні варта ця справді вартувала і вдень і вночі. Я старався, як міг, улегшити їй службу: для тих, що не стояли з рушницями на посту, було положено матраци в почекальні, щоб вони могли відпочити, усім давали чай і по пачці папіросів, які я купував на свій кошт. Але незабаром в місті настала цукрова криза, і я вже ледви міг добути цукор для себе, а не то що для семи вояків щодня (стільки людей складало варту). Але мої вартові знати нічого не хотіли й вимагали до чаю цукру, сварились, галасували. Скінчилось тим, що однієї ночі вартові вкрали чоботи у старенького швайцара в домі. Довелося просити, щоб варти більше не висилали. Кілька разів я діставав телефонограму, що на Чернігів наступає або з Гомеля або з Городні якийсь большевицький відділ, але потім, одначе, цей відділ зупинився чи відступав. Жити при таких умовах ставало дедалі, то все тяжче. Нарешті, вранці 24 грудня я дістав повідомлення, що з Городні наступає відділ з кількома кулеметами й двома гарматами, що він уже заняв Седнев і йде просто на Чернігів. Чи мені залишитись, чи ні? На хвилинку промайнула думка — залишитись, і хай буде, що буде! Але в ім'я чого гинути? Я вже з місяць тому заявив, що покидаю комісарство, а дні три-чотири тому навіть передав Р. Ганжі усі справи, залишившись поки що на всякий випадок, — може приїде Л. Шрамченко, якого все сподівались, та щоб особисто переказати йому, яку сумну спадщину він перебирає. Отже я рішив виїхати до Києва. Попрощався з ближчими службовцями — офіціяльні прощальні візити я вже поробив перед тим

— сів в авто і надвечір, саме на кутю прибув до Києва. На другий день ранком у Чернігові були большевики. Як мені потім переказували, шукали мене й заарештували помилково замість мене Адаменка, члена земельної управи, але коли виявилось, що то не я, випустили. Взагалі цим разом большевики не вчинили ніякої різанини в Чернігові; казали що Соня Соколовська, яка стала на чолі чернігівського «совдепа», рішуче виступила проти убивств і мордування, навіть оповідали, що вона врятувала щось коло сотні офіцерів, яких большевики знайшли в Чернігові і хотіли всіх вирізати. Чи так воно дійсно було, я не міг перевірити, але по тому враженню, яке робила на мене «товаришка Соня», можна справді припустити, що вона противилась би всяким звірствам: вона робила враження зовсім культурної й добре вихованої панночки делікатної вдачі. Коли вона рятувала сотні неповинних людей від загину, то честь їй!

VI

Сумна зустріч нового року. Большевицьке повстання і боротьба за Київ. Українська столиця під вогнем московсько-большевицьких гармат.

В Києві життя назверх текло зовсім нормально і звістка, що небезпека вже так близько, не робила особливого враження. Всі на щось надіялись. В українських політичних колах перебували під враженням відбутого в половині грудня з'їзду «Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів», де большевики знайшли дуже незначне число прихильників, і промови їхніх ватажків — Затонського і Шахрая — не мали ніякого успіху. Тоді большевики переїхали до Харкова, захопили його в свої руки, проголосили тут 26 грудня «радянську владу на Україні» і вибрали «Центральний Виконавчий Комітет України» (так звана «Цікука»). Тепер уже московські большевики, дійсні аранжери цілої справи, могли говорити, що то не Москва воює з Україною, а радянська Україна з своїм центром у Харкові бореться проти буржуазної України з її Центральною Радою в Києві. Так в дійсності вони і представляли справу.

Тим часом міжнароднє становище складалося для молодої Української Народньої Республіки дуже сприятливо. Держави

Антанти давно вже махнули рукою на збольшевичену Росію і перенесли свої погляди на молоду Україну, сподіваючись, що вона, коли не продовжуватиме зачіпної боротьби з центральними державами, то принаймні держатиме фронт і цим в'язатиме значну частину австро-німецьких військ. Аґенти Антанти пильно стежили за тим, що діється в Києві, і коли наступив розрив між Україною й Росією (після звісного ультиматуму Ради Московських Народніх Комісарів), то Франція й Англія поспішили з офіціяльним визнанням Української Народньої Республіки: 5 грудня голові Генерального Секретаріяту В. Винниченкові представився генерал Табуї, яко «Комісар Французької Республіки при Уряді Української Республіки» і заявив, що рахуючи від сьогодні, Франція увійшла в офіціяльні зносини з Україною», а слідом за ним появився і Піктон Багге, «представник Великобританії на Україні» з заявою, що його телеграфічною дорогою призначено з Лондону представляти правительство Англії на Україні. Таку саму заяву мав скласти генерал Коанда в імені румунського правительства. Але кабінет Винниченка не міг вести ніякої активної політики в міжнародніх відносинах, раз тому, що був зв'язаний політикою Центральної ради з її стремлінням конкурувати з большевиками на полі соціяльного максималізму й демагогії, а подруге, тому, що не спирався вже ні на яку реальну силу, крім кількох сумнівної вірности полків, що носили голосні ймена «полку імени Дорошенка», «полку імени Сагайдачного» і т. п., але властиво уявляли собою охочі дружини, скупчені біля своїх отаманів. Тому даремні були всі зусилля генерального секретаря закордонних справ О. Я. Шульгина зробити Україну чинником міжнароднього значення й використати сприятливу політичну ситуацію. Коли стало зовсім погано, кинулись заключати мир з Центральними державами, але при таких обставинах, коли ті могли вільно диктувати умови, і ціною розриву з Антантою.

Новий 1918-й рік наступав при дуже сумних ауспіціях. Чернігів, Полтава, Харків, Катеринослав були вже в руках большевиків. На місці кувалась зрада з боку крайніх лівих українських груп і підготовлялося повстання в Києві. В залі Українського Клюбу в Києві зійшлась під новий рік громадка української інтеліґенції, щоб вкупі зустрічати новий рік.

Прийшов голова Ради Народніх Міністрів (так нарешті переіменовано генеральних секретарів) В. Винниченко, міністер пошти М. Шаповал і ще дехто. Зібралася переважно стара інтеліґенція, «домартовської» доби. Настрій був у всіх невеселий. Посідали за стіл. Вибила дванадцята година. Всі почали просити, щоб Винниченко сказав слово — традиційний новорічний тост. Він відмовлявся. Нарешті дами упросили його. «Що я вам скажу? почав Винниченко. Хіба те, що йде варвар з півночі і грозить знести і змести з лиця землі всі наші здобутки, зруйнувати нашу культуру, знівечити все, чим ми дорожимо й над чим працювали!» Ціла промова була овіяна глибоким смутком і песимізмом. В такому ж дусі говорив по ньому й другий міністер — М. Шаповал, що вітав наступаючий новий рік слóвами «morituri te salutant!» Промови представників влади не сприяли заспокоєнню, і на другий день весь український Київ знав, що говорилось учора міністрами на бенкеті. Але дійсність цілком оправдувала навіть найбільший песимізм.

В Центральній Раді готувалась змова, — «висадити її з середини». До цієї змови пристали, крім большевиків ще ліві ес-ери, ес-деки «незалежники». Історик української революції зберіг для вдячних нащадків імена цих шановних патріотів: Полозов, Любченко, Єланський, Михайличенко, Шумський, С. Бачинський і Сєверцов-Одоєвський*. Цей останній прибув з Харкова і зайняв впливове місце в ес-ерівській фракції в Центральній Раді. Я бачив його на засіданнях: молодий чоловік з русявою борідкою, офіцерського вигляду, говорив поросійськи. Кілька разів подавав заяви в імені цілої фракції. Ці панове утворили плян «насильного скинення Центральної Ради й оголошення радянської влади», як оповідає згаданий історик. Але плян не вдався: ініціятори були заарештовані в приміщенні самої Центральної Ради на засіданні ес-ерівської фракції з наказу коменданта м. Києва Ковенка.

Цікава фігура був цей Ковенко. Інженер з фаху і дуже талановитий винахідник, він уявляв з себе типового представника революційної доби, в якому особиста відвага й рішучість змішувались з певним авантюризмом і неперебірчивістю в засобах. Такі люди часом бувають дуже цінні, коли їх поста-

* П. Христюк, Українська революція, т. II, Відень 1921, стор. 124.

вити в рамки добре зорганізованого й дисциплінованого громадянства, але можуть наробити й великої шкоди — в атмосфері самовільства й недостачі правних норм. Ковенко виплив на поверхню життя десь уже при кінці 1917 року. Як комендант м. Києва виявив велику рішучість в боротьбі з большевиками. Він зважився на такий вчинок, на який мало хто пішов би з тогочасних офіціяльних провідників українського життя — арештував з власної ініціятиви членів парляменту в самім будинку парляменту. Але своїм вчинком він вирятував ситуацію. Старий Грушевський аж бороду на собі рвав від такого порушення конституційно-парляментських звичаїв, але діло було зроблене, й повороту назад не було.

Вже в кінці грудня українське правительство розпочало переговори з Центральними Державами в Бересті в справі миру, давши випередити себе правительству большевицької Москви. Щоб вести переговори як цілком самостійна держава, 9 січня 1918 р. було оголошено IV-й Універсал Центральної Ради, який оповіщав, що «однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». Слідом за тим наступила кабінетська криза, і на зміну кабінету Винниченка настав кабінет ес-ерівський (в ньому були тільки два ес-деки: Д. Антонович — морський міністер*, і М. Ткаченко — судівництва) під проводом Всеволода Голубовича, одної з найфатальніших фігур на українському політичному горизонті за всі роки від початку революції. В'ялий, флегматичний, ніякий державний муж і не промовець, — як він міг виплисти на поверхню життя, — це загадка, яку можна пояснити хіба тільки тим, що в часі революції бувають усякі несподіванки. Його ганебне поводження в двох політичних процесах (один зробили йому закликані ним німці, а другий — большевики, до яких він «ідейно» прилучився) заслужило йому більший розголос, ніж його політична діяльність. Злі язики говорили, що М. С. Грушевський, котрий завжди любив мати покірних і слухняних помічників в усякому ділі, навмисне підшукав собі такого «прем'єра», щоб в усьому слухався його і служив ляльокою,

* Його не було в Києві, і він фактично не брав участи в роботі кабінету.

яку завжди можна сіпнути за ниточку, щоб вона повернулась сюди або туди. Одним з перших кроків діяльности кабінету Голубовича була ухвала приступити до організації рад робітничих і селянських депутатів, як органів влади на місцях*. Але ця ухвала повисла в повітрі, бо вже в Києві вибухло большевицьке повстання і всі існуючі на Україні «ради» вірою й правдою помагали большевикам проти Центральної Ради й її уряду.

Вночі з 14 на 15 січня мене збудив дзвінок телефону. Схоплююсь, підходжу, питаю — хто такий? Відповідь — комендант міста Києва Ковенко. — «Чим можу служити?» — «Така річ, пане комісаре: нам потрібен ваш автомобіль, реквізуємо, але пізніше, коли ви довідаєтесь, задля чого беремо вашу машину, самі будете дякувати». Мені не залишалось нічого іншого, як апробувати цю ґалянтну реквізицію. До «реквізицій» мого нещасливого авта аґентами української влади я вже звик: тільки-що приїду, бувало, з Чернігова — налітає якийсь полковник Капкан, чи який інший «отаман» і реквізує моє авто. Іду до Петлюри, до Порша, скаржусь на беззаконне пограбування авта, без якого я не можу виконувати своїх обов'язків, — удавалось відбити назад. І саме за тиждень перед нічною розмовою Ковенка, забрано було таким же способом моє авто, але допоміг повернути товариш військового міністра Жуковський, заявивши, що не можна самовільно забирати у високого урядовця Української Народньої Республіки (я був визнаний на своїм уряді галицько-буковинського комісара й українським правительством) авто, потрібне йому для службових роз'їздів. Отже вчинок Ковенка мало мене здивував, і я на другий день ранком побрив уже пішки до міністерства військових справ (воно містилося в будинку колеґії Павла Ґалаґана на Фундуклеївській вулиці), де мав якісь справи. Парадний вхід було зачинено і на ньому висіла оповістка, що сьогодні в міністерстві занять нема. Я пройшов через браму й двір і побачив, що співробітники міністерства, урядовці, писарі, чогось озброюються й кудись вирушають. Всі якось похмурі, неохоче відповідають. Тільки я й довідався, що на Печерську якісь заворушення. Я пішов до будинку Центральної Ради, і там уже мені

* П. Христюк, Українська революція, т. II, Відень 1921, стор. 126.

розповіли, що сталося: вночі вибухло большевицьке повстання на Печерську, серед робітників арсеналу. Ніхто їх не втримував і як би не «Вільне Козацтво», яке незадовго перед тим організував у Києві Ковенко (переважно з робітничої та шкільної молоді), то большевики захопили б ціле місто*. Кількасот «вільних козаків» сміливо кинулись на повстанців і обложили їх в арсеналі. Так і на цей раз Ковенко врятував ситуацію. Справді, він мав рацію забрати авто, бо воно було дійсно йому потрібне.

Почались бої на вулицях Києва. З обох боків вступали в бій нові сили. Вільних козаків піддержали добровольці, згодом прибула частина галицьких Січових Стрільців, котрі блискуче побили большевиків на Щекавиці, коли вибухло повстання і на Подолі. Підійшли й деякі невеликі відділи з-поза Києва. Всі полки з гетьманськими іменами, всі ті «Сагайдачники», «Дорошенківці», «Хмельничани» і т. д. — оповістили свій «невтралітет». Але прибували сили й до большевиків: повстання вибухало в ріжних частинах великого міста — на Подолі, на Демієвці, і скрізь треба було кидати й без того невеликі українські сили, щоб не дати повстанцям сполучитись до купи. Цілий тиждень ішли завзяті бої; кулі й шрапнелі літали по вулицях і скосили чимало жертв з-поміж населення. Українці почали перемагати; прийшли їм на поміч свіжі, повернувся Петлюра з своїм відділом, який сформувався з добровольців і який мав боронити вузлову станцію Гребінку, щоб не допустити большевиків з Полтави. Але большевики, кажуть, перехитрили Петлюру й обійшли Гребінку пішки й всетаки посунули на Київ. Головні сили большевиків насували по Курсько-Київській залізниці, від Бахмачу. Треба було вислати їм якийсь відділ на відсіч. Не знайшли нічого іншого, як на швидку руку формований «студентський курінь»: кілька сот студентської і гімназійної молоді, що з них мало хто перед тим і рушницю тримав у руках. Молодь виступила з героїчним завзяттям,

* Такий авторитетний свідок подій, як В. Винниченко, каже про ці часи, що «Український Уряд не міг покластися ні на одну з тих частин, що стояли в Києві, й навіть для власної охорони не мав вірної частини. Часто бувало, що при Генеральному Секретаріяті на варті стояли частини з большевицьким настроєм. Коли б вони мали більше ініціятиви, то любого вечора могли б арештувати весь Уряд, вивести його в поле й розстріляти» (Відродження нації, т. II, Відень 1920, стор. 216).

зустріла ворогів коло ст. Крути, була переможена подавляючою масою большевиків і в більшості звірськи ними замордована. Шлях на Київ був відкритий.

20 січня большевики з двох боків підступили до Києва: з-за Дніпра почала обстрілювати місто їхня важка артилерія, а через міст прорвався їх бронепотяг, а потім іще другий, і почали стріляти з другого боку, від товарової станції. Настали для багатостраждального Києва страшні дні. Большевики били без усякої особливої цілі, просто по місту. На вулицях почали розриватись ґранати, розбивали будинки, вбивали й калічили людей. В той же час з подвійною силою вибухли бої в місті з повстанцями, а робітники оголосили страйк, припинили роботу водотягу й електричної станції. Місто опинилось без води і в темряві. Кілька тисяч українців (казали, що всього з нашого боку билось коло 6000 людей), знемагаючи від знесилення геройськи обороняли Київ. І дивно було бачити в той же час на вулицях міста тисячі людей у військовій уніформі, що не приймали участі в боротьбі: це були ті українські вояки, що тримали «невтралітет» або ті офіцери кол. російської армії, котрих правительство Центральної Ради не тільки не зуміло використати, але зробило з свого боку все, щоб їх відштовхнути і роздратувати: не далі, як за тиждень до вибуху большевицького повстання воно видало наказ, щоб усі офіцери (а їх набралось би понад десять тисяч) неукраїнської народности в триденний термін залишили Київ. Цей наказ, практично під той час нездійснимий, дуже роздратував тисячі офіцерів, і вони тепер байдуже дивились на боротьбу українців з большевиками, може котрий ще й злорадствував. Але їм, як побачимо, прийшлось гірко розчаруватись, коли большевики опанували містом та справили їм криваву баню!

Центральна Рада відбувала свої засідання серед найстрашнішої канонади. Часами не можна було вийти з головних дверей: большевицькі гармати намацали будинок Педагогічного Музею й били по ньому та по ближчому районі. Доводилось пробиратись двором і бічними вулицями. Большевицький панцерний поїзд вибрав собі ціллю шостиповерховий будинок проф. М. Грушевського, що стояв мов башта на високому горбі і почав бити по ньому, поки той не загорівся і не впав у руїнах. Над цілим містом вздовж і впоперек літали ґранати

і кілька сот людей впало їх жертвами. З часів Батия і Менґлі Ґерая не зазнав Київ такого страху. Оборонці Києва побачили, що вдержатись у місті, не наражаючи його на повну руїну, далі не можна. 25 січня вночі українські частини почали покидати Київ, відступаючи по Житомирському шосе на захід. З ним виїхали міністри й кілька десятків членів Малої Ради з проф. М. Грушевським на чолі. Виїхали, не попередивши нікого з решти членів Центральної Ради і взагалі з українських політичних та громадських діячів. Пан Ковенко виїхав на моїм авті, не подбавши вивезти його господаря, хоч шофер увесь час йому нагадував, що годилось би заїхати на Львівську вулицю по мене.

Цілу ніч з 25 на 26 січня шаліла страшна канонада. Біля моєї хати (я мешкав у кінці Львівської вулиці) в садибі Покровського монастиря розташувався був невеликий відділ польських добровольців, що прилучились до оборони. Вони мали й дві невеликі гармати. Отже гриміло кругом. На ранок канонада затихла. Можна було навіть трохи заснути, і то не в якійсь ванні, куди доводилось іноді ховатись, — бо ґранати били з двох боків і раз-у-раз перелітали понад дахом, а в себе на ліжку. Почав падати сніг, немов стараючись прикрити й приховати ті рани і щербини, що заподіяла землі, деревам і будівлям злочинна людська рука. На вулиці не видно ні душі: всі неначе відпочивали після страшної ночі. Коло 9-ої рано хтось подзвонив: О. Я. Шульгин, мій близький сусіда. — «Ви знаєте, що вже большевики в Києві?» — «Ні . . .» — «Центральна Рада виїхала за військом. Я тепер іду шукати притулку, щоб заховатись». Ми обнялись й попрощались. Він насунув глибоко шапку, підняв ковнір і вийшов. Треба було й собі щось подумати. Тікати? Але куди? Найкраще сидіти в своїй хаті, а там — будь, що буде. Я рішив нікуди не ховатись і залишатись вдома. У мене був гість: ще на початку боїв утік з Чернігова до Києва колишній collega Р. І. Ганжа і, немаючи де притулитись, зупинився в мене і так прожив у нашій хаті цілий місяць. Як би большевики в ті часи мали краще організовану розвідку, то могли б тепер зразу захопити й колишнього чернігівського комісара і його помічника! Але в ті часи у них була ще дуже примітивна організація.

VII

В Києві під большевиками. Юрко Коцюбинський.

На нашій вулиці цілий день було тихо. Вже надвечір дивлюсь — купка мешканців нашого двору зібралась біля фіртки й виглядає на вулицю. Біля воріт інших сусідніх будинків так само. Я не втерпів і собі вийшов з дому, вдягшись у старе пальто і стареньку облізлу шапку, — щоб не звертати нічиєї уваги занадто буржуазним виглядом. Помалу люди осмілились і почали купчитись вже на тротуарі. Коли раптом в кінці вулиці показалось чорне авто з озброєними людьми. Швиденько примчало воно до нашої околиці й зупинилось біля сусіднього дому. Там щось розпитали, тоді один з тих, що сиділи в авті, стрільнув з рушниці у повітря — так, щоб нагнати страху, і авто помчало далі. Це були большевицькі розвідники. Знову стало тихо. Чую, в сусідній купці йде якась голосна розмова, чути слова: «Центральна Рада», «Грушевський». Я підійшов: в середині купки якийсь пристаркуватий чолов'яга, виглядом бувший поліцейський «околоточний» або канцелярист, лає Грушевського, оповідаючи в прибільшених рисах про його багатство, а також про те, що він був у змові з австріяками і збирався «погубити Україну і Росію». Авдиторія слухала з видимим співчуттям. Ось далеко на тротуарі показалась самітна людська фігура, наближається до нас; бачимо — молодий хлопець в обшарпаній солдатській шинелі й баранячій шапці, за плечима рушниця, через плече навхрест ремні з набоями; підходить, здоровкається, розговорився. Почав лаяти «українців», що замкнули його до арешту і три дні не давали їсти. Хтось з юрби висловився так мов от — пропала вже тая Україна! — Як пропала? — живо відгукнувся вояк і почав говорити чистісінькою українською мовою: зовсім не пропала, а тепер тільки й почне жити; тепер тільки й настане гарне життя для бідного народу, все буде дешеве, і хліб, і сало, і м'ясо. «Я, каже, сам українець, але ж я був проти Центральної Ради, бо вона злигалась з німцями та буржуями і продала народні інтереси!» Постоявши трохи й порозмовлявши так, вояк попрощався з нами й рушив далі «додому», на Лук'янівку. Ми слухали й вухам не вірили: так оце вони, ті страшні большевики?! Аж ось загуділа земля і показалась артилерія. До

нашого дому (тут на Львівську вулицю виходить Полтавська, круто спускається вниз і відкриває вигляд на Шулявку й на т. зв. Луцькі казарми) над'їхала ціла батерія, випрягли коней, наставили гармати на Луцькі казарми, кажуть, будуть стріляти, якщо виявиться, що там засіли українці, — післали вперед розвідку. Всі у нас так і задерев'яніли: от тобі маєш! Цеж як почнуть стріляти, то у нас усі шибки, які ще цілі, повилітають! — «Ей, панове, відчиняйте кватирки у вікнах, а то шибки повискакують!» — кричить старший над батерією, видно бувший офіцер з гарним, але дуже неприємним обличчям, говорить з виразним московським акцентом. На щастя, виявилось, що в Луцьких казармах нікого вже давно нема. Гармати постояли, і за якусь годину їх забрали. Всі солдати біля них дуже молоді і як один — кацапчуки. Але ні: один був українець. Чорнявий, не дуже вже молодий, командував якоюсь гарматою. Цей теж потішав усіх українською мовою, що Україна тепер буде добре жити, що подешевшає кам'яний вугіль (мабуть він був з Харківщини, бо все налягав на той вугіль і докладно вичисляв нам ціни) і всі взагалі продукти. Коли йому сказали, що тут в сусідньому домі одна старенька пані плаче, почувши, що збираються стріляти з гармат, він зліз з коня і пішов розшукувати ту пані, щоб її заспокоїти. Большевики забралися вже смерком, цілком причарувавши нашу вулицю. Деж так! Стільки оповідали про їхні зірства, а вони — он як . . . У мене самого закрався сумнів: може й справді не такий страшний чорт, як його малюють!

Я переспав цілу ніч спокійно, і на другий день ранком пішов на Несторівську вулицю до своїх родичів, а Ганжа — шукати своїх партайманів-меншовиків, щоб довідатись, що діється. Вулиці, тим ближче до центру, носили ознаки недавнього руйнування: порвані і сплутані телеграфні дроти, розбиті роги й фасади будинків, повибивані шибки. Я пішов через Сінний базар. Там було повно народу і багато солдатів з рушницями, все молоді безвусі хлопчаки, розмовляють і лаються по-московськи. Ведуть кудись старенького, сивого, обшидованого генерала, підштовхуючи в плечі. Якийсь немолодий, з рябим обличчям матрос почав розпитувати мене, як пройти на котрусь вулицю і побачивши у вікні земської книгарні портрет

Шевченка, радісно гукнув: «батько Тарас!». Взагалі якась мішанина людей і понять . . .

Але як тільки я прийшов до своїх родичів, там, як побачили мене, то перелякались, мов угляділи вихідця з того світу, замахали руками, загукали: «Ви тут?! Ви ходите по вулицях?! Хіба ви не знаєте, що діється?!» І тут тільки я довідався, що діялось учора і відбувалось ще й сьогодні на Печерську, в Липках і взагалі в південно-східній частині міста. Большевики ввійшли до міста з боку Печерська й Липок — багатших кварталів міста, де мешкали звичайно багатші військові й цивільні урядовці, взагалі заможні люди, і справили тут криваву баню. Вривались в помешкання, витягали звідти генералів, офіцерів і просто дорослих мужчин і вбивали їх тут же, або вели до кол. царського палацу і розстрілювали там або й подорозі. І от цікава річ: боронили Київ українці, вся злоба була звернена на українців, а окошилась майже виключно на російських офіцерах і взагалі на російському панстві й буржуазії. З більш-менш відомих українців вбито було тільки журналіста Ісака Пугача, членів Центральної Ради О. Зарудного (один час був міністром земельних справ) та Леонарда Бочковського. Трохи згодом вбито ще д-ра М. Орловського. Вбито ще кількох українців, але більш-менш випадково: тому що знайшли червоне посвідчення (такі посвідчення були недавно роздані всім військовим, і за моїм підписом, наприклад, було роздано понад дві сотні їх офіцерам), чи так якось виявилось, що це людина причетна до Центральної Ради або до українського війська. Чому так сталося, що вся помста й терор большевиків обернулись проти тих, хто фактично тримав «невтралітет»? Справа в тому, що Київ узяли прийшлі московські большевики, яких заздалегідь розагітували й цькували проти «буржуїв» та «офіцерів». Допавшись до Киева, вони не розбирались, хто саме бився проти большевицької влади, чи таки дійсно «буржуї» чи хто інший, і вилили свою злобу й жадобу помсти на заможніші квартали, на заможніші будинки й помешкання, де було при тім і що пограбувати. Українці належали переважно до середніх і малозаможних кіл, мешкали в скромних хатах і по інших кварталах; частиною вони приховались і, якщо хто з сусідів не робив доноси, звичайно могли залишатись по своїх домівках або перейти часово мешкати до приятелів чи знайо-

мих. Багатьох не знали з обличчя, розвідка в цей прихід большевиків була дуже слабо наладжена, арешти переводили переважно зайшлі москалі, тим і пояснюється, що навіть коли, трохи згодом, почали розшукувати тих чи інших людей, то майже завсіди удавалось уникнути арешту*.

Одначе, коли я спершу довідався від родичів про те, що діється, мені стало моторошно і я послухав їхньої ради: йти додому й сидіти тихо, нікуди не показуючись. Вертаючись додому я зайшов по дорозі до начальника канцелярії Галицько-Буковинського генерал-губернаторства К. Він трусився, як осиковий лист... «Знаєте, казав він мені: Базарова розстріляно, полковника Домажірова розстріляно, генералів Палібіна і Ільїна так само...» Все це були мої співробітники, і ця звістка дуже мене стурбувала. Я засів в хаті і нікуди більше не показувався. Ганжа від своїх товаришів повернувся також з невеселими звістками: заяви большевицького головнокомандуючого, які той поробив в раді робітничих депутатів чи десь-інде, дихали звірячою жорстокістю й усякими погрозами. Взагалі всі розпорядження, які поробили большевики на перших порах, не віщували нічого доброго, а практика їхніх аґентів і війська дуже скоро знищила серед громадян усякі до них симпатії, якщо хто їх на початку мав. Грабування селян, що поприїздили на базар, або примушування продавати продукти по малих цінах мали своїм наслідком те, що взагалі припинився всякий довіз продуктів, і ціни зразу на все підскочили.

Виявилось, що старі генерали — Палібін і Ільїн живі, бо другий навіть обізвався до мене по телефону, але бідний С. А. Базаров був таки дійсно замордований разом з полковником Домажіровим, що служив при мені в Чернівцях. Їх убивство навело переляк взагалі на всіх службовців нашого галицько-буковинського управління. До канцелярії, яку ще восени перенесено було з будинку Комерційного Інституту на Печерськ, боялися й навідатись, а телефонічне сполучення було перерване. На третій чи четвертий день приходу большевиків «головнокомандуючий озброєними силами Української Радянської Республіки» Юрко Коцюбинський видав наказ, щоб усі військові старшини й урядовці стали до роботи по своїх інституціях, загрожуючи розстрілом тим, хто не з'явиться в триденний термін. До мене прийшли делеґати від службовців галицько-буковинської управи й питали, що їм робити? Вони хотіли явитись на службу, щоб докінчувати ліквідацію, та боялись... Знов же боялись і не послухатись грізного наказу. До того ніхто не одержував платні, хоч минуло два тижні від терміну, коли звичайно сплачувано, і всі сиділи без грошей. Правда, в нашій скарбниці були ще гроші, але скарбник боявся виплачувати. Отже надумались просити мене, щоб я, яко шеф інституції, звернувся до самого Коцюбинського і вияснив: чи дозволить він нам докінчити своє діло по ліквідації Галицько-Буковинського комісаріяту, чи ні; і коли дозволить, то щоб дав щось подібне до охоронної грамоти, аби люди могли спокійно працювати. Іти мені до Коцюбинського — значило так мов би йти в пащу леву, але відмовити проханню службовців я не міг, бо почував, що на мені лежить обов'язок і перед ними і перед самою інституцією. Обіцяв піти.

Юрка Коцюбинського особисто я не знав, хоч з покійним його батьком був добре знайомий, листувався з ним, відвідував його в лікарні у Києві, коли він лежав там уже тяжко хворий. Моя жінка їздила на похорон М. М. Коцюбинського до Чернігова, і Юрко Коцюбинський, тоді ще гімназист, як вона мені оповідала, помагав їй шукати садівництво, щоб купити живих квіток на вінок. Добре я був знайомий і з Вірою Юстинівною, матір'ю Юрка, під час свого перебування в Чернігові; вона була неодмінною учасницею наших щонедільних зборів громади ес-ефів у моїй хаті. Можливо, що про мене Юрко Коцюбинський чув щось від батька або від матері. Те, що мені оповідали тепер про нього, ніби він уявляє з себе якогось грізного розбишаку, не в'язалося в моїй уяві з образом його покійного батька, людини у високій мірі лагідної й делікатної. Ганжа звідкись приніс звістку, ніби Коцюбинський приймає відвідувачів, тримаючи набитий револьвер на столі, на одному коліні тримає шматок сала, відриває його зубами й їсть, рикає, як звір, на прохачів. Це все було якось не схоже на сина М. М. Коцюбинського, але чого в світі не буває?

Але попереду, ніж зважитись іти до Коцюбинського, треба

* Загальне число жертв, замордованих большевиками в перші ж дні по здобутті Києва обчислювано різно: загально признана цифра — коло 5000 людей. Інші зменшували цю цифру до 2000. Ніякої точної статистики не було переведено, ні тоді, ні пізніше.

було мені добути якийсь папірець, щоб якось леґалізувати свою особу і не наражуватись на те, що мене пізнають і схоплять на вулиці, бо вже такі випадки де з ким бували. За порадою Ганжі я рішив звернутись до знайомого мені адвоката Л. М. Слуцького, соціял-демократа, який мав якісь стосунки з большевиками. Колись я робив йому деякі прислуги, і тепер сподівався, що й він мені допоможе. Дійсно, Слуцький дуже охоче взявся допомогти в моїй справі. Я прийшов до нього до хати (на Лютеранській вулиці), він звелів покликати візника й ми поїхали до Царського Палацу, де містився «Ревком». Ніколи не забуду тієї картини, що я там побачив: у середній великій залі стояло кілька відкритих домовин з тілами «жертв революції», себто вбитих у недавних боях большевиків. Біля них горіли свічки й голосили родички. Тут же поруч в бічній залі стояли просто на паркеті похідні кухні, і в них солдати варили кашу приспівуючи, а один навіть приграваб на гармоніці. А там в другій кімнаті стерегли арештованих, може мали їх зараз розстріляти, бо звичайно розстрілювали тут же поруч в саду. Кругом — повно всякого народу, шум, гамір: ярмарок — не ярмарок, не то військовий табор, не то збіговисько після пожежі... Слуцький провів мене коридором до одної залі й казав тут дожидатись біля дверей до сусіднього покою. Я провів дуже неприємну цілу годину, що хвилини сподіваючись, що ось-ось мене хтонебуть пізнає, бо в залі було повно людей, якихось прохачів. Нарешті Л. М. Слуцький вийшов і подав мені папірець, текст якого й досі пам'ятаю. Ось він в ориґіналі: «Товарищъ Дмитрій Ивановичъ Дорошенко заслуживаеть уваженія со стороны всякой истинно-демократической власти и потому ему разрѣшается свободное пребываніе въ г. Кіевѣ. Предсѣдатель совѣта солдатскихъ и рабочихъ депутатовъ Ивановъ». На друкованім блянкеті з печаттю. Чудний документ, що й казати! Але зоставалось тільки подякувати Слуцькому за те, що він його мені добув. Слуцький був настільки ласкавий, що запропонував мені завтра разом пройти до Коцюбинського*.

* Л. М. Слуцький, як я недавно довідавсь, уже небіжчик, помер у Києві 1921 або 1922 року. В 1918 р. я мав нагоду йому віддячитись під час якихось масових арештів за Гетьманщини: мені удалось негайно визволити його з тюрми. Він прислав мені після того дуже сердечного, милого листа з подякою.

На другий день ми зійшлись біля будинку колеґії Павла Ґалаґана, де раніше містилося українське військове міністерство, а тепер «Народній комісаріят військових справ». Над будинком висів червоний прапор, але в куточку, зверху біля древка були нашиті дві смужки — жовта й блакитна. Коцюбинський в той день не приймав, і ми звернулись тоді до «начальника військової округи» чи до якогось іншого високодостойника. Це був молоденький хлопець років 20; він прийняв нас дуже чемно, — зважаючи очевидячки на Л. М. Слуцького з його довгою асирійською бородою, але сам нічого певного сказати не міг і радив звернутись безпосередньо до Коцюбинського.

Я прийшов на другий день уже сам і став у чергу. Прохачів було дуже багато, і «хвіст» починався ще на вулиці. Після довшої відлиги вдарив морозець, і всі, хто стояв на вулиці, добре промерзли. Але не тепліше було і в будинку, давно нетопленому, з побитими подекуди шибками. Я стояв біля двох годин, поки дійшла моя черга. Ніхто не опитував, — хто й чого, а просто самі заходили по черзі до покою, того самого, де ще пару тижнів перед тим приймав Жуковський. Нарешті і я ввійшов до того покою. Передо мною був високий молодий чоловік, з русявою борідкою, в офіцерській шинелі і футряній шапці з навушниками, дуже схожий на свою матір В. Ю. Коцюбинську. Я представився, як крайовий комісар Галичини й Буковини і назвав себе. Коцюбинський дуже чемно попросив мене сісти. Говорив по-українськи. Я коротенько розповів про свою справу, з'ясував, через що важно, щоб ліквідація відбулась пляново і в порядку, бо треба було впорядкувати справи реквізицій, різних матеріяльних претенсій, вивезені судові акти і т. ін. Крім того важно впорядкувати й архів, який матиме велику історичну вагу, а також дати раду з персональним складом. Отже, коли нова влада нічого на має проти, то ми б продовжали наше діло до кінця, коли ж ні, то хай нам скажуть, куди й кому передати справи. «А скільки вам ще треба часу для закінчення?» спитав Коцюбинський. Я відповів, що не менше як місяць або півтора. «Ну, добре, кінчайте». Тоді я попросив дати дозвіл на письмі, а також дозволити видати службовцям платню. Щодо першого, то зразу ж зробив, а щодо платні, то просив принести показати наші «штати», а тим часом дозволив видати

всім службовцям зверху до низу, всім рівно, по 300 карбованців. З тим і попрощались.

Серед моїх службовців наслідки розмови з Коцюбинським викликали велику радість, а у моїх знайомих, кому я про це розповів — велике здивування. Між іншим, я розказав про це О. Г. Лотоцькому, котрий також залишився в Києві і сидів в хаті Ф. П. Матушевського, дожидаючи своєї долі. Його становище було тим небезпечніше, що він довгий час був Генеральним Писарем, підписував усі відозви і закони. Він тільки недавно покинув писарство і збирався їхати до Константинограду, де була розташована канцелярія Буковинського губернаторства, за ліквідацією котрого він доглядав з Києва. Там же перебувала й його родина. Лотоцький згодився зі мною, що Коцюбинський добре знає, хто я, але мовчить про це перед своїми товаришами, не бажаючи наражати мене, як українця, на небезпеку. Отже він подав мені думку попросити дозволу йому — Лотоцькому на виїзд до Константинограду, яко буковинському губерніяльному комісару. В одне з дальших побачень я і заявив Коцюбинському, що так і так: застряв у Києві Лотоцький, губерніяльний комісар Буковини; йому треба їхати до Константинограду, до своєї канцелярії, то дайте офіціяльну перепустку й посвідчення. «Який це Лотоцький, питає, той, що був писарем Центральної Ради?» — «Той самий», кажу... «Добре, будь ласка, йдіть до моєї канцелярії і скажіть, щоб написали, що вам треба».

Пішов я до канцелярії. Там уже все прибрано, чистенько, сидять панночки і стукають на машинках, крутяться молоді писарчуки. Раніше була тут канцелярія Військового Міністерства і завідував нею матрос Письменний; сидить, бувало, розвалившись у кріслі, мов китайський мандарин, і нічого в нього не доб'єшся, не допросишся. До мене звернувся по-українськи один урядовець чи просто писар, запитав, що мені треба? Я сказав. — «Який це Лотоцький, чи не писар Центральної Ради?» Тут я був запнувся, але відповів: так, той самий. — Добре, зараз! Вам на якому блянкові написати, на українському, чи на російському? «Пишіть уже кажу, на українському». Все зробили, написали, поставили печатку — також з українським текстом. Поніс я Коцюбинському на підпис. Несучи, надумався: чи не просити й собі перепустки на той бік, на лівий берег:

може доведеться тікати, то все краще, як матиму якесь офіціяльне посвідчення. Справді, попросив — кажу, що хотів би поїхати у відпустку на тиждень. Дав мені Коцюбинський і відпустку; так само, як для Лотоцького, написали в канцелярії папірець і мені.

Поводження Коцюбинського, щодо мене й Лотоцького було чисто джентелменське: слово «Центральна Рада» буто в ті дні страшним словом, за приналежність до неї просто розстрілювали без довгих розмов. А тут перед ним член Центральної Ради (я) і Генеральний Писар! Коцюбинський, як українець, очевидно, не бажав нашого загину й може навіть догадуючись, давав нам спосіб рятуватись. Досить було справді якогось натяку з його боку своїм же товаришам, і нам був би кінець. Але він, видно, цінив також і довір'я, з яким ми звертались до нього. Мені потім було невимовно соромно, коли я довідався, що першим кроком української влади, коли вона вступила за допомогою німців до Чернігова, було арештування матері Ю. Коцюбинського, української діячки й удови знаменитого українського письменника. Якийсь комендант арештував її за те, що вона нібито переховувала в себе свого сина — Ю. Коцюбинського! Правда, по телеграмі з Києва, її негайно випущено, але цей випадок, безумовно, — чорна пляма на діяльності військової влади Української Народньої Республіки.

VIII

Залишення большевиками Києва. Вступ українського війська і поворот української влади.

Большевики, як звісно, пробули в свій перший прихід до Києва дуже недовго — всього три тижні. За цей короткий час вони не змогли ні переробити по своїому всі суспільні порядки, ні взагалі виявити якусь плянову акцію. В усьому видно ще було непевність і неусталеність практики. Але гармидеру встигли наробити багато. Заборонили вживати українські гроші й наказали примусово вимінювати їх на російські. «Націоналізували» банки, себто попросту пограбували. Повідмикали сейфи. Та більше покищо обмежувалися погрозами й дрібничковими причепками. Торговля відбувалась вільно, якщо де не пограбували крамниць. Вільно торгували книгарні. З газет

припинено «Кіевскую Мысль» та «Кіевлянина», але «Послѣднія Новости» і навіть «Нова Рада» виходили, хоч правда не зовсім реґулярно. В «Новій Раді» писав свої сміливі статті С. Єфремов. Часами в його хаті сходились земляки, і ті, що ховались по чужих хатах, і ті, що сиділи в себе вдома. Пам'ятаю, заставав у нього А. В. Ніковського, О. Г. Лотоцького, В. К. Прокоповича та інших. Більшість наших старих діячів залишилась у Києві: діячі Центральної Ради, тікаючи з Києва, не подумали про те, щоб і їх вивезти, принаймні хоч сповістити, що тікають. Ходячи вулицями, я раз-у-раз зустрічав знайомих. Ми здебільшого робили вигляд, що не знаємо один другого, — треба було додержуватись конспірації, щоб якось не попасти до хижих рук.

Вже в кінці другого тижня перебування большевиків в Києві стало помітно, що з їхніми справами не все гаразд. Почали ходити якісь неясні чутки про те, що Центральна Рада веде переговори з німцями, що вже заключила з ними мир. Пішовши якось до Коцюбинського по справах свого комісаріяту, я не застав його, а в будинку було помітно якусь метушню, знайомий мені з досвіду «евакуаційний настрій». Виходячи я зустрів дуже стурбованого Нероновича, який дуже скоро біг вгору по східцях. Я був задоволений, що він мене не пізнав, — ми зустрічались з ним в Центральній Раді. Повернувшись додому, я застав гостей: прийшло два солдати, один з них був шофер І. І. Красковського (котрий в кабінеті Винниченка заняв був пост товариша міністра внутрішніх справ). Він розказав мені, що Красковський перебуває разом з урядом, пробившись до нього вже з-під большевиків, і що українці вже наступають на Київ і може за тиждень будуть тут. Він сам з своїм товаришем пробився з-під Житомира до Києва, щоб попередити «своїх» про скоре визволення з-під большевицького ярма.

Та вже незабаром кожному стало помітно, що большевики довго не вдержаться. Ні я, ні Лотоцький не думали вже виїздити з Києва, щоб бува не попасти в таке становище, що опинимось справді відрізані від своїх. Большевики почали вже евакувати Київ. Тепер настав мені клопіт нового сорту: за кілька день до виходу большевиків з Києва розійшлася чутка, що вони братимуть закладників. Хтось бачив своїми очима список намічених закладників, і в тому списку ніби стояло і

моє ім'я. Всі близькі знайомі почали мені радити заховатись хоч на ці останні дні, поки большевики не залишать міста. Я послухався, але куди сховатись, до кого? У своїх — це ніяка схованка; я згадав про свого колеґу по службі в Союзі Міст Н. В. Луначарського. У нього був власний будинок на тихій Трьохсвятительській вулиці. Пішов до нього. Приймають дуже радо. Особлива зручність тут ще в тому, що недавно покинула дім прислуга, отже нікого з чужих нема, сама родина Н. В. Луначарського. Тут я й просидів дві доби. Нарешті не витримав, пішов додому хоч ще большевики не покинули міста. Але вже покидали. Коли я у вечорі пізно прийшов на свою Львівську вулицю, у нас у дворі ніхто не лягав спати. Всі мужчини були мобілізовані й стерегли будинок. По сусідніх дворах те саме. Майже цілу ніч ніхто не спав, так наче на Великдень. У всіх піднесений, радісний настрій. Ті самі, що тішились в перші дні з приходу большевиків, тепер скрегочуть проти них зубами. А з Шулявки, з Бібіковського бульвару доноситься неперервний шум, риплять вози, стукають колеса: то відступають большевицькі обози. Раз-по-раз чути постріли. Але це нікого не бентежить: оця нічна стрілянина, без цілі, просто, мабуть, у повітря, тяглася весь час перебування в Києві большевиків, і до неї всі звикли. Я прилучився до компанії вартуючих. І ось відгравсь характеристичний інцидент. До сусіднього дому з вулиці прийшли якісь три солдати і почали когось шукати, казали, що мають арештувати. Зараз же збіглась юрба людей з усіх сусідніх дворів — і з нашого, які ухопили тих солдатів, затягли в якийсь льох, як почали їх бити, і ледви живих замкнули в льоху, щоб напотім здати новій владі. Били їх так, наче кожен мстився за свою власну кривду. Взагалі большевики в свій перший прихід не встигли залякати, стероризувати людність. Всім киянам, мабуть, пам'ятна оборона редакції «Нової Ради», властиво того двору, де вона містилась на Інститутській вулиці: мешканці того двору два дні відбивали напад большевиків, поробивши собі прикриття з великих сувоїв редакційного паперу й стріляючи з-поза них з рушниць. Большевики стріляли також з рушниць і навіть з кулемета, але не змогли нічого вдіяти, а тим часом довелось їм самим утікати.

Зійшло сонце. Большевиків уже не було в місті. Видався гарний весняний день. Кияни висипали на вулиці, веселі, ра-

дісні, але переможців ще не було. Вони не являлися цілий день, і місто прожило цей день без усякої влади. Горожани самі охороняли свої будинки й спокій у місті, і скрізь було тихо. Тільки на другий день ввійшов до Києва український відділ, що посувався в авангарді німецьких військ, під командою ген. Присовського й С. Петлюри. Вхід його обернувся в урочисту українську маніфестацію. Українці входили з боку Лук'янівки, отже якраз нашою Львівською вулицею. Години біля 9-ої ранку я вийшов з дому разом з жінкою й однією панею, що мешкала у нас в той час. Вдовж вулиці вже стояли наші Січові Стрільці, молоді веселі хлопці. Видно дожидали приїзду свого начальства. Сміються, жартують, раз-по-раз зривається гуртова пісня. Ми пішли помалу в напрямку до Сінної площі, коли бачимо доганяє нас велике чорне авто, всі вітають його окликами «слава!» Оглянулись — аж в ньому сидить Петлюра, а з ним якісь військові. Жінка замахала йому хусткою, він зупинив авто, виліз і ми всі сердечно розцілувались з ним, як на Великдень, вітаючи в його особі наше визволення. Я спитав: «а де ж німці?» — «А то спитайте Жуковського, він іде з ними!» Я побачив, що між Петлюрою, що брав тепер участь у боротьбі як доброволець, як партизан, і між Жуковським, що був офіціяльним військовим комендантом від уряду УНР, існує якийсь антагонізм. «Ну, Дмитро, — додав Петлюра, іменуючи мене по нашій старій товариській звичці просто по йменню: піде тепер реакція, побачите!» Але довго розмовляти було ніколи. Петлюрі треба було поспішати на Софійську площу, де мала бути урочиста парада. Він поїхав далі, та й ми почимчикували до св. Софії. Тут же познайомився я з молодим начальником Січових Стрільців Є. Коновальцем, що їхав разом з Петлюрою.

Прийшли ми на Софійську площу. Повно народу. Багацько дам з квітами. В соборі йде молебень. Радісно гудуть дзвони. А за Дніпром ще б'ють гармати, здається — так близько, десь тут біля нас: це українці переслідують утікаючого ворога. З собору виходить урочиста процесія на чолі з єпископом, співає величезний хор. А від Михайлівського манастиря показуються українські вояки. Народ зустрічає їх овацією, жінки закидають квітами, кожен вояк дістає по квітці, заплітає її за ґудзик, стромляє в дуло рушниці... Заквітчують гармати, виносять звідкись цілі вазони квіток і ставлять на гарматні ля-

фети. І де набрали стільки живих квіток, — ціле море! Крики «слава! слава українському війську! Хай живе Україна!» несуться по цілій площі. Та ось якось вгамувалося. Військо вшикувалося навкруги, почався молебень. І якось дивно зливаються в одно звуки співу, величаве гудіння дзвонів по всіх церквах і гук гармат за Дніпром. На все те дивиться Великий Гетьман і вказує своєю булавою туди за Дніпро, немов говорить: «женіть їх! щоб ні ноги їх більше тут не було!»

Скінчився молебень, проспівано многоліття українському воїнству, покроплено свяченою водою. Починається парада. Усі частини українського війська дефілюють під звуки маршу перед своїм отаманням. Кожну частину юрба вітає радісними вигуками, і знов летять квіти. Одна батерія веде за собою групу полонених большевиків, мов римляни під час своїх тріюмфів. Ідуть, похиливши голови, — кілька обідраних солдатів, пара матросів, якийсь в цивільному. Шкода їх як людей, але ж це — люті вороги, різали наших, не жаліючи... В цей день український Київ святкував свою перемогу, своє свято. Жиди всі поховались, ані одного на вулицях, та й москалів не густо, і ті скоса зиркають на українське свято, — це ж кінець тій «єдиній-неділимій!» На другий день почали входити до Києва німці.

Українського уряду ще не було, а його дожидали з великою нетерпеливістю. Всі сподівались від нього нових слів, нових діл. Всі думали, що навчений досвідом він не повторюватиме давніх помилок, покине свою утопійну політику і візьме твердий реальний курс, почне будувати міцну державу українську під захистом могучих союзників. Це був момент подібний до часів проголошення Української Народньої Республіки в листопаді 1917 року: як і тоді, так і тепер громадянство покладало великі надії на молоду українську державу, а авторитет українського уряду стояв високо під враженням Берестейського миру і вигнання большевиків. Щодня приходили вісті про очищення Лівобережжя: українське військо, побільшене численними добровольцями, ішло попереду, з боєм відганяло большевиків, а слідом за ним посувались німці й закріпляли здобуті терени. Але ес-ерівський уряд не виправдав надій, які на нього покладались, бо не міг плигнути вище своєї голови. Коли нарешті показались в Києві Голубович з своїми міністрами, а за ними й Грушевський з Малою Радою, та заспівали свої старі пісні, —

то громадянство побачило, що нічого нового не буде, а все піде по-старому, — по тому, що вже довело до січневої катастрофи. Мала Рада і на вигнанні, у вагонах, занята була своєю революційно-соціялістичною творчістю й понаписувала низку законів: і земельний (на основі скасування приватної власности), і про восьмигодинний робочий день, і про монополізацію промисловости, і про співробітництво «рад солдатських, робітничих і селянських депутатів» з органами місцевої самоуправи, нарешті — про новий поділ України на «землі», замість губерній. Не думали тільки про одно: як би досягти того, щоб влада Української Народньої Республіки була владою, а не фікцією, щоб спиралась на якусь реальну силу, а не на паперові декларації та резолюції... Дуже мало думали також і про те, що прихід на Україну австро-німецького війська та взяті на себе по договорі в Бересті зобов'язання перед центральними державами — також дечого вимагають.

Але про це все ніхто з кіл Грушевського — Голубовича, очевидячки, не думав. Спочатку тримали себе як тріюмфатори, і справді, перші дні всі ми, що залишились у Києві, радісно їх вітали. Пам'ятаю засідання Центральної Ради, на якому делеґати з Берестя: Любинський, Севрюк і Левитський здавали справу й читали текст договору. Треба віддати справедливість цим молодим людям — властиво Севрюкові й Любинському, бо участь Миколи Левитського мала більш декоративне значення — вони вив'язались з свого завдання дуже непогано і заімпонували навіть таким досвідченим дипломатам як граф Чернін (див. його спомини). За допомогою Миколи Василька Берестейський договір було уложено в дуже вигідних для України формах, треба було тільки вміти його використати. Отже Любинський, який виконував обов'язки міністра закордонних справ і робив доповідь, зустрів цілком заслужене одобрення.

Незабаром по повороті до Києва українського уряду, пішли розмови про зміну кабінету і про вступ до уряду людей «поміркованого» напрямку — мали на увазі ес-ефів, бо правіше від них думка керуючих українських кіл не сягала. Одного разу розійшлась чутка, ніби я маю стати на чолі уряду, і до мене зараз же прибіг старенький румунський генерал Коанда, що переховувався за большевиків, а тепер звідкись виринув. Він почув про це і хотів зразу нав'язати зі мною відносини.

Але я запевнив його, що сам перший раз про таку комбінацію чую. В дійсності мені пропоновано було портфель міністра освіти, але я не міг його взяти, бо вже давно відійшов від справ народньої освіти і не вважав себе за фахівця в цих справах. Кабінет зреформувався таким способом, що до нього ввійшли чотири ес-ефи на другорядні ролі*. Міністром внутрішніх справ зробився покійний Михайло Ткаченко, людина дуже щира й рішуча, добрий український патріот. На жаль, в тодішніх ненормальних умовах без пуття змарнувалися його добрі прикмети.

Петлюра мав рацію, коли при своїм вступі до Києва сказав, що тепер наступає реакція. Дійсно, наступила реакція, і цю реакцію треба було використати для скріплення молодої української держави, не лякаючись самого слова. Бо само по собі те слово «реакція» має лиш умовне значення, дивлячись по тому, проти чого постає реакція і що собою заміняє. Якщо під час нормального розвитку держави, коли життя йде вперед, поліпшуючи й удосконалюючи форми політичних і соціяльно-економічних відносин, раптом, під впливом тих чи інших чинників, уряд починає гальмувати цей поступовий хід, скасовувати нові форми громадського ладу й вертатись до старих, пережитих, — це буде реакція шкідлива. Але коли після захоплення утопійними гаслами, максимальними програмами й демагогічною практикою починається серед громадянства протверезіння, знеохочення до політики авантюр і експериментів, а натомість прокидається бажання спокою, ладу, мирного впорядкування відносин і здорової продуктивної праці — це реакція здорова, і цю реакцію розумні й далекосяглі політики повинні використати і знайти такий середній шлях напрямку державного будівництва, яким можна якнайшвидше дійти до скріплення влади, до сконсолідування громадських сил, до зміцнення зовнішнього й внутрішнього становища держави. Власне такий момент здорової реакції переживало громадянство на Україні після повороту Центральної Ради до Києва. Переживали його й широкі селянські маси. Середне селянство, статечні господарі-хлібороби заворушились і підняли голову.

* С. Шелухин — на юстицію, Вячеслав Прокопович — на освіту, І. Фещенко-Чопівський — на торговлю і О. Лотоцький — на державний контроль.

Вони хотіли добитись права, щоб і їхній голос було чути, коли вирішувались важливіші питання соціяльно-економічного життя, особливо в справі земельній. Вони пішли цілком легальною дорогою. Вже 25 березня 1818 р. відбувся у Лубнях хліборобський з'їзд, організований партією хліборобів-демократів. На цей з'їзд зібралось понад 2000 хліборобів з шести північних повітів Полтавщини. Щоб забезпечити змогу спокійно провадити роботу й обмірковувати свої справи, довелось оберігати приміщення з'їзду озброєною вартою з молодих парубків, синів хліборобів. З'їзд вибрав делегацію з 200 селян-хліборобів, які мали передати Центральній Раді постанови з'їзду. Делегація вирушила до Києва під проводом відомого українського діяча на Полтавщині Сергія Шемета. Вона явилась перед Центральною Радою, але проф. Грушевський не допустив, щоб її вислухано перед загальними зборами Ради, і тоді відбулась тільки нарада декого з делегатів із представниками фракцій Центральної Ради. А бажання хліборобів були властиво дуже скромні. Вони зводились до того, щоб Центральна Рада переглянула свій земельний закон, щоб допустила в свій склад представників від хліборобів та щоб призначила нові вибори до Українських Установчих Зборів, бо ті, що відбулися під час большевицької навали, пройшли в дуже хаотичному стані й дали дуже непевні наслідки: обрано було багато большевиків і взагалі ворогів української державности. Одначе делегація нічого не добилась ні від Центральної Ради, ні від міністрів. Пам'ятаю, про це з обуренням оповідав на зборах громади ес-ефів С. П. Шелухин, тоді міністер судових справ. Делегація заходила й до нього і до В. Прокоповича; обом вона казала, що селяни їм довіряють, вважають їх за «своїх» міністрів і просять залишатись на їхніх постах.

Та розчарувались не одні селяни-хлібороби. Скоро по повороті української влади почали прибувати до Києва наші еміґранти, а за ними й земляки-галичани*. І ті, і другі, коли приходилось говорити з ними й запитувати про їхні враження від української державности, відповідали не дуже весело. Несолідність, брак якогось пляну й системи в державній роботі,

* Приїхали: д-р Дмитро Донцов, д-р Василь Панейко, Михайло Залізняк, Володимир Степанківський, пізніше трохи Андрій Жук.

безпорадність уряду, не вважаючи на зусилля окремих одиниць, неуміння наладити відносини з німцями — це все яскраво, впадало їм, людям свіжим, у вічі. Взагалі в офіціяльних українських сферах приймали німців дуже сухо, як окупантів, а не союзників. Ніхто не дбав про якесь зближення, товариські сходини, інформацію. Німці, попадаючи до Києва, столиці України, думали зустрінути українців, але ніде їх не знаходили, окрім як в урядових інституціях. Тим часом російські, жидівські, польські кола робили все можливе, щоб зблизитись, зійтись, інформувати німців і — можна собі уявити, як вони інформували їх про Україну та її молоду державність! Надзвичайна сухість і черствість у відносинах — ця характерна особиста риса проф. Грушевського, скільки я його знаю з 1904 року, наче задавала тон відношенню українського уряду й офіціяльних сфер до німців, — військових, цивільних, урядовців, журналістів, які почали приїздити до Києва. Ніякого приняття, ніяких зустрічів і відносин поза чисто офіціяльними справами. Тим часом неукраїнське «товариство» Києва робило якраз навпаки і «обробляло» німців, як тільки можна.

Ця сухість і холодність відносин виявилась і при зустрічі дивізії синежупанників, яка прибула до Києва. Поза офіціяльною парадою перед будинком Центральної Ради — нічогісінько. Ніхто не заопікувався гостями, ніхто не запросив їх на якесь приняття, взагалі ніхто не зацікавився нашими козаками, що так мріяли про Київ, про рідний край, про свою державу, що мов на крилах летіли, щоб швидше попасти в серце України, у вимріяний в довгій неволі золотоверхий Київ. Більше того — як мені потім оповідали самі синежупанники, команда дивізії не могла добитись від міністра Жуковського, щоб їм видавали продукти, положені по уставу, щоб призначили якесь людське помешкання! А яке це було чудове військо! Коли я перший раз, вийшовши з дому, побачив як машерували полки за полками, розтягшись вздовж цілої Львівської вулиці, всі як один молодці, в синіх жупанах і високих козацьких шапках, прекрасно озброєні з бадьорим виглядом — мені здавалось, що я бачу якийсь чудовий сон, що передо мною воскресла стара козацька Україна, і аж тепер я відчув, що дійсно маємо державу, коли маємо таке прекрасне військо!

Але коли нашим славним козацтвом не зацікавилися ті,

що повинні були оточити їх якнайбільшим теплом і увагою, то за те звернули на них свою увагу всі ворожі до української державности елементи, в першій лінії большевики. Вони кинулись аґітувати серед козаків; раз-у-раз доводилось бачити імпровізовані мітинґи десь на Сінному або Галицькому базарі: юрба обступила козака-синежупанника й якогось жида, що сперечаються між собою, а люди слухають. Але козаки держались твердо і самі являлись добрими контр-аґітаторами, та на жаль, мало де знаходили вони собі моральної піддержки.

На цю самотність наших козаків звернула увагу громадка членів Українського Клюбу й почала запрошувати декого з видніших діячів з-поміж старшин і козаків (про яких ми довідались від тих членів Союзу Визволення України, які прибули до Києва) на товариські сходини до Клюбу. Тут знайомились між собою й обмірковували плян організації культурно-просвітньої роботи й розумних розваг серед козаків. На жаль, події скоро розвинулись так, що ніколи було думати про розваги.

Приїхав до Києва Микола Василько, відомий український діяч на Буковині й член австрійського парляменту. Він зайшов подякувати мені за охорону дібр його брата на Буковині, коли я сидів там у Чернівцях. Я думав, що то його власні маєтки (головно — ліс) і з поваги до українського діяча, про котрого я так багато чув, ужив усіх заходів, щоб оберегти його маєток від знищення й розграбування. Тепер ми вперше познайомились. Микола Василько переказав мені про те розчарування з українських державних і політичних діячів, яке панує серед німецьких і австрійських кіл. Треба було заключати різні торговельні договори, обмірковувати складні економічні питання, і українські міністри та політики були в них як діти. Один М. Порш тільки імпонував німцям в ділових переговорах своїм знанням, умінням розбиратись в справах і взагалі солідністю. Боляче було за український уряд і за українську державу чути всякі анекдоти, які ходили серед громадянства про різні випадки й непорозуміння у відносинах наших урядових «кол» з союзниками.

Між іншим, дуже скоро по повороті уряду почали ходити чутки, що його становище взагалі дуже хитке, що має статись

якийсь переворот: про це на початку квітня говорили в Києві зовсім одверто. З другого боку ширились чутки, ніби німці, зневірившись в здібності українського соціялістичного уряду витворити якийсь державний лад, хочуть поділити Україну з австрійцями на два генерал-губернаторства — київське й одеське. Не знаю, яка була реальна підстава для цих чуток, але вони вперто ходили серед громадянства й ще більше підривали авторитет уряду Голубовича. Пізніше я довідався, що дійсно такий проєкт поділу України існував серед союзників.

Зв'язок з провінцією наладжувався дуже слабо. На ґрунті бездіяльности й фактичної відірваности уряду від життя на місцях почали виникати такі з'явища, як спроби деяких великих землевласників (і на Правобережжю і на Лівобережжю) самим порозумітися з німцями — помимо українського уряду — щодо охорони своїх маєтків й відшкодування за пограбування селянами поміщицького майна зимою 1917-1918 років. А в деяких місцях з ініціятиви декого з землевласників почали організуватись самочинні озброєні відділи, зложені з усяких пройдисвітів і всякої наволочі, котрі почали силою стягати з селян т. зв. контрибуції, не тільки повертаючи дійсно захоплене й пограбоване майно, але забираючи в селян ще їхній власний інвентар і великі грошеві окупи. Діяльність цих «карних експедицій» супроводилась усякими ґвалтами й насильствами. Так утворилось дивне становище: в Києві сидів уряд, який проголошував соціялізацію, а на місцях ґрасували карні експедиції й стягали з селян відшкодування на користь поміщиків! Німцям же йшло тільки про те, щоб забезпечити себе хлібом, згідно умови в Берестю, бо потреба в хлібі і взагалі продуктах багатої України й спонукала їх головно до Берестейського миру. Це був в повнім розумінні слова «Brotfrieden» для центральних держав, населення котрих стогнало від голоду.

Взагалі увесь період від повороту Центральної Ради до Києва відчувався усім громадянством, українським і неукраїнським, за якийсь переходовий час; всі дожидали якихось рішучих змін, якогось виходу з того закутка, куди загнали країну верховоди політичного життя, що не вміли збагнути духа часу й зорієнтуватись в нових обставинах і умовах.

IX

Моя подорож до Львова весною 1918 року. Звістка про переворот у Києві.

В березні-квітні 1917 року мені довелося спішно закінчувати ліквідацію колишніх галицько-буковинських інституцій. Після Берестейського миру цілком верталися до Австрії й ті шматочки галицько-буковинської території*, які з восени 1917 року залишились в наших руках, а з другого боку треба було сподіватись, що тепер почнуться якісь розрахунки в справі реквізицій, шкод і т. д. Отже особливо важно було закінчити ліквідацію в порядку й передати українській владі впорядковані діла й архіви. Але те, що зрозумів большевик Юрко Коцюбинський, не могло збагнути військове міністерство Української Народньої Республіки, і мені коштувало великих зусиль довести справу до кінця. На чолі відділу «Постачання армії» поставлено було якогось ген. Стойкіна, з яким мені й довелось головно мати справу. Ця людина, чужа українству, не визнавалася на якійсь «галицькій» політиці, не знала нікого з наших людей, і те, що було ясно й зрозуміло само собою Коцюбинському, йому доводилось втолковувати, поясняти, звертатись до авторитету цілого ряду людей, що служили попереду в галицько-буковинському комісаріяті, а тепер заняли високі пости в Українській Народній Республіці: О. Лотоцький тепер був Державним Контролером, І. Красковський — товаришем міністра внутрішніх справ, М. Володковський — товаришем Державного Секретаря, цілий ряд наших повітових комісарів поробились директорами департаментів (С. Гаєвський, П. Зайцев, К. Лоський, М. Маслов, М. Корчинський, В. Приходько та ін.), або взагалі високими урядовцями.

Та все таки, до половини травня справа сяк-так мала бути вже полагоджена. Між іншим, виникло т. зв. банкове питання — про вивезені москалями фонди деяких львівських банків. Діло в тім, що при евакуації Львова в 1915 році москалі вивезли капітали деяких львівських банків (Земельного Гіпотечного та ін.), і поклали їх в депозит у Київському Державному Банку на ім'я галицько-буковинського генерал-губернатора. Коли восени 1915 року почалась евакуація Києва їх вивезено до Харкова, а звідти до Ростова на Дону. Після Бобринського ці суми (всього було щось коло 24 мільйони корон — великий капітал в ті часи) переписано на депозит Трепова, а потім на мій. Про існування цих грошей я довідався лише весною 1918 року вже при кінці ліквідації, коли мене канцелярія запитала, що робити з цими грішми? Я дуже стурбувався, довідавшись про це, особливо боячись, що серед вивезених сум можуть бути гроші українських інституцій, котрим, як би вони пропали — хто й коли повернув би. Я зараз же вирядив двох урядовців до Ростова (це сталось скоро після вигнання звідти большевиків), і вони привезли всі гроші цілими до Києва: на щастя вони збереглись під час усяких евакуацій і націоналізацій. Тоді я викликав зі Львова відпоручників тих банків, чиї гроші переховувались в депозиті, і повернув їм усі суми. Вони були надзвичайно здивовані цим, бо вважали гроші за втрачені: пропонували мені якийсь процент нагороди, який по австрійським законам належить тому, хто знайшов і повернув загублені гроші, або — орден від австрійського уряду. Я ледви міг їм витолкувати, що я виконав лиш звичайний обов'язок, який лежав на мені, і що вони мають хибний погляд про урядовців Української Народньої Республіки, коли гадають, що ті можуть приймати подяки (та ще від чужої держави!) за виконання своїх службових обов'язків. Виявилось, одначе, що грошей українських інституцій було дуже мало, здається, було щось належне «Дністрові» та якимсь приватним особам.

Мені схотілось проте довідатись особисто від львівських властей, як було переведено поворот вивезених грошей і поділ їх між власниками. Я рішив з'їздити на пару тижнів до Львова, щоб при нагоді трохи відпочити від київських вражень останніх місяців і побачитись з моїми львівськими приятелями і знайомими. За допомогою М. Василька я дістав дозвіл від австрійського уряду на двотижневий побут у Львові та Чернівцях і коло 20 квітня виїхав до Львова.

Я мав виїхати тижнем раніше, але мене задержала одна пригода, яка сама по собі хоч може й не має інтересу, але характеризує до певної міри порядки й способи державного

* Австрійці просто заняли своїм військом ці території, при чому заарештували наших комісарів, хто ще сидів на місці, напр., Зволянського в Сучаві на Буковині й Сердюка в Збаражі. Сердюка поведено було під вартою до Львова, але подорозі в Золочеві звільнено на інтервенцію о. Ю-ка.

правління часів панування Грушевського й Голубовича. Якось одного ранку читаю в «Вечернихъ Новостяхъ»* замітку; «Назначеніе Д. И. Дорошенка», і далі йшло про те, що мене призначено послом до Голляндії. Здивувався я, прочитавши таке. Ніхто нічого зі мною про це не говорив, не питав моєї згоди — і маєш! Правда, мені дуже хотілося тоді дістати призначення до Австрії — тому що я більш-менш уже був знайомий з галицьким питанням і гадав, що можу принести певну користь при вирішенні різних питань, які стосувалися долі західньоукраїнських земель. Я говорив навіть про це з М. Поршем, людиною дуже впливовою в ті часи, але на виразне бажання проф. М. Грушевського було призначено послом до Австрії А. І. Яковлева, що тількищо дістав посаду начальника канцелярії Центральної Ради. Отже при таких обставинах призначення мене до Голляндії могло виглядати мов якась іронія або бажання вислати мене якнайдальше від Києва. Ну, та коли уряд призначив, то, значить, діло зроблено, і треба дожидати лиш офіціяльного повідомлення. Жду день, два, три — нема нічого. А тим часом звістку «Вечернихъ Новостей» передрукували усі українські часописи, мене запитують знайомі, приходять люди і просяться до «моєї» місії. Так минає цілий тиждень. Я вже починаю думати, що звістка «Вечернихъ Новостей» — якась помилка або вигадка. Іти в міністерство й питати, чи це правда, що мене призначено, — якось не випадає. Коли ось на сьомий день в тих же самих «Вечернихъ Новостяхъ» нова замітка! «Одказъ Д. И. Дорошенка» і далі стоїть, що Д. І. Дорошенко категорично відмовився від запропонованої йому посади посла до Голляндії. Справа приймала характер якогось поганого анекдота. Я сів і написав листа до редакції, що я, мовляв, ні від якого поста не відмовлявся, бо ніхто нічого мені не пропонував, і що чутки про якесь моє призначення є ніщо інше, як чиясь вигадка, невідомо ким і задля чого пущена.

Але, несучи вже листа до редакції «Вечернихъ Новостей», я рішив зайти попереду до проф. М. Грушевського й спитати: може й справді у них, в уряді, щось було, — так щоб попереду

* Якось так було, що при всіх українських урядах у Києві 1917-1919 років найбільш поінформованими виходили й тому перші давали звістки про всякі урядові розпорядження й призначення не українські, а російські часописи!

вияснити. Я пішов до будинку Центральної Ради (кол. Педагогічного Музею), де оселився тоді Грушевський. Біля помешкання стояли на варті галицькі Січові Стрільці, які несли функції особистої охорони голови Центральної Ради. Я подав свою візитову картку, і Грушевський зараз же мене прийняв. Здається це було перший раз, що ми бачились і говорили після тяжких сцен на початку серпня 1917 року, коли я відмовився від формування Генерального Секретаріяту. Грушевський був в дуже доброму настрою, розпитував, що я роблю і т. д. Вияснилось, що справді була розмова про мою кандидатуру і навіть було призначення. Я показав Грушевському числа «Вечернихъ Новостей» і мій лист до редакції. Він попросив мене зачекати трохи і звелів покликати М. Любинського, що керував тоді Міністерством Закордонних справ. Любинського викликано по телефону і за чверть години він явився. М. С. Грушевський учинив йому формальний «разнос», збештав його, як хлопчака. Страшенно сконфужений Любинський почав перепрошувати і заявив, що моє призначення справді було ухвалене на Раді Міністрів, але він про це забув і тому мене не сповістив. Я показав йому свого листа до редакції. «Що ж, відповів на це Любинський, коли хочете нас бити, то бийте, це ваше право». Розуміється, я сказав, що тепер після вияснення справи друкувати листа я не буду, але щодо суті самого призначення я ще нічого певного сказати не можу, ще подумаю; я маю їхати до Галичини і, коли повернуся, то дам остаточну відповідь. «От і добре, зрадів Любинський: ідьте до Галичини, надумайтесь і знайте, що призначення до Голляндії у вас в кишені». На тому ми й попрощались.

До Львова я виїхав разом з А. І. Яковлевим, що вирушив до Відня на місце свого призначення і був такий ласкавий, що запросив мене до свого окремого вагону, тому що їхати в звичайному вагоні було дуже тяжко: залізничий рух ніяк не міг ввійти в нормальну колію після цілого року безладдя і руїни. Правда, і посольський вагон був не абиякий; це був звичайний вагон 2-ої кляси; всі канапи в ньому були обдерті за виїмком двох; у решти стирчали самі пружини, а зверхня оббивка була геть чисто обідрана. Брудно було страшенно. Але зате їхали самі. З Яковлевим їхав персонал його місії: урядовці Мирошниченко, Боднар і Косинин. Останні двоє — галичани. Ми

доїхали разом до Львова, Яковлев не зупиняючись рушив далі, а я висів на головнім двірці.

Зупинився я в «Народній Гостинниці». Не встиг я ще розташуватись і вмитись, як до мене явився старенький військовий, відрекомендувавсь як полковник Гужковський і почав мені оповідати про начальника Українських Січових Стрільців ерцгерцоґа Вільгельма — це був перший раз, коли я почув про Василя Вишиваного; подарував мені фотографічну картку ерцгерцоґа, де він був знятий разом з митрополитом А. Шептицьким і полковником Ґужковським, приніс цілу пачку гарних цигарок, і взагалі старався чим міг виявити до мене увагу і симпатію. Більше мені ніколи з ним не довелось зустрінутись, і вже пізніше з його некрологу в «Хліборобській Україні» я довідався, що це був один з дуже нечисленних галицьких панів, що повернувся до своєї народности, і то вже в старших роках свого життя.

Дуже скоро чутка про мій приїзд розійшлася серед моїх львівських приятелів, і я ще не встиг сам до всіх зайти, як мене почали відвідувати, запрошувати, хто на обід, хто на вечерю, і я провів цілий тиждень серед своїх людей, скрізь мене приймали мов рідну, близьку людину, з якою давно не бачились. Я побував або побачився з цілим рядом моїх старих приятелів і знайомих, з д-ром Степаном Федаком, д-ром Лонгином Цегельським і його шановним батьком о. Михайлом Цегельським, з д-ром Іллею Свєнціцьким, Володимиром Гнатюком, д-ром Михайлом Лозинським, моїм давнім приятелем і тезком — Володимиром Дорошенком; познайомився з заслуженими галицькими діячами: Олександром Барвінським, Юліяном Романчуком, Костем Левицьким; побував у митрополита Андрія Шептицького, віддаючи йому його київський візит до мене. Мене запрошувано на засідання Виділу Наукового Товариства імени Шевченка, на збори Народного Комітету; я знову оглянув наші, так дорогі мойому серцю інституції — музеї, бібліотеки; взагалі цей тиждень був один з щасливіших в моїм житті! Я був у Львові, цім вимріянім з молодих років у моїй уяві духовім осередку українського життя, серед людей, до яких змалку звик ставитись з найвищою повагою, хоч знав їх тоді ще тільки по імені, серед моїх старих товаришів, які тепер поробились видатними діячами на різних ділянках громадського життя, і з боку тих і других зустрічав стільки тепла і ласки, як один з перших гостей з Великої України, що прибули після кількох років війни і нашої обопільної недолі. Тепер у всіх був бадьорий, жвавий настрій; у всіх перед очима стояв образ могучої відродженої України, яка мов воскресла після багатовічного сну і встала з домовини сильною, здоровою, і от-от простягне руку, щоб допомогти й своїй рідній сестрі Україні Наддністрянській...

Я побував у намісництві, добув квитка і розписки в тому, що всі гроші, колись вивезені зі Львова москалями, повернуто і всі претенсії цього рода задовольнено. Побував разом з д-ром К. Левицьким у австрійського намісника Галичини генерала Ґуйна, який зробив на мене враження добродушного старого вояка, мало заанґажованого в заплутану й складну місцеву галицьку політику. Він мене спитав, чи не чув я нічого про Київ, бо там ніби зайшли якісь важливі події, характеру і подробиць яких він сам ще не знав. Розуміється, я нічого не знав і не чув.

Одначе, коли я вже зібрався був виїздити до Чернівців, мені в редакції «Діла» показали телеграму про те, що в Києві відбувся переворот: Центральну Раду розпущено й вибрано гетьмана Скоропадського. Мої галицькі знайомі кинулись мене розпитувати, що це може значити? Чи це кінець української державности? Я дуже мало міг їм пояснити, бо й сам не розумів, що сталося. У вечорі наспіла друга телеграма з деякими подробицями й складом нового кабінету міністрів; серед перекручених або незнайомих прізвищ стояли імена Василенка, Ржепецького, генерала Кирея. Я зазначив своїм галицьким знайомим, що ймена гетьмана Скоропадського й Василенка вже самі собою свідчать, що ідеться не про «кінець української державности», а щонайбільше — про зміну її форми. Я радив знайомим журналістам не спішитись з якимись висновками, не чинити алярму, поки не прийдуть якісь певні відомості, щоб не помилитись і не взяти якої фальшивої лінії, котру потім довелось би самим спростовувати й змінювати. Здається, моєї поради послухалось тільки «Українське Слово», редаґоване д-ром Л. Цегельським. Я покинув думку їхати до Чернівців і зібрався зараз же в дорогу назад до Києва.

На мене самого звістка про переворот у Києві зробила

якесь дивне враження. Гетьманщина... якось дивно звучало для мене це слово в пристосуванні до сучасних обставин! Реставрувати Гетьманщину, гетьманський уряд, — що ж: це наша стара, традиційно-національна форма державности, з нею зв'язані наші славні спомини, зараз же пригадуються імена Б. Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи... З Гетьманщиною зв'язується уявлення про щось виключно своє, питоме, якісь чари минулого, на споминах про котре виховувалась наша національна думка. Але, чи можливо це тепер, чи знайдуться такі люди, щоб достойно воскресили цю славну традицію, щоб зрозуміли її, змогли пристосувати її до вимог сучасного життя, до теперішніх ідей і настроїв? Чи не буде реставрація Гетьманщини тепер у вік «націоналізацій», «соціялізацій», «ревкомів» — тим самим, чим було би те, коли б хтось задумав озброїти військо в кольчуги, самостріли, списи супроти танків, кулеметів, цепелінів... Для мене — історика, що присвятив стільки часу й думок студіюванню цієї Гетьманщини з усіма її темними і ясними сторонами в минулому, реставрація гетьманського ладу здавалась якимсь сном, мрією... А сама особа нового гетьмана?

З Павлом Петровичем Скоропадським я познайомився тільки тепер, недавно, перед самим своїм від'їздом до Львова, в квітні 1918 року, але чув про нього багато вже давно перед тим. Найбільше чув від свого дядька Петра Яковлевича Дорошенка, що був сусідом П. П. Скоропадського по своїому маєтку в с. Боничах Глухівського повіту і його давнім близьким приятелем. Дядько часто розповідав мені про Павла Петровича, як одного з нечисленних наших панів україно́філів, що цікавився рідною старовиною, збирав її пам'ятки, дуже шанував наше минуле й національну культуру, допомагав грішми різним виданням з обсягу української історії й мистецтва, жертвував на культурні цілі, на пам'ятник Шевченкові. Пам'ятаю влітку 1910 або 1911 року, коли я гостював у дядька в Боничах, він оповідав мені про замір П. П. Скоропадського відновити на свій кошт видання «Кіевской Старины», що припинилось 1907 року. В кабінеті дядька завжди стояв великий портрет П. П. Скоропадського: стрункий красунь — офіцер в мундирі кавалерґардського полку. Але особисто мені ні разу не

довелось зустрінутись з П. П. Скоропадським, раз тільки здалеку бачив я його у Глухові на вулиці.

Літом 1917 року я часто чув ім'я генерал-ляйтенанта Скоропадського, як начальника українського корпусу. П. В. Скрипчинський, що був якийсь час представником Генерального Військового Комітету при ставці Південно-Західнього фронту, дуже часто згадував про ген. Скоропадського, як про майже одинокого бойового генерала-українця, що став на національному ґрунті й формує український корпус. І мені страшенно хотілося познайомитись, але ніяк не щастило це зробити: приїду, бувало в ставку до Кам'янця, кажуть — тількищо був ген. Скоропадський і вже виїхав. Шукаю його в Бучачі — виявляється — виїхав кудись на фронт. Так і не довелось зустрінутись. В листопаді 1917 р. пригадав мені ім'я генерала Скоропадського Петлюра, коли я був у Чернігові, радісно повідомляючи про те, як Скоропадський відбив і роззброїв большевицькі корпуси, що наступали на Київ.

Та ось, нарешті, довелося нам зустрінутись. На початку 1918 року приїхав до Києва П. Я Дорошенко і звичайно бував у нашій хаті. Він зупинився в помешканні П. П. Скоропадського в пасажі на Хрещатику ч. 25. Одного разу, коли ми вертались з Байкового кладовища, де відвідували могилку мого батька, а його брата, Петро Яковлевич сказав мені: хочеш познайомитись з П. П. Скоропадським? Їдьмо до нього! Я, розуміється, сказав, що дуже хочу. Ми застали П. П. Скоропадського вдома. Він був у цивільному сіренькому вбранні й дуже нагадував той портрет, що я бачив у П. Я. Дорошенка: стрункa постать, гарний, чисто античний склад голови й приємне обличчя і дуже моложавий вигляд (майбутній гетьман України народився 1873 року, але виглядав значно молодше своїх років). Біля дверей, де була шафа з енциклопедичним словником Брокгауза, стояв молодий чоловік в зеленому жупані з підстриженою по-козацьки чуприною, чорнявий з маленькими вусиками, і роздивлявся в томи словника. Нас чомусь не познайомили. Коли я потім спитав дядька нишком, хто це такий, він сказав, що це один з отаманів Вільного Козацтва — Полтавець-Остряниця. Згодом увійшов і познайомився з нами підстаркуватий пан з сивою, роздвоєною як на ґравюрі Норблена, що уявляє quasi-Мазепу, бородою, дуже веселий і жар-

тівливий; це був полковник Зеленевський, пізніший адьютант Гетьмана.

Розмова наша мала загальний характер. Трохи поговорили про політику. Господар хати розпитував мене про проф. М. Грушевського і як я дивлюся на нього. Я сказав, що дуже поважаю проф. Грушевського, але жалкую, що він узяв крайній лівий курс, пішов не з давніми керманичами українського руху, а з молодими представниками новоз'явлених соціяльно-політичних течій, і що краще було би такій людині, як проф. Грушевський, стояти понад партіями, бо він мусів би належати не якійсь одній партії, а усій нації. Говорили ми між собою по-російськи, бо так завжди говорили ми з своїм дядьком: в нашій родині, хоч було аж кілька «українофілів», але звикли говорити по-російськи, лише зрідка мішаючи українські слова. Вся наша розмова в хаті П. П. Скоропадського, повторюю, носила випадковий, малозначучий характер. Мені іноді приходила думка, що перебування П. П. Скоропадського тут у Києві — чимсь зв'язане з якоюсь політичною акцією, про яку ходили глухі чутки, та й приїзд мого дядька теж здавався мені не випадковим, але я не зважувався його запитати, як людину, що після смерти мого батька була для мене найстаршою в нашім роді. Вже геть пізніше дядько сам мені сказав, що був втаємничений в змову, яка підготовляла гетьманський переворот.

X

Київські настрої. Переговори про мій вступ до кабінету Ф. А. Лизогуба. Гетьманщина.

Від Львова до Підволочиськ я їхав дуже добре в окремім купе. Львівські земляки, що проводили мене на двірець, сказали щось потяговій службі, і кондуктори — це були українці — оберігали мій спокій і вигоди до самого українського кордону, нікого не пускали до мого купе, самі перенесли мої речі в Підволочиськах на український поїзд і нізащо не схотіли взяти ніякої подяки, навіть образились, коли я хотів дати дещо грошей. В Підволочиськах я сів до брудного обшарпаного вагону. Галицькі кондуктори помогли мені знайти десь у куточку місце. Але зараз же довелось воювати з австрійськими офіцерами, які цілою юрбою ввалились до вагону, виганяючи усіх невійськових. З великими труднощами удалось мені відстояти своє місце. Хоч і переповнений та з обшарпаними вагонами, український поїзд ішов дуже швидко і на другий день я був уже в Києві. Здається, це було в страстну п'ятницю або в суботу.

Жінка стріла мене з сльозами: все, мовляв, пропало, синежупанників роззброїли, Січових Стрільців роззброїли, Центральну Раду розігнали... Я скоренько побіг шукати збори комітету партії ес-ефів, жінка казала, що він саме оце десь засідає. Побіг в Український Клюб (уже в нове приміщення на Прорізній вулиці) — нема, в дирекції «Часу» — нема; так ніде й не знайшов. Вже потім дізнався, що засідали на квартирі у П. І. Холодного. На другий день я прочитав грамоту Гетьмана. Вже напевно довідався, що до кабінету належить проф. Микола Прокопович Василенко, мій добрий знайомий і земляк з Глухівського повіту на Чернігівщині. Я рішив просто піти до нього і розпитати, що і як сталося, та що уявляє собою реставрована Гетьманщина.

На моїй Львівській вулиці були казарми Січових Стрільців (будинок ч. 24). Тепер, проходячи повз нього, я бачив німецьку варту коло воріт. Звідти виходили Січові Стрільці, вдягнуті як на дорогу, але без зброї, і розходилися, ішли переважно в напрямку до двірця. Боляче мені було на них дивитись, — гарні то були хлопці, безмежно віддані українській національно-державній ідеї...

І біля квартири Василенка стояла варта: два озброєних німецьких вояки в шоломах стерегли вхід до його скромного помешкання, в маленькім дерев'янім будинку ч. 20 по Тарасівській вулиці. Я вже не знав, як і підійти, чи пустять, коли ось сам Микола Прокопович угледів мене через вікно, зараз же побіг відчиняти двері і впустив мене. В коротких рисах Василенко познайомив мене з ситуацією. Центральна Рада і правительство ес-ерів, казав він, виявили свою нездібність вдержати в руках владу й організувати державу. Прийшли інші люди, представники іншого політичного і соціяльного світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов таки в ім'я самостійної української держави. За цими людьми стоїть рішаючий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З цим треба насамперед ра-

хуватись. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалась національно-українською, треба, щоб і нові форми української державности були заповнені національним змістом. Інакше не буде ніякої української держави. Отже від самих українців, спеціяльно від тих, які критично ставились до політики попереднього українського правительства, залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: національно-державна ідея українська. А Гетьманщина — це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціяльно українського державного ладу.

Я відповів, що погоджуюсь з його думкою про потребу українцям національного напрямку взяти участь в правительстві і що цілком розумію його самого, що він увійшов до гетьманського кабінету. Тоді Микола Прокопович сказав, що в такому разі й я мушу співробітничати з новим урядом, і взяти, наприклад, на себе пост посла в Берліні. На це я відповів, що мушу переговорити з моїми партійними товаришами, спробувати переконати їх в необхідності взяти участь в правительстві. Але що торкається мене особисто, то мені взагалі не хотілося б виїздити з Киева, покидати Україну, що й так був відстав свого часу від життя, виїхавши торік весною до Галичини.

Але серед ес-ефів, як виявилось, панував дуже непримиримий настрій. А. В. Ніковський оповідав мені, що до нього приходив небіжчик М. Устимович, тимчасовий голова ради міністрів, і пропонував ес-ефам сім місць в кабінеті, але Ніковський «з обуренням відкинув» цю пропозицію і ніби пригрозив, що викине його за двері, коли він ще другий раз прийде. Нічого не виходило і з переговорів з комітетом партії, які велися з гетьманської сторони.

За кілька днів приїхав знову з Чернігова П. Я. Дорошенко. Він радив мені піти переговорити з самим Гетьманом. На другий день він улаштував для мене побачення в будинку ч. 40 по Інститутській, що відтепер зробився гетьманською палатою. Гетьман в розмові заявив мені, що його мета — будувати міцну самостійну державу українську на національній основі. Я сказав, що це й мій ідеал: міцна українська держава, яка об'єднає коло себе всі землі, заселені українським народом і дасть змогу народові українському влаштувати вільно своє життя по його власній уподобі. — «Я не соціяліст, говорив далі Гетьман, але я щиро стою за демократичний лад, за націоналізацію всіх форм громадського життя на Україні, за всебічний розвиток української культури. Селянин мусить дістати землю, але не анархічним способом, не грабунком, а на правних основах, без руйнації економічного життя краю й його багатств». Гетьман не робив мені ніяких пропозицій щодо мого співробітництва з його урядом. Наша розмова мала характер взаємного вияснення позицій і поглядів на завдання біжучої хвилі. Цим разом ми говорили вже по-українськи.

Минуло ще пару днів і в моїй хаті задзвонив телефон: якийсь голос передав, що «отаман ради міністрів» просить мене зайти до нього завтра вранці. Це був Федір Андрійович Лизогуб. Про нього я чував раніше, як про земського діяча, великого покровителя українського мистецтва, котре він насаджував у земських школах і майстернях на Полтавщині; знав, що він був син відомого Шевченкового приятеля, Андрія Лизогуба, власника старовинного маєтку в Седневі близько Чернігова, і братом відомого революціонера Дмитра Лизогуба, повішеного російським урядом в 1879 р. в Одесі. Я зайшов до гетьманського будинку. У великій білій залі, де торік восени Винниченко зібрав з'їзд губерніяльних і повітових комісарів, було повно всякого люду: тут були німці, українські й російські офіцери, представники фінансового світу — серед них я побачив банкира Доброго, що його був заарештував і вивіз до Харкова уряд Голубовича, приїжджі поміщики з Чернігівщини, селяни в чумарках; це були делеґації, прохачі і, хто його зна, що за люди. Мене ввели до кабінету Лизогуба. Передо мною був середнього зросту, з невеликою сивою бородою пан, з гарним і трохи суворим обличчям. Він без довгих розмов запропонував мені пост товариша міністра закордонних справ. Я запитав, хто ж буде міністром? На це Лизогуб сказав мені, що це не вирішено і що може я сам пораджу якого кандидата. Така постанова справи мене дуже здивувала: я заявив, що не можу прийняти зробленої мені пропозиції, бо коли б увійшов до кабінету, то для того, щоб провадити певну лінію національної політики, а не для того, щоб бути товаришем невідомого ще міністра, котрий не знати яких поглядів додержується. Окрім того я вважав би можливим для себе участь в кабінеті лише тоді,

як би до нього крім мене вступило б ще кілька людей однакового зі мною національного напрямку. «А кого б ви, наприклад, порадили?» — спитав Лизогуб. Я назвав О. Лотоцького, О. Шульгина, К. Мацієвича, І. Фещенка-Чопівського. Лизогуб зараз же взяв у мене адресу Лотоцького (який виїхав до Константинограду на Полтавщині) і казав, що буде йому телеграфувати. При кінці розмови Ф. А. Лизогуб запитав мене, а чи не взяв би я портфель міністра пошт і телеграфів. Я відповів, що ні. Попрощались ми на тому, що він доложить мою відповідь раді міністрів, і там поміркують.

Я пішов на збори комітету партії соціялістів-федералістів. Саме тоді закінчився з'їзд партії, котрий виніс резолюцію, що партія ставиться рішуче негативно до гетьманської грамоти, яко державної конституції, вважаючи її за «абсолютистичну й антидемократичну»; так само осудив з'їзд і кабінет міністрів, вважаючи його за «недемократичний і в багатьох випадках протидержавний», через що й заборонив своїм членам вступати в його склад. Коли я розповів у комітеті про мою розмову з Лизогубом, то, на моє здивування, усі, починаючи з лідера партії С. О. Єфремова, радили мені брати портфель міністра закордонних справ. Видно було взагалі, що ес-ефи трохи каються, що так рішуче негативно поставились до питання про участь в новому кабінеті, але страх «заплямити свою репутацію» вдержував їх при своїй постанові. Але мені вони дуже радили йти до кабінету, додаючи, що я, розуміється, в разі вступу, мусів би подати заяву, що виходжу з партії. Вечором того ж дня я зустрівся з В. К. Винниченком. Він теж дуже радив мені брати портфель міністра закордонних справ. Видно, що всі оберігали лиш власну чистоту, але нічого не мали проти того, щоб хто другий став за «козла відпущення» і вступив до одіозного гетьманського кабінету.

Через день я зайшов до Лизогуба. Він заявив мені, що рада міністрів дві години обмірковувала вчора мою кандидатуру; поставлено було предложити мені лиш пост товариша міністра. Я категорично відмовився, і ми дуже сухо попрощались. Я думав, що вже більше не побачимось. Того ж дня зустрів С. О. Єфремова, кажу йому: так і так, що я відмовився. «Ну що ж, каже Єфремов, може це й на краще. Тепер вам не треба буде і з партії виходити». І з тими словами він повернув мені заяву, яку я вже зложив був (про мій вихід з партії) і передав йому на всякий випадок. Я тут же знищив цю заяву.

Пройшло ще кілька днів. Знов мене кличуть до гетьманського будинку, і Лизогуб знову пропонує мені — товариша міністра. Це вже почало мене дратувати. Ще стримуючи себе, я запитав: а чи вже маєте на увазі міністра? — Та ось може Шебеко (колишній російський посол у Відні). Я рішуче відмовився і висловив своє здивування, як можна колишнього російського посла запрошувати на посаду керівника політики української держави. — А як би вам було предложено, спитав Лизогуб, посаду керуючого міністерством, ви б згодились? — Це нова пропозиція, і я над нею мушу подумати, відповів я.

Виходячи від Лизогуба, я зустрів у великій залі Миколу Міхновського, відомого українського діяча з Харкова. Йому було пропоновано посаду (забув, як вона точно називалася), яка мала характер вищого урядовця для особливо важливих доручень при особі Гетьмана, але він не хотів її брати. Мене це дуже здивувало, бо хоч посада й не носила голосного титулу, але була значна і впливова, бо давала постійний безпосередній доступ до Гетьмана і змогу інформувати його про все, що діялося в краю помимо офіціяльних звітів і доповідань, мала вплив на всякі призначення та іменування. Але Міхновський не послухавсь ні моїх ні інших умовлянь. На мене це зробило враження, ніби особиста амбіція не дозволяла йому брати посади нижче міністерської. Взагалі серед наших людей видно було якесь ухиляння від ділових посад; ніхто, наприклад, не хотів іти в губерніяльні старости, в радники міністерства внутрішніх справ, хоч усі нарікали на «неукраїнський» склад адміністрації. Один д-р Д. Донцов узяв дуже важливу й відповідальну, хоч і не голосну посаду директора телеграфічного державного аґентства «УТА», залишився на посаді товариша міністра фінансів Василь Мазуренко, товариша міністра освіти — Петро Холодний та ще дехто.

Просто з гетьманського будинку я зайшов до редакції «Нової Ради», де застав Єфремова й Ніковського. Обидва в один голос заявили: беріть посаду керуючого міністерством, це ж вам тоді і з партії не треба виходити, бо керуючий міністерством — це технічна посада! Та в мене після цих торгів взагалі пропала охота вступати до кабінету Лизогуба. К. Мацієвич

відмовився. Він ходив до Лизогуба і ставив йому умовою вступу до кабінету на посаду міністра земельних справ обіцянку перевести аґрарну реформу в тім дусі, як він вважає потрібним. Такої обіцянки Лизогуб не міг дати, і вони розійшлись. З Лотоцьким же вийшло так, що він чомусь не одержав аж двох телеграм від Лизогуба, а на мій лист відповів, що почуває себе таким змученим після всього пережитого, що його жахає сама думка про те, що треба було б знову вертатись до Киева!

В той самий день — 19 травня — було святочне відкриття Українського Клюбу в його новім великім приміщенні на розі Прорізної й Пушкинської вулиць. Я вже збирався йти туди, коли до мене зайшов І. Г. Чорниш і каже, що він має їхати в якійсь делеґації від кооперативів закордон для нав'язання торговельних відносин з чужоземними фірмами; так чи не взяв би й я участь в цій делеґації? В цей самий момент дзвонить телефон — говорить М. П. Василенко й умовляє не зрікатись посади керуючого міністерством закордонних справ, що це одна формальність, що не міністер, а лише керуючий, що треба ж таки вести закордонну політику згідно з національними українськими інтересами, що ось зараз почнеться засідання ради міністрів, буде поставлено мою кандидатуру, що вона пройде і щоб я не зрікався... Я сказав, що вже запізно, що ось, мовляв, їду разом з Іваном Григоровичем закордон (вони були добре знайомі між собою). — Ніяких відмовлянь! — гукає мені в телефон Василенко. Так на тому розмова й кінчилася: Василенко казав, що не приймає моєї відмови, а я казав, що ще подумаю. Довелося сказати І. Г. Чорнишові, що таки треба подумати до завтра, щоб уже раз на завжди покінчити цю безконечну історію з тим нещасливим мініструванням.

Пішов я до клюбу. Повно людей, сила знайомих. Кажуть, що прийде сам Гетьман. І справді, десь коло 9-ої вечора приїхав він з двома адьютантами і просто входить до тієї кімнати, де сидів я. Побачивши мене, він зараз же привітався й почав дякувати за те, що я згодився працювати в новому кабінеті. Я розкрив було рота, щоб заперечити й заявити, що я ще не вступив і т. д., як до Гетьмана підійшли старшини клюбу й повели його до великої залі. Там він сказав промову, потім почалися інші промови, привітання, звичайно як на святі. Побачив я своїх товаришів ес-ефів і кажу: ось як вийшло, —

як каже московська приказка: «безъ меня меня женили!» — І добре, відповідають. Так я вступив до гетьманського кабінету.

Думав я, що роблю усе за згодою своїх партійних товаришів, налагодився писати другого листа про свій вихід з партії, — треба ж було виконати цю умовлену між нами формальність, коли на другий день читаю в «Новій Раді», що мене в и к л ю ч е н о з партії... Я просто очам не повірив; як це так, — весь час я порозумівався з лідерами партії Єфремовим і Ніковським, вони самі умовляли мене не зрікатись вступу до кабінету міністрів, чи то як міністрові, чи як керуючому, — і в останньому разі по їх же словах не треба було навіть з партії виходити, і от тепер мене виключають! Виключають з партії навіть не попередивши, щоб я подав заяву сам, це ж так легко було зробити, хоч би по телефону. Цей вчинок назавжди відвернув мене від ес-ефів і я дав собі слово ніколи не належати ні до якого політичного угрупування з тими людьми, що так обійшлися зі мною.

Вступаючи до гетьманського кабінету, я був свідомий того, що не вважаючи на поради Єфремова або Винниченка так зробити, я викличу до себе неприязнь з боку деяких українських кіл, наприклад, ес-ерів або ес-деків. Чимало близьких до мене людей відмовляло мене від цього кроку, особливо І. І. Красковський, що перестерігав мене, що своїм вступом я можу «порвати зв'язки з українським громадянством». Але я гадав, що роблю правильно і в згоді з інтересами української справи. Я не був причетний до гетьманського перевороту і не був ще «гетьманцем», ведучи переговори з Ф. А. Лизогубом. Одначе я вважав, що коли так сталося, що на чолі України вже не стоїть Центральна Рада з її політикою, яка вже двічі збанкрутувала, що коли настала інша форма влади з іншим соціяльним підкладом, то діло справжніх українських патріотів дбати, щоб і при новій формі продовжувалось будування самостійної української держави на твердо-національному ґрунті. Нема нічого легшого як відійти на бік і критикувати, склавши руки; але в самий грізний час усунення від активної участи в державній роботі, це злочин. Три тижні торгувались ес-ефи за портфелі і принципи, і що ж? Дотягли того, що до кабінету війшли здебільшого люди не національного напрямку. Нехай

багато з того, що робить сучасний уряд, нас не задовольняє, але це все можна буде змінити й перебороти, коли біля фактичної влади стоятимуть свої люди, бо діло ж не в принципах і гаслах, а в людях. Кричать, що на міністерські крісла посідали «чужі» люди, і що тепер буде з українізацією урядів? А хто ж боронив узяти міністерство в свої руки й організувати так, як уважаєте потрібним, апарат міністерств і цілі галузі життя, підлеглі міністерству?.. Не боротися з гетьманською владою, не руйнувати її, а стати поруч неї до роботи й опанувати нею, — от завдання українських діячів, думав я. Тим більше, що сам Гетьман так хотів, так добивався спочатку співробітництва з національними українськими колами. Казали, що Гетьман не стоїть в курсі українського політичного руху, не розбирається в його течіях та відносинах. Але те, що він не варився в кітлі партійної гризні й ворожнечі, що він ставав до державної роботи без усяких пересудів і попередніх партійних чи якихось там рахунків, приносячи з собою здорове національно-державне почуття, свій адміністраційний досвід, знання військових справ і дипломатичних відносин — та цього ж саме було й треба для людини, яка ставала на чолі нашої молодої держави! Цього якраз і бракувало нашим попереднім керманичам!

Нарікали, що до українських державних справ приходять «чужі люди», та Боже мій! Яке вузьке розуміння поняття «свій», «українець»: це колись, перед революцією, коли приймали в «ТУП» або в члени «Просвіти», то міркували: чи він «свідомий», чи «поступовець», чи говорить по-українськи. Але тепер — маємо державу. До неї належать усі, хто вродився на Україні, походить з українського роду, зв'язаний з краєм реальними інтересами. Чи для того, щоб дістати право на участь в будуванні української держави, треба неодмінно записатись до національних «меншостей» і тільки тоді вже бути допущеним скрізь, як полякові, жидові або москалеві? Коли Кочубей, Ханенко, Лизогуб, що вчора вважали себе за «малоросів», почули себе тепер українцями (на те ж — національне в і д р о д ж е н н я!) і тепер хочуть мати й собі місце в державній роботі, то чому їх уважати конче за «росіян» і штовхати до «російської меншости»! Коли вони повернулись до своєї народности, то треба тільки радіти. Так само як і з правого берега, коли до нас слідом за Антоновичем, Рильським, Липинським, Б. Ярошевським приходять нові відроджені українці, то невже ми маємо спихати їх до польської меншости, щоб вони скріпляли собою ряди наших антагоністів, замість скріпити наші власні сили? Хіба чехи нарікали на те, що до них вертались їхні Коловрати, Ностіци, Лобковіци? Хіба нарешті наші браття, галицькі українці, журилися, що до них вернулись Шептицькі, Федоровичі, Гужковські? Вони жалкували, може, що їх замало!

Очевидна річ, що ми не збудуємо соціялістичної держави, — а коли й збудувалась би така у нас, то це не буде українська держава. Та в такім разі не варто було й Київ руйнувати, і німців кликати: соціялістичну державу вже з кінця 1917 року намагались утворити у нас большевики і хто зна, чи не краще було б, як би у нас спочатку сиділи Нероновичі, Коцюбинські, Затонські, люди сильної волі і тямучі, ніж Голубовичі, Ковалевські, Капкани. Коли ж ми не думаємо будувати соціялістичної держави і з царства народньої темноти, де 40 мільйонів людей не знало досі, як вони називаються, перескочити відразу в соціялістичний рай, то треба ж допустити до будівничої праці при формуванні молодої держави всі творчі, досвідчені, навиклі до організації різних галузів праці елементи. Коли тепер, тимчасово захищені німецьким військом, ми хочемо збудувати дійсно життєздатну, міцну українську державу, з сильною армією, фльотою, фінансами, індустрією, то треба допустити як співучасників усі елементи, з яких складається сучасна европейська буржуазна держава, залишивши справу соціяльної революції принаймні слідуючому поколінню, якому вже не прийдеться воювати за самі поняття української національности й української держави.

Такі приблизно були мої думки і настрої, коли я вступив до одіозного гетьманського кабінету, правда з благословення двох найбільше шанованих мною авторитетів — Єфремова і Винниченка. Непослідовність моїх дотеперішніх товаришів ес-ефів здавалась мені просто незрозумілою; виносити резолюцію про заборону вступу до «реакційного» уряду і заохочення на практиці вступати до нього! Ось іще маленький приклад. В перші дні мого вступу до кабінету Лизогуба приходить до мене С. О. Єфремов і приводить з собою незнайо-

мого мені генерала. Той рекомендується, називає ім'я — Олександер Греков. Виявляється, що ми земляки по Глухівському повіту і навіть якісь дуже далекі родичі, сьома вода на киселі, як кажуть москалі. Одначе ген. Греков ніколи на Україні не жив, опинився на ній в 1917 році випадково, і буквально ні слова по-українськи не вміє. С. О. Єфремов каже, що наші люди ес-ефи, і українські військові дуже хотіли б бачити ген. Грекова на посаді військового міністра, так чи не можу переговорити про це з Гетьманом і намовити, щоб він згодився на його призначення. Іду до Гетьмана й совісно виконую доручення. Гетьман каже, що він знає особисто генерала Грекова, але на його думку, він зовсім не надається на військового міністра. Гетьман сам — військова людина, отже, думаю собі, трудно мені з ним на цьому ґрунті сперечатись. Я переказую Єфремову результати нашої розмови. Але він приходить до мене вдруге і категорично настоює на тому, щоб я знову йшов добиватись призначення Грекова військовим міністром. Іду до Гетьмана вдруге. Він аж розсердився на мене: «слухайте, каже, я знаю ген. Грекова не тільки як військового, але й як людину і запевняю вас — він ніяк не надається на військового міністра України! Я запропоную йому якусь іншу посаду, тільки не військового міністра». Тепер, пригадуючи всі недавні політичні виступи ген. Грекова, я знаходжу, що Гетьман мав цілком рацію, не бажаючи призначити його українським військовим міністром. Я не хочу кинути ні найменшої тіні на С. О. Єфремова, якого глибоко поважаю і шаную, — бо і не його ж власною креатурою був ген. Греков, а тих кіл, що впливали через Єфремова, одначе взагалі мушу признати, що наші люди якось не звикли твердо стояти на своїх принципіяльних позиціях. В цьому я переконався хоча б і на таких прикладах: пропоную високі призначення по міністерству закордонних справ декому з видатних діячів періоду Центральної Ради — дуже лівого напрямку. Спочатку відмовляються тим, що партійні переконання не дозволяють цього. За кілька днів приходять і кажуть: знаєте, матеріяльні обставини примушують мене вступити до вас на службу! Розуміється, я приймаю, але гарна принциповість!

Взагалі мушу сказати — може трохи ухиляючись від своєї теми, — що малий час існування української державности і

саме створення її серед виру політичної боротьби якось не сприяли виробленню серед наших людей почуття обов'язку й розуміння своєї служби державі. Спостерігаючи в часи Гетьманщини, а особливо в часи Директорії, я запримітив, що багато наших людей дивилось на високі службові призначення, яко на свого роду премії або нагороди за їхні старі заслуги перед українством. Так, як праведники в раю: ми, мовляв, вірували, спасались, поневірялись на землі, так тепер нам належить нагорода в царстві небесному! Не можна відмовити певної рації таким поглядам, але ж від людини, яка претендує на заслужене нею становище, треба сподіватись, що вона не буде дивитись на це становище як на синекуру, але розумітиме свій обов'язок *служити* державі. Але ой як багато наших людей цього не розуміло! Мушу при тім зазначити, що практика служби в міністерстві закордонних справ мені показала, що цим гріхом нерозуміння свого обов'язку слабували якраз і старі, «патентовані» українці, але цього не помічалось зовсім серед «не чистих» українців і серед галичан. Останні вносили в службу українській державі іноді просто релігійний запал. Вони дійсно цінили свою державу.

Вступаючи до кабінету Ф. А. Лизогуба, я, признаюся, був доволі упереджений проти декого з своїх нових колеґ. Правда, я не міг вважати їх за неукраїнців, як це роблять деякі історики гетьманської доби. На іншому місці мені доводилось уже говорити, чому, наприклад, заперечуючи українство Лизогуба, Чубинського, Кістяковського, — не кажу вже за Василенка — довелось би звузити саме поняття українства до значення маленької секти. Одначе політичний світогляд — приналежність до російської партії — і колишнє відношення до національного українського руху з боку декого з міністрів викликали в мені великі сумніви. Та приглядаючись день-у-день до їхньої практичної роботи, я набрав переконання, що вони совісно і чесно працювали на користь української держави. Це я мусів визнати, не вважаючи на те, що в політичних поглядах не погоджувався з цими людьми. Ця розбіжність поглядів привела до того, що я мусів боротися де з ким із своїх колеґ і взяв якнайактивнішу участь в справі реорганізації кабінету в тім напрямі, щоб до нього ввійшли національні українські діячі. Мені прийшлося виступити і проти М. П. Василенка, хоч як я

поважав його і любив, коли стало ясно, що він занадто слабо веде національний курс в міністерстві освіти. Та при всім тім, чим довше залишався я в складі гетьманського уряду (в липні я став уже звичайним міністром, а не керуючим тільки), тим більше переконувався, що я зробив вірно, вступивши до нього, а що мої давні товариші ес-ефи зробили не тільки велику помилку, але просто злочин перед українською державою, не взявши відразу участи в гетьманському правительстві і не вберігши, можливо, тим нашу молоду державу від великих потрясень, яких вона, як виявилось, не змогла витримати.

Спомини про період Гетьманщини не входять в осяг цієї книги. Цьому періодові, важливому вже одним тим, що це була доба організації Української Держави не «кустарними» способами, як було до того часу, а методами чисто державними, я надіюсь присвятити окрему книжку.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ (1918)

I

Міністерство Закордонних Справ Української Держави. Українське дипломатичне представництво в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині.

20 травня 1918 року я приступив до виконування обов'язків керуючого Міністерством Закордонних Справ Української Держави. До цього часу ці обов'язки виконував М. П. Василенко, що одночасно був і міністром Народньої Освіти. Він на швидку руку здав мені біжучі справи, сам поспішаючи віддатися справам народньої освіти. Я почав знайомитися з персоналом, серед котрого було чимало моїх товаришів по недавній службі в Галичині.

Міністерство Закордонних Справ містилося в прегарному палаці Терещенків на вулиці, що так і називалася Терещенківською. Помешкання було дуже показне, чудово умебльоване, але воно зовсім не надавалося для канцелярій; дуже скоро прийшлося шукати нового приміщення, щоб перевести туди консульський відділ і деякі частини канцелярії. Ціле міністерство складалося з одного департаменту, директором якого був К. В. Лоський, мій недавній співробітник по Галицько-Буковинському Комісаріяті. Урядовців було небагато, службова практика тільки ще вироблялася. Міністерство, як і всі наші інституції, було дуже молоде, а тут іще йому довелося перебути кризу під час зміни форми державного ладу. М. П. Василенко, заставши спадщину по Любинському в доволі хаотичному стані, не встиг запровадити якихсь ширших змін, та й не дуже про це дбав, дивлячись на своє керування міністерством, як на тимчасове. З радників міністерства я застав лише одного проф. О. О. Ейхельмана. Інші, попризначувані ще Любинським з-поміж його партійних товаришів, не являлися на службу. Довелося думати про закликання нового персоналу й про реорганізацію цілої служби в міністерстві. Ця реорганізація відбулася на протязі перших двох місяців мого урядування.

Перш за все було переведено поділ міністерства на

два департаменти: загальний і департамент чужоземних зносин. На чолі першого залишився К. В. Лоський (віцедиректором призначено В. Я. Оренчука, галичанина), на чолі другого став А. І. Яковлев, колишній посол за Центральної Ради в Австро-Угорщині, а віцедиректором — Микола Левицький, колишній посол до Туреччини. На радників міністерства запрошено було О. Я. Шульгина, кол. міністра часів Центральної Ради, І. І. Красковського, О. М. Карпінського пізніший сенатор у Польщі) і М. А. Славинського. З них Красковський та Карпінський були перед тим товаришами міністра внутрішніх справ в кабінетах Винниченка й Голубовича. На посаду начальника новозформованої канцелярії міністра запрошено І. І. Мірного, колишнього Генерального Писаря в кабінеті Винниченка. Таким побитом усі головні посади в центральних установах міністерства були обсаджені українськими діячами і високими урядовцями з часів попереднього правительства. Розуміється, що й всі нижчі посади заміщалися майже без виїмку українцями національного напрямку. Вже в кінці літа я запросив на посаду радника міністерства д-ра Л. Цегельського; він дістав згоду на заміщення цієї посади з боку української парляментарної репрезентації в Австрії, так само згодився на його призначення й Гетьман, якому я представив особисто д-ра Цегельського. Та він не встиг заняти цієї посади через бурхливі події, що настали восени.

Складніше стояла справа з закордонним нашим представництвом. Уряд Центральної Ради встиг вислати дипломатичних представників до Німеччини (О. Севрюка), Австро-Угорщини (А. Яковлева), Туреччини (М. Левицького) і Румунії (М. Ґалаґана). Після перевороту Севрюк чи сам подався до димісії, чи був усунутий розпорядком Василенка — добре не пригадую, але пам'ятаю, що його вже в Берліні не було, коли я вступив до міністерства. Стосовно інших послів, то ще ніякого рішення щодо них не було винесено, я ж гадав, що нема потреби їх зміщувати і одержав від Гетьмана згоду на те, щоб вони залишились на своїх постах. Але залишитися не довелося з них нікому. З Яковлевим вийшла така історія. Його співробітники по місії. Б. і К., приїхавши до Києва, розпустили про нього чутку, ніби він п'є-гуляє у Відні в різному невідповідному товаристві й цим понижує гідність посла. Це була брехня, але

вона почала ширитись і граф Форґач за столом у Гетьмана з єхидною усмішкою розповідав про те, як бавиться український посол у Відні. Я заперечував ці чутки, знаючи Яковлева особисто й недовір'яючи вигадкам про нього, але залишатися у Відні йому було незручно. Я викликав його до Києва й запропонував йому посаду директора департаменту чужоземних зносин. Він згодився і тільки просив залишити його на якийсь час у Відні, поки приїде новий посол на його місце. На пост посла Української Держави у Відні було запрошено Вячеслава Казимировича Липинського. М. Левицький та М. Ґалаґан повернулись до Києва, але на мою пропозицію залишитися на своїх посадах заявили, що їх партія (соціял-демократична) заборонила своїм членам займати в гетьманському уряді відповідальні посади. Через деякий час М. Левицький явився в міністерство і сам просив якої-небудь посади. Йому було предложено посаду віцедиректора департаменту чужоземних зносин і він її узяв.

Окремо стояло питання про посаду товариша міністра. Коли я вступив до кабінету, на цій посаді вже був О. О. Палтов. Я не знав його раніше особисто, хоч він в один час зі мною служив у Чернівцях на посаді юрисконсульта управи галицько-буковинських залізниць. Від декого я чув, вже по своїм вступі до міністерства, неґативні відзиви про Палтова. Але я знав, що наші люди взагалі дуже скорі на присуди і не звикли ставитись обережно до чужої репутації; через те всі чутки, які мені переказувано, я приймав з певною резервою. Та проте я заявив Гетьманові, що хотів би мати товаришем міністра когось із людей мені ближчих. Гетьман мене заспокоїв, запевнивши, що Палтов не буде робити мені ніяких перешкод або труднощів, що він взагалі дуже корисна людина і що згодом, коли я настоюю, його можна буде забрати з міністерства. Але скоро я сам переконався, що справді — Палтов не тільки нічим мені не заважав, але навпаки, був дуже корисним: це була дуже розумна, здібна й енерґійна людина, яка уміла знайтися в усяких обставинах і поводилась з великим тактом. Ніхто краще не надавався, як Палтов, для полагодження всяких непорозумінь, особливо з німцями, а ці непорозуміння виникали раз-у-раз; добитись чогонебудь, вияснити якусь заплутану справу, скласти якийсь документ, до всього цього Палтов на-

давався якнайкраще і справді при гетьманському дворі був дуже потрібною людиною й розумним порадником. За короткий час між нами установилося таке порозуміння, що він залишатиметься при дворі Гетьмана, формально займаючи посаду помічника державного секретаря, і держатиме мене в курсі всіх відносин, які торкаються наших справ з німцями і взагалі всього, що діялось при гетьманському дворі і мало стосунок до закордонних справ, і виконуватиме різні доручення при переговорах з бар. Мумом, гр. Форґачем та ін. чужоземними представниками. Палтов був завзятий український самостійник і твердо вів самостійницьку лінію. Я не можу сказати — з яких мотивів, чи це було таке його переконання, чи це був інтерес кар'єри й особистої вигоди, але, зірвавши з російськими колами й спаливши за собою кораблі, він вірно і совісно працював на українській державній службі, піддержуючи завжди всі домагання щодо строго національного курсу. Працювати з ним було легко й приємно. Цей чужинець (росіянин), що став на українську службу й зв'язав свою долю з долею української держави, був для неї корисним придбанням, далеко ціннішим, ніж багато пізніших «фахівців», що опинились на українській службі по упадку гетьманського правління.

Одним з перших моїх завдань по міністерству було обсадження наших представників в тих державах, з якими вже було вступлено в дипломатичні відносини, отже в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині. Відносини до Німеччини були влітку 1918 року основним питанням не тільки нашої закордонної політики, але й питанням самого нашого існування, як держави. Цей стан залежности від Німеччини був утворений фактом присутности на українській території кількасоттисячної німецької й австро-угорської армії, що прийшла до нас по хліб. Отже справа повільного, без потрясень, виходу з цього стану залежности від чужої військової сили, не поривaючи добрих відносин з державами, що цю силу, як допомогу і порятунок до нас вислали, — це було віссю нашої політики. Як уже мені не раз доводилось про це писати, завданням нашим було, опираючись на Німеччину для свого внутрішнього скріплення й консолідації сил — якмога швидше й легше вийти з-під її опіки, емансипуватися від німецького впливу, добути

собі повну свободу рухів, а особливо — якнайшвидше визволитись від військової допомоги Австро-Угорщини. Німці, мабуть, розуміли наші стремління і тому старались якмога довше тримати нас в залежному стані, не даючи нам скріпити свою територію, а головне — формувати армію. І тільки поволі, вже в кінці літа, коли позначилися явні неуспіхи німецьких армій на західньому фронті, почали німці робити нам уступки й не чинити перешкод в утворенню армії.

При таких обставинах заміщення посади посла Української Держави в Берліні людиною авторитетною, яка б зуміла завоювати собі становище й повагу, — було ділом надзвичайної ваги. Нам треба було за всяку ціну перенести центр ваги у наших відносинах з німцями з Києва до Берліна й емансипуватись від впливів німецьких військових та цивільних представників у Києві. Кілька слів про цих представників. Головнокомандуючим військовою німецькою силою був фельдмаршал Айхгорн, людина сама по собі доволі симпатична, тип вояка, відвертого й простолінійного. Але фактично «політику» провадив не сам Айхгорн, а шеф його штабу, генерал Ґренер, дуже талановита й здібна людина, але без особливо твердих принципів, дуже дбайлива за свою кар'єру. Зараз же по перевороті в Німеччині в листопаді 1918 р. Ґренер став міністром шляхів і вдержує за собою цю посаду аж досі при всіх змінах кабінетів.

На Україну дивився Ґренер (як і всі взагалі німецькі представники на Україні) не з погляду якихось широких і далекосяглих політичних плянів і комбінацій, а просто як на часовий епізод, що має виключно стратегічне значення. До українців і до українських політичних діячів ставився Ґренер з ледви укритим призирством. Але в Ґренері це можна було пояснити, коли не вибачити, звичайною для пруського солдата ідеологією й психологією, а його часами грубе поводження, — було властивим і звичайним для пруського генерала поводженням з усіма ненімцями й невійськовими. Але мало чим відбігли від Ґренера й цивільні представники: посол барон Мум і радник граф Беркен. Звичайно буває, що до якоїсь країни посилають послом чоловіка, що чимсь зв'язаний з цим краєм, знає його, має якесь відношення до політики, якої додержується звичайно держава, що його посилає, до цієї країни. Але тут німецький уряд

мов навмисне вислав до Києва людей, що не мали про Україну ніякісінького поняття, не цікавились нею й дивились на справу української державности звисока. Мум, як людина стара й бувала, ще якось умів себе держати. Але граф Беркен у своїм поводженні доходив просто до нечемности й нахабства. Між іншим, усі скарги на різні надужиття й насильства з боку німецьких військ над українським населенням ішли через наше міністерство закордонних справ. У нас збирались усі матеріяли про такі випадки і потім пересилались до німецького посольства з приписку від міністерства, що ми, мовляв, звертаємо увагу німецького правительства на такі й такі факти й просимо вжити заходів для покарання винних і задоволення претенсій через заподіяні шкоди. Це була звичайна річ і про такі справи провадилася спокійна канцелярійна переписка. Аж ось Беркен, заміняючи Мума, шле нам дуже грубого і зухвалого листа, заявляючи, що як то ми можемо вигадувати такі наклепи на німецьке військо, котре нас врятувало, а тепер обороняє. Міністерство відповіло стримано, але підкреслило, що захования добрих відносин між українським населенням і німецьким союзним військом лежить в інтересі не тільки нашого населення, але також і німецького війська. Скоро по тому повернувся Мум, і Палтов уладнав інцидент.

Мушу зазначити, що моє призначення на посаду керуючого міністерством дуже стурбувало німців. Як тільки Ф. А. Лизогуб зробив мені першу пропозицію, зараз же до Гетьмана прибіг граф Альвенслебен (представник німецького уряду при особі Гетьмана) і «як особистої послуги» німцям просив не призначати мене. Далі мені довелося мати розмову з Мумом і впевняти його, що я зовсім не думаю вести якоїсь спеціяльно ворожої до Німеччини політики. Але ще місяць пізніше Мум скаржився якось О. Ф. Скоропису, що я «роблю йому труднощі». Певна річ, що тут грала ролю пущена кимось чутка про моє ніби «австрофільство»: очевидно моя діяльність в Галичині в певних колах оцінювалась як прояв «австрофільства», тоді як «Новое Время» пояснювало цю саму діяльність моїм наче б то «германофільством». Це свідчить про те, як взагалі легко і без усякої підстави чіпляють людям етикети різного «фільства» або «фобства». Але, що моя робота в Галичині розумілась самими австрійцями як результат моїх нібито австрійських симпатій (!), я побачив, між іншим, з того, що на першій порі, ще в квітні, перед переворотом, до мене заїхав перший з візитою австрійський військовий аґент майор Флейшман, наговорив мені купу компліментів, і потім якийсь час австріяки робили мені дуже приємні міни, поки не побачили фактично, що в своїх відносинах я керуюся зовсім не якимись симпатіями до них, але інтересами української справи, котрі аж ніяк не сходились з австрійськими.

Отже беручи це все на увагу, буде зрозуміло, чому і я, і всі ми в Києві надавали велику вагу питанню — хто буде українським послом в Берліні. Севрюк, хоч це був здібний і розумний молодий чоловік, до ролі посла ніяк не надавався, і це було помилкою правительства Центральної Ради, що воно його на такий пост виставило. Треба було думати про людину зовсім інших властивостей. В колах, що оточували двір Гетьмана, не було недостачі в своїх кандидатах, але я вважав, що послом у Берліні має бути людина, що з одного боку мала б повне довір'я з боку національних українських кіл, а з другого справді могла би заімпонувати в Берліні. Отже я висунув кандидатуру барона Ф. Р. Штейнґеля, людини, яка свою прихильність до української національної справи засвідчила цілими роками громадської й культурно-національної діяльности. За найцінніше в Ф. Р. Штейнґелю я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обов'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього так рідкісну, на жаль, у нас постать справжнього джентлмена. Не без вагання згодився Ф. Р. Штейнґель заняти предложений йому пост. Він одверто заявив мені, що будучи по своїм переконанням федералістом, він не зважується заняти пост, який вимагає оборони самостійности держави. Але згодившись в ім'я добра України взяти на себе предложені йому обов'язки, він прирік, що свої федералістичні симпатії заховає на глибині душі, а всі свої сили віддасть на службу самостійній Українській Державі. І він це приречення виконував з властивою йому сумлінністю й совістю. Ми з самого початку умовилися, що він довго не залишиться в Берліні, бо стан його здоров'я вимагав систематичного спочинку й лікування. Але мені уявлялось у високій мірі важним, щоб він підніс престиж українського посольства

в Німеччині, поставив його на відповідну висоту, і тоді можна було би передати це посольство в інші руки.

Як потім виявилось, Ф. Р. Штейнґель своє завдання виконав добре. Йому вдалося придбати авторитет і повагу не тільки в урядових колах Німеччині, але й у двірських, тоді ще всемогучих. Ми в Києві відразу відчули полегшу, коли через голови Мумів та Ґренерів стало можна безпосередньо вести справу з Берліном через нашого посла. Навіть у самім поводженні й тоні німецьких представників у Києві відчувалась уже якась зміна: бо тепер у важливіших справах ми звертались до свого посла, а він порушував їх від себе в берлінськім міністерстві закордонних справ, і Мум це добре відчував. Ф. Р. Штейнґель завів дуже гарні відносини з представниками дипломатичного корпусу в Берліні, і старшина (doyen) цього корпусу, еспанський посол маркіз де-Бернабé зробився звичайним гостем в українськім посольстві, котре містилось тепер у власнім будинку, в найкращій частині міста на Kronprinz-Ufer*. Так само близько зійшовся Ф. Р. Штейнґель і з голляндським послом, що взагалі дуже улегшувало нам офіціяльне зближення з невтральними державами.

Але був один бік в діяльности Ф. Р. Штейнґеля, який викликав непогодження між ним та мною і який був, на мою думку, його помилкою. Ще перед тим як остаточно згодитись на прийняття посади посла, Ф. Р. Штейнґель заявив мені, що бажає заново зформувати штат посольства з тим, щоб закликати по змозі людей фахових, які б знали і вміли провадити дипломатичну службу. При цьому він зазначив, що розуміє приналежність людей до українства в державному розумінні, а не вузько національному, і через те бажав би запросити на службу людей, котрі хоч досі в українських колах були незвісні й до національного українського напрямку не належали, але територіяльно походячи з України й визнаючи себе громадянами Української Держави, вони будуть добрими й корисними службовцями. Я відповів, що в засаді цілком з ним погоджуюся, але прошу взяти на увагу оці міркування: в такий відповідальний момент, коли допіру ще тільки організується наша держава, дуже потрібно, щоб її представники закордоном репрезентували не тільки українську державність, але й українську національність, щоб вони були не тільки добрими й совісними урядовцями-фахівцями, але й патріотами своєї держави; а такими при тодішніх обставинах (за рідкими виїмками) являлися лише природні українці. З другого боку я звернув увагу Федора Рудольфовича, що в складі дотеперішньої української місії в Берліні є певні українці, і серед них такий заслужений ветеран українського визвольного руху, як Всеволод Козловський, людина до того дуже добре обзнайомлена з німецькими відносинами і тому спеціяльно корисна для нашого посольства; усувати цих людей я вважаю абсолютно недопустимим. Вкінці ми дійшли до певного компромісу: частина старого посольства мала залишитись на своїх посадах, а друга частина переводилась до центральних установ Міністерства Закордонних Справ до Києва. На увільнені посади Ф. Р. Штейнґель запросив таких людей: на посаду радника — Іванова, дідича з Волині, що служив раніше в російській дипломатичній службі; на посаду першого секретаря — Ланіна. На інші посади запросив він іще: Товстоліса (дідича з Чернігівщини) — за моєю рекомендацією, й Коваленка. Залишались з попереднього складу місії В. Козловський, Козій, Хотько, Павловський і ще деякі дрібні урядовці. Ф. Р. Штейнґель, сам джентлмен, вірив у порядність людей; він вірив у порядність і льояльність запрошених ним осіб, але дійсність показала, що він помилився: ці люди були льояльні хіба в тому розумінні, що совісно виконували формальні службові доручення й свою біжучу канцелярійну роботу. Поза тим про них справедливо установилась думка в Берліні. що це «росіяни з українського посольства». А при кінці існування гетьманського режиму вони (спеціяльно Ланін) повелися так, як могли повестися люди, що були абсолютно чужі українській справі. Але про це буде мова нижче. Та як би там не було, своє основне завдання українське посольство з Ф. Р. Штейнґелем виконувало на першій порі добре, і те, що нам тоді найбільше було потрібно, — робило.

На посла до Австро-Угорщини я запросив В. К. Липинського. Ще коли велися переговори про моє вступлення до кабінету Лизогуба, я зустрівся з Липинським і прсив його

* На закупно цього будинку з повним умеблюванням українське правительство асиґнувало 920.000 карбованців. Правительство Директорії вже в травні 1919 р. заставило цей будинок в банку.

взяти на себе обов'язки товариша міністра, або пропонував йому йти в міністри з тим, що тоді я буду в нього товаришем. Але Липинський відхилив мої пропозиції, виставивши, скільки пригадую, мотиви громадського й особистого характеру. На посла же до Австро-Угорщини він погодився. Він також, як і Штейнґель, дивився широко на питання національної й державної приналежности і тому, складаючи штат свого посольства, запросив до нього людей, які з боку ортодоксальних (але вузьких) українців стягали на себе докори протилежної до берлінської місії натури: коли там говорилося, що, мовляв, у місії засіли «росіяни», то тут казали про «поляків». Але Липинський запросив «поляків» (себто українців римо-католиків), які виявили себе такими вірними слугами Української Держави, що дай Боже кожному патентованому українцеві! Але й таких було всього двоє: І. С. Токаржевський і Ванькович. Решта ж були наші українці-лівобережці: В. Полетика, А. Жук, М. Троцький та інші*. Що стосується самої діяльности В. К. Липинського яко посла, то про неї мені доведеться говорити далі. Тут лише загально скажу, що при тодішніх важких обставинах Липинський весь час стояв на висоті своїх завдань і виявив себе не тільки великим українським патріотом — за якого всі вважали його й раніше, але й дуже добрим дипломатом і справжнім державним мужем.

Третім українським посольством, зформованим в перші часи мого урядування, було посольство до Болгарії. Тут мені удалось провести призначення О. Я. Шульгина, кажу удалось тому, що Ф. А. Лизогуб мав свого кандидата й дуже обстоював його. Але в даному разі мені допомогло те, що сам болгарський цар Фердинанд, що дуже близько приймав до серця справи Укваїнської Держави й дуже тішився з факту її постання, конче хотів, щоб послом до Софії було призначено не якогось колишнього російського достойника, а українського національного діяча. Про таке бажання царя я знав від болгарського посла у Києві проф. І. Д. Шишманова. Виставлену

* Я тому зупиняюсь у своїх споминах на цих справах, що у свій час в українській пресі появлялись неоправдані й несправедливі нарікання на персональний склад наших дипломатичних місій. Отже мені хочеться подати фактичний стан речей, щоб кожен сам бачив, на скільки ці нарікання мали підставу.

мною кандидатуру О. Я. Шульгина зустріли в Софії з великим задоволенням, і через те удалося провести її і в Києві. Нема що й казати, що самому Шульгину й цілому складу його посольства ні під яким оглядом не могли нічого закинути найбільш вибагливі українські патріоти!

Зоставалася ще Туреччина. До Фінляндії, Польщі, Грузії, Дона, — прийшлося виряджати представників значно пізніше, так само як до Румунії (з якою виникла суперечка за Басарабію та до невтральних держав. До Туреччини мені було нав'язано з кіл кабінету Олександра Кістяковського. Я схотів з ним познайомитись і до мене прийшов сам кандидат: високий, огрядний пан, адвокат з професії, брат відомих Богдана й Ігоря Кістяковських; говорив українською мовою, заявив себе українцем-самостійником і націоналістом. Ми порозумілись. В радники я своєю чергою нав'язав йому Артемія Галіпа, дуже спосібного, талановитого, але, як уже потім виявилось, цілком безпринципного буковинця. Одначе Галіп нізащо не хотів їхати з Києва. Я таки настоював, доводячи, що дуже важно, щоб біля посла, який може не так добре ознайомлений з українським національним рухом, була людина, яка завжди допоможе йому у відповідних випадках. Одначе, коли наблизився час виїзду, то за тим, щоб Галіп залишився в Києві, попросив мене сам Гетьман. Тоді лише довідався я, що Галіп зумів увійти в ближче оточення Гетьмана. А тому, що я сам з усіх сил дбав, щоб біля особи Гетьмана було побільше «своїх» людей, українців національного напрямку, то й погодився, щоб Галіп залишився в Києві на службі в міністерстві закордонних справ, яко радник при міністрі*. Замість Галіпа за порадою К. В. Лоського було проведене мною призначення на посаду радника — д-ра Л. Кобилянського. Одначе від'їзд посольства все затягався та затягався: Кістяковський зволікав через різні причини. То хотів упорядкувати свої справи, то слабував на «еспанку», то вмерла в нього дочка. Так протяглося два місяці. Уже пароплав чекав на нього в Одесі, вже було сповіщено турецький уряд, вже мав прибути до Києва турецький посол,

* У нас було запроваджено дві категорії: перша — члени ради міністерства (Ейхельман, Карпінський, Красковський, Шульгин, Славинський, Цегельський) і друга категорія — «радники при міністрі». До цієї категорії й призначено Галіпа.

а Кістяковський усе не їхав, і в нашій місії в Царгороді сиділо всього двоє молодих урядовців: Петро Чикаленко і Вовченко. Нарешті на передодні призначеного вже дня від'їзду Кістяковський явився до мене й сказав, що він їхати не може, бо почуває себе хворим*. — Становище робилося дуже прикрим. Знова виринули різні кандидатури з вищих сфер, — колишніх дипломатів, генералів. Тоді, щоб вирішити справу і то якнайскорше, я висунув кандидатуру М. А. Суковкина, порозумівшися наперед з ним самим, що він виїде в тижневий термін. За Суковкином промовляла, як я думав, його популярність в національних українських колах ще з 1917 року, коли він був першим губерніяльним комісаром Київщини і вважався кандидатом на голову крайового українського правительства, коли проф. Грушевський прилюдно цілувався з ним на з'їзді і заявляв, що «Україна ніколи не забуде його заслуг». Разом із тим Суковкин був старий досвідчений громадський діяч, з доброю товариською огладою, знав кілька мов, був знайомий з закордонним життям і т. д. Кандидатурою Суковкина я зашахував усі інші, менше бажані кандидатури, і за пару тижнів Суковкин виїхав до Царгороду з тим штатом посольства, який уже був зложений попереду.

II

Українські дипломатичні представники в Фінляндії, Швайцарії, Польщі, Румунії, Швеції. Місії до Англії і Франції. Українські консульства закордоном. Дипломатичний корпус у Києві.

Зносини України з державами Entente'и, так добре започатковані в кінці 1917 року, коли Франція й Англія самі поспішилися визнати Українську Народню Республіку, перервалися з моментом заключення урядом Республіки Берестейського миру. Закликання цим урядом німецьких і австро-угорських військ зробило неможливим офіціяльні зносини України з Entente'ою, хоч, розуміється, українське правительство дуже бажало б цих зносин. Змога задля нав'язання дипломатичних відносин з союзними державами наступала лише в кінці літа, після розгрому німців на західному фронті. Щодо невтральних

* Недавно я прочитав у часописах, що О. О. Кістяковський кинувся під потяг у Сербії в нападі мелянхолії і так позбавив себе життя.

держав, то справа стояла легше, хоч і невтральні держави, свідки страшної боротьби своїх сусідів-велетнів, хиталися й вагалися, не знаючи, на яку ступити. Вони дуже охочі були вступити у фактичні зносини з Україною, відкладаючи юридичне визнання Української Держави до остаточного виясненя наслідків боротьби двох великих коаліцій. Ще в липні місяці було вирядженo до Швайцарії д-ра Е. К. Лукасевича для нав'язання зносин і вияснення питання, чи приймуть там нашу офіціяльну місію. В Швайцарії і уряд, і торговельно-промислові сфери виявили велике зацікавлення Україною, і секретар (міністер) закордонних справ Лярді прислав мені через д-ра Лукасевича лист, в якому заявляв, що швайцарський уряд охоче прийме нашу дипломатичну місію. Тоді було проведено формально через Раду Міністрів закон про заснування в Швайцарії українського дипломатичного представництва з 10 жовтня 1918 року. Представництво зараховано до «посольство 2-го розряду» (голова таких посольств носив титул «міністра-резидента» або «повіреного в справах» — chargé d'affaires). Головою місії призначено того ж д-ра Лукасевича. Військовим аґентом при ньому призначено генерала Дроздовського. Одночасно призначено двох українських консулів: до Женеви — інж. Е. Соковича (колишнього міністра шляхів в кабінеті Голубовича) і до Цюріху — інж. О. Вілінського. Всі вони й виїхали в кінці жовтня. Представництво в Швайцарії, де сходилися нитки міжнародніх зносин, де можна було зустрінутись з представниками Entente'и, мало для нас дуже велике значення.

Майже одночасно було вирядженe посольство до Фінляндії, яка перша увійшла з нами в зносини і перша прислала свого представника до Києва. Фінляндське посольство було засноване законом від 15 вересня, також яко посольство 2-го розряду. Головою його призначено К. В. Лоського, директора департаменту в міністерстві закордонних справ. Фінляндія дуже щиро привітали нашу місію. Одночасно було засноване й генеральне консульство в Гельсінґфорсі.

Польща, так само як і Фінляндія, перша прислала до нас свого представника. Але ми не спішилися висилати до Варшави свого представника, дожидаючи, поки з'ясується державне становище самої Польщі та поки виясняться деякі спірні питання щодо наших спільних кордонів. Закон про заснування

в Польщі українського посольства 2-го розряду* було прийнято з 19 жовтня. Послом було намічено радника міністерства закордонних справ О. Карпінського. Але виїзд його чомусь задержався, і вкінці він так і не виїхав, залишившись по перевороті в грудні 1918 р. в складі міністерства.

Не спішилися ми й з висилкою посольства до Румунії, хоч закон про його заснування було прийнято ще 21 червня: ми мали з Румунією спірне питання щодо Басарабії і здержувались від регулярних дипломатичних і торговельних зносин, поки це питання не урегулюється, не вважаючи на те, що румуни дуже добивалися встановлення цих зносин. Покищо ми тримали в Ясах свого генерального консула К. Чоботаренка і в Галаці консула барона Притвіца. Вже восени було вирядженo місію, на чолі з генералом Володиславом Дашкевичем-Горбацьким, прийняту в урочистій авдієнції румунським королем в Ясах.

Тоді ж восени було вирядженo надзвичайну дипломатичну місію до Скандінавських держав; на чолі місії стояв генерал Борис Баженов, до її складу належали сенатор Тімрот і урядовці Козій та Косаренко-Косаревич, що потім придбали собі сумну славу своїми авантюристичними вчинками. Яко генеральний консул мав їхати до Стокгольму Д. В. Антонович.

Як я згадав вище, думка про висилку місій до держав Entente'и була у нас весь час, але можливість зреалізувати її явилась лиш на початку осени, коли німецьку силу на західному фронті було зламано, і німці самі вже перестали чинити нам на цім полі перешкоди. Було намічено до висилки до Франції товариша державного секретаря Миколу Могилянського, а до Англії — Івана Коростовця, дідича з Чернігівщини, що був колись російським послом у Пекіні. Це була дуже розумна й тямуча людина; цілий місяць ходив він до мене, і я вів з ним довгі розмови, бажаючи добре з'ясувати собі його національно-державні погляди. Лише тоді, коли я переконався, що він твердо стоїть на ґрунті державної самостійности України й національного характеру цієї державности, я дав остаточну згоду на його призначення. Коростовцеві не довелося виїхати

* Посольствами 1-го розряду вважались у нас тимчасово лиш посольства в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині.

до Англії, — тоді вже як я виїхав був до Німеччини, Гетьман вислав його до Яс для переговорів з представниками Entente'и. Пізніше він опинився в Парижі, і мені було дуже приємно почути, що в своїй діяльности (вже по упадку Української Держави) він робив добрі послуги українській справі, обороняючи її й з'ясовуючи її серед своїх численних знайомих, яких він мав серед дипломатичних і політичних кіл Парижа.

В консулярні зносини ми вступили насамперед з сусідніми державами, що вимагалося практичними потребами життя. Хоча з урядом Совєтської Росії ми тільки ще вели переговори про мир, але життя вимагало негайного нав'язання консулярних зносин, перш за все — задля оборони інтересів українських колоністів; далі — з Росії йшов масовий поворот українців, і треба було його урегулювати. Отже влітку було засновано генеральні українські консульства в Петербурзі (інженер Сергій Веселовський) і в Москві (М. Кривцов) та тридцять звичайних консульств у різних важливіших містах Европейської Росії й Сибіру. Були встановлені особливі потяги з Петербурґа до Києва, які привозили до нас українських репатріянтів. Взагалі їх було так багато, і справа приналежности до України вимагала стільки роботи, що наші генеральні консульства в Петербурзі та в Москві розрослися у величезні інституції і були повсякчас завалені роботою.

Українські консульства були встановлені також в Ризі, в Мєнську, на Кавказі: в Грузії (Лісняк), в Азербайджані, на Дону, на Кубані (П. Понятенко). Звичайно консулами затверджувалися голови місцевих українських громад, що поутворювалися ще з 1917 р. Як вищезгадано, консульства були засновані також (окрім держав, де з самого початку існували наші дипломатичні представництва) у Румунії, Фінляндії, Швайцарії.

Чужоземний дипломатичний корпус у Києві веде свій початок з грудня 1917 року, коли при уряді Української Народньої Республіки були акредитовані пп. Табуї від Франції, Баґе від Англії і ген. Коанда від Румунії. Вони виїхали після Берестейського миру. Тоді приїхали представники від центральних держав. Від Німеччини послом призначено барона фон Мума, колишнього посла в Пекіні. Радником посольства був граф Беркен, генеральним консулом у Києві — фон Тіль. Австро-Угорщина прислала спочатку військового аґента майора

Флейшмана і консула Гоффінґера, потім приїхав яко посол граф Форґач (колишній посол в Беоґраді); при ньому яко радник — князь Фюрстемберґ і військовий аташе, генерал граф Спанокі. Вони всі залишилися й за гетьманського правительства.

Від Болгарії приїхав послом професор Іван Шишманов, колишній міністер народньої освіти, зять Михайла Драгоманова. Це був щирий друг України, котрий справу національного українського відродження і відбудови української державности приймав так само близько до серця, як і свою болгарську справу. З Шишмановом у мене нав'язалися не тільки офіціяльні, але й щирі особисті відносини.

Офіціяльно церемонія признання нового державного ладу на Україні центральними державами відбулася 2 червня, коли до гетьманського палацу явились посли Мум і Форґач і в імени своїх урядів склали декларації визнання їхніми урядами гетьманської влади й згоду вступити в ділові зносини. Гетьман відповів на це короткою промовою. Церемонія відбулась дуже урочисто: біля палацу виставлено було почесну варту від особистого гетьманського конвою; при вході до палацу послів зустріли гетьманський господар Михайло Ханенко і генерал Присовський; біля входу до залі, де мала відбутись церемонія, зустрічав послів я і начальник гетьманського штабу ген. Дашкевич-Горбацький. В залі стояла почесна варта від сердюцької дивізії. Трохи згодом, при такій же урочистій обстанові відбулася декларація про визнання болгарським урядом. Посол Шишманов прочитав грамоту царя Фердинанда, яка в протилежність сухим німецькій та австрійській грамотам, була зложена в дуже теплих, сердечних виразах. Цар титулював Гетьмана «Ваша Світлість», і з того часу цей титул почали вживати також німецький та австрійський представники.

Турецьким послом у Києві був Ахмед Мухтар-Бей, один з видатніших турецьких дипломатів, який перед тим був послом в Атенах. Він приїхав уже у вересні, але раніше, ніж наш посол прибув до Царгороду. Перед ним за місяць прибув до Києва генеральний турецький консул Ферід-Бей і військовий аташе полковник Еліб-Бей. До Одеси турки також прислали свого консула.

Фінляндія вислала своїм послом до нас д-ра Германа Ґумеруса, звісного перед тим у нас, як автора книжки про Фінляндію, спеціяльно написаної для української громадськости й виданої в українському перекладі. Як і проф. Шишманов, д-р Гумерус з щирою приязню ставився до українців і Української Держави, живо інтересуючись успіхами нашого культурно-національного життя, шкільництва, письменства, мистецтва. Консулом до Києва призначено Р. Вальдена, до Одеси — Г. Серлахіуса.

Польща мала своїм послом у Києві п. Ваньковича, дідича з Білорусії. Грузія прислала своїм представником Віктора Тевзайя, Дон — генерала Черечукіна, Кубань — полковника Ткачова.

У Києві ще з російських часів залишився цілий ряд чужоземних консулів, які виконували свої функції й за українського уряду. Такі були: еспанський консул — Васіліяді, данський — Гуревич, грецький — Гріпарі, норвезький — Розенберґ, швайцарський — Енні, шведський — Мегер, італійський — Фішман. Уже за уряду Української Держави приїхав перський консул Вітенберґ і данський Карльсен, котрий заявив мені в імені данського правительства, що воно мусить зачекати якийсь час з офіціяльним визнанням України, але дуже охоче вступить у ділові фактичні зносини. Приїхали також консули від правительств Литви й Білоруської Народної Республіки. В початку восени приїхали й були признані нами генеральні консули Російської Совєтської Республіки в Києві й Одесі. До Києва був призначений совєтським консулом поляк Кржемінський-Ґрінбаум.

Так виглядав дипломатичний корпус у Києві і консульське представництво чужих держав.

III

Закордонна політика Української Держави. Відносини до Центральних Держав. Переговори про мир з Совєтською Росією. Чому вони не дійшли до кінця.

Головним завданням зовнішньої української політики уявлялося мені — і в цьому напрямку я старався працювати — визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців, а покищо — використовувати їх вплив і оружну

допомогу для об'єднання всієї української території. Щодо першого завдання, то його при тодішніх обставинах можна було досягти лиш скріпленням внутрішньої організації нашої держави і зформуванням власної військової сили. Ця військова сила потрібна була і для об'єднання національної території.

Доволі важко було би з'ясувати справжній напрям німецької політики на Україні. Я гадаю, що в німецьких урядових колах взагалі не було єдиної, строго зазначеної лінії політики щодо України. Коли говориться, що німці здавна мріяли про створення самостійної України, як спосіб ослабити велику, сильну Росію, що вони піддержували український сепаратизм, що вони симпатично ставились до національного українського відродження, то все це ніяк не можна поставити на карб офіціяльної німецької політики. Певна річ, що в перших роках війни, поки Росія була грізним ворогом, німецький уряд, а спеціяльно військові сфери всіми способами старались її ослабити; звідси — спеціяльні табори для українських полонених і формування з них військових частин, звідси пропуск до Росії Леніна з його товаришами, щоб вони ослабили Росію большевицькою пропаґандою. Але тепер Росія вже була розбита і не думала про війну. Певні групи німецьких публіцистів (таких як Павло Рорбах або Аксель Шміт), політиків і економістів висували концепцію самостійної України, яка б розвивалась в орбіті німецьких впливів, була б противагою Росії й ринком для Німеччини. Але урядова політика дивилася на справу простіше: для неї Україна була тимчасовою комбінацією, об'єктом для використування її природних багатств: тут можна було поживитись, добути хліба й прогодувати певний континґент війська. Взагалі це була військова комбінація, вигідна німцям для даного моменту. Розуміється, у всіх цих Мумів, Ґренерів, Ярошів та інших керманичів німецької політики на Україні не було ніякісінького «українофільства»; допомагаючи будувати нам самостійну Україну, вони ніяк не хотіли, щоб вона була сильною, принаймні, щоб в ближчому часі стала такою. Не хотіли вони задля України зривати й з Росією, хоча б і большевицькою: хотіли, щоб ми замирилися з Совєтською Росією, але самі ж ставили різні перешкоди, і взагалі вели в цій справі якусь подвійну гру. Не давали нам об'єднати всієї української території й вирішити справу Криму, Кубані, Басарабії й Холмщини так, як того вимагали наші національні інтереси. Страшенно крутили й плутали в справі чорноморської фльоти; довго не давали нам змоги увійти в дипломатичні зносини навіть з невтральними державами; перешкоджали формувати армію. Я вже не згадую про тисячі дрібних перешкод і неприємностей, які чинилися німецькою владою нам на Україні. Згадаю хоча б безтактовну й безглузду висилку з Києва консулів Гріпарі, Василіяді та ще декого. Їм було закинуто (зовсім безпідставно й недоведено) шпигування на користь Entente'и. Німецькі генерали й взагалі старші офіцери присилалися на Україну мов на вибір такі, що не мали ніякого поняття про наші відносини, тоді як люди, що були знайомі з українською справою й ставились до неї прихильно, просто не допускались на Україну, от як покійний генерал Фрідріх. Взагалі німецька політика на Україні робилася грубими солдатськими руками і не тільки не уміла нікого до себе приєднати, а навпаки — відштовхувала.

Політика Австро-Угорщини щодо України далеко не була зкоординована з політикою Німеччини. Австрійці не мали навіть такої, коли хочете, широко задуманої концепції, як німці — допомігши збудувати велику українську державу, визискати її як в найширших розмірах, узяти з неї все, що можна. Австрія, як безпосередня сусідка України, найохотніше просто відбатувала б собі від неї певний шматок території, або створивши з неї особливий український Kronland, як мріяв ще покійний ерцгерцоґ Фердінанд, або приєднавши її до автономної Польщі під габсбурським берлом. Але зголодніла, виснажена, заклопотана своїми внутрішніми непокоями, Австрія передовсім прагнула миру. Цісар Карло вів через принца Сікста Бурбона, потай від своїх союзників, переговори з Entente'ою про сепаратний мир. Австрії всміхалась перспектива дістати назад Шлеськ, забраний ще в половині XVIII віку, і об'єднати під берлом Габсбурґів цілу Польщу, разом з українськими землями, на які претендували поляки. Утворення самостійної Української Держави являлося для неї при таких обставинах лиш ускладненням цілої ситуації. Треба було думати про обіцяний таємним договором у Бересті поділ Галичини, котрий грозив знищити всякий ґрунт для порозуміння з поляками. На самий Берестейський мир Австрія пішла скріпивши серце, примуше-

на голодом і волею своїх сильних союзників. Тому то вона й зволікала, скільки могла, з ратифікацією цього миру: цісарська грамота про ратифікацію була виготовлена вже перед самим розпадом Австрії і так і залишилась навіки в архіві колишньої імперії. Австрійська дипломатія, яка лежала в руках мадярів, ще менше ніж німецька могла слабувати на якесь «україножільство», а головний її представник на Україні, граф Йоган Форґач, був переконаний ворог слов'янства взагалі й українства спеціяльно. Оселившися в одній російській аристократичній родині в Києві (знайомій йому з часів його колишньої служби в Петербурзі), де звичайно збиралося вороже настроєне супроти українства товариство, й читаючи щодня «Кіевскую Мысль» (своє знайомство з російською мовою граф Форґач чомусь уперто скривав), австрійський посол завжди був відповідно «поінформований» і в залежности від того й настроєний супроти української національно-державної справи. Своє відношення до Української Держави та її інтересів граф Форґач дуже яскраво виявив у справі анулювання таємного договору про поділ Галичини і в справі Холмщини.

На чолі австро-угорських військ, що перебували на Україні, стояв фельмаршал Краус, зовсім старенький і на вигляд добродушний дідок; він жив постійно в Одесі і тільки один раз приїхав був до Києва, коли я з ним і познайомився. Військовим австрійським аташе в Києві був генерал граф Спанокі, людина доволі мирна й нешкідлива. Військова австрійська адміністрація на Катеринославщині, Херсонщині й Поділлі постачала нам дуже щедро матеріял для всяких на неї скарг. Різноманітна австрійська армія, вже значно деморалізована, добре таки давалась у знаки населенню тих місць, де вона стояла. При втихомирюванню селянських розрухів літом 1918 року австрійці поводились жорстоко. Під претекстом переслідування «большевиків» вони раз-у-раз арештували й тягали по тюрмах українських національних діячів (як це було, наприклад, в Катеринославі) і навіть коли діло доходило до Києва, то, не вважаючи на всі заходи нашого міністерства закордонних справ, не завжди удавалося вирвати арештованих з пазурів австрійської адміністрації. Одиноким світлим явищем на фоні австрійської військової окупації була присутність українських частин в складі австрійських військ, наприклад, перебування

Українських Січових Стрільців на Херсонщині й Катеринославщині, або взагалі присутність на австрійській військовій службі наших земляків галичан і буковинців; на жаль, їх було небагато і вони здебільшого займали малозначні посади. В усякому разі ця присутність українців в австрійській армії приносила певну користь і часом невтралізувала неґативні явища, зв'язані з перебуванням австро-угорського війська на Україні.

В інтересах установлення нормальних відносин з державами, які підписали з нами Берестейський мир, лежало можливе прискорення ратифікації цього миру всіми заінтересованими сторонами. З нашого боку місія перевести виміну ратифікаційних грамот з усіма чотирма державами була доручена В. К. Липинському у Відні, на руки якого вислано грамоти за підписом Гетьмана і моєю контрасиґнацією. Першою ратифікувала мир і перевела обмін грамотами Болгарія; на початку липня болгарський chargé d'affaires у Відні Джебаров передав Липинському грамоту за підписом царя Фердінанда. 24 липня виміняла грамоти Німеччина, передавши Липинському через свого представника князя Штольберґа-Вернігероде грамоту за підписом Вільгельма II. В серпні виміняла грамоти Туреччина: турецький chargé d'affaires Беяк-Бей передав раднику нашого посольства Токаржевському грамоту за підписом султана Мохаммеда V. Зволікала тільки одна Австро-Угорщина, яка вважала в своїх інтересах продовження можливо на довший час непевного переходового стану у відносинах обох держав.

Отже, маючи на своїй землі присутність півмільйонового війська таких «союзників», нам довелось улаштовувати свої відносини до сусідніх держав — Росії, з якою треба було заключити мир, до держав, що постали на її окраїнах, об'єднати українську територію й задержати в своїм посіданні наші області, на які претендували сусіди. Замирення з Совєтською Росією й улаштування з нею мирних відносин було головним з усіх завдань нашої зовнішньої політики.

Совєтська Росія по Берестейському миру з Центральними Державами зобов'язалася заключити мир з Україною й забрати з її території своє військо. Щодо другого пункту, то справа вирішилася тим, що Совєтська Росія відріклася від тих банд, що оперували на Україні, заявляючи, що то — «українські червоно-армійські частини». Знов же таки й українські боль-

шевики мусіли тепер провадити боротьбу проти українсько-німецького наступу, не покладаючись на відверту піддержку совєтського уряду Москви. На своїм «З'їзді Рад» у Катеринославі в березні 1918 р. вони проголосили війну проти Центральної Ради й німців. Та ця «війна» була протягом 1½ місяця ліквідована, й український большевицький уряд, що прийняв тепер назву «Повстанчого Революційного Народнього Секретаріяту», знайшов собі захист у Москві. Він поставив собі завданням «надсилати емісарів на Україну, організувати революційно-військові комітети, згідно з пляном операцій, піддержувати з ними зв'язок»* — одним словом, вести роботу по зруйнуванню української держави в тій її формі, що витворена була Центральною Радою, а потім — в формі Гетьманщини. Тим часом совєтський уряд у Москві, головний інспіратор большевицького руху на Україні, мав розпочати з Україною мирові переговори.

3 квітня 1918 р. рада народніх комісарів Совєтської Росії звернулась до українського уряду з нотою, пропонуючи розпочати мирові переговори в Смоленську. На це український уряд відповів нотою від 14 квітня, пропонуючи з свого боку місцем переговорів Курськ. Поки йшли переговори, в Києві відбувся переворот, а тим часом, російська делеґація прибула на Україну і переговори почалися в Києві. Гетьманський уряд предложив російській делеґації добути від свого уряду нові уповноваження, що й було зроблено. Вже 10 травня відбулася під проводом М. Василенка перша нарада членів російської й української делеґацій в справі майбутніх переговорів. На чолі російської делеґації стояли Християн Раковський і Дмитро Мануїльський. Головою української делеґації наш уряд призначив суддю (пізніше — сенатора) — Сергія Шелухина. Вступивши у виконання обов'язків міністра закордонних справ, я застав уже вироблену схему переговорів, які мали відбутися в Києві, в будинку Педагогічного Музею, де раніше засідала Центральна Рада.

Місце переговорів — Київ — здавалось мені не дуже зручним: тут, в осередку політичного життя краю, не було потріб-

* М. Скрипник. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні. Червоний Шлях, X. 1923, кн. III, стор. 109-110.

ного спокою й відповідної до того обстанови для ділової роботи обох делеґацій, за якою з гарячковою увагою стежила преса й усе громадянство. Та й присутність численної совєтської делеґації (разом з експертами й різними спеціялістами та урядовцями вона складалася з 80 осіб, а потім прибувало ще більше) у нас в Києві, де ще всього три місяці тому господарювали большевики й полишили по собі такі тяжкі спомини, також викликала різні сумніви. Тому то я предложив був перенести місце переговорів до Ніжена: три години їзди від Києва, це зовсім недалеко, щоб мати нашій делеґації контакт з своїм урядом; та й можна до того повсякчас зноситись по телефону й по телеграфу. Зате тут в Ніжені цілком спокійно, нема нічого, щоб відхиляло в якийсь бік увагу, та й члени делеґації не мали б ніяких інтересів засиджуватись у скучному провінціяльному місті й поспішали б скоріше робити своє діло. Але мій плян розбився через небажання членів нашої делеґації покидати Київ: під тим претекстом, що вони зв'язані також ще іншими службовими обов'язками, всі дуже рішуче були проти думки про переїзд до Ніжена, й переговори почалися в Києві.

Скоро по моїм вступі в урядування явились до мене з візитою спочатку Раковський, а кілька днів пізніше Мануїльський. Раковський — людина невисокого зросту, років 45 на вигляд, з невеликою чорнявою шпичастою бородою, робив враження дуже інтелігентної людини. Говорив правильною російською мовою, хоч з дуже помітним чужим акцентом. Тримав себе дуже офіціяльно. Протягом літа він частенько заходив до мене в різних справах. Пам'ятаю, одного разу явився спеціяльно, щоб повідомити мене про розстріл бувшого царя Миколи II. Коли я зауважив йому на це, що замордування Миколи II може пошкодити самим же большевикам, оточивши пам'ять колишнього царя ореолом мучеництва й викликаючи незадоволення серед населення, Раковський відповів: «що ж робити; так сталося, що зроблено, того не повернеш!» Кілька днів після візити Раковського явився до мене Дмитро Мануїльський і з перших же слів почав просити вибачення, що він вбраний не по-візитовому, а по-дорожньому, бо його баґаж іще не прибув. Взагалі большевицькі представники, видно, старались уявляти з себе справжніх дипломатів і людей comme il faut. Родом українець з Волині, Мануїльський умів добре по-українському, але як

представник Росії, говорив зі мною завжди по-російськи. Він теж був доволі частим гостем в нашому міністерстві, особливо в кінці літа, коли українська поліція почала арештовувати різних аґентів совєтської делеґації, запідозрених в аґітації проти нашого уряду.

І в Києві і в Одесі відбувались труси й арешти в большевицьких місіях та консульствах і Мануїльський являвся до мене з проханням інтервенювати перед міністерством внутрішніх справ. В розмовах Мануїльський дуже часто сходив з офіціяльного тону на товариський; якось, клопочучись за своїх товаришів, арештованих в Одесі, коли я півжартом зауважив йому, що арештовані напевно зловживали своїм становищем і вели аґітацію, Мануїльський заявив мені: «Пане Міністре! Даю Вам слово старого революціонера, що ніхто з арештованих ніякої аґітації не вів!» Частенько, клопочучись за арештованих, Мануїльський апелював до мого почуття гуманности. В той час, коли всі, в тім числі й я, були ще під свіжим враженням большевицьких вчинків на Україні й того, що вони коїли тоді в Московщині, якось чудно було чути від одного з їхніх відповідальних ватажків апелювання до почуття гуманности або до поваги перед словом «старого революціонера». Розуміється, я робив усе, що від мене тільки залежало, щоб визволити арештованих або поліпшити їхнє становище в арешті і не з якоїсь спеціяльної гуманности, а просто з обов'язку: російська делеґація — то були представники чужої держави, з якою ми вели переговори, вони зносились з органами нашої держави тільки через міністерство закордонних справ, міністерство було для них посередником і оборонцем; чи щиро, чи не щиро давав Мануїльський своє слово старого революціонера, все одно треба було з обов'язку вислухувати його прохання, удаючи, що віриш, і клопотатись за тих, за кого він просив. Події показали, що діяльність большевицьких місій і консульств далеко не була такого невинного характеру. Але щодо самого Мануїльського, то мушу зазначити, що в його натурі справді була якась рисочка джентлменства: мені добре звісні деякі факти, котрі свідчать, що йому не чужі були вчинки благородної вдачі й гуманного характеру. Як це погодити з іншою його діяльністю, як большевицького ватажка, діяльністю, що коштувала стільки крови, сліз і всякого горя, — хай розгадують психологи.

Для розміщення большевицької делеґації було призначено готель «Марсель» на Бібіковському бульварі, готель — другого, коли не третього сорту, такий, де звичайно знаходять собі притулок веселі дівчата та їх кавалери. Отже через те один з членів делеґації — Ґрановський, в своїм листі до Москви, копію з котрого добула наша розвідка, кваліфікував своє приміщення в Києві хоч трохи різким, але відповідачим дійсності терміном, вбачаючи в факті призначення для большевицької делеґації саме цього готелю якусь спеціяльну наругу. І Раковський і Мануїльський раз-у-раз скаржились мені на своє помешкання і домагались кращого. Але знайти в тодішньому Києві, переповненому до останньої міри, 30-40 вільних кімнат це була не така то легка справа. Скільки я не клопотавсь, нічого не міг добитись. Та й те сказати: наша адміністрація не дуже то щиро й старалась для таких «гостей», як большевики. Коли в серпні й вересні поліція напала на сліди большевицької аґітації, в котрій явно були замішані деякі урядовці або взагалі аґенти большевицької місії, тоді вже наша столична «державна варта» буквально не давала делеґації спочинку: раз-у-раз роблено в готелі «Марсель» труси, хапали різних большевицьких урядовців, садовили по участках, де тримали іноді таки в дуже лихих умовах. Зараз же сипалися скарги до мене, являвся здебільшого Мануїльський і мені доводилось перепрошувати, домагатись визволення арештованих, змагатись з міністром внутрішніх справ і його правою рукою — директором департаменту поліції Акерманом. Отже я мав рацію, коли настоював спочатку на перенесенні переговорів до Ніжена: там в кожному разі було менше всякої спокуси, та й стежити за діяльністю наших «гостей» було би легше.

Офіціяльне відкриття переговорів відбулося 23 травня. Факт великої історичної ваги: уперве після 250 років підлеглости й неволі Україна ставала з Росією, як рівний з рівним, до переговорів, — як улаштувати свої відносини; готувалася заключити мир з своїм недавнім гнобителем. Цей день міг навести на багато думок і споминів. Але церемонія відкриття була обставлена надзвичайно просто і без усякої паради. Будинок Центральної Ради охоронявся німецькою вартою й пускали туди лиш

із спеціяльними картками. Приїхавши до будинку, я застав уже обидві делеґації, і біля 2-ої години дня голова української делеґації С. П. Шелухин відкрив засідання. Зібралися на горі, в тій залі, де раніше засідала Мала Рада. Поставлено було два столи. За одним сів Шелухин, за другим Раковський. По середині на високій катедрі стояв перекладач — урядовець нашого міністерства Б.: він мав перекладати з російської мови на українську і навпаки, бо російська делеґація говорила по-російськи, а наша по-українськи. На стільцях кругом посідали члени обох делеґацій, експерти, фахівці, кореспонденти. Тут же збоку примістились секретарі й стенографісти. Членами української делеґації були: державний секретар Ігор Кістяковський, Христофор Барановський, інженер Адам Свіцин, Платон Линниченко, проф. Оттон Ейхельман; військовими експертами з нашого боку були полковники Слівінський і Мишковський; від морського міністерства — капітан Білинський. Пізніше членами делеґації з нашого боку були ще П. Стебницький та М. Славинський. Серед большевицьких експертів видно було чимало старих людей, колишніх значних урядовців ще царського часу. Видно, бідолахи почували себе трохи ніяково в тій ролі, яка оце їм припала. Та найбільш чудним було те, що Москву отут у переговорах з Україною репрезентували румунський болгарин Раковський і українець Мануїльський. Гадаю, що не без наміру вислав якраз цих людей московський большевицький уряд, щоб підкреслити свою «інтернаціональність». Серед експертів з большевицького боку були проф. Немировський, Ґрановський (що за большевицького панування в Києві у березні був тут комісаром), генерали Одінцов і Ситін. З останнім я був знайомий з Галичини: він командував там дивізією й стояв у Снятині. Ми пізнали один другого й привіталися*.

Перше засідання було дуже коротке. С. Шелухин знайшов,

* Кілька тижнів пізніше приходить якось до мене Раковський із скаргою на когось з наших дипломатичних кур'єрів, що перевіз якусь контрабанду. Я відповідаю, що буде переведено слідство й виновний буде покараний, а от, кажу, є відомості, що й Ваші аґенти теж возять контрабанду! — Так, каже Раковський, було, попавсь на цьому генерал Ситін, так ми його вже і розстріляли. — Нема що казати: суд скорий і «нелицеприятний»! Мені зоставалось сказати, що в нашій державі за перевіз кількох фунтів чаю або мила смертю не карають, — бо за це саме й ішла мова.

що повновласті російських делеґатів, підписані Леніном і Чічерином, не вистачають, бо там не сказано, на що саме їх уповажнено: справді, в папері стояло лише, що Раковського упооважнено «для веденія переговоровъ съ Украинскою Державою о заключеніи договора», — а якого саме договора — не сказано. Довелось відкласти засідання, поки прийдуть з Москви докладніші й повніші повновласті.

Ще довго велися різні суперечки за різні формальні й принципіяльні питання. Нарешті 12 червня було підписано прелімінарний договір в шости пунктах — про припинення з обох боків бойової акції, про дозвіл громадянам обох держав вільно вертатися додому, про встановлення на основах взаємности консулів в Російській Республіці й Українській Державі, про поворот Росією Україні залізничного рухомого складу, захопленого під час війни, про поворот полонених і т. інше. Цей договір мав бути дійсний до заключення справжнього миру. Прелімінарний мир був найбільшим і властиво одиноким успіхом в українсько-російських переговорах.

Після того почалися безконечні суперечки щодо російсько-української границі. Хоча обидві делеґації погодились між собою, що основою при визначенні кордону має служити етнографічний принцип, але большевицькі делеґати раз-у-раз виставляли вимоги плебісциту, або висували питання про Крим, про Дон, претендували навіть на частини Харківщини й Катеринославщини. В липні у нас було досягнуто порозуміння з Доном, так що українська делеґація в своїх переговорах настоювала на визначенні кордону лиш до початку межі з Донською територією. Робота посувалася дуже помалу. Спеціяльна комісія з етнографів-спеціялістів при українській делеґації (при участи Л. Падалки з Полтави) виробила точні межі етнографічного розселення українців на сході. Але у відповідь на це Раковський хвалився, що має сотні сільських «приговорів» (резолюцій з прифронтових місцевостей про бажання залишитись під Росією Одного разу похвалився навіть листом з села Баламутівки Сквирського повіту на Київщині, де баламутівчани заявили, що вони хочуть належати до «Расеї», бо незадоволені з українського уряду за те, що повідбирав у них пограбоване сало та всяке інше також пограбоване майно. У відповідь на це наша делеґація устами Шелухина заявляла, що українсь-

кий уряд дуже добре поінформований, якими способами і під чиїм впливом складаються постанови на прифронтовій смузі, де стоять червоноармійські частини. З другого боку, до Києва щодня приїздять делеґації з Курщини й Вороніжчини, з місцевостей, де живе мішане населення, і благають залишити їх під Україною. Справді, майже не проходило дня, щоб до мене не являлась така делеґація, або принаймні не надсилалося якесь колективне прохання про вдержання якоїсь території при Україні. Приїздили представники земств, міських самоурядувань, волосних і сільських сходів і просилися під Україну. Повіти Путивльський, Рильський, Суджанський з Курщини просилися до України, мотивуючи присутністю на своїй території численного українського населення, а путивльці посилалися навіть на «історичні права» тим, що в Путивльському повіті гетьман Мазепа мав великі свої приватні маєтності. Так само просилися до нас сумежні вороніжські повіти.

Не можучи переконати речевими арґументами, большевицькі делеґати старалися просто затягти переговори, пускаючись на різні штуки. Придивившись добре до експансивної, нервової вдачі С. П. Шелухина й спостерігши, як палко реаґує він на уваги, які зачіпають достоїнство й повагу Української Держави, маєстат її суверенности й незалежности, вони умисне, коли їм було того треба, — старалися подратувати С. П. Шелухина, щоб викликати інцидент і зірвати засідання. Коли в кінці вересня через хворобу Шелухина його замінив спокійний, урівноважений П. Я. Стебницький, якого жадними штучками не можно було схвилювати й вивести з рівноваги, большевицькі делеґати видно були дуже незадоволені цим. На початку жовтня стало ясно, що большевики навмисне затягають переговори або просто ведуть до їх зірвання. Видно було, що вони почули якусь піддержку в своїх змаганнях проти Української Держави, що звідкись прийшла їм поміч, що вони сподіваються якихось змін, котрі дадуть їм змогу в переговорах з Україною виграти якнайбільше. Вони ставали чим далі, то все більш настирливими в своїх вимогах, ставили все нові й нові домагання. Тим часом большевицька артилерія без усякого приводу, серед білого дня бомбардувала наше місто Новгород-Сіверський, що лежало близько демаркаційної лінії. Большевицькі консули поприїздили з великим штатом співробітників до Києва, Одеси, Полтави й занялися справами, що далеко виходили поза межі їх дійсних обов'язків. 7 жовтня переговори перервано на неозначений час.

Які причини викликали цю тактику большевиків на зірвання переговорів? В ті часи ми поясняли це впливом подій на театрі світової війни: ліквідацією балканського фронту, неуспіхами німців на Заході. Тепер ми знаємо, що були ще інші причини, які ще більше додали большевикам духа й дозволили їм не спішитись з заключенням миру з Україною. Про це розповідають нам самі ті, що цю піддержку й поміч большевикам подали: саме в той час, як ми вели переговори з большевицькою делеґацією, стараючись скоріше досягти миру з Москвою й забезпечення собі наших «плечей» на Сході, провідники Українського Національного Союзу в Києві готовили вже повстання проти гетьманського уряду. Вони рішили звернутись за допомогою до большевиків. Ось як розповідає про це один з ініціяторів повстання: «Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціятори руху увійшли в переговори з представниками російської совєтської мирової делеґації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації наших виступів під час повстання. Вони згоджувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльности на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувалися визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народньої Республіки. З свого боку ми обіцяли леґалізацію комуністичної партії на Україні.

Д. Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значення ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його й зламати з підписом, коли того бажання немає, — я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей. Але договір лишався договором»*.

* В. Винниченко. Відродження нації, т. III, Відень, 1920, стор. 158-159. Недавно про це саме знову розповів Винниченко в своїй статті про єврейську справу на Україні в 7-8-ій книжці «Нової України» за 1923 рік, на сторінках 22-23.

Отже в той саме час, як одні українці вели переговори з російською большевицькою делеґацією про мир, другі українці відбували з цими делеґаціями свої конференції й заключали договір, який давав змогу большевикам дивитись на справу заключення миру з Україною, як на комедію, котру треба по змозі затягти, щоб подивитись, що з цього всього вийде і вже по тому використати ситуацію для себе вповні. Ці конференції Раковського й Мануїльського відбувалися в помешканні українського товариша міністра фінансів Василя Мазуренка, котрий мешкав в державнім будинку на Інститутській вулиці (будинок Державного Банку). В хаті такого високого урядовця Української Держави, як товариш міністра, можна було спокійно і безпечно конферувати й укладати пляни зруйнування цієї держави. Тому то й стає зрозумілим, чого большевики з кінця вересня умисне почали затягати переговори й довели до їх перервання 7 жовтня.

IV

Наші відносини з Доном. Кубанська справа. Питання про Басарабію. Крим. Холмщина. Поліське староство.

З справою заключення миру з Совєтською Росією була тісно зв'язана справа Дону. На Дону за допомогою німців запанував уряд «Всевеликого Войска Донского» з генералом П. Красновим на чолі. На Дону не було серйозного стремління відокремитись назавжди від Росії і заснувати свою самостійну державу. Тут відокремлення носило тимчасовий характер: поки в Москві панують большевики. На Дону мріяли, що відбудова нової Росії почнеться саме від них, від донського козацтва, та від тих антибольшевицьких елементів, які знайшли собі притулок на Дону. На Україну дивилися, яко на бажану спільницю проти червоної Москви. Вже в червні прибула від донського уряду до Києва делеґація, з генералів Свєчіна і Черечукіна, і склала нашому урядові декларацію, в котрій говорилося, що «до утворення в тій чи іншій формі єдиної Росії донське військо творить самостійну демократичну республіку». Генерал Черечукін залишився в Києві постійним представником Дону, а від нас поїхав на Дон з тимчасовою місією М. А. Славинський. Розуміється, що нам інтересніше було мати своїм

сусідом на південному сході самостійну Донську Республіку, ніж якусь частину майбутньої «єдиної» Росії. А покищо дуже важно було визнати Дон, щоб установити з ним кордони і розпочати економічні зносини. Маючи визначену вже межу на сході, легше було говорити з большевицькою делеґацією, умовляючись з нею за границі лиш від того пункту, де сходились межі України, Дону й Московщини. Але з другого боку треба було, щоб і Дон визнавав себе не якоюсь тимчасовою державною організацією, але державою в звичайнім розумінні цього слова. Тому то наше правительство й звернулося до донського в липні місяці з нотою, домагаючись яснішого означення його державної самостійности. А все таки довелось складати з Доном договір — явний про економічні взаємини, і таємний — про взаємну мілітарну допомогу.

Для заключення цього договору до Києва приїхали донські міністри Лебедєв, Калашніков і Гулбін. Виникло доволі гостре питання про межі між Україною й Доном. Ми претендували на Таганрізьку округу з дуже великим процентом української людности. Донські представники не хотіли уступати, мотивуючи, що якраз там знаходяться військові козачі землі, котрими козачі громади володіють спільно. Але бажання знайти певну опору для наших переговорів з Совєтською Росією примусило нас погодитись на границі по старій межі між колишньою Катеринославською губернією й Донщиною, за виїмком невеликого клаптика біля Маріюполя, котрий ми виговорили собі з стратегічних мотивів. За те в договорі було зазначено, що Дон зобов'язується шанувати культурно-національні права свого українського населення. Ми вважали, що мати українську іреденту на Дону і тим перш за все розбудити національну українську свідомість серед зовсім несвідомого тоді там українського населення — буде краще, ніж мати в себе донську і тим самим російську іреденту. Договір був заключений 7 серпня. В його обмірковуванні і заключенні приймали головну участь С. П. Шелухин і я. Погоджуючись на те, що промисловий таганрізький район залишався за донськими козаками, ми виговорили, що господарське життя цього району повинно підпорядковуватись центральному промисловому органу в Харкові. Донці мусіли на це погодитись, бо заводи й копальні донські так тісно зв'язані і так залежать технічно від донецького ба-

сейну на Катеринославщині, що самостійно розвиватись майже не в силі.

Поруч Донської, майже одночасно, довелося вирішувати Кубанську справу. На Кубань гетьманський уряд дивився, як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних основах. Питання трохи ускладнялося тим, що в той час Кубань увійшла в спілку з північно-кавказькими горцями, а також з терськими козаками. В кінці травня прибула до Києва делеґація від кубанського уряду. В тій делеґації були: голова М. Рябовіл (президент кубанської Законодатної Ради), султан Шахин-Ґірей (його заступник і голова комітету горців), кубанський міністер хліборобства Д. Скопцов, члени Ради: К. Безкровний, Г. Омельченко і П. Каплин. Кубанський уряд, Рада, козацьке військо і багато місцевої інтеліґенції перебували на той час на півночі Кубанського краю, після того як большевики захопили 28 березня Катеринодар. 3 червня в гетьманському будинку відбулося урочисте вшанування кубанської делеґації; присутні — і з нашого боку, і з боку гостей — обмінялися дуже сердечними промовами й тостами. Гетьман говорив, що сподівається, що кубанці залишились вірними синами України й підуть тепер разом з своєю матір'ю — Державою Українською. Покійний Рябовіл відповів, що Кубань хоче жити в цілковитому єднанні з Україною. Серед присутніх кубанських делеґатів, Рябовіл і Безкровний, обидва — видатні українські діячі ще з давніших часів, були мені добре знайомі, і з ними можна було договорюватись зовсім щиро.

Настрої кубанських діячів-українців цілком відповідали нашим плянам. На Кубані велася аґітація за приєднання до України, і наше міністерство закордонних справ піддержувало цю аґітацію морально і матеріяльно (асиґнувавши, між іншим, кошти через С. І. Ерастова, котрий також приїздив до Києва, на видання українських часописів). Яко генеральний консул Української Держави був висланий на Кубань Прокіп Понятенко (визначний український соціял-демократ), що мав великі зв'язки в тамошніх колах. Та найважливішою в той час для кубанців була поміч мілітарна. Діло в тім, що добровольча армія під проводом генерала Алексєєва перебувала тоді на донсько-кубанськім пограниччю й лаштувалась до походу на

Катеринодар. Було ясно, що той, хто визволить Кубань від большевиків (а вони чинили тоді страшенні звірства й спустошення), той здобуде собі симпатії населення, і до того прихиляться кубанські козаки. Отже ми умовились з українськими делеґатами Кубані, що я старатимусь добитись того, щоб з України було вислано на поміч Кубані все, що тільки ми будемо в силах. Властиво мова йшла про дивізію ген. Натієва, яка була розміщена на східному кордоні України (на Харківщині). Ця дивізія значно поширила свій склад і нараховувала коло 15.000 людей. Гетьман цілком погоджувався з нашим пляном — вислати цю дивізію до Азовського побережжя, посадовити на кораблі і зробити десант на кубанському березі. Тим часом на Кубані вибухло б повстання і за його допомогою можна було очистити край від большевиків, загрожених з півночі й північного сходу донцями й російськими добровольцями. Ішлося про те, щоб випередити Алексєєва, захопити Катеринодар, і тоді можна було б проголосити прилучення Кубані до України. Після довгих і важких клопотів удалось досягти згоди на нашу операцію з боку німців: вони згодилися замінити дивізію ген. Натієва на большевицькому фронті своїм військом і допомогти нам в справі організації десанту на кубанськім побережжю. Вже був виданий наказ стягати відділи Натієва до залізниці для посадки. Був вироблений плян операції і відпущені на неї засоби. Але справа розбилася через саботаж, чи вірніше через зраду одного з високих урядовців українського міністерства війни: очевидячки бувши в стосунках з Алексєєвим і сприяючи його інтересам, цей пан умисне затягав цілу справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під різними претекстами початок операцій, а тим часом Алексєєв швиденько вирушив в похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями: вони, як звичайно у відносинах до нас вели подвійну гру в цілій цій історії, окрім українського генерала з німецьким прізвищем, правдоподібно брали участь німецькі військові кола, що почали якусь особливу політику загравання з армією російських добровольців.

Таким способом замість приязної або навіть прилученої до

нас Кубані постала територія, опанована Добровольчою російською армією ген. Алексєєва з її ворожими до українства настроями і плянами відбудови єдиної неділимої Росії. Кубанська Рада мусіла коритись добровольчим генералам, котрі скоро добре дались їй у знаки, а ми мусіли обмежитись заснуванням на Кубані українських консульств і таємних аґентур для аґітації. Все, що було на Україні активно-вороже до української державности (з антибольшевицьких елементів) почало орієнтуватись на опановану російськими добровольцями Кубань. Туди переніс своє видавництво відомий ворог українства, редактор «Кіевлянина» В. Шульгин, і між Киевом та Катеринодаром почали снуватись таємні нитки зради й повалення української державности. І як частина українських націоналістів шукала для зруйнування Української Держави помочі в російських большевиках, так само українці-русофіли шукали її в російських добровольцях.

А тим часом Українська Держава мусіла дбати про об'єднання з собою всіх українських територій, що тим чи іншим способом опинилися в чужих руках. Вже в перші дні свого урядування в міністерстві я застав працю комісії по басарабському питанні. Обкарнана й спутана в своїм економічнім житті букарештським миром і Центральними Державами (цей мир заключено 5 березня 1918 р.) Румунія кинулась шукати собі компенсації на сході — в Басарабії. Німці дали на це мовчазну згоду, обминувши зовсім питання про східні границі Румунії в договорі й заявивши устами Кюльмана, що питання про Басарабію це справа румунсько-українського порозуміння. Користуючись з того, що тимчасово з боку України не було жадного збройного опору й розпоряджаючи кількома дивізіями війська спеціяльно на східному свому кордоні*, Румунія окупувала Басарабію, і тоді сойм «Басарабської Республіки», так званий «Сфатул-Церій», проголосив прилучення Басарабії до Румунії. Певна річ, на цей вотум вплинуло те, що Україна, яка була тереном боротьби між большевиками і дуже лівим соціялістичним правительством Української Народньої Республіки,

* Згідно пункту 5-му Букарештського миру Румунія мала мобілізувати 8 своїх дивізій, а по заключенню миру з Росією мала бути демобілізована решта, за виїмком тих частин, які потрібні для охоронної служби на східньому, колишньому російському кордоні.

вважалася в той мент далеко менш надійною опорою порядку й ладу, ніж Румунія. До того ж і Центральна Рада, видаючи свій Третій Універсал і проголошуючи в ньому право самовизначення «окраїн», в тім числі й Басарабії, тим самим давала румунам підставу твердити, ніби Україна зреклася своїх прав на Басарабію. Правда, на засіданні Центральної Ради 12 квітня 1918 р. була прийнята резолюція, передана як деклярація українського уряду до румунського, про те, що Центральна Рада не признає ухвали Сфатул-Церія за акт вільного виявлення волі всіх народів, які заселюють Басарабію і що Українська Народня Республіка вимагає здійснення вільного бажання мешканців тих частин Басарабії, які заявили вже або заявляють про своє бажання належати до Української Народньої Республіки. Але це тільки заплутувало справу, ставлячи питання не про цілу Басарабію, як окремий край, етнографічно й економічно зв'язаний з Україною (не кажучи вже про зв'язки історичні), але про якісь окремі частини її. Протестні ноти правительства Української Народньої Республіки не робили на румунів ніякого враження, поки за тими нотами вони не бачили реальної сили.

Нове гетьманське правительство стало на тому, що окупація та примусове прилучення Басарабії румунами є актом насильства і противиться бажанню самої людности; тому то Українська Держава ніяк погодитись із цим не може. В такому дусі й була вислана до румунського правительства нота 5 червня 1918 р. В ній заявлялося, що «рішучим способом відкидаючи права Румунії на Басарабію й заявляючи про свої права на цю область, правительство Української Держави, не думає одначе робити актів якого-небудь насильства у відношенні до прав Басарабії на справедливе й доцільне національне самоозначення; але цілком зрозуміло, що з життєвого і для всієї України стратегічного й економічного мотивів правительство Української Держави повинно настоювати на приналежности політично-автономної Басарабії до Української Держави, до чого Україна має всі права і чого бажає величезна більшість населення Басарабії.

На цю ноту румунський уряд відповів обширною нотою — цілим трактатом, полемізуючи з нами по пунктах. Тим часом життя само показувало, до кого Басарабія стоїть ближче: до

нас почали являтись, нишком і відверто, цілі делеґації з Басарабії, клопочучись про встановлення торговельних відносин з Україною. Ці делеґації, до яких входили представники духовенства, земельних власників, селян, запевняли нас потай, що ціла Басарабія прагне сполучитись з Україною. Вони казали, що досить було би появи на Дністрі одної української дивізії, щоб Басарабія повстала й прилучулась до України: дикунські методи румунського адміністрування встигли вже добре датись у знаки навіть тим, хто раніше дивився на Румунію, як на захист від анархії. На жаль, виставити на Дністрі тої одної дивізії ми не могли через своїх «союзників», і тому поки що мусіли обмежитись дипломатичною й економічною боротьбою. Як і в відносинах до Кубані, довелося піддержувати в Басарабії ті елементи, які особливо стояли за злуку з Україною: на представлення міністерства закордонних справ наше міністерство фінансів відпускало по дешевій ціні цукор для басарабських кооператив; міністерство юстиції виплачувало платню судовим чинам Басарабії, які не хотіли присягати румунському королеві; видавалися субсидії певним особам, які аґітували на нашу користь. Але торговельні зносини з Україною були потрібні не тільки Басарабії, або — краще сказати — не стільки Басарабії, скільки самій Румунії, знищеній і виснаженій війною. Тому то вона й домагалася установлення дипломатичних та торговельних зносин з Україною. Центральна Рада вислала була свого посла до Румунії — М. Галагана, який вернувся до Києва після перевороту. Нового посла ми не посилали, тримаючи в Румунії лиш консулів, потрібних нам для охорони величезного військового майна, що полишилося в Молдавії після розпаду колишнього російського (а потім українського) фронту.

Поки йшов обмін нотами між нами та румунами, прибула до Києва (на початку вересня) спеціяльна румунська місія з товаришем міністра Концеску на чолі. Вона мала метою заключити з Україною торговельну умову. Ми не мали особливої потреби спішитись з умовами, але події розвивалися так, що договір з Румунією міг мати для нас певне значення: за цим договором мало піти офіціяльне визнання нас Румунією і разом із тим змога увійти на румунському терені в безпосередні зносини з представниками Entente'и в Ясах або й у Букарешті. Через те питання про Басарабію ми поставили так, що це наш

«довгий процес», якого ми ніяк не хочемо припиняти і який доведеться розв'язувати вже при загальній ліквідації світової війни і який не перешкоджає покищо нам входити з Румунією в ділові зносини. Нам треба було зачекати лиш, поки зформується українська армія і поки німці почнуть забиратися з України: тоді питання про Басарабію можна було би вирішити швидко й без великих труднощів. Тому то покищо я дуже старався довести заключення торговельної умови з Румунією до здійснення. В міністерстві було організовано комісію, яка спільно з Концеску мала виробити проєкт договору. В цій комісії з нашого боку брали участь проф. Ейхельман, А. Галіп, А. Яковлів, товариш міністра торгівлі С. Бородаєвський і ще представник від міністерства фінансів. Наші делеґати взяли дуже різкий тон і Концеску не міг з ними ні до чого договоритись. Він просив, щоб було допущено вивезти з України $1^1/_2$ мільйона пудів хліба і 1 мільйон пудів цукру; натомість Румунія мала привозити до нас сушені овочі, басарабське вино (молоде!) і трохи оселедців. На таку пропозицію наші делеґати підняли Концеску на сміх. Ні нафти, ні бензини Румунія доставити нам не могла, бо вже не була господарем над своєю нафтою після Букарештського миру. Сидячи якось на цій конференції, я зауважив Концескові півжартом, що він пропонує нам усе басарабські продукти, на які ми дивимось, як на своє власне добро, а от з дійсно румунських продуктів він не пропонує нічого, а годилось би предложити хоча б бензину, якої нам більш потрібно тепер, ніж молоде басарабське вино та сушені сливи. На це Концеску заявив, що він добуде бензину: по всій Румунії буде цілком заборонено приватний рух автомобілів і все, що таким способом удасться зекономізувати, висилатиметься на Україну!

Нарешті якось склали таки проєкт умови. Але тепер настали перешкоди в Раді міністрів: і Гутник (міністер торговлі) і Ржепецький не хотіли й чути про якийсь договір з Румунією. Після дебатів в Раді міністрів договір був провалений. Я кинувся тоді до Гетьмана, з'ясував йому справу й її вагу з політичних мотивів. Концескові було влаштовано урочисту авдієнцію у Гетьмана, за обідом проголошувано офіціяльні тости; справу якось було полагоджено. Гетьман викликав до себе Ф. А. Лизогуба і настояв, щоб договір було знову поставлено

в Раді міністрів. На другий день договір знову було внесено на розгляд; мені довелось багато говорити про політичне значення цього договору для даної хвилини, про його правдоподібну тимчасовість; після деяких суперечок цим разом договір удалось провести. До Румунії було виряджено надзвичайну місію з генералом Дашкевичем-Горбацьким на чолі. Одначе договорові справді не довелось увійти в життя, бо скоро потому перестала існувати й сама Українська Держава, ласки якої так домагалися тоді румуни.

Справа з прилученням до України Криму була також доволі скомплікованою завдяки особливій політиці німців у тій справі. Коли українські війська разом з німцями очищали Україну від большевицьких банд, то передові українські відділи перейшли вже Перекоп, заняли дуже важливу з стратегічного погляду станцію Джанкой і машерували вже на Сімферопіль. Місцеве населення з одушевленням вітало українців. Але німці примусили їх здержатись і потім залишити Крим. За Україною залишилась тільки північна Таврія. Під охороною німців знову зібрався національний татарський сойм «Курултай», але з того нічого не вийшло, владу захопили російські елементи Криму й зорганізували крайове кримське правительство з генералом Сулькевичем на чолі. До цього правительства увійшли переважно колишні значні урядовці царської Росії: колишній російський посол в Царгороді Чариков, граф Татіщев, сенатор Ахматович (родом литовський татарин і мохаммеданин) та інші. Це правительство, розуміється, дивилося на себе, як на тимчасове, переходове, поки відбудується єдина-неділима Росія. Про якусь залежність від України воно й чути не хотіло.

Але ми не могли зректися Криму з цілого ряду дуже поважних причин: політичних — не бажаючи мати під рукою якийсь П'ємонт для майбутньої єдиної-неділимої Росії, стратегічних — не можучи залишати в чужих руках Севастопіль, як базу для української фльоти і ключ до панування на Чорному морі; нарешті були причини чисто етнографічні — високий процент українського населення в Криму. Вже не згадую про тісні економічні взаємини Криму з Україною, без продуктів котрої він не міг вижити. Всі ці резони, між іншими, були виложені в нашій ноті до німецького уряду від 30 травня 1918

року. В цій ноті довелося так само, як і щодо басарабської справи, спростовувати й виясняти помилку 3-го Універсалу Центральної Ради, яка так щедро наділяла всі окраїни правом самовизначення «аж до відділення включно». В своїй ноті ми спиралися не тільки на історичні, економічні та інші арґументи, але також і на волю самого населення: фактично воно хотіло прилучитись до України: і татари, і німці-колоністи, й українці. Не хотіли цього лише росіяни, що опинились біля влади. Вони поробилися великими кримськими самостійниками і, минаючи Київ, хотіли мати безпосередні зносини з Берліном.

Щоб піддержати українську справу й українську орієнтацію в Криму, наше міністерство асиґнувало кошти на піддержку трьох кримських газет, які пропаґували думку про велику користь для Криму від прилучення до України. Одну з цих газет вів Євген Ганейзер, давній український письменник. Він кілька разів приїздив до Киева і через нього я передавав у Крим гроші. Так само субсидували ми українські громади в Криму через спеціяльно заснований при міністерстві неофіційний комітет «Степової України», що мав завданням ширити в Криму ідею прилучення до України.

Уряд ген. Сулькевича з свого боку почав боротися з «українською пропаґандою», почав переслідувати українофільські газети, потім відмовився приймати офіціяльні телеграми й папери українською мовою. Тоді довелося вжити репресій з нашого боку. Не було потреби воювати з Кримом. Досить було проголосити економічну бльокаду півострова. Я настояв в Раді міністрів на проголошенні «митної війни» з Кримом; було спинено всякий товаровий рух і морську комунікацію за виїмком того, що йшло на потреби німецьких залог у Криму. Наближався збір урожаю овочів, що того року випав дуже гарний. Кримські садоводи потребували шельовок на ящики для овочів, стружок, опилок для упакування; все те привозилось, звичайно, з України, але тепер довіз був спинений. Потребували також цукру для консервування овочів, дров для сушки — і цього всього теж не було. Нарешті треба було для населення хліба. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай почав гнити без консервування, становище садівників робилось катастрофічним. Німці вже наперед закупили багато овочів, свіжих і сушених, і тепер уже

це гинуло. Морем везти було не можна, бо ніякі кримські овочі не виносили довгої перевозки морем і потім нової перегрузки на залізниці. Німці звернулись до нас з нотою, прохаючи зняти блькаду. Ми відповіли, що не можемо цього зробити. Тоді вони звернулись до нас вдруге, мотивуючи своє прохання тяжким становищем кримської людности. Від нас була дана відповідь, що українське правительство взяло на себе зобов'язання щодо постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму такого зобов'язання ми не брали на себе; ми готові піти на зустріч інтересам кримського населення, одначе це залежить цілком від кримського правительства, яке досі не хотіло порозумітися з нами. Німці більше до нас не зверталися, а уряд ген. Сулькевича мусів капітулювати: від нього прийшла до нас телеграма, що він готовий почати переговори про форму державного об'єднання з Україною. Блькаду було знято, і скоро потому до Києва приїхала делеґація в складі кримських міністрів: сенатора Ахматовича, Чарикова, Нікіфорова і Фрімана. Але ми заявили, що не вважаємо цю делеґацію за компетентну виявляти волю і бажання кримського населення і зажадали присилки представників від громадян головних народностей краю. За тиждень прибули представники від татар, українців і німців-колоністів. Всі склали візиту Ф. А. Лизогубові, потім мені. Я запросив кримських гостей на обід, який відбувся в приміщенні міністерства Закордонних Справ. На обіді був і Лизогуб. Наші гості сиділи за обідом в такому настрої мов на похороні. Представники від національностей почували себе бадьоріше, але, видно, в присутності своїх міністрів не зважувались розв'язувати язика.

На другий день почались офіціяльні переговори в присутності представника від німецького головного командування, молодого принца Рейса. Переговори велися цілий тиждень. Кримські делеґати дуже змагались, чіплялися до кожного слова, говорили довгі промови. Особливо на непримиренній позиції стояв Чариков, колишня гроза турків. Нарешті таки зговорились і виробили прелімінар умови: Крим діставав внутрішню автономію, свій крайовий сойм, територіяльне військо, державного секретаря для справ Криму в Раді українських міністрів. Ці умови було повезено до Криму, щоб обговорити на зборах «Курултая» та деяких громадських і національних організацій. Ми пішли на це, бо були певні в прихильному полагодженню справи (про це нишком заявляли нам і делеґати від національностей, що приїхали до Києва). Тим часом німці згодились передати нам чорноморську фльоту з Севастополем, і на кількох торпедовцях і канонірських суднах уперве замаяв український морський кармазиновий стяг. Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом. Але з цього всього Українська Держава не встигла скористати. Вже наближалась хуртовина, що змела її саму з лиця землі...

До найважливіших наших «окраїнних» справ, належала справа Холмщини й південної частини Білорусії, окупованої нами й організованої під назвою Поліського староства. Берестейський мир доволі вірно зачеркнув північно-західні межі української території, і Холмщина та частина Підляшшя мали припасти Україні. Але ці землі були окуповані військом Центральних Держав: п'ять південних повітів Холмщини, чисто українських по-своєму населенню, входили в зону австрійської окупації і творили частину Люблінського генерал-губернаторства; північна частина Холмщини і Підляшшя належали до зони окупації німецької. Ще уряд Центральної Ради призначив на Холмщину і Підляшшя крайовим комісаром відомого українського діяча Олександра Скорописа-Йолтуховського. Він залишився на своїй посаді і за гетьманського уряду, як крайовий староста. Скоропис-Йолтуховський оселився з своїми урядовцями серед спустошеного краю, в Бересті, де не залишилося жадного цивільного населення. Німці допустили його до урядування, обмеживши, одначе, його компетенцією справами економічної допомоги населенню і культурно-просвітними. Австрійська влада не тільки не допустила його до урядування, але дала полякам усі можливості спішно польонізувати край, звозити туди польських колоністів, нищити українські школи, церкви і взагалі всі ознаки українського життя. Роблено утиски також і над греко-католицьким духовенством, щоб не допустити українських впливів з Галичини: єпископа Боцяна, призначеного до Холму митрополитом Шептицьким, не допущено до його катедри. Навіть військовим священикам при українських полках австрійської армії заборонювано виконувати церковні треби серед цивільного населення. Єпископ Евлогій старався через мене добитись від австрійців дозволу на поворот

до краю православних священиків. Але австрійські власті були глухі на всі наші домагання в цій справі, ведучи свою польонофільську політику.

Маючи в руках багато документального матеріялу про специфічну австро-польську політику в краю, який мусів по Берестейському миру відійти до нашої держави, міністерство закордонних справ звернулось 12 червня 1918 року до Австро-Угорського уряду з нотою, де, врахувавши всі факти польонізації Холмщини, зажадало, щоб «він негайно поробив рішучі заходи для того, щоб було відкинуто й скасовано все те, що заведено Польщею на території Холмщини, щоб негайно повернуто було всіх вивезених з Холмщини під час війни мешканців і припинено імміґрацію поляків на Холмщину». Ми змовились з А. І. Яковлевим (він залишався у Відні якийсь час до приїзду туди В. К. Липинського), щоб одночасно доручити текст цієї ноти у Відні і в Києві. Одначе добитись чогонебудь в цій справі безпосередньо від австрійців, зв'язаних своїм залицянням до поляків, було дуже тяжко. Довелось звернутись до німців, як контрагентів по Берестейському договорі і питання про Холмщину було поставлене на обговорення в Берліні нашим прем'єром Ф. Лизогубом під час його подорожі до Німеччини. Лизогуб звернувся до німецького уряду з меморіялом, виробленим у Києві, де дуже виразно було зазначено становище на Холмщині і відношення до холмського питання з боку українського правительства*. Цей меморіял

* З огляду на історичний інтерес цього документу, як пам'ятки наших змагань за західньоукраїнські землі, дозволю собі подати на цім місці текст цієї ноти:

«10 серпня ц. р. австрійський посол при Українській Державі граф Форґач заявив голові Українського Уряду, що ратифікація мирного договору задержується з боку Австро-Угорщини через бажання остаточно встановити границі між Україною й Польщею, при чому додав, що, на думку його уряду, границя має йти по природній межі, а саме по річці Бугу.

По Берестейському мирному договору границя між Україною й Польщею проходить по лінії: Тарноград, Білгорай, Щебречин, Красностав, Пугачев, Радин, Межиріччя, Сирошки, Мельник, Високо-Литовськ, Пружани і Вигоновське озеро. По додатковому протоколу від 4 березня 1918 р. мішана комісія, якій доручено було встановити границі на місці не зобов'язана точно додержуватись зазначеної граничної лінії і має право її виправляти одхиляючись на схід, але беручи на увагу строго етнографічні принципи й бажання населення прикордонної смуги.

Пропозиція австрійського уряду, зроблена на словах послом гр. Форґачем, українським урядом ніяк не може бути прийнята, бо проведення границі по Бугу позбавило б України цілої Холмщини, права на яку були признані за Україною Берестейським договором, уже ратифікованим Німеччиною, Туреччиною й Болгарією.

Україна жадним способом не може відмовитись від області, на яку має старі історичні права і яка в подавляючій своїй більшості заселена українським народом. Щодо національности населення краю на 1 січня 1900 року ділилось так: українці й білоруси 463.902 (або 51,76% всієї людности), поляки 268.053 (29,9%), жиди 135.238 (15,1%), інші національности 29.123 (3,24%).

Претенсії Польщі на цей край обґрунтовуються лиш тимчасовим володінням в наслідок завоювання, що тяглось від 1347 до 1795 року. З перших же років панування над краєм поляки повели політику насильства та гніту над українським та білоруським народом, що найяскравіше виявилось в переслідуванні української мови, православної віри й економічній руїні українського й білоруського селянства.

Український уряд, який працює тепер якнайенерґійніше над утворенням самостійної й сильної Української Держави, бажає також установити добросусідські відносини з усіма державами. Керуючись принципом самовизначення народів, який був основою Берестейського договору, уряд Української Держави саме в ім'я цього принципу не може погодитись з повним і насильним відірванням так значної території України з півмільйоновим українським населенням до Польщі, що викликало б по всій Україні страшне обурення і гнів, а в будуччині сталося б причиною ворожнечі між двома державами: Україною й Польщею.

Український уряд з огляду на доконану вже ратифікацію Берестейського договору Німеччиною, Болгарією й Туреччиною, пропонує:

1. Негайно скликати мішану комісію для остаточного встановлення граничної лінії, в надії, що нема певних причин для відмови ратифікації Берестейського договору і з боку Австро-Угорщини;

2. Допустити на Холмщину українські цивільні й судові власті, а також православне духовенство».

і зв'язані з ним заходи були відповіддю на старання, які робив у Києві граф Форґач, звертаючись то до прем'єр-міністра, то до мене і умовляючи нас згодитись на лінію Бугa, як на «природну й історичну границю» між Україною й Польщею. Я вже раніше спостеріг, що гр. Форґач перед тим як зробити якусь велику неприємність, стає дуже приязний і ласкавий, приїздить з візитою, говорить про всякі далекі від біжучої політики справи, одним словом лащиться мов той кіт, щоб потім зненацька випустити свої пазурі. Так було й тепер. На початку вересня гр. Форґач на протязі тижня двічі або тричі заїздив до мене в міністерство без особливого діла, так от немов провідати — як живу і що поробляю. Я насторожився. Дійсно приїздить він ще один раз і просто заводить мову про Холмщину; починає говорити, як би то добре було, коли б нарешті

між Україною й Польщею були установлені приязні сусідські відносини, а задля цього найкраще було би встановити границю по Бугу; це, мовляв, природна історична, політична й стратегічна лінія кордону. Я заявив, що ми ніяким способом не можемо погодитись на цю лінію, себто іншими словами — зректись Холмщини, старої української землі, яку старалася відлучити від Польщі й з'єднати з рештою своїх українських областей навіть царська Росія. Форґач знову почав переконувати мене в зручності границі по Бугу і дав зрозуміти, що від нашої згоди на це залежить прискорення ратифікації Берестейського миру Австро-Угорщиною. Він іще двічі або тричі приїздив до мене і все зводив розмову на холмське питання. Саме тоді Ф. А. Лизогуб виїхав до Берліна, і я дожидав наслідків його подорожі. Тим часом я сповістив про переговори нашого посла у Відні В. К. Липинського, з яким ми окрім офіціяльних зносин вели приватне листування. Один з таких листів — мій до Липинського — зберігся, і я друкую його як певного роду документ до історії холмського питання. В цім листі порушується також ще й інша справа: про залишення на Україні галичан та буковинців, яких хотіла забрати до себе Австрія. Про цю справу ходили в своїм часі різні фантастичні чутки, — немов би сам український уряд зажадав від Австрії, щоб вона забрала своїх підданих галицьких та буковинських українців. Отже тому наводжу тут цей мій лист в цілости:

«7 вересня 1918 року.

Високоповажаний і дорогий Пане Товаришу!

Ви вже певно одержали мою телеграму про наслідки подорожі міністра-президента до Берліна для холмської справи. Я вислав її двома дорогами: до Вас безпосередньо і via Берлін — на випадок, якщо нечиста сила по дорозі до Відня щось наплутає.

Тепер можу сказати Вам у листі більше, ніж у тій телеграмі. Міністер-президент подав Берлінському урядові ноту, копію котрої Вам посилаю (див. вище у примітці. *Д. Д.*). На це німці заявили, що вони стоятимуть цілком на ґрунті Берестейського договору. Отже в наслідок того Рада наших міністрів, вислухавши звідомлення п. Лизогуба, постановила, що й ми маємо стояти на ґрунті договору, вже ратифікованого трьома державами. Я вів з гр. Форґачем переговори майже щодня; він

усе пропонував нам погодитись на лінії Буга, як на „природній, натуральній, історичній" границі; поляки мали б забезпечити національні й релігійні права українському населенню і зреклися б усяких претенсій на західню Волинь. Я казав йому на це, що до повороту прем'єр-міністра нічого рішучого не можу відповісти, хоча не думаю, щоб нам можна було на лінію Буга згодитися, особливо, коли брати її цілу (в межах австрійської й німецької окупації). Нарешті, коли вияснився погляд берлінських кіл, я поїхав до гр. Форґача і заявив йому:

Ми ніяк не можемо згодитись на лінію Буга; ми можемо, твердо стоючи на ґрунті Берестейського договору, піти на зміну пограничної лінії в тім напрямку, щоб відступити окремі пункти з чисто польським населенням (от як Радин). Я полишив у Форґача писану заяву в дусі ноти, поданої в Берліні (про саму ноту я, розуміється, не згадував). Гр. Форґач прийняв мою заяву до відома.

Тепер я дожидаю вістей від Вас: як тепер дивляться на справу Холмщини у Відні і чи збираються скоро ратифікувати мир з нами.

Друга справа, про яку мені довелося не раз говорити з гр. Форґачем, і про що я Вам телеграфував, — це справа галичан і буковинців, яких Австрія хоче забрати до себе як військовообов'язаних. Пан Гетьман прийняв цю справу близько до серця, особливо Січових Стрільців, з яких він формує тут полк або може й цілу бриґаду. Як відомо Вам, гр. Форґач спочатку казав, що ми маємо до 10 вересня подати йому реєстр усіх галичан і буковинців, що служать по наших урядах, і з тих реєстрів, мовляв, можна буде вибрати усіх потрібних нам і залишити їх на посаді. Але поки йшли переговори, австрійські власті почали хапати галичан, не дожидаючи навіть 10 вересня. Тоді я знову з наказу п. Гетьмана зателеграфував Вам, щоб ви поїхали в ставку до А. О. К. і там поклопоталися про залишення галичан і буковинців на нашій службі.

Під час мого останнього побачення з гр. Форґачем позавчора він заявив, що одержав телеграму, згідно з якою галичани можуть лишитись у нас ще до 10 жовтня (нижчі службовці й військові), а вищі службовці з-поміж них до 31 грудня. Але я думаю, що треба домагатись, щоб залишити у нас всіх без обме-

женння терміну, бо вимоги австрійських властей явно йдуть всупереч Берестейському договору.

Подорож Ф. А. Лизогуба до Берліна принесла ті добрі наслідки, що німці згодились не суперечити приєднанню до нас Криму. Друге — це вияснення їх позиції в Холмській справі. Взагалі було важко зав'язати безпосередні зв'язки і перенести центр ваги українсько-німецьких відносин з кабінетів Мума й Ґренера до Берлінських міністерств.

Щиро поважаючий Вас і відданий

Д. Дорошенко.

P. S. Між іншим, гр. Форґач сказав мені, що призначення наших консулів до Австрії до ратифікації — передчасне, мовляв, можна ще зачекати. А як дивляться на це у Відні?»

Якраз тоді над'їхав до Киева сам Липинський, не пам'ятаю — може й розминувшись з моїм листом. Ми зараз же умовились з ним, що слідуючий раз будемо говорити з Форґачем неодмінно в його — Липинського — присутності. І от відбулася наша конференція з Форґачем. В. К. Липинський, умовившись зі мною, предложив Форґачеві плян такої розв'язки холмської справи спільно з галицькою: коли Австро-Угорщина з тих або інших причин не може тепер перевести поділ Галичини на українську й польську частини, то ми б задовольнились на якийсь час, якби Галичину було прилучено до Угорщини, а тоді поділено на дві адміністраційні частини — польську й українську, при чім до української мали б бути приділені й закарпатські українські комітати (так само як і Буковина). Щодо Холмщини ми згоджувались на те, щоб північна її частина, де українське населення творить в середньому 1/3 усієї людности, була прилучена до Польщі, але вимагали категорично прилучення до України південних чисто українських повітів. За цю уступку ми вимагали, щоб Галичина ніяким чином ніколи не була б прилучена до Польщі, навіть польська її частина; в противному разі ми не можемо йти на жадні уступки в холмській справі. Ця комбінація дуже заінтересувала гр. Форґача. Він передав її Буріянові. Скоро потому Форґач виїхав до Відня і вже більше не повернувся на Україну. Тим часом Австро-Угорщина почала явно хилитися до розпаду. У жовтні почалась самовільна демобілізація й австрійські частини стали покидати й Холмщину. Саме тоді — в кінці жовтня й початку листопада я перебував у Берліні. Я переговорив у цій справі з німецьким правительством і між нами було умовлено таким способом: німці давали нам одну дивізію свого війська, щоб заняти кордон між Холмщиною й Польщею в зоні австрійської окупації, а ми тим часом впровадимо туди свою адміністрацію, утворимо на місці міліцію і, таким чином, поки справа остаточно вирішилась би виявленням волі самого населення (як уже думалося в листопаді по проголошенню відомих Вілсонових пунктів), Холмщина була б забезпечена від примусової польонізації й фактично залишилась за нами. 9 листопада вранці я в приміщенні міністерства закордонних справ у Берліні остаточно обговорив з одним з товаришів міністра усі деталі умови, ухваленої принципіяльно в попередніх розмовах з райхсканцлером і з міністром закордонних справ, але, вертаючись з міністерства до нашого посольства, побачив на вулиці автомобілі під червоним прапором і з кулеметами; на вулиці появились плякати, що імператор зрікся трону — почалась німецька революція... Слідом за нею почалось повстання на Україні. Німці покинули край, поляки захопили всю Холмщину й Підляшшя, і українська адміністрація, що з крайовим старостою О. Скорописом-Йолтуховським залишилась на своїм посту, була заарештована й опинилась в польськім таборі для інтернованих. Утрата Холмщини й Підляшшя була одним з перших наслідків упадку Української Держави.

Справа Поліського староства — також справа наших окраїн, хоч тут уже ми вийшли поза етнографічні українські межі, захопивши частину чисто білоруської території. Нам докоряли тоді за «імперіялізм», і мені спеціяльно доводилось вислухувати докори з боку моїх приятелів-білорусів. Але ми не переслідували ніяких імперіялістичних цілей і не вели заборчої політики: в даному разі нами керували інтереси самоохорони; при тодішніх неусталених відносинах питання про те, в чиїх руках буде стратегічна лінія Берестя — Кобрин — Лунинець — Гомель і самий Гомель, цей ключ до Чернігова й Киева, було для нас питанням життя і смерти. Ми могли бути спокійні тільки тоді, якби ця лінія належала самостійній сильній Білоруській Державі. Але, у нас не було певности, що така держава (формально вже й проголошена) в тодішніх відноси-

нах могла укріпитись і сконсолідуватись; навпаки, можна було напевно сподіватись, що цю лінію захопить Совєтська Росія або Польща. Тому ми воліли взяти південну Мєнщину й Могилівщину (Пінський, Мозирський і Гомельський повіти) в свої руки й тримати доти, доки за неї не можна було б почати говорити з правним господарем-урядом Білоруської Держави. Значення Гомельської околиці розуміли на Україні ще за часів Хмельницького, коли українська армія окупувала південну Білорусію, і український уряд тримав там свої залоги й свою адміністрацію, проти чого дуже протестувала Москва.

V

Справа анулювання таємного договору про поділ Галичини.

Як один з найяскравіших проявів специфічної політики супроти молодої Української Держави з боку австро-угорської влади, політики, котра стояла в тісній залежності від польсько-угорських впливів, може служити історія анулювання таємного договору про поділ Галичини. Одним з головних акторів у цій історії був граф Форґач, якого ім'я записане в діях австро-угорської дипломатії останніх років монархії, яко автора відомого ультиматуму Австро-Угорщини до Сербії, ультиматиму, з якого почалася світова війна. В способах і методах, які уживав граф Форґач у Києві, особливо в цій історії з анулюванням договору про поділ Галичини, знати досвідчену руку майстра від усяких порушень і уневажнень законности і права, які так характеризують міжнародню політику небіжки, старої Австро-Угорщини. Історія ця хронологічно мала місце ще перед переговорами про холмську справу і послужила нам певною осторогою при цих переговорах.

Як звісно, при підписанні Берестейського миру між Україною й Австро-Угорщиною було заключено таємну додаткову умову, згідно якій австро-угорський уряд зобов'язувався не пізніше 20 липня 1918 року перевести поділ Галичини на східню й західню частини, і злучивши східню, українську Галичину з українською частиною Буковини, створити з тих частин суцільний коронний край. Існувало два офіціяльних примірники договору: один в австрійському міністерстві закордонних справ, другий був виданий на руки О. Севрюкові. Документи

ці мали бути заховані в якнайбільшій таємниці. Одначе Севрюк, як мені оповідали, не вдержався і проговорився за товариською вечерею у Відні галицьким землякам про існування такого документу, і на другий день про це знав цілий Відень. Довідались, певна річ, і поляки. Граф Чернін напосівся тоді на Севрюка, щоб той віддав документ назад. Погодились на тому, що примірник, який був у Севрюка, мусить бути переданий на схованку до міністерства закордонних справ Німеччини в Берліні. Копії одначе залишились і в українських руках. Одна з них була потім у мене в міністерстві закордонних справ у Києві.

Поляки, що вже знали таким способом про договір, пустили в хід усі засоби, щоб перешкодити його переведення в життя. Австрійське правительство опинилося в дуже скрутному стані: маючи на увазі так зване «австро-польське» вирішення польської справи, себто перспективу створення автономної Польщі під пануванням Габсбурґів, воно мусіло особливо запобігати прихильности у поляків. Тим часом Коло Польське на своїм засіданні 22 червня ухвалило недовір'я прем'єрові кабінету д-рові Зайлеру за те, що він згодився на якісь зобов'язання щодо поділу Галичини — поза Польським Колом. Знов же і угорці, в руках котрих фактично була закордонна політика Австро-Угорщини, дуже не спочували ідеї поділу Галичини й створення українського коронного краю. В угорськім соймі посол граф Батіяні вніс на початку червня інтерпеляцію в справі поділу Галичини, котрий він уважав за дуже шкідливий для інтересів Угорщини. Тоді австро-угорське правительство рішило просто анулювати договір. В такому дусі граф Буріян, міністер закордонних справ Австро-Угорщини, дав обіцянки полякам. В той же час в австрійській пресі, починаючи з «Neue Freie Presse», розпочалася кампанія проти України, з обвинуваченнями її, що вона зламала Берестейський мир, нібито не постачаючи Австрії збіжжя. Переведення задуманої справи було доручене гр. Форґачу в Києві. Той зовсім несподівано явився до Гетьмана і заявив, що Австро-Угорщина анулює договір. Гетьман був справді заскочений несподіванкою, але заявив, що не може погодитись з анулюванням договору і що хоче поговорити в цій справі з міністром закордонних справ і аж тоді дасть остаточну відповідь. Це було 5 липня. В той же день я бачився з Гетьманом.

У нас обох складалося враження, що фактично анулювання договору ще не було і що граф Форґач, можливо, ще тільки намацує ґрунт. Отже рішено було, що я зараз же сповіщу про це нашого посла у Відні В. Липинського і запитаю його, як в дійсності стоїть справа. У відповідь на мій лист, висланий до Відня через генерала Сокиру-Яхонтова, я одержав від Липинського листа, датованого 14. VII., який наводжу тут, бо він представляє наші спільні з ним погляди на справу:

«Високоповажаний і дорогий
Пане Товаришу!

Лист Ваш з дня 6. VII. ц. р., переданий Вами через п. Сокиру-Яхонтова, одержав. Бачу, що звістка про анулювання галицького договору, котру я вам подав в листі через п. Прийму (до речі, чи одержали того листа?)*, на превеликий жаль, справджується. Тут покищо всі австрійські дипломати мовчать мов в рот води набрали, видно ждуть результатів переговорів у Києві.

Мій погляд на цю справу такий: багато краще для нас — коли уступки необхідні — поступитись де в чім в справі Холмщини, чим відступити від поділу Галичини. А це ось через що: наша західня границя, з огляду на всякі можливі ще переміни на сході, мусить бути забезпечена з боку національного і географічного. Спираючись на Карпати і маючи всі дані для розвитку нашої національної і державної ідеї в Галичині, ми всі свої сили можемо обернути на боротьбу (а вона буде дуже тяжка) зі сходом. Коли ж за Збручем ми будемо мати огнище такої українсько-польської боротьби (після прилучення всієї Галичини до Польщі), якої ще досі не бувало, то при нашій національній хиткості й гістеричності — це пряма дорога до „царя восточного православного". Отже, повторюю, від поділу Галичини й створення в Австрії коронного українського краю не можна відступити нізащо, а щодо Холмщини — можемо обіцяти, що ми не будемо робити особливої пресії в комісії, котра буде вирішати цю справу зараз по ратифікації Берестейського договору.

Не забувайте ще, що анулювання галицького договору підірве страшенно національну репутацію п. Гетьмана і тепе-

* Цей лист прийшов до Києва значно пізніше. *Д. Д.*

рішнього уряду, а крім того додасть нових сил цілому галицькому і нашому москвофільству (казатимуть, що Росія „обороняла" Галичину). У всякому разі жду від Вас в цій справі найточніших інформацій і директив, бо знаючи про київські переговори, я маю тут зовсім зв'язані руки і нічого не можу робити в цім напрямі, не маючи звісток про наміри Ваші і нашого Правительства. Будьте ласкаві, сповістіть про все якнайшвидше і якнайдокладніше.

Майте при тім на увазі, що термін внесення справи поділу Галичини в законодавчі австрійські установи приходить 20-го ц. місяця (отже за тиждень), як це видно, між іншим, і з телеграми п. Севрюка, котру я одержав цими днями і копію котрої долучую. — Коли б може для одержання директив потрібна була моя присутність у Києві, то телеграфуйте, я зараз приїду, пам'ятаючи, що справа ця надзвичайної, історичної ваги...»*.

На наше нещастя, залізничий страйк, що вибух якраз в цім часі й утруднив кореспонденцію (мені довелось виряджати кур'єра з листом до В. Липинського окружною дорогою через Берлін), і перекручування (мабуть, умисне) на телеграфі наших шифрованих телеграм, якими ми обмінювались, страшно перешкоджали зносинам між Києвом та Віднем. Та проте Липинський, знаючи мій погляд на справу і зрозуміння з тих уривкових вістей, які до нього від нас доходили, наміри й інтенції Гетьмана й нашого уряду, явився 24 липня вранці офіціяльно до Буріяна, щоб вручити йому ноту з протестом проти анулювання таємного договору. Наводжу тут і текст цієї ноти, досі ще не оголошеної ніде друком:

«Посольство
Української Держави
у Відні.
Вельмишановний пане Міністре
Ваша Ексцеленціе!

Посольство Української Держави у Відні одержало від свого Правительства з Києва повідомлення, що Ц. і К. Правитель-

* Далі Липинський пише про різні біжучі справи, які не стоять у зв'язку з справою анулювання договору. За ласкавий дозвіл опублікувати частину свого листа, а також наведені далі ноту й лист до гр. Буріяна складаю на цім місці В. К. Липинському мою щиру подяку.

ство Австро-Угорської Монархії анулювало дане їм при заключенні миру в Бересті-Литовському зобов'язання, яким Ц. і К. Правительство, в цілі скріплення близької приязні та живих взаємних зносин між обома Державами зобов'язалося:

Предложити найпізніше 20 липня ц. р. законопроєкт про відділення від королівства Галичини областей східної Галичини з переважаючим українським населенням і злучення їх з Буковиною в один суцільний коронний край — та настояти всіми доступними йому по конституції засобами, щоб це предложення одержало силу закона.

Факт цей був підтверджений Вашою Ексцеленцією особисто дня 24 липня ц. р.*. З огляду на вищесказане, ні в чім не порушуючи гарячого бажання Української Держави — жити в якнайбільше приятельських і якнайтісніших зносинах з Австро-Угорською Монархією, я нижчепідписаний, посланник Української Держави у Відні, складаю в імени мого правительства на руки Вашої Ексцеленції протест проти цього анулювання зобов'язання, взятого на себе Ц. і К. Правительством з власної і доброї волі, виключно в замірах скріплення приязні між обома державами.

Знаючи, що в даному разі заміри Ц. і К. Правительства були збудовані на основі замірів, які Його Цісарське і Королівсько-Апостольське Величество висловили при обняттю правління і підтвердили в своїй Престольній промові як також в Маніфесті до народів Австрії з дня 12 лютого 1918 р. і тому непохитно вірячи, що на крок анулювання цього зобов'язання Ц. і К. Правительство мусіло рішитись з причин зовсім інших, а тільки не тому, щоб порушити дружні відносини між Австро-Угорщиною й Україною, Правительство Української Держави через моє посередництво висловлює тверду надію, що його бажання, аби Берестейський мир був якнайшвидше ратифікований в Австро-Угорській Монархії, і щоб були допущені українські адміністраційні власті в занятій Ц. і К. військами частині Холмської землі — буде сповнене і що тим самим буде дана реальна підстава для дальшого приятельського співжиття обох Держав і їх народів.

* Слова ці вставлені в ноту тому, що Липинський одержав інструкції запитати Буріяна перед врученням ноти, чи австро-угорський уряд апробує акцію в Києві, чи ні, і вручити ноту в разі позитивної відповіді.

Зостаюсь з виразом моєї великої пошани та глибокої поваги Вашій Ексцеленції, Вельмишановний Пана Міністре, щиро відданий

Вячеслав Липинський.

Відень, дня 24 липня 1918 р.
Його Ексцеленції Пану
Ц. і К. Міністрові Двора і справ
закордонних.»

Буріян одначе рішуче відмовився прийняти цю ноту і заявив Липинському, що справа вже дефінітивно полагоджена в Києві і що він усе, зроблене там гр. Форґачем, вповні апробує. Тоді Липинський, який в цей саме день по полудні обміняв в німецькому посольстві ратифікаційні грамоти Берестейського миру і який довідався там, що Німеччина піддержує становище Австрії в справі анулювання договору, вислав свій протест поштою в супроводі такого листа*:

«Ваша Ексцеленціє!

Тількищо одержавши через нашого кур'єра підтвердження наказу мого Правительства в справі передачі ноти з протестом, я засилаю цю ноту на адресу Вашої Ексцеленції і одночасно дозволяю собі, з огляду на вагу порушеної справи, коротко повторити в цім приватнім листі головні тези, які я вже висловив в моїй розмові з Вашою Ексцеленцією 24-го ц. місяця, а саме:

1) Згаданий протест не переслідує зовсім мети — порушити приязні відносини, які існують між Австро-Угорщиною та Україною, і жадним чином їх не порушує.

2) Так само поки анулювання договору залишається таємним, нота з протестом проти анулювання так само залишається в секреті.

3) Моє Правительство, так само як і Ваша Ексцеленція, якщо я Вас добре зрозумів, не бажає зв'язувати питання про анулювання таємного договору, а ще більше — ноти з протестом проти цього анулювання, з нератифікацією Берестейського договору. Навпаки, моє Правительство бажає, щоб ратифікація Берестейського миру наступила якнайшвидше, незалежно від долі таємного договору. Воно сподівається, що цей мир буде

* Подаю в перекладі з французької мови. *Д. Д.*

ратифікований і що через це саме будуть закріплені сприятливі умови для розвитку в майбутньому приязних відносин між обома державами.

4) Нарешті, я дозволяю собі висловити думку, що, на мій погляд, факт протесту нічим не шкодить інтересам Австро-Угорської Монархії, бо, так само як тепер політика Австрії, керована бажанням консолідації добрих відносин з Україною, вимагає анулювання таємного договору, так само може прийти момент, коли ця сама політика вимагатиме його відновлення, і от тоді то таємна протестація мого уряду може стати базою для відновлення традиційної політики. Між іншим, ця нагода, на мою думку, постане тоді, коли Австро-Угорщина візьметься до вирішення польського питання в цілім його обширі і, коли в зв'язку з цим, яко інтеґральна частина цієї проблеми — виникне справа реґулювання українсько-польських відносин не тільки на території Монархії, але і взагалі.

Прошу прийняти Ваша Ексцеленціє засвідчення моєї пошани і високої поваги

Вячеслав Липинський.

Відень, 28 липня 1918 р.»

Як видно з цього листа, у Липинського була думка, щоб залишивши в таємниці факт анулювання договору, так і нашого протесту проти нього, піднести справу поділу Галичини в часі уреґулювання польсько-української границі (для цього мала бути вирядженa спеціяльна комісія), коли за наші уступки в Холмщині, ми мали надію добитися уступок в Галичині. Треба зазначити, що австро-угорський уряд офіціяльно — чи то в парляменті, чи в пресі, про анулювання таємного договору не заявив.

Поки Липинський робив свої заходи у Відні, ми в Києві довідались від Мума, що німці нас в цьому конфлікті з Австрією абсолютно не будуть піддержувати; навіть більше: на домагання австро-угорського уряду вони спалили той примірник договору, що переховувався в Берліні, в міністерстві закордонних справ. При таких обставинах Гетьману не залишалось нічого іншого, як відповісти Форґачеві при слідуючому побаченні, що він мусить уступити перед силою, хоч погодитись з фактом анулювання договору не може і протестує проти

нього. За те він зажадав негайної ратифікації миру, допущення української адміністрації до повітів Холмщини, окупованих австро-угорським військом, і виводу на Україну дивізії ген. Сокири-Яхонтова (т. зв. сірожупанників).

Я настоював на тому, щоб протестувати якнайгостріше (мною була вже складена й передана Гетьманові відповідна нота) і зробити цілу справу публічною, оголосивши спеціяльний комунікат, а потім скласти за це всю відповідальність на мене: я мав би по опублікуванні справи податись до димісії, нібито виновник цього опублікування. Але все розбилося суп-проти того факту, що німці були рішуче проти всяких різких заходів з нашого боку, а австрійці тримали на нашій території двісті тисяч свого війська, якому покищо ми не могли протиставити майже нічого. Мою димісію Гетьман рішуче відкинув, а наражати молоду державу на якінебудь потрясення, зв'язані неминуче з боротьбою, коли б ми її почали, він не зважився. Довелося з болем в серці (як Гетьман заявив у розмові з Форґачем) і затаєним почуттям кривди піти на цю жертву в ім'я вищих інтересів нашої держави, відклавши до слушного часу полагодження галицької справи відповідно до наших потреб і бажань.

VI

Кабінет Ф. А. Лизогуба. Його персональний склад і його праця. Внутрішня політика. Питання про «карні відділи». Українці «свідомі» й «несвідомі».

Мені довелося докладніше зупинитись на споминах про закордонну політику Української Держави і трохи порушити хронологічність мого оповідання. Але мені хотілося дати більш суцільний огляд цієї політики, поскільки я сам приймав у ній участь протягом літа — осени 1918 року. Розуміється, мій огляд дуже далекий від повноти, бо я пишу про справи вже через п'ять років потому, як вони відбувалися, і багацько чого вже зникло з моєї пам'яти, а жадних документів під рукою я не маю, окрім кількох листів, що збереглися випадково. Надіюсь, що з часом, коли будуть віднайдені зібрані й опубліковані документальні матеріяли до історії нашої державности в 1918 році, тоді й питання тодішньої нашої закордонної політики будуть з'ясовані й освітлені з відповідною докладністю

й безсторонністю. Може, тоді й мої спомини послужать до того певним причинком. Тепер же я повертаюсь до перерваного оповідання про мої перші враження після вступу до кабінету Ф. А. Лизогуба.

Цей кабінет я застав в такому складі: голова, він же і міністер внутрішніх справ — Федір Лизогуб. Міністер юстиції — Михайло Чубинський; народньої освіти — Микола Василенко; шляхів — Борис Бутенко; військовий — генерал А. Ф. Рогоза; торговлі — Сергій Гутник; хліборобства — Василь Колокольцов; постачання — Юрій Соколовський; культів — Василь Зіньківський; здоров'я — Всеволод Любинський; праці — проф. Ю. В. Ваґнер. Державним секретарем був Ігор Кістяковський.

З усіх тут перерахованих осіб я був давніше знайомий і то досить добре, з проф. М. П. Василенком. Це був мій земляк з Глухівського повіту, де в його батьків був маленький хутірець коло села Єсмані, саме біля того великого шляху, що вів з України в Московщину, того історичного шляху, яким їздили до Москви наші гетьмани, починаючи з Брюховецького, який описав Шевченко в одній своїй повісті, і яким везли його тлінні останки на Україну весною 1861 року. Хутір Василенків мав дуже ідилічний характер і все в ньому, починаючи від стареньких діда й бабусі — батьків пізнішого українського міністра, і кінчаючи рипучими дверима, нагадувало господу «старосвітських поміщиків» з безсмертного оповідання Гоголя. Я не раз колись гостював на цьому хуторі. М. П. Василенко скінчив університет в Дорпаті і занявся українською історією, спеціяльно історією Гетьманщини XVII-XVIII вв. В цій області він у нас тепер по смерти О. Лазаревського найбільший знавець. Давній співробітник «Кіевской Старины», він пізніше став одним з головних діячів «Українського Наукового Товариства» в Києві. Робити наукову кар'єру в університеті довго перешкоджали йому політичні обставини: в 1905-1906 роках він редаґував у Києві відому тоді поступову газету «Кіевскіе Отклики», мав за це політичний процес і був засуджений до цілого року в'язниці. Сидячи в ній, він підготовився до іспиту за правничий факультет і, вийшовши з тюрми, склав «кандидатський іспит» при одеському університеті, отже мав закінчені два факультети: філологічний та правничий. І аж тоді

його, людину вже з певним науковим ім'ям, допущено до доцентури в Київському університеті. Особисто це була дуже лагідна й мила людина. Близькі особисті зв'язки серед поступового російського громадянства робили те, що він був своїм як серед українських, так і серед російських поступових кіл. Він навіть належав до російської конституційно-демократичної партії. З вибухом революції його призначено було куратором київської шкільної округи, а скоро потому й товаришем міністра народньої просвіти в російському Тимчасовому Уряді. Оця близькість до російських кіл і високе цінення російської культури робили те, що Василенко не був українським націоналістом і гадав, що українська національна культура і впливи культури російської повинні прийти на Україні до певного порозуміння та до мирного розмежування так, щоб ніскільки не порушувалась би домінуюча роля української культури, але не терпіла б ніяких примусових обмежень і культура російська. Спеціяльно в справі шкільництва він тримався погляду, що українські школи треба творити не тим способом, щоб існуючі вже російські школи українізувати, а тим, щоб відкривати нові українські школи, а там натуральний зріст української просвіти й культури приведе до того, що російські школи почнуть українізуватись. В своїм толерантнім і обережнім відношенні до російської школи він переборщував і зовсім не попадав в тон тодішніх настроїв українського громадянства. Це творило йому багато неприхильників.

Щодо його відносин до української державности найкраще характеризують погляди Василенка його слова, сказані ним на з'їзді кадетської партії в Києві 8-11 травня 1918 року, отже — зараз по гетьманському перевороті. Я вже наводив ці слова в своїх «Замітках до історії 1918 року на Україні», дозволю собі навести їх і тут, бо ці слова були промовлені перед «своєю» партійною авдиторією, а не перед «чужою», отже промовець говорив, рахуючись з її поглядами, принципами й настроями; ці ж погляди, принципи та настрої далеко не відповідали тим, що їх трималась в той час українська демократична інтеліґенція в своїй масі. Василенко сказав: «Я прийняв обов'язки міністра, уважаючи це своїм обов'язком. Я не думаю виправдуватись*. Я не зійду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячись ні на які напади. Треба поставити межі

революції, яко руїні. Ідея нації на Україні поглибила ідею Держави. Національна ідея була сильніша, і Українська Народня Республіка будувалася на національнім принципі. Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвиткові української культури. Україна може й повинна творитися як самостійна держава». В дусі цієї своєї промови говорив зі мною Василенко і в перших днях травня, коли подав мені думку про співробітництво з гетьманським урядом.

З інших членів кабінету особисто я майже ні з ким не був до того часу знайомий, хоч багато про декого з них чув. Я читав статті проф. Михайла Чубинського, сина відомого українського діяча 70-80-их років Павла Чубинського, в «Украинской Жизни» і тим самим вважав його за «свою» людину. До того ж він говорив прекрасно українською мовою і, видно було, пишався цим. Одначе ближче ознайомлення з ним як з політичним діячем і як з людиною, не сприяло розвиткові моїх симпатій до Чубинського: в його поведенні дуже помітно виявлявся кар'єризм, а в його поводженні було щось нещире, роблене, удаване. Коли він в 1919 році, опинившись в Сербії, почув про успіхи об'єднаної галицько-української армії (це було на передодні здобуття Українською Галицькою Армією Києва), то почав робити заходи, щоб якось зблизитись до правительства УНР. Але успіхи українців були недовгі, і ось ми бачимо проф. М. Чубинського в Белграді, як російського професора і діяча такого російського напрямку, що виключає всяке визнання і порозуміння з українством.

В зв'язку з «Украинской Жизнью» було звісне мені й ім'я Ігоря Кістяковського, також сина славнозвісного українського вченого і діяча проф. Олександра Кістяковського. Я знав, що Кістяковський давав значні (як на ті часи) гроші на видання «Украинской Жизни». Я був знайомий з його братом, відомим драгомановцем Богданом Кістяковським (помер 1920 року в Києві на становищі члена Української Академії Наук). Ближче зійшовся я з Ігорем Олександровичем Кістяковським

* Це місце треба розуміти так, що кадетська партія, яка додержувалась концепції єдиної Росії, могла робити йому закид, як то він пристав до будування самостійної України, нічим не зв'язаної з Росією. *Д. Д.*

трохи пізніше, коли він в липні став міністром внутрішніх справ.

Чув я раніше і про Юрія Соколовського, як про видатного українського діяча в Полтаві, особливо популярного в земських і кооперативних колах. Він говорив зі мною завжди по-українськи, і я не знаю, звідки взялася леґенда, що це був «неукраїнець». Видно, він був м'якої лагідної вдачі. Йому інкримінувалося, що він не досить енергійно боровся з різними зловживаннями — хабарництвом і крадіжками — в своїм міністерстві; через те в половині літа він мусів податися до димісії і зайняв якусь відповідальну посаду в «Дніпросоюзі». В кінці 1918 року він разом з В. К. Прокоповичем і К. А. Мацієвичем брав участь в якійсь дипломатичній місії від уряду Директорії до Румунії й Сербії. Недавно я прочитав звістку, що він помер на еміґрації в Белграді.

Розуміється, як киянин, чув я до того часу багато про В. В. Зіньківського, як про дуже популярного професора й борця за обновлення церковного життя в дусі ідеального християнства. Він був професором також і в Українському Педагогічному Інституті й Українському Народньому Університеті (пізніше — в Державному), і мені не раз доводилось чути дуже прихильні відзиви про проф. Зіньківського від його слухачів. Це був українець російської культури і — мушу визнати — дуже високої культури.

Інші мої колеґи по кабінету були мені відомі тільки по імені. Мушу тут зазначити, що, вступаючи до цього кабінету, я ставився до них, принаймні до більшости, з певного рода упередженням. Я ще тоді не позбувся старих традиційних поглядів, які так міцно закоренилися серед українських гуртків, що за «справжнього» українця можна вважати тільки людину «свідому», себто таку, що перш за все говорила літературною українською мовою, передплачувала українські часописи, належала до українських просвітних товариств, до нелеґальних українських організацій. Це був дуже вузький погляд, але він з'ясовувався тими ненормальними умовами, в яких перебував український національний рух перед революцією. Нас, «свідомих українців», було так мало, ми всі так добре знали один одного, були так тісно зв'язані між собою різними зв'язками по громадській роботі, що в нас виховалася ота «кружковщи-

на», сектярська вузькість і замкненість, яка казала нам робити поділ між «своїми» й «чужими» і, ніде правди діти, таки чимало пишатись своєю «свідомістю», що ставила нас на цілий поверх вище над звичайними, несвідомими земляками. Але коли й була яка рація для такого поділу на «чистих» і «нечистих», «свідомих» і «несвідомих» в передреволюційні часи, то вже впала всяка рація по революції, коли національне відродження стало не літературним, а життєвим фактом, і коли довелося будувати не партію, а державу. Тепер поняття нації безмірно поширилося, і властиво сама нація українська тільки тепер почала формуватись і викристалізовуватись. Та мені, що виріс в поняттях старої передреволюційної «кружковщини» і в глибині своєї душі дивився згори на всіх «мартовських» українців та вчорашніх «несвідомих», не так легко було збутись старих передсудів. Признаюсь, з них дуже мене вилічила участь в роботі по державному українському будівництву 1918 року, а ще більше — коли я після 1918 року придивлявся збоку до продовження цієї роботи тими людьми, що залишились при старих поняттях і на саму Українську Народню Республіку дивились, як на свого роду монополію, яка дісталася їм в нагороду за їх давню свідомість і чистоту національних переконань.

Отже вважаючи, що я вступив до кабінету тільки задля того, аби пильнувати національних українських інтересів в закордонній політиці гетьманського уряду, я рішив не брати ніякої участи й не торкатись діяльности кабінету, як такого, не втручатись до внутрішньої політики, щоб не нести за неї відповідальности; одним словом, почував себе ніби закладником з боку української демократії серед ворожого табору. Я цілий місяць не підписував протоколів засідань Ради міністрів і весь місяць був тільки німим свідком того, що там робилося. Я забирав голос тільки в справах закордонної політики, роблячи коротенькі звіти або ставлячи формальні внесення про затвердження на посаді по мойому міністерству того або іншого високого урядовця. Більше доводилось говорити з самим прем'єром, до котрого я їздив щотижня на спеціяльне доповідання.

Засідання Ради міністрів відбувалися в гетьманському палаці, в меншій залі, яка була на другому поверсі — просто проти

головного входу. Круг залі «покоєм» були уставлені столи, за котрими й розміщувались члени кабінету. Одинокою окрасою залі був великий, у весь зріст портрет Гетьмана. Поруч була велика біла заля, де відбувалися прийняття делеґацій. Звідси двоє дверей вели до внутрішніх покоїв Гетьмана, і біля цих дверей постійно стояли на варті по двоє козаків. Помешкання взагалі було не велике, як на таку масу народу, що товклась тепер тут з того часу, як в будинку оселився Гетьман. Властиво житлових покоїв, крім вітальні та більшої їдальні, було дуже небагато, і сім'ї Гетьмана, коли вона приїхала в червні з Петербурґа, було доволі тісненько. Біля будинку був чималий сад, і там влітку Гетьман обідав і приймав делеґації. Взагалі він жив в'язнем у своїй господі: з ранку до глибокої ночі просиджував за прийомами, вислухуванням доповідань і засіданнями. Просто доводилось дивуватись, як людський організм міг виносити таке напруження. Весь час у нього був строго поділений, і тільки завдяки правильности поділу й розмірености часу він встигав приймати дуже багато людей. Сніданки й обіди завжди відбувались в присутності сторонніх осіб, що запрошувались для того, щоб більше було часу поговорити, з ким треба. Раз-у-раз відбувались офіціяльні обіди політичного характеру, на пошану когось з дипломатичних представників чи когось з почесних гостей. У їдальні висіли портрети гетьманів — копії по зразках з київського й чернігівського музеїв. Рада міністрів засідала в гетьманському будинку задля того, щоб Гетьман міг брати участь в її засіданнях. Ці засідання починались у 8 годині вечором і тяглись звичайно до 2-ої або до 3-ої години вночі, іноді ж до 5-ої. Відбувались же вони щодня за рідкими виїмками. Гетьман спочатку брав участь в кожному засіданні і висиджував з нами наші нічні години, пізніше ж став являтись лиш тоді, коли обмірковувались важливіші справи. Взагалі робота була каторжна. Цілий день кожен працював по своїх міністерствах, їздив на доповідання до прем'єра, до Гетьмана, у вечорі ж реґулярно — на засідання кабінету. Там же, в гетьманському будинку засідала й мала Рада міністрів, що складались з товаришів міністрів або їх заступників. Вона збиралася двічі або тричі на тиждень. Частенько, коли засідання Ради міністрів не затягалося довше звичайної норми, себто пізніше 2-ої або 3-ої, мене закликав до свого ка-

бінету Гетьман, щоб поговорити. Взагалі я повертався додому, на свою Львівську вулицю майже щоразу аж удосвіта, і старенький двірник-москаль, відчиняючи мені браму, що разу бурчав: «и гдѣ это ты, баринъ, такъ поздно таскаешься?» Він, здається, не знав, яку посаду я займав, а пояснити йому, де оце так пізно вештаюсь, було важко, та він, мабуть, і не повірив би. З половини літа, щоб бути ближче до служби, я переселився до міністерства, де поруч з моїм службовим кабінетом була одна кімната, що й служила мені спальнею. Додому навідувався лише зрідка, обідав у своїх родичів, що мешкали поруч з міністерством, і таким способом заощаджував maximum часу для служби. Та все ж таки вона забирала мій час настільки, що для приватних справ нічого вже не зоставалося. Я ніде не бував, окрім як по службовим справам, за 8 місяців нікуди не виїздив з Києва, за виїмком одноденної подорожі до Чернігова — і то в політичній справі; закинув цілком приватне листування і за весь цей час не написав і пари листів в якійнебудь приватній, особистій справі. Так само працювали й всі мої колеґи. Ці вісім місяців я завжди згадую тепер як часи страшенного напруження всіх своїх фізичних і духових сил — і нервів в тому числі.

Справді, не вважаючи на зовнішній ніби спокій, атмосфера в Києві була дуже насичена електричністю. Це відчувалося й в правительстві, а спеціяльно в гетьманському домі. Весь час ходили чутки про різні змови й атентати. Офіцери, що стояли на варті, й адьютанти Гетьмана пошепки передавали мені, що от, мовляв, знову і знову викрито якусь змову, або знайдено приготування до того, щоб висадити в повітря цілий гетьманський будинок разом з Радою міністрів. Одного разу мені показали список українців — громадських діячів, що були на вищих посадах, в тому списку я побачив своє ім'я. С. П. Шелухіна і ще декого: це мали бути жертви змови якихось російських військових кіл. Признатись, я тоді надавав дуже мало значення всім цим чуткам і розмовам, але вже пізніше, коли прочитав, наприклад, спомини одного з таких змовників*, то побачив, що де в чому була тут і правда. Гетьманський будинок охоронявся спеціяльною вартою. За кілька кроків від нього зупиняли кожного перехожого, або авто й питали перепустку; до будинку пускали лиш по особливих перепустках. Так само охороняли й сад і взагалі цілу гетьманську садибу. Будинок і подвір'я завжди були повні узброєних людей і це надавало їм вигляд якогось військового табору.

* В. Станкевичъ. Воспоминанія, Берлін, 1920, стор. 324-325.

Та ось сталися вибухи порохових складів на Звіринці. Загинуло кілька десятків людей. На щастя вибухи не досягли величезних складів динаміту, що теж були розположені на Звірниці, а то б це мало катастрофічні наслідки для цілого міста. Майже одночасно сталися вибухи і в Одесі. Потім — величезна пожежа на Подолі. Все це дуже нервувало населення міста і не могло не відбиватись на настроях урядових кіл.

Одначе ділова робота в уряді наладилась, видно, з перших же початків. Я вже застав її в повному розвитку і, придивляючись до неї збоку, не міг не віддати справедливости дуже серйозному, державному напрямкові цієї роботи. Особливо подобались мені виступи міністра фінансів А. К. Ржепецького, людини, яку я знав уже раніше і з якою мав прикрі сутички на громадському полі. Через ці сутички (справа була ще на початку світової війни і торкалась відносин Татіянського Комітету допомоги біженцям і Українського Допомогового Комітету) Ржепецький став для мене трохи чи не найбільш одіозною фігурою в цілім Києві. Але тепер мені дуже заімпонувала та його дбайливість про добробут Української Держави, та його завзятість, з якою він обстоював українські фінансові інтереси під час переговорів з німцями в справі торговельної й фінансової конвенцій. Особливо ж подобалась мені позиція Ржепецького в справі наших окраїн, його, так би мовити, український імперіялізм, який виявлявся особливо в кримському питанні, коли він дуже піддержав мене щодо переведення економічної блькади Криму. Мені дуже часто доводилось мати з Ржепецьким сутички по різним дрібним справам, і треба сказати, що його задерикувата вдача, доволі різкий спосіб поводження й розмови робили його не дуже приємним партнером. Але я мусів визнати за ним, навіть коли він виступав моїм антагоністом, відвертість, щирість, а головне — дуже совісне, просто таки гаряче відношення до своїх обов'язків в українській державній роботі.

Вирішивши не втручатися до внутрішньої політики кабі-

нету, я проте з перших же днів свого перебування в ньому мусів порушувати як питання, так особливо факти внутрішньої, сказати б, політики в розмовах з прем'єром і з самим Гетьманом. Справа в тому, що до мене почали являтись знайомі й незнайомі земляки з проханням поклопотатись за арештованих новою владою своїх родичів або знайомих. З другого боку до мене являлись зі скаргами на антинаціональний курс нової адміністрації, на переслідування українських діячів, — приїздили спеціяльно в цій справі люди з провінції, присилали листи. Мені доводилось трохи не з першого мого службового доповідання у прем'єра говорити не тільки про справи закордонні, але й передавати різні скарги й нарікання, прохаючи спочатку заступитись, як за своїх особистих знайомих, в характері, сказати б, особистої послуги. Але далі це ввійшло в норму, і Лизогуб мусів вислухувати на доповіданнях кожного разу по кілька моїх інтерпеляцій. Хоч наше знайомство почалось в доволі сухих тонах — під час переговорів про мій вступ до кабінету, і хоча й дальше мені доводилось часом мати з Ф. А. Лизогубом прикрі сутички, але він дуже коректно ставився до всіх моїх прохань і звичайно їх виконував, або наказуючи розслідити якусь справу або й просто визволити когось з-під арешту. Дуже часто його самого обурювали ті факти, які я подавав, але я сам бачив, що не дуже то проста річ винищити їх зовсім, як певні побутові явища, неминучі в переходовий, тривожний час, в атмосфері насиченій відгуками недавньої ворожнечі.

Звичайно на карб гетьманському правительству ставляться т. зв. «карні експедиції» й масові переслідування та арешти українських діячів. Я вважаю своїм обов'язком зупинитись тут трохи на цьому питанні, бо якраз у свій час мені довелося багато присвятити йому уваги. Отже насамперед про «карні відділи». Я мушу пригадати, що ці карні відділи почали формуватись і вести свою діяльність зразу ж, як тільки появились на Україні німці та австрійці. За осінь-зиму 1917-1918 у відносинах на українському селі накопичилось дуже багато злоби й ворогування на ґрунті клясової різнації між дрібними земельними власниками та середніми й великими, між різними селянськими верствами — між собою. Це була просто ворожнеча селян і поміщиків, підгрівана різними аґітаторами ще з весни 1917 року, це була боротьба взагалі заможніших елементів села з біднішими. І коли восени за Центральної Ради все окошувалось на поміщицьких садибах та економіях, підпалюваних, нищених та грабуваних, то з приходом большевиків ця клясова різнація й усобиця поглибилась і перейшла на такі ж гострі форми ворожнечі й нищення між різними категоріями селянської та козацької маси. Розуміється, в часи большевицького панування перевага була на боці малозаможних та незаможних, до котрих, звичайно, прилучувалися всякі грабіжницькі елементи, як то скрізь буває в часі масових заворушень. Багато було вбивств, мордування, грабунку, багато, значить, накопичилось злоби й жадоби помсти. Прогнання большевиків і прихід німців та австріяків послужив гаслом до аґрарної реакції в широкому розумінні слова. Всі покривджені під час попередньої доби елементи перш за все почали дбати про відшкодування за понесені втрати та збитки, і тому, що ніякої фактично влади на місцях так скоро завести було не можна, то поміщики й заможніші селяни самі заходилися стягати пограбоване майно, формуючи т. зв. карні відділи, до котрих само собою пішла всяка остання наволоч і позначила свою роботу огидними ґвалтами та насильствами. Приклад показали польські поміщики на Волині та на Поділлі, котрі просто звернулись до австрійської влади*, щоб вона окупувала Правобережну Україну, завела свої порядки і примусила селян виплатити та відробити заподіяні шкоди. Проти цього, пам'ятаю, виступав публічно статтею в «Народній Волі» проф. М. Грушевський. За прикладом поміщиків з Волині та Поділля пішли й наші земляки на Лівобережжі й на Степовій Україні, звертаючись безпосередньо до німецької або австрійської команди з проханнями приборкати селян. Отже, це самочинне стягання з селян «контрибуцій» за допомогою самочинно ж організованих узброєних відділів (при мовчазній згоді німців та австрійців) почалось фактично за уряду Центральної Ради, а гетьманському правительству випало властиво ліквідувати цей рух. Треба сказати, що вістка про проголошення в Києві гетьмана, обра-

* Петиції польських поміщиків з Старокостянтинівського та Кременецького повітів з Волині і Проскурівського та Летичівського повітів з Поділля до галицького намісника, до польського міністра в австрійському кабінеті, до президії польського кола у Відні і до команди 2-ої австрійської армії, подані на початку квітня 1918 року.

ного хліборобами, спочатку послужила імпульсом до збільшення діяльности цих відділів і до більш нахабного й зухвалого їх поводження. Та гетьманський уряд в перші дні був безсилий зупинити їх діяльність: мало було перевести переворот в Києві, треба ж було поширити владу на провінцію, себто просто організувати її й дати їй до рук якусь екзекутивну силу. Адміністрація правительства Центральної Ради була дуже слабка і зводилась до спішного призначення, без особливого розбору, комендантів та комісарів до губернських та повітових міст. Але й гетьманський уряд на початку міг теж тільки на спіх попризначувати губернських та повітових старост, так само без великого розбору, так що скоро довелося робити зміни в персональному складі. Треба було кількох тижнів часу, поки адміністраційний апарат наладився, поки організувалась державна варта й охоронні сотні, і тоді лиш можна було не тільки висилати телеграфічні накази, але й бути певним, що ці накази будуть виконані. І Лизогуб, і особливо Гетьман аж за голову брались, коли чули (не тільки від мене) про різні звірства цих «карних відділів», але пройшло добрих пару тижнів, поки їх можна було приборкати, розігнати, а тим часом вони встигли наробити багато шкоди й викликати озлоблення проти нової влади, на карб якої ставились їхні злочинства.

У без того вже розбурхане море пристрастей в народній масі діяльність карних відділів влила ще більше загострення і роздратування. До цього причинилась аґітація лівих партій, підтримуваних большевиками, і не встигло влягтись хвилювання, викликане «карними відділами», як почались в різних місцях України повстання. У втихомиренні цих повстань брали участь німці й австрійці; напади селян на окремі відділи тих і других потягали за собою репресії, це знов таки роззлючувало селян, і утворювалось свого рода зачароване коло: повстанські відділи нападали на німців, ті карали за такі напади, знов нові відділи формувались і нападали, щоб помститись, і так тяглося майже ціле літо. В піддержанні такого стану були дуже заінтересовані большевики, і вони не жаліли коштів на підмогу повстанським ватажкам.

Оцей стан речей вносив велике знервування і в місцеву адміністрацію, в переважній мірі зформовану з земельних

власників. До всіх соціялістів вона ставилась дуже неприхильно й підозріло і готова була бачити «большевизм» там, де ним і не пахло. Тим часом українська демократична інтеліґенція була настроєна дуже «ліво» і не тільки не виявляла якихнебудь симпатій до нового ладу, але навпаки, де тільки і як тільки могла, підкреслювала своє недовір'я до нього й ворожнечу. В такій атмосфері не диво, коли провінціяльні адміністратори в своїй нагінці за большевиками часто-густо хапали й садовили до тюрем українських соціялістів небольшевиків, і це трактувалося знов таки як боротьба з «українством».

Заговоривши за адміністрацію, мушу сказати про неї кілька слів спеціяльно. Я згадав, що на губернських і повітових старост було попризначувано людей з поміщицьких кіл або близьких до них. Безумовно цілий ряд призначень був дуже нещасливий. Отже насамперед на київського губерніяльного старосту призначено було Чарторижського, того самого, що за часів війни був російським Губернатором Тернопільщини. Сам по собі він був дуже порядна й гуманна людина, з добрим адміністраційним досвідом, але самий факт його перебування на провідній ролі в російській політиці в Галичині робив його фігуру на українській службі одіозною. Я сам, наприклад, не міг йому забути постійного вживання в розмовах зі мною (в Галичині 1916 року) слів «мазепинський», «мазепинець» в розумінні «український», «українець». Тому я не давав спокою ні Лизогубові, ні Гетьманові, поки Чарторижського не усунено було з поста київського губерніяльного старости. Вдруге удалося вплинути на зміщення губерніяльного старости з посади — це в історії з харківським старостою Залеським. З Харкова приїхав мій давній товариш ще з студентських часів С. П. Тимошенко і привіз такий яскравий матеріял про нетактовну й провокуючу діяльність Залеського у відношенні до національного українського напрямку, що це послужило після моїх заходів підставою для його усунення. Але кожного разу, коли йшла мова про усунення того або іншого урядовця, поставало питання: кого ж поставити на його місце? І от тут був переп'ят. Скільки не зверталися (напр., І. О. Кістяковський, коли він став міністром внутрішніх справ) безпосередньо і через мене, ніхто з наших українців не хотів іти на посаду губерніяльного старости. Так, напр., посаду губерніяльного старости на Київ-

щині було пропоновано зряду чотирьом землякам, з котрих один уже раніше виконував ті самі обов'язки за уряду Центральної Ради під назвою губерніяльного комісара. Так само ніхто не згодився заняти посади членів Ради міністерства внутрішніх справ, від яких власне залежали призначення на адміністраційні посади по цілій Українській Державі. Не бажали йти на «неспокійні» посади, не хотіли «компромітуватись», боялись брати на себе відповідальність і т. д. А тим часом узяти в свої руки фактично керування самим адміністраційним апаратом — був найліпший спосіб переводити «українізацію» на місцях.

Замість того обмежувались наріканнями й скаргами. І я що разу являвся з скаргою або до прем'єр-міністра, або до Гетьмана. З останнім у зв'язку з цим почалися постійні розмови на тему про потребу національного курсу, заміщення посад національно настроєними українцями, про зближення Гетьмана з українськими національними колами. Властиво нічого іншого не хотів Гетьман так, як цього зближення. Як звісно, самий кабінет міністрів він хотів від початку скласти з українців національного напрямку, і коли цього не сталось, то лиш тому, що особи, до яких він звертався, обставляли свій вступ різними далекойдучими умовами і воліли говорити не з ним самим чи його представниками безпосередньо, а з німцями. По довгих надумуваннях і торгах їхня згода прийшла «zu spät», як висловився генерал Ґренер (з цього часу це слово увійшло в приказку, як характеристичне для українських політиків взагалі). Але й далі, кожен з українців національного напрямку, якому пропоновано якийсь пост, відмовлявся, або починав торги, ставив різні умови і, здебільшого, під тим або іншим претекстом ухилявся, воліючи зоставатись в опозиції, критикувати, скаржитись і нарікати, замість використовувати всяку можливість, щоб здобути реальний вплив на справи.

Бачучи, що на індивідуальний вступ на різні високі посади земляки дуже неохочі, я вже з червня місяця почав намовляти Гетьмана до принаймні часткової реорганізації кабінету міністрів, з тим, щоб було запрошено українських національних діячів і тим до певної міри заспокоєно національні кола й дано їм сатисфакцію. Хоч я сам не міг закинути майже нікому з тодішніх членів кабінету якусь невідповідність своїй посаді,

якусь непридатність до роботи, але я не бачив іншого виходу для примирення національних українських кіл з Гетьманом, як тільки вступ принаймні кількох осіб з-поміж тих кіл до кабінету і початок реального співробітництва обох сторін. Теоретично Гетьман погоджувався зі мною від самого початку, але не знаходив зручним вносити переміни й неминуче в такому випадку замішання в ділову роботу кабінету, гадаючи, що треба дати йому змогу докінчити цілий ряд дуже важливих справ, різних законопроєктів в усіх галузях державного життя. Я не міг не визнавати за цим рації, але продовжував неустанно своє «Carthaginem delendam esse» в наших інтимних нічних розмовах з Гетьманом.

Десь в кінці червня у мене сталась сутичка з прем'єром на засіданні Ради міністрів. Обмірковувалася справа Сенату, і міністер юстиції Чубинський предложив свій список сенаторів, характеризуючи кожного кандидата зокрема. Він вибрав, можна сказати, цвіт юридичної науки й практики з старої Росії з-поміж людей українського походження, зв'язаних з Україною маєтком або довголітньою службою. Серед них було й кілька українських громадських діячів: С. П. Шелухин, П. Я. Стебницький, О. Ф. Хруцький, І. Л. Шраг (він відмовився прийняти сенаторство), А. Д. Марґолін, М. П. Василенко і ще кілька. Цей список викликав багато уваг з різних мотивів, здебільшого персональних і технічних. Між іншим, узяв слово й я; це був мій перший виступ в кабінеті в справах внутрішньої політики. Я сказав, що мене дивує той критерій, на підставі якого пан міністер вирішує приналежність того або іншого кандидата до України і ті його прикмети, які дають йому право на таке високе становище, як сенатор Української Держави; цей критерій здебільшого — довга служба на Україні або володіння хутором десь під Прилукою; тим часом людей, які б своїми заслугами перед українським національним рухом заслужили це право, я бачу занадто мало. Я не мав на думці сказати щось різке і комусь образливе, але мої слова прозвучали різко, і я ще не скінчив, як побачив, що вже кілька міністрів дуже схвильовано просять слова. Ф. А. Лизогуб же тим часом весь почервонів, нервово постукував олівцем по столі і, перш ніж дати слово іншим, сам забрав голос і відповів мені на мої слова. Зміст його відповіді був той, що вже давно пора

зректися того вузького погляду, що монополія називатись українцем належить тільки маленькій кучці вибраних і що українцем є лише той, хто належав до якоїсь партійної групи, тим часом, як люди, що цілий свій вік прожили на Україні й працювали задля неї, люди, чиї батьки були особистими приятелями Шевченка (як звісно, батько Ф. А. Лизогуба — Андрій Лизогуб — був Шевченковим приятелем, і наш поет частенько гостював у його маєтку Седневі) і які самі носять в душі заповіти Шевченка — то «неукраїнці»; що давно пора поглянути на українське життя не з якоїсь сектярської точки погляду, а з широкого державного штандпункту, а спеціяльно щодо Сенату, то важно мати першими сенаторами Української Держави добрих юристів, сторожів законности і права, а не тільки добрих партійних діячів; що в списку є якраз і українці, національні діячі, а при тім відомі юристи, от як Шраг; хай я назву ще прізвища, і тоді він сам перший буде їх піддержувати... Інші промовці розвивали ті самі думки. Признаюся, я був дуже сконфужений. Я не міг не визнати рації за словами Лизогуба і в своїх поясненнях заявив, що не хотів нікого ображати, але ж гадав, що українське громадянство має право бажати бачити серед перших членів свого сенату якнайбільше людей, заслужених не тільки як юристів, але й як національних діячів. Тому я назвав імена А. Г. Вязлова, Ф. П. Матушевського і ще двоє чи троє імен. Чубинський заявив, що охоче бере під увагу мої слова, бо признає за ними повну рацію. Ухвалили, що список має бути розданий кожному з міністрів для детального перегляду, і аж тоді прийде обміркування його в Раді міністрів знову, а потому голосування. Дивна річ: мій різкий виступ ніби прочистив атмосферу, між мною й колеґами по кабінету витворились якісь ближчі, щиріші відносини, я став брати участь в роботі кабінету, хоч був приневолений з мотивів національного інтересу думати й провадити акцію про його реконструкцію, себто вихід частини членів і заміну їх іншими. Одначе практичні мої заходи в цій справі почались пізніше, в другій половині літа, і про це буде мова далі. Список сенаторів був прийнятий на однім з ближчих засідань і з-поміж предложених мною кандидатів пройшов, скільки пригадую, А. Г. Вязлов і ще хтось.

VII

Торговельно-економічні відносини з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Формування української армії. Земельна справа. Внутрішній курс. Справа з арештом Винниченка й Петлюри.

Я зазначив вище, що праця гетьманського правительства відбувалася при дуже несприятливих умовах натиску та ворогування з різних боків. Перш за все німці, які піддержали новий лад на Україні, домагались якнайбільшого простору для економічного визиску України, і кабінетові Лизогуба доводилось видержувати з ними велику боротьбу. З боку Німеччини, а особливо Австро-Угорщини, вже в травні-червні почали лунати голоси, ніби Україна не додержує Берестейського миру щодо постачання продуктів, головно хліба. Дійсно, вивіз продуктів в тих розмірах, які передбачалися договором, наладити було дуже тяжко, зважаючи на внутрішнє становище України, яка пережила большевицьку навалу і хвилю аґрарної революції. Одначе в ще більшій мірі не додержували з цього погляду принятих на себе зобов'язань наші контрагенти. Виявилось, що навіть Німеччина може дати нам дуже мало, а особливо — так потрібних нам сільсько-господарських машин. А вже до Австро-Угорщини, то жарт, пущений кимось, що вона може експортувати до нас лише гірку воду «Франца-Йосифа», був дуже близький до правди. До Австрії йшли вже тисячні вагони українського хліба, рятуючи голодний Відень, а до нас з австрійського краму не прийшло нічого за виїмком галицької соли, тютюну й сірників, про котрі оповідали, що то крам, вивезений з півдня України яко військовий «пріз», а потім привезений знову назад на продаж, як австрійський продукт. Отже при таких умовах наше міністерство торговлі й цілий кабінет мусіли добре поміркувати й зважити про значення такого стану речей для українських інтересів, коли зайшла мова про продовження тимчасового торговельного договору між Україною й Німеччиною та Австро-Угорщиною. Термін цього договору кінчився 1 липня. Його продовжено спочатку до 31 серпня, а тим часом особлива комісія працювала над виробленням умов для сталого договору. В половині серпня відбувалися в Раді міністрів генеральні дебати про договір. Основами нового договору, який в загальних рисах повторював Бе-

рестейський (на чому дуже настоював Мум, котрий дуже уважно стежив за цими дебатами і висиджував цілі години вночі в гетьманському будинку, дожидаючи результатів засідання), було те, що Україна зобов'язувалась постачати для вивозу 35% свого врожаю з тим, що коли до певного терміну не буде вивезена відповідна скількість мільйонів пудів хліба, то встановляється компенсація в формі вивозу цукру (в загальній скількості, одначе, не більше 3-х мільйонів пудів цукру). Головна маса австро-німецького імпорту полягала знову в сільсько-господарських машинах і знаряддях. Щодо грошових розрахунків установлювався курс: одна німецька марка коштувала 85 копійок, одна корона — 50 копійок, себто була рівна нашій гривні. Ще 15 травня було підписано українським правительством з Німеччиною та Австро-Угорщиною конвенцію, на підставі котрої Українська Держава відступила Центральним Державам 400 мільйонів карбованців по курсі: один карбованець = дві австр. корони або 1⅓ нім. марки. Ця операція відразу встановила добрий курс української валюти. Пам'ятаю, з яким завзяттям відстоював інтереси Української Держави в справі економічного договору з німцями А. К. Ржепецький. Якраз те засідання відбувалось під його головуванням (здається, Лизогуб кудись виїздив), і він пункт за пунктом відстоював в договорі все те, що було би нам на користь, не вважаючи на ультимативне домагання Мума затвердити договір в тій формі, в якій він був вироблений мішаною українсько-німецькою комісією. Взагалі, не тільки робота міністерства закордонних справ, але діяльність цілого українського правительства була одним загальним змаганням, якмога швидше й легше емансипуватись від опіки наших «союзників».

Певна річ, що одним з перших способів для такої емансипації було створення сильної української армії. Цілком зрозуміло, що німці тому дуже противились і довго перешкоджали заходам коло організації реґулярного українського війська. Майже ціле літо пройшло в теоретичному розробленні пляну організації армії і лиш восени, коли справи німців на заході пішли погано, вони перестали чинити нам перешкоди. Тим часом ціла бойова сила українська складалась з дивізії Натієва, дивізії сірожупанників, сердюцької дивізії, бриґади Січових Стрільців і охоронних сотень. Усього на початку жовтня, разом з утвореними вже тоді кадрами майбутніх корпусів, рахувалось коло 65.000 багнетів і шабель. Але формування реґулярної української армії було задумане й розроблене дуже ґрунтовно. Пам'ятаю те засідання Ради міністрів, де полковник Слівинський робив доповідання про проєкт організації армії, прийнятий Радою цілком без змін.

Згідно цьому законопроєкту територія України була поділена на 8 корпусних районів, а кожний з районів на дві дивізійні округи. Система комплектування мала бути строго територіяльна. Час дійсної служби в піхоті означено на 2 роки, в артилерії і в кінноті 3 роки, у фльоті 4. Вже влітку було приступлено до формування офіцерських та підофіцерських кадрів для 8 корпусів. В листопаді 1918 року мала відбутися перша бранка і дати континґент в 80.000 людей, друга в березні 1919 року й дати 140.000 людей, що разом з тими 65.000 людей, що вже були на службі, дало б Українській Державі на весну 1919 р. армію в яких 285.000 людей. Мали бути покликані лиш молодші річники, які ще ніколи не служили і не були деморалізовані участю в громадянській війні. З кінця літа приступлено до придбання кінського запасу, до упорядження касарень, здебільшого поруйнованих і понищених, і взагалі до спорудження цілої матеріяльної частини армії. Фльота мала дістати з першої ж бранки 15.000 людей, крім того ще 2.000 до морської піхоти. Недостачі в зброї, в гарматах не було, а аеропляння служба була поставлена вже в кінці літа зовсім добре.

Найболючішим питанням була справа командного складу. Офіцерів українців, що служили в старій російській армії, було багато, але свідомих національно і перейнятих національним духом було дуже небагато. Чимало з-посеред них, зазнавши смаку в переворотах, політиці, «отаманщині», уявляло з себе непевний з державного погляду елемент, готовий до всяких авантюр*. Військові школи тільки ще наладжувались і так швидко нових старшин випустити не могли. Це все дуже давало себе відчути при організації армії. Я завжди, скільки міг,

* Осередком, так би мовити, опозиційних військових елементів став клюб «Батьківщина», де провідну ролю грав ґенерал Греков. Тут купчились усі ті, що грали ролю за попереднього правительства і тепер вважали себе покривдженими через усунення від керми військовою справою.

настоював в розмовах з Гетьманом на потребі використати всіх національно настроєних старшин, щоб притягти їх до служби. Одначе І. В. Полтавець-Остряниця, до котрого в таких випадках відсилав Гетьман, мав якісь свої власні міркування і, здається, більше цікавився реставрацією стародавнього козацтва та вигадуванням нових уніформ, ніж творенням регулярної української армії. Та вже зовсім недобре з національного погляду стояла справа у фльоті. Тут треба було просто брати на службу офіцерів царського часу, бо дожидати, поки виховаються нові свіжі кадри довелось би дуже довго. Правда, серед офіцерів фльоти було немало природжених українців, але спеціяльне виховання в петербурзькому морському корпусі з його специфічним кастовим духом, відривало їх від національного ґрунту й національної стихії. Треба зазначити, що ті морські офіцери, що вступили на українську службу, дуже совісно й льояльно її виконували до кінця.

Основним питанням внутрішньої політики Української Держави було земельне питання, так сильно загострене революцією 1917-1918 років. Рух селян-хліборобів, який висунув саму гетьманську державу, був реакцією проти ідей і практики соціялізації землі, піддержуваних Центральною Радою (властиво її більшістю — партією українських соціялістів-революціонерів). Отже в «Грамоті» Гетьмана від 29 квітня 1918 року, цьому тимчасовому основному законі Української Держави, було сказано, що «права приватної власности як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі», хоч трохи далі зазначено, що «будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартости від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів». А в програмовій заяві від 10 травня було просто сказано, що воно «поставило собі твердою ціллю зарадити земельному голодові убогих землею і безземельних хліборобів. Правительство не думає ні піти шляхом скасування приватної власности, ні шляхом небезпечних експериментів, яких не знає ще ніяка культурна країна, ні шляхом руїни хліборобської культури, котра творить підставу народнього господарства України. Одначе правительство не спиниться перед ніякими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство, котре було б здатне в найвищій мірі побільшити продукцію. Ті земельні посілості в приватному володінні, які треба вивласнити для цієї мети без шкоди для інтересів хліборобської культури, держава викупить і передасть по необтяжливій ціні потребуючим хліборобам». Така програма відповідала як державним українським інтересам так і інтересам самого селянства. Та для її переведення треба було довшого часу й спокійніших умовин. Тепер же коли селянські маси були трохи не цілий рік під враженням балачок про перехід без викупу усієї панської землі до рук «трудящих», коли ці розмови протягом кількох місяців переводились в життя тим, що панські землі фактично захоплювались селянами, а майно поміщиків грабувалось, — коротко кажучи: після большевицької практики і після законів Центральної Ради перейти до еволюційних способів вирішення земельної проблеми можна було сподіватись при умові, що або німці простоять на Україні кілька років, або скоро буде створена така сильна власна армія, яка зуміє піддержати лад не згірше від німців. Признаюся, я був не мало розчарований, коли було прийнято в перших днях червня законопроєкт міністра Колокольцова, де вся реформа зводилась до того, що одна особа не може купувати землі більше як 25 десятин і що без обмеження числа десятин може купувати землю тільки Державний Земельний Банк, щоб потім її парцелювати дрібними ділянками. Розуміється, це був дуже певний шлях до того, щоб уся земля з часом перейшла до рук дрібних власників і утворилась би могуча верства «кріпких» селян, але шлях до того був дуже довгий. Коли я запитав Колокольцова, за який час, на його думку, може відбутися оцей перехід землі з рук великих власників до малих, він відповів, що років за десять. Знов кажу, що цей термін був би не страшний за нормальних відносин, але тепер, коли у нас земля горіла під ногами, треба було не років, а місяців, і при таких умовах реформа Колокольцова уявляла з себе лише вдячний матеріял для аґітації проти нового ладу. І коли додати до цього ще недавню практику «карних відділів», що страшенно озлобили селянство, постійні заворушення, провоковані спеціяльно ворогами гетьманського ладу, то можна собі уявити, який непевний ґрунт уявляло з себе українське селянство в його масі, не вважаючи на те, що дуже широкі кола його готові були миритись з станом речей і бажали лиш одного —

спокою; я не кажу вже про так само широкі кола хліборобів, задоволених тим, що збережено право приватної власности на землю. Мушу признатися, що мене особисто весь час не покидало почуття якоїсь скритої страшної небезпеки в тому, що маси, розпалювані ще так недавно надіями на радикальну переміну земельних відносин, тепер почувають себе розчарованими й покривдженими. В своїх нічних розмовах з Гетьманом я кожного разу вказував на цю небезпеку і весь час радив йому спонукати уряд перевести більш радикальну реформу в напрямку викупу більших маєтків і парцеляції їх між селянством, щоб скоріше задовольнити і заспокоїти можливо ширші кола селянства. Гетьман погоджувався зі мною, але крім мене говорили з ним ще й інші люди, авторитетніші в його очах, ніж я, особливо в земельній справі. І тому справа обмежувалась розмовами. Гетьман казав мені, що якісь спеціялісти готують проєкт земельної реформи, але що цю реформу має перевести новий склад кабінету*; ця ж реформа кабінету, на якій я також настоював весь час, усе відкладалась та відвідкладалась.

Тим часом національні українські партії стояли в рішучій опозиції до правительства. В «Українському Національному Союзі», що заснувався літом, об'єдналися всі опозиційні українські елементи. Вони відверто заявили в своїх меморандумах, котрі подавали до представників німецької влади або засилали до Німеччини, що Гетьманське правительство «складається з ворогів української державности», що воно хоче привернути «царські порядки» і т. д. Коли додати до цього з одного боку большевицьку пропаґанду, а з другого акцію націоналістичних російських кіл, звернену також проти гетьманського уряду й проти особи Гетьмана, то можна собі уявити, в якій тривожній, нервовій атмосфері проходила праця кабінету Лизогуба.

Ф. А. Лизогуб, обтяжений роботою в Раді міністрів, склав

* Дійсно одним з перших кроків нового реорганізованого кабінету в кінці жовтня 1918 р. було прийняття проєкту земельного закону, виробленого міністром земельних справ В. М. Леонтовичем. Цей проєкт мав на увазі примусовий викуп більшої земельної власности й парцеляцію її за допомогою банку між малоземельними або безземельними хліборобами. Думалося залишати не більше 200 десятин на маєток за виїмком господарств, що обслуговували цукроварні.

з себе обов'язки міністра внутрішніх справ і залишився тільки прем'єром. Міністром внутрішніх справ став Ігор Кістяковський. Його призначення мене особисто дуже втішило. В кількох розмовах зі мною він заявив себе прихильником строго національного українського курсу, ділився зі мною плянами піддержки національних українських організацій, утворення державного видавництва і т. п. За його ініціятивою склалася серед міністрів приватна група, яка умовилася між собою підтримувати національний курс по своїх міністерствах і в Раді міністрів. До цієї групи пристали: Кістяковський, Бутенко, Любинський, Рогоза і я. Ми кілька разів збирались на квартирі у Любинського і відбували свої наради. Таким робом усі законопроєкти, де виступав на сцену національний момент, чи то в сфері культурно-просвітній, чи в справі державного характеру української мови, мали за собою підтримку нашої групи. Але за який місяць у мене почали виникати з Кістяковським деякі непорозуміння на ґрунті занадто безоглядних способів, яких уживало міністерство внутрішніх справ з «лівими» елементами; часто-густо, як я вже казав вище, під претекстом боротьби з большевизмом ішла нагінка за українцями-націоналістами, які нічого спільного з большевизмом не мали. До мене з усіх боків сипались скарги і доводилось раз-у-раз інтервенювати перед Кістяковським, котрий охоче вдовольняв мої прохання, кажучи, що його аґенти «перестаралися». Одначе це «старання» державної варти дуже дратувало громадянство, а самому Кістяковському утворювало репутацію якогось спеціяльного гонителя українства, яким він в дійсності зовсім не був.

До випадків, що начебто піддержували таке реноме Кістяковського, належали передовсім арешти Винниченка і Петлюри. Літом 1918 року Винниченко жив на дачі під Каневом, близько від Шевченкової могили. До нього часто приїздили гості, і це дало привід державній варті запідозріти, що в нього відбуваються якісь таємні наради характеру державної змови. І от одного разу вночі озброєна варта оточує хату, де мешкав Винниченко, вривається в середину, хапає господаря, веде його, держучи на поготові револьвери (якраз в такій обстанові, коли арештованого застрелюють під час його «спроби утекти») на пристань, садовить на пароплав і везе до Києва. Це скоїлось

саме в день Петра і Павла, 29 червня по старому стилю. В день я був на урочистому молебні в святій Софії — це були іменини Гетьмана — а над вечір мав їхати на парадний обід в гетьманському будинку. Саме перед тим до мене прибігли знайомі, розповіли про арешт Винниченка і просили клопотатись про його увільнення. Ця історія мене страшенно схвилювала, я поїхав до гетьманського будинку і зразу ж звернувся до самого Гетьмана, з'ясовуючи йому безглуздість цього арешту, та ще в такій обстанові, казав, яке гнітюче враження цей арешт справить на українські національні кола... Гетьман був дуже стурбований і зараз же вислав начальника свого штабу ген. Стелецького, щоб той негайно з'ясував цілу історію і звільнив Винниченка. Тієї ж ночі Винниченка було звільнено, а на другий день вранці я поїхав до нього з візитою, щоб заявити йому своє співчуття з приводу немилої пригоди, що з ним сталася. Я був переконаний, що арешт не мав під собою ніяких підстав, і знаходив, що таке поводження з головою одного з попередніх правительств, видатним національним діячем і славним письменником може тільки компромітувати саму владу, яка робить такі вчинки. Мені й на думку не спадала можливість якоїсь таємної акції з боку Винниченка: ми з ним недавно перед тим бачились. Він сам умовляв мене вступати до гетьманського правительства, писав до мене в одній приватній справі (і цей лист знайдено в нього під час трусу в Каневі), — одним словом ніщо з його тодішніх настроїв не віщувало, щоб він почав якусь акцію проти уряду. Принаймні я особисто був тоді переконаний, що арештовано Винниченка зовсім безпідставно і що державна варта дійсно перестаралась.

Аналогічна історія трапилась трохи згодом з Петлюрою, але скінчилась для нього не так легко. Петлюра скоро після вигнання большевиків з Києва, вийшов з урядової служби. Він оселився в готелі «Прага» і жив собі приватною людиною, хоч дуже інтересувався українською військовою справою. Несподівана військова кар'єра, боротьба з большевиками і особливо похід на Київ, придбали йому чималу популярність в певних військових колах. Відвідуючи його в «Празі», я раз-у-раз заставав у нього військових. Він ходив у звичайній солдатській сірій шинелі, як ходило тоді багато людей, що так або інакше за часи війни й революції стали причетні до військової

справи. Якось в кінці березня до мене явились члени нової губерніяльної земської управи в Києві З. Моргуліс та А. Сербиненко і предложили мені виставити свою кандидатуру на голову управи при майбутніх виборах. Вони казали, що українці — службовці в земстві хочуть неодмінно провести на голову земства когось із національних діячів. Я казав, що дуже мало знайомий з земською справою і спеціяльно мало знаю Київщину, але мене запевняли, що це все можна буде полагодити, що є партія ненаціонального напрямку, котра має свого кандидата, також нефахівця-земця, отже треба конче провести свою людину. Я спитав, кого ж іще мають на увазі, на випадок, як би моя кандидатура не мала б успіху? Мені відповіли, що Петлюру. Тоді я порадив, щоб Петлюру поставили першим кандидатом, як людину дуже тепер популярну, а мене, тримали б про запас. Але мої гості настоювали, щоб я дав згоду поставити мою кандидатуру першою. Я згодився. На другий день явився до мене Петлюра з Моргулісом і почав говорити про вибори до земства. Я побачив, що він дуже заінтересувався справою і що видно йому хотілося б бути обраним на голову київського земства. Тоді я просто запропонував йому, щоб він поставив свою кандидатуру на першому місці, маючи мене в резерві. І Петлюра, і Моргуліс зразу пристали на це. Видно, що вже в настроях тих людей, що предложили були мені поставити мою кандидатуру, зайшла зміна на користь Петлюри, але незручно було супроти вчорашньої умови зі мною. Це все я зрозумів з розмови і тому дуже охоче відступив Петлюрі місце, якого сам не домагався. Скоро відбулись вибори, і Петлюра став головою губерніяльного земства на Київщині. Трохи згодом його було вибрано головою всеукраїнської земської спілки. Більше ми з ним вже не бачилися. Одного разу тільки, вже коли я вступив до кабінету міністрів, я зустрівся з ним на сходах гетьманського будинку. Петлюра виходив від Гетьмана. Ми мовчки привітались і пішли кожен своєю дорогою. Як ставився Петлюра до моєї участи в правительстві, мені було невідомо. Щодо самого правительства, то він був в опозиції. Відомий його лист до Мума, до якого він звернувся, апелюючи проти внутрішньої політики українського правительства. Становище Петлюри, яко голови земської спілки, було трудне. Ще під час торішньої реформи 1917 року до нового земства, на

підставі загальних виборів, увійшли зовсім нові елементи, переважно колишні земські урядовці. Земство було дійсно демократизоване й націоналізоване, але через усунення колишніх «цензових» діячів, що мали за собою багатий досвід багатолітньої роботи, діловий бік справи часом дуже на тому терпів. Нові люди були часто-густо зовсім недосвідчені, а часом і сумнівної громадської чесности. Тепер, з переворотом, земельновласницькі елементи, що прийшли до впливу, змагались вернути собі місце і в земській самоуправі. Підготовлявся в Раді міністрів новий закон про вибори до земства. Тим часом земства революційного часу по дуже багатьох місцях ставали осередками антиурядової акції, і на цьому ґрунті виникали конфлікти, арешти нових земських діячів, репресії проти цілих повітових земських управ і т. д. Петлюра їздив до Лизогуба, інтервенював перед ним в справі цих репресій і навіть, як я згадав, апелював до німців. Чи він уже тоді організовував якусь безпосередню антиурядову акцію, чи обмежувався опозицією, — не знаю. Коли ось одного разу довідуюсь, що Петлюру арештовано. Знову це мене дуже схвилювало: такий спосіб політичної боротьби, де жертвами являються українські національні діячі, дуже популярні в національних колах, ішов якраз в розріз із моїми змаганнями — примирити ці кола з урядом і досягти їх співробітництва.

Я зразу ж звернувся до Кістяковського: він заспокоїв мене, кажучи, що це якесь непорозуміння, що Петлюру скоро випустять, але треба вияснити наперед деякі підозрілі обставини. В тім же дусі відповів мені і Гетьман. Але справа затягалась. Я кілька разів ставив питання про звільнення Петлюри, але мені відповідали, що є дані, котрі свідчать про його нельояльність і навіть про заходи коло створення антиурядової організації. Гетьманові так, як і мені, було дуже прикро, що проти українських діячів доводиться вживати таких заходів, як арешт. Він спитав одного разу, чи не зробити б так, щоб Петлюра виїхав закордон, одержавши якесь урядове призначення, щоб якийсь час, поки у нас сконсолідуються внутрішні відносини і настане спокій, він не утруднював своєю присутністю становища уряду. Я з радістю ухопився за цю думку і сказав, що готовий вигадати для Петлюри якесь почесне призначення за кордон по міністерству закордонних справ і беру на себе

умовити його, щоб згодився. Тоді я звернувся знову до Кістяковського. Тому, що в урядовий час або на засіданнях тяжко було як слід обговорити це питання, ми вибрали вільний вечір і пообідали разом на даху готелю «Прага», звідки такий чудовий вигляд на цілу київську околицю. Весь вечір конферували ми над справою Петлюри. Кістяковський казав мені, що він особисто ставився дуже прихильно до Петлюри, якого добре знає з Москви і в справах «Украинской Жизни», що йому дуже жаль, що так сталося, але треба ще трохи зачекати з його увільненням, бо роля його в деяких антиурядових заходах дуже неясна і сумнівна. Проте обіцяв зробити все, щоб прискорити розслід.

Саме тоді я одержав листа від В. М. Чеховського, де він звертався до мене від центрального комітету української соціял-демократичної партії, апелюючи до моєї «гуманности» і прохаючи вжити всіх заходів, щоб швидше увільнити Петлюру. Я відповів йому, що «моя гуманність» тут ні при чім, що я вважаю Петлюру за свого старого приятеля і тому сам стараюсь його визволити незалежно від якоїсь політики, але в даному разі питання йде про добро держави, і тому мені треба з'ясувати самому собі справу Петлюри і вияснити, що в дійсности є. Тому я предложив Чеховському зустрінутись на другий день в готелі Continental і за сніданком обговорити справу. В міністерстві тяжко було знайти відповідний час і спокій, а хотілось переговорити зовсім довірочно. І от на другий день ми зустрілись у великій залі ресторану, переповненій німецькими офіцерами, й вибрали собі столик у куточку. Я повторив Чеховському все те, про що вже писав, і заявив, що готовий обстоювати звільнення Петлюри до кінця, але мушу знати всю правду: коли дійсно Петлюра непричетний ні до якої змови, я можу поводитись рішучо й домагатись його увільнення на свою власну відповідальність; коли ж він дійсно в чомусь винний, то це я мушу також знати; даю слово, що збережу таємницю, але не можу бути якимсь сліпим знаряддям і, сам належачи до уряду, домагатись увільнення людини, яка проти цього уряду веде якусь акцію, щоб його скинути. Чеховський почав мене запевняти, що Петлюра абсолютно ні в чому не винний. В цей мент ми обоє спостерегли, що серед німецької публіки в залі якийсь рух; офіцери стурбовано про щось між

собою говорили і багато з них почало виходити із залі. До мене підійшов один з знайомих мені офіцерів і повідомив, що тільки-що кинуто бомбу в фельдмаршала Айхгорна... Перші слова Чеховського були, що тепер справа Петлюри дуже погіршає. Це була правда. Але мені довелось перервати розмову й їхати в Липки до гетьманського будинку довідатись, що і як сталося.

Пізніше я ще кілька разів порушував справу Петлюри, але мені весь час відповідали, що проти нього є такі докази, що негайно звільнити його було б небезпечно. Увільнив його — на свою відповідальність і взявши слово, що не буде брати участи в ніякій змові, новий міністер юстиції сенатор А. Г. Вязлов. На четвертий день по своїм звільненні Петлюра виїхав до Білої Церкви, щоб організувати повстання.

Чи мали арешти українських діячів підставу, чи не мали й були лише проявом хворобливої підозрілости адміністрації (зрештою цілком зрозумілої в тодішніх обставинах і оправданої з погляду інтересів держави), але українськими національними колами вони ставились на карб правительству й його «антиукраїнській» політиці. При таких обставинах примирення національних українських кіл з гетьманським урядом здавалось мені необхідною умовою для скріплення внутрішнього становища в державі і для забезпечення дійсно національного курсу внутрішньої політики. На це я звернув усю увагу й всі свої сили, працюючи в двох напрямках: з одного боку неустанно переконуючи Гетьмана в потребі «українізації» кабінету, а з другого — переконуючи представників національних кіл в необхідності піти на співробітництво з урядом і на участь в самому уряді.

VIII

Справа реорганізації кабінету міністрів і вступу до нього національних українських діячів.

При тій відчуженості й недовірі, які запанували між гетьманським правительством і українськими національними колами, фактично тяжко було й переводити національний курс як внутрішньої, так і зовнішньої політики. По окремих міністерствах виникали конфлікти між міністрами й службовим персоналом (коли випадки зміщення з посади того або іншого службовця з причин політичних або невідповідности того службовця на занятій ним посаді — трактувались, як «переслідування українців») і дійшло було до страйку урядовців. В міністерстві Закордонних справ аж ніяк не можна було поскаржитись на «переслідування українців», але його урядовці також прилучились до страйку і цілих три дні не являлись на службу. Весь час до німців ходили делеґації й депутації з скаргами на «ненаціональний курс» політики правительства, а Український Національний Союз звернувся з посланням «До німецького народу», де говорилось, що правительство складається геть начисто з «ворогів української держави». Залишаючи на боці питання про доцільність такого звертання до німців, яко до арбітрів у вирішенні питання про характер «національного» або «ненаціонального» курсу української політики, ці апеляції дискредитували в очах німців саму справу української державности. Українська преса вела систематичну кампанію проти правительства по цілій лінії, малюючи в чорних фарбах усі його заходи, навіть, коли вони явно йшли в згоді з національними інтересами. «Нова Рада», наприклад, з приводу призначення Липинського послом до Відня писала, що одне лиш наше посольство в Болгарії є «чисто українське», вказуючи тим самим, що посольство у Відні «не чисто українське». Тим часом великі світові події розвивались так, що Україні, коли вона хотіла вдержати своє державне становище, треба було мати сконсолідованими всі свої сили, а в першій лінії ті елементи, які стояли на ґрунті державної самостійности. Бо ця державність могла бути загрожена не тільки з-зовні, але й внутрі: небракувало елементів, які вели руїнну роботу на Україні, щоб піддержати соціяльну усобицю й ворохобню — не в інтересах «трудящих мас», як то могло комусь здаватись, а з провокаційною метою ослабити й розвалити таким способом українську державу. Були численні російські й русофільські кола, які намагалися захопити владу в свої руки, скинувши гетьмана й винищивши провідників національно-самостійницького напрямку. Отже все це переконувало мене в тому, що одинокий рятунок — помирити за всяку ціну Гетьмана з національними колами, зблизити їх, ввести в правительство національних українських діячів, залишивши в кабінеті тих міністрів, котрі своєю діяльністю не викликають закидів в національности;

розуміється, уступки мали бути з обох боків: з боку Гетьмана — прискорити обіцяні реформи й скликання сойму; з боку національних кіл — згода на поступневу реорганізацію кабінету і на повільне переведення бажаних реформ. Я згадував уже про свої постійні розмови з Гетьманом на ці теми. День-у-день твердив я йому про потребу негайно приступити до реальних кроків для зближення, і те саме говорили йому й інші люди національного напрямку, з котрими він зустрічався. Але Гетьман поводився дуже обережно, не бажаючи викликати якихось ускладнень, а з другого боку хотів дати кабінетові Лизогуба докінчити ту велику ділову роботу, яку він переводив. А що ця робота справді була дуже серйозна й солідна, свідчить факт, що тільки за три перші місяці його існування ним було обмірковано й принято коло 250 законопроєктів, в тім числі такі важливі, як закон про українське громадянство, про вибори до міських та сільських громад, про сенат, про різні дуже важливі питання адмністраційної управи, політичного і господарського життя. Гетьман побоювався, що представники національних українських кіл, дуже радикально настроєні, як уся тоді українська демократія, замість продовження ділової організаційної праці, почнуть домагатись негайних і різких перемін в усіх областях внутрішнього життя, що могло би перешкодити заспокоєнню в країні й скріпленню її зовнішнього становища. Він побоювався, що принцип національний буде поставлений вище державного і це, при дуже низькім рівні національної української свідомости серед інтеліґенції і в народніх масах, загострить внутрішні відносини. Я сам в значній мірі поділяв ці побоювання, але вірив, що ті національні українські діячі, які вступлять до правительства, зуміють знайти середню лінію, яка серед тодішніх тяжких і заплутаних відносин могла б вивести наш державний корабель на певний шлях.

Розмови про реорганізацію кабінету почали приймати конкретний характер в половині липня. Гетьман зупинився на наміченні голови майбутнього кабінету, бажаючи мати такого, котрий міг би і вмів помирити своєю особою різні групи і кола. Зупинились на трьох іменнях: проф. Д. І. Багалія, І. Л. Шрага і П. Я. Дорошенка. Мені було доручено повести з ними, розуміється, в найбільшій таємниці, переговори. Я викликав телефонічно з Харкова проф. Багалія. Він приїхав. За кандидатурою проф. Багалія промовляло те, що він мав за собою багатий адміністраційний досвід: був кілька літ ректором університету, міським харківським головою і нарешті членом Державної Ради від 1906 року. Чужий виключному націоналізмові, людина широких поглядів, а в той же час безперечний українець, авторитетний український учений, він міг погодити собою різні кола. Одначе, довідавшись, чого я його закликав, проф. Багалій відмовився від пропозиції І стати на чолі нового кабінету. Він заявляв, що твердо вирішив присвятити останок свого життя написанню історії України в 6 томах, що ось перший том уже вийшов («Історія Слобідської України»), а тепер він працює над другими томами. Ніякі мої умовляння не помогли. Я їздив з проф. Багалієм аж кілька разів до Гетьмана, і ми умовляли його удвох. Але він уперто відмовлявся, і так ми з ним і не договорились. Тоді я поїхав до Чернігова і звернувся до І. Л. Шрага. Ми не бачились з ним з весни. За цей час він прислав мені два довгі листи, де з великим обуренням оповідав про практику гетьманської адміністрації на Чернігівщині. І тепер, коли я зайшов до його затишної господи, і ми почали розмовляти в садку, в тіні густих кущів бузку, Ілля Людвигович знову з обуренням почав говорити про вчинки різних старост та інших адміністраторів. Він оповідав мені, що це саме казав і Ф. А. Лизогубові, коли той недавно заїздив до нього й ночував подорозі до свого Седнева: вони були давні приятелі з дитячих часів і говорили один до другого на «ти»; вони були й сусідами, бо Ілля Людвигович мав коло Седнева хутірець. Я зауважив Іллі Людвиговичу, що найкращий спосіб змінити ці відносини — самому взяти участь у владі і розповів, чого я приїхав до нього. При тодішньому стані здоров'я Іллі Людвиговича (саме незадовго перед тим з ним трапився легкий удар, але вже — другий), кликати його з тихого Чернігова, де він жив у своїй хаті, оточений всіми вигодами, а головно люблячим доглядом його дружини, — до Києва, де б йому на першій порі довелося жити в готелі, або десь у знайомих і взяти участь в гарячковій роботі день і ніч, це значило вимагати від нього піти на свідому жертву здоров'ям, коли не життям. Але Ілля Людвигович не вагався перед жертвою і тільки хотів попереду переговорити з ес-ефовською партією, до якої він належав. Одначе, коли про мету мого приїзду довідалась його дружина,

то категорично заявила, що везти Іллю Людвиговича на таку роботу, як прем'єрство, це значить — везти його на неминучу й скору загибель: що він не видержить і двох тижнів (узяти хоч нічні засідання!), і що коли я дійсно люблю Іллю Людвиговича, то не можу свідомо бажати йому такого скорого кінця. Дійсно, і вік, і стан здоров'я Іллі Людвиговича був такий, що знаючи справді, якого напруження вимагала праця по формуванню, а потім веденню кабінету міністрів, я не міг настоювати.

Зоставався третій кандидат, з яким я міг переговорити тут же в Чернігові, це мій дядько П. Я. Дорошенко. Але й він відмовився. Він мотивував своїм похилим віком, надломленим здоров'ям, а головно — тим, що удари долі (незадовго перед тим він стратив старшого сина, вбитого на війні, й улюблену дочку, що вмерла весною 1917 року на сухоти) надломили його енергію і він не почуває в собі сили для такої відповідальної роботи. І бідний старий заплакав, перепрошуючи мене за таку хвилеву слабість духа. Але я сильно настоював і намігся, щоб він їхав зі мною до Києва. Я забрав його з собою в авто і того ж дня повіз до Києва. Повторились ті самі розмови в присутності Гетьмана. П. Я. Дорошенко не згодився на нашу пропозицію, скільки його не умовляли. Він вказував і на те, що не звик до діяльности такого маштабу, весь вік проживши на провінції і працюючи лиш в губернському земстві (він там був довголітнім гласним). Одиноким позитивним результатом його приїзду було те, що він згодився взяти на себе пост головноуправляючого відділом мистецтва й національної культури. Це рішення коштувало його життя: покинувши свій Чернігів і переїхавши до Києва, він зв'язав свою долю з долею українського уряду взагалі, залишився на своїй посаді і за Директорії і влітку 1919 року був замордований в Одесі большевиками, як «український міністер».

По цій невдачі з пришуканням прем'єра, Гетьман зупинився на думці ввести спочатку до кабінету кілька окремих міністрів з національних кіл, тим скріпити національний курс правительства і покласти початок порозумінню з національно настроєним українським громадянством. На мене було положено місію переговорювати з окремими діячами й знайомити їх особисто з Гетьманом, привозячи їх до гетьманського будинку.

Ця робота, яку мені хотілося якнайшвидше довести до бажаного кінця, коштувала мене великого напруження, тим більше, що доводилося її провадити серед навалу всяких інших справ і при тім у великій конспірації. Відгуком моїх тодішніх настроїв може служити уривок з одного листа до В. К. Липинського (від 23 липня 1923 р.), який дозволю собі тут навести. Оповідаючи про різні труднощі закордонної політики в зв'язку з австрійськими інтриґами, я писав між іншим: «От так, любий Товаришу, бачите, як тут тяжко приходиться! Все ж таки найгірше те, що не почуваю під собою ґрунту у внутрішньому становищі краю. Заноситься на реформу кабінету. Лизогуб уступає; кажуть, що це напевно, але як далеко піде потому українізація кабінету — не можу передвидіти. Я боюсь, що наші земляки знов упруться і почнуть вередувати: і те подай, і друге, і те обіцяй наперед і т. д. Так, я гадаю, мають покликати до кабінету ще двох, трьох, чотирьох українців, скажемо: Стебницького, Лотоцького, Чикаленка, Багалія, може ще кого. Як би ці всі люди пішли, то справа наполовину вже виграна. Розуміється, зараз же має бути переведена земельна реформа — парцеляція більших маєтків за викупом, амнестія, переміна місцевої адміністрації, зміцнення національного курсу не на словах, але на ділі. Жду цього всього нетерпляче, бо як цього не буде за який тиждень-два, то готовий тратити віру в будь-який змисл власної роботи й участи в цім правительстві. Все це кажу Вам, розуміється, тільки для Вас одного».

Одначе мої переговори йшли дуже помалу. Намічені кандидати, до котрих я звертався, дуже нерадо відгукувались на мої пропозиції і ставили свою згоду в залежність від згоди партії, до якої належали. Тим часом набігли дуже важливі справи зовнішньої політики — подорож Лизогуба до Берліна, потім подорож Гетьмана, тут же відбувались переговори в справі Криму та ін., і питання про реорганізацію кабінету загальмувалось і виникло знову вже аж з кінцем вересня. Тепер усі українські національні партії були об'єднанні в «Українськім Національнім Союзі», і переговори почалися безпосередньо між Гетьманом і представниками Національного Союзу. Гетьман офіціяльно запросив через мене представників Союзу до себе. Цими представниками явились: голова В. Винниченко і члени президії А. Ніковський та Ф. Швець. Я привіз їх 5-го

жовтня до гетьманського будинку, і розмова відбулась у моїй присутності. Вона велася в дуже прихильнім і лагіднім тоні з обох боків. Виявилось, що Національний Союз настоює на реорганізації кабінету, хоча згоден залишити декого з нинішніх міністрів, яко фахових знавців свого діла. Винниченко тут же передав Гетьманові список наміченого Союзом складу кабінету. Цікаво, що в цім списку мене не було: приймаючи мої послуги, як посередника, самі ж вислявши мене до участи в кабінеті, тепер ці люди більше мене не потребували, вважаючи, очевидячки, не за «свого», або «нечистого» українця. Це кинулось у вічі Гетьману, хоч він цього зразу не сказав і в голос не прочитав списка, назвавши лише ім'я Шрага, яко наміченого Союзом голову кабінету. Почувши це ім'я, я озвався, що, на жаль, стан здоров'я Шрага такий, що він не зможе взяти на себе прем'єрства. Потім мені переказували, що ця моя увага, зроблена цілком щиро і в добрій волі, страшенно розлютувала Винниченка і він з обуренням оповідав на засіданні Союзу, «як я смів втручатись в переговори» і виступити з такою увагою.

Так або інакше, переговори стали на цілком реальний ґрунт; скоро говорити почали між собою безпосередньо Лизогуб і Винниченко: погодились на тому, що Лизогуб залишається прем'єром, але до кабінету буде впроваджено 6-7 нових людей з національних кіл. Моя роля тепер зводилась до того, що я знайомив і зводив перший раз до купи, або привозив до Гетьмана когось з намічених кандидатів; пам'ятаю, привозив О. Лотоцького і М. Славинського. Намічені були до вступу такі особи: П. Стебницький, О. Лотоцький, Є. Чикаленко, А. Вязлов, М. Славинський. Але тут почався торг за портфелі, і мене немало дивувало, що Винниченко дуже завзято бореться за деякі окремі портфелі, хоч питання ставилось так, що деякі пости міністрів можна буде обсадити пізніше також кандидатами з національних кіл, щоб зрештою довести кабінет до такого складу, коли він не могтиме викликати ані найменших закидів щодо свого національного характеру. Але найбільш дивні речі почув я пізніше, в грудні, коли по упадку Гетьманства повернувся до Києва з своєї закордонної подорожі. Я почув з уст С. О. Єфремова, що в той час як Винниченко змагався з Лизогубом за окремі портфелі, плян повстання проти Гетьмана був

уже готовий. Той же самий Винниченко був душею цілої акції, вів переговори з большевиками і хотів почати повстання вже в жовтні, себто в той момент, коли кандидати Національного Союзу входили в правительство. Єфремову коштувало великих зусиль умовити Винниченка пождати принаймні, поки виявиться, чи зможуть нові міністри відстояти національний курс в кабінеті, чи ні, і в усякім разі не робити повстання, поки в правительстві сидять свої люди.

Тим часом переговори про реорганізацію кабінету приходили до порозуміння, і треба було робити офіціяльні кроки з боку Гетьмана. Зворот в бік зміцнення національного курсу і взагалі нових змін вже сильно відчувався протягом останніх тижнів і виявився в цілому ряді законів про заходи культурно-національного характеру, підкресленні національного характеру в організації армії, у відновленні козачого стану, у формуванні бриґади Січових Стрільців (в цій справі, на здійсненні котрої я дуже настоював, мені довелось також відоґравати ролю посередника, знайомлячи полк. Є. Коновальця й сотн. Ю. Чайківського з Гетьманом) та ін. Було вже офіціяльно проголошено про заснування комісій для вироблення засад земельної реформи і виборчого закону до сойму. Члени кабінету відчували наближення змін, і чутка про реорганізацію кабінету доходила й до них. Переговори в цій справі і моя участь в них не могли залишатись в таємниці. Настрій в кабінеті почав ставати напруженим. Його члени почали збільшувати свою увагу до діяльности міністерства закордонних справ, до його персонального складу, до організації зносин з невтральними державами і державами Entente'и. Моє становище в кабінеті зробилось дуже прикрим. Нарешті, передчуваючи зовсім близьку зміну кабінету й політичного курсу, ті члени кабінету, що в своїх концепціях стояли за майбутній державний союз, політичну унію з майбутньою, небольшевицькою Росією, рішили дати прихильникам національно-самостійницького курсу генеральний бій.

16 жовтня мені довелось виступити в Раді міністрів з експозе про нашу закордонну політику, при чому я, докладно обговоривши наші відносини до центральних, невтральних і коаліційних (Entente) держав, виложив проєкт висилки місій до Франції, Англії й Америки для нав'язання з ними безпосеред-

ніх відносин. Я підкреслював потребу для нас строгої невтральности, але заразом і скорішого формування сильної армії, яка могла би виступити рішаючим чинником, коли нам нарешті розв'яжуться руки. Німеччина й Австро-Угорщина вже програли війну. Незадовго перед тим Болгарія вийшла з числа воюючих держав. Пам'ятаю, одного дня до мене в Міністерство заїхав австрійський військовий аташе генерал Спанокі і передав новину: про капітуляцію Болгарії. Для мене це вже не було новиною, бо ще напередодні я дістав про це шифровану телеграму від О. Шульгина. Спанокі не тратив одначе духа й казав, що це навіть краще: мовляв, зменшиться лінія фронту і легше буде боронитись! Та його оптимізм не мав під собою жадної підстави, і події пішли так, що з дня на день можна було сподіватись капітуляції самої Австрії. Німеччина була переможена й гарячковою зміною внутрішньої політики в лівий бік думала рятувати своє становище внутрі. При такій ситуації нам треба було якнайшвидше витворювати власну силу й спішити з внутрішньою консолідацією. Над моїм доповіданням розвинулась дуже жвава дискусія, і можна було спостерегти, що певна частина міністрів різко нападає на міністерство закордонних справ за його «націоналістичний» курс і маловаження тих перспектив, які відкриваються з перемогою Entente'и для відбудови колишньої великої Росії.

Дискусії затяглись до дуже пізнього часу і були відложені до другого дня. На другий день на початку засідання М. Василенко звернувся до голови Ради міністрів з проханням дати слово державному секретареві С. Завадському для прочитання заяви в імені групи міністрів. В цій заяві, як казав Василенко, мав бути виложений погляд цієї групи на питання закордонної політики, а в тім числі і на відносини України до Росії. Завадський прочитав цю заяву. В ній говорилось про те, що Україна в своїх відносинах до Росії може йти двома шляхами: або окремо будувати свою державу, користуючись з тимчасового ослаблення Росії, але за те маючи перед собою небезпечні перспективи, коли Росія знову стане на ноги; або — допомогти Росії стати на ноги, увійти в спілку з тими державами, на які Росія тепер розпалась, і вкупі з ними утворити нову Росію, в якій Україна займає почесне місце, відповідне її інтересам. Цю записку підписали міністри Василенко, Ржепецький, Гербель, Гутник, Романов, Зіньківський, Колокольцов і Ваґнер, державний контролер Афанасєв і державний секретар Завадський. Тількищо державний секретар прочитав записку і ті, що не брали участи в її зложенні, не встигли ще собі добре її з'ясувати, як вихопився міністер Гутник і каже: «що тут, панове, довго думати! Треба взяти й підписати всім без дебатів!» Але міністер шляхів Бутенко заявив, що записка порушує важливі питання, що її не тільки підписувати, але й обмірковувати не можна, не ознайомившись докладно з її змістом: тому він пропонував роздати наперед кожному з міністрів примірник тексту записки, з тим, щоб обговорювати її вже на другий день. Більшість міністрів заявила, що вже підписала цю записку або тут же прилучається до її поглядів. Але меншість (Лизогуб, Кістяковський, Бутенко, Рогоза, Любинський і я) настоювала, щоб записку було попереду надруковано і роздано всім членам Ради міністрів, як це робилось, звичайно, з важливішими законопроєктами і внесеннями. Відновилась дискусія по питанням закордонної політики, і тут уже яскраво визначились дві групи міністрів: одна, менша, що була в порозумінні між собою і знала, що наступить реорганізація кабінету, при чому члени цієї групи мали залишитись (крім Кістяковського); ця група боронила національно-самостійницький курс супроти погляду членів другої групи, численнішої, — що треба, мовляв, заздалегідь бути готовими до відновлення тої або іншої форми державної спілки з Росією.

Пізно вночі, по засіданні Ради міністрів, відбулась приватна нарада в кабінеті Гетьмана, на яку закликано Гербеля, Ржепецького, Лизогуба й мене. Тут Гетьман повідомив, що має розпустити кабінет з тим, щоб реорганізувати його, закликавши до участи українських національних діячів. Гербелеві й Ржепецькому предложено було залишитись. Вони довго не згоджувались і ставили, між іншим умову, щоб в новому кабінеті залишився неодмінно, яко державний контролер, Афанасєв. Одначе вкінці згодились.

На другий день вранці, переглядаючи часописи, я на сторінках «Кіевской Мысли» побачив текст «записки дев'яти», прочитаний учора на Раді міністрів. Очевидячки хтось з міністрів, прихильників записки, поспішивсь дати її до друку, хоч не мав на те ніякого ні морального, ні формального права. Мене

телефонічно сповістили, що голова Ради міністрів скликає членів кабінету в 3 години дня на приватну нараду. Тількищо з'їхались, зараз же хтось із нас вніс інтерпеляцію з приводу видрукування тексту записки. На це озвався Гутник і заявив, що це зробив він і зробив тому, що не мав певности, чи кабінет зійдеться ще раз вкупі... Лизогуб сказав, що він скликав надзвичайні збори міністрів задля того, щоб подати їм до відома, що з огляду на виключність моменту, який переживає держава в зв'язку з великими подіями всесвітнього життя, виникає потреба певних змін у внутрішньому житті України, а тому кабінет повинен податись до димісії, щоб залишити Гетьману вільну руку для покликання до правительства таких людей, які відповідають зміненим обставинам. Якийсь час запанувала мовчанка. Потім озвався Василенко. Він сказав, що ця димісія не являється для нього несподіванкою: вже давно ходили чутки, що має бути зміна правительства; він і його товариші спокійно ставляться до цього: вони чесно працювали для добра України і покидають роботу з свідомістю, що робили, скільки мали сил і снаги. Після нас, казав Василенко, прийдуть есефи, я знаю. Але чи принесе це користь Українській Державі й українському народові, чи не поведе це в скорому часі до великих заколотів і потрясень, це покаже будучність. Одне мені прикро, закінчив Василенко: що серед нас є один товариш, котрий весь час сидів отут з нами поруч і працював разом з нами і в той же час робив усі заходи, щоб скинути наш кабінет і тим знівечити всю нашу роботу. Цей товариш — Д. І. Дорошенко.

По Василенкові забрав голос Романов*. Він сказав, що вже два місяці засідає тут, але ще ні разу не брав голосу в справі діяльности міністерства закордонних справ; але тому, що ми зібрались в останній раз, то хай буде йому дозволено сказати кілька слів. Отже, приглядаючись за цей час до міністерства закордонних справ, він виносить враження, що це якесь особливе міністерство в ряді інших; у нього якась особлива політика, особливі погляди; на посади в цьому міністерстві призначаються люди все певної категорії, певних поглядів. Тому

* І. Ф. Романов — син української письменниці Одарки Романової — зайняв пост міністра юстиції після того, як подався в серпні до димісії Чубинський, що став головою одного з відділів сенату.

він не дивується, що шеф цього особливого міністерства ішов у розріз з інтенціями своїх товаришів і працював, щоб цей кабінет зруйнувати... Поки дійшла черга до моєї відповіді, озвався ще Ржепецький і на превелике моє здивування теж виступив проти мене: знаючи, що він згодився залишитись в новому кабінеті, тим самим погоджуючись з його наміреним напрямком, я гадав, що він не має морального права робити мені такі закиди. Одначе й Ржепецький почав обвинувачувати мене в тенденційному призначуванні урядовців виключно з «націоналістичних» українських кіл. Одним словом, це засідання обернулось в якийсь імпровізований суд над політикою міністерства закордонних справ і над моєю діяльністю. Я коротко відповів, що в усій своїй діяльности керувався лише одним: інтересами й добром Української Держави; тут говорилося, що будучність скоро покаже, що принесе Україні та зміна, для якої працював я; ця будучність покаже також, чи я робив те, що треба, чи ні. З цими словами я вийшов із залі. Більше я вже не бачився з своїми товаришами по кабінету Ф. А. Лизогуба.

Пішли переговори про формування нового кабінету, в яких мені прийшлося грати вже невелику ролю, бо тепер безпосередньо переговорювали між собою Лизогуб і Винниченко. Я дожидав кінця переговорів і зформування нового кабінету для того, щоб швидше виїхати закордон. Обставини складались так, що треба було спішитись з початком нав'язання зносин з державами Entente'и. Вже формувалися наші місії до Англії й Франції, а місії до Швайцарії та Скандінавії вже виїхали, але мені хотілося самому проїхати до Швайцарії, щоб там нав'язати переговори з представниками антантських правительств, а вразі успіху, проїхати й до Парижа. Крім того треба було вирішити кілька справ в Берліні: перше — про залишення німецьких військ, поки зформується наша армія, далі — допомога нам в справі Холмщини і нарешті — питання про заміщення посади нашого посла в Берліні. Справа в тому, що бар. Штейнґель уже з серпня все нарікав на хворобу і хотів іти до димісії. Я умовляв його зачекати, поки знайдеться йому заступник. Але останніми часами бар. Штейнґель перестав говорити про свою димісію, а тим часом я умовлявся з С. П. Шелухином, що буду проводити його на пост українського посла

в Берліні. При наступаючій зміні кабінету і зміцненні національного курсу становище бар. Штейнґеля могло би стати незручним. Але це все були дуже делікатні справи, і тому я рішив з'ясувати їх на місці в Берліні. Я не міг виїхати з Києва, поки не закінчилась криза кабінету. Але як тільки стало видно, що нарешті новий кабінет зформувався і до нього увійдуть люди, котрі достойно піддержать національний напрям, я став лаштуватись до виїзду.

IX

Відкриття Державного Українського Університету в Києві. Заходи коло розвитку національної культури.

За кілька днів до мого від'їзду в Києві відбулося велике національне свято: урочисте відкриття Державного Українського Університету. І коло цієї справи, так само як коло багатьох інших, утворилися різні леґенди, про те, наприклад, ніби український університет «запроторено» кудись на край міста і т. п. Справу українського університету довелось мені пізнати дуже близько і взяти певну участь як в самім обміркуванні законопроєкту про його заснування, так і в виборі для нього місця й приміщення. Тому я можу подати тут деякі фактичні інформації, які повинні розвіяти леґенди, що кружляли в свій час біля університетської справи та ще й досі знаходить свій відгук в деяких писаннях. Але мені хочеться спинитись хоч коротенько на загальнішому питанні — про справу розвитку нашої національної культури за Гетьманщини. В найважливішім питанні цієї культури — питанні шкільництва, можна було піти двома шляхами: або силоміць повертати дотеперішні російські школи в українські або, залишивши російські школи існувати далі, творити нові українські школи. Як би піти першим шляхом, то зважаючи на те, що майже всі міста на Україні зросійщені і надати їм українське обличчя можна було лиш з часом, в міру зросту національної культури, піддержуваної всіми засобами держави, але без насильства, — то зачиняти російські школи або примушувати їх українізуватись, це значило викликати страшну боротьбу двох культур і ускладнити безмежно і без того складне внутрішнє становище. Тому правительство, а спеціяльно міністерство народньої освіти пішло

другим шляхом: шляхом творення зовсім нових українських шкіл, середніх і вищих (про нижчі не було мови, бо на селі, при однородности українського населення можна було просто перейти на українське навчання), справедливо міркуючи, що з часом чимало російських шкіл самі собою мусітимуть без всякого натиску з-зовні українізуватись, в міру того, як би йшла українізація всіх секторів громадського життя. А ця українізація йшла з такою стихійною силою, що сміливо можна було сказати, що ще кілька років мирного життя, і українське місто не можна було б пізнати: воно зробилось би українським не тільки в державно-територіяльному розумінні, але й в національному. Досить пригадати той нечуваний досі зріст українського видавництва, ті десятки нових журналів з усіх областей життя і знання, ті сотні й тисячі книжок, що появлялись у величезному числі примірників (сотні тисяч), той зріст національної свідомости, який охоплював найширші народні маси: все це не залишало жадного сумніву в тому, що національне життя надалі буде тільки ширитись і зростати. Тому то спеціяльно в університетській справі рішено було покищо залишити ті три старі університети, що були на українській території (в Києві, Харкові й Одесі), завівши в них лиш обов'язкові катедри української мови, письменства й історії, а творити поруч них нові українські університети. В першу чергу було вирішено відкрити університети в Києві та Кам'янці-Подільському. В Києві виникло питання за приміщення. Спочатку я сам, і доволі різко, заступав ту думку, що український університет треба умістити в будинку старого університету св. Володимира. Але мене познайомили з пляном уміщення українського університету в будинках т. зв. артилерійської школи. Я поїхав на це місце, оглянув його і переконався, що кращого місця і приміщення трудно собі й уявити. Це, правда, вже поза містом: на тій високій площині, що панує над цілим Києвом, за Либеддю, трохи вище від т. зв. Кадетської Рощі. Але місто наближається туди, і до самих будинків школи вже було проведено лінію електричного трамваю. Садиба артилерійської школи — величезна, кругом простір. До садиби прилягає прекрасний парк. На території садиби аж шість великих будинків, серед них один, головний — кольосальна будівля; тільки імператорська Росія з її необмеженим розмахом могла дозволити

собі таке ґрандіозне будування. Досить сказати, що в цілім Києві не було будинку, який би наближався хоча б до ²/₃ розмірів цієї махіни. Все було свіжо збудоване і ще ніхто не встиг оселитись. Можна було наперед бачити, що український університет буде рости й розвиватись, і садиба «Артилерійської школи» давала місце для просто необмеженого поширення. Тут справді можна було створити спеціяльне «університетське місто», з помешканнями для професорів і студентів. Взагалі будинки, визначені для Державного Українського Університету, і саме місце, дуже нагадували собою Київський Політехнікум: він так само лежав поза містом — і доволі далеко на ті часи, коли він будувався. Але пройшов десяток років, Київ розрісся, і тепер Політехнікум опинився вже не поза містом, а лиш на його кінці. А що Київ — столиця великої держави — мав рости безмірно швидше, ніж Київ — головне місто «Юго-западнаго края», то український університет міг опинитись у межах самого міста далеко швидше, ніж це сталось з Політехнікумом. Пропаґатором думки уміщення українського університету в садибі артилерійської школи був П. Я. Дорошенко. Він сам кілька разів їздив зі мною туди й пояснив мені, на скільки вигідно для університету заняти це прекрасне приміщення, серед здорового повітря, на горі, звідки такий чудовий вигляд на весь Київ, поруч з роскішним парком, за яким далі йде дубовий гай. Щоб перевірити себе і його, я спеціяльно привозив на це місце для огляду ще інших людей, котрих також дуже цікавила доля приміщення для українського університету: я привозив сюди, між іншим, болгарського посла проф. І. Шишманова, д-ра Л. Цегельського, і всі в один голос казали, що кращого місця трудно й вигадати. Коли після цього я оглянув будинок своєї старої Alma Mater, тісне з вузенькими коридорами, заняте здебільшого під різні наукові й допомогові інституції, я знаходив, що справді, приміщення артилерійської школи куди краще й зручніше. Певна річ, що й мені було трохи неприємно, що російський університет в столиці України стоятиме на очах у всіх, в осередку міста, а український — винесено поза місто, але я був певний, що з часом обидва університети зіллються в один український університет, або в крайньому разі російський залишиться, як утраквістична філія українського.

Майже одночасно з законом про утворення українського університету в Києві було прийнято в Раді міністрів закон про український державний університет в Кам'янці-Подільському й відпущенні спеціяльних коштів для 50 професорських кандидатів, які мали бути вислані закордон для наукових студій. Українських гімназій за період Гетьманщини було відкрито по цілій державі коло 150. В Києві існувало 3 українські гімназії. З приміщенням для них були великі клопоти, і тут я цілком прилучаюсь до тих, хто обвинувачував М. П. Василенка в тому, що він був занадто делікатний з російськими школами і не робив відповідних заходів, щоб примусити їх потіснитись і дати місце українським школам. Це та надмірна українська делікатність і коректність, яку завжди надуживають менше делікатні, але більше спритні й практичні наші сусіди*.

Для керування справами мистецтва і національної культури було створене особливе «головне управління» на правах окремого міністерства. На чолі його, як я згадав, станув П. Я. Дорошенко. Гетьман сам у високій мірі ставився прихильно до розвитку української національної культури і гаряче підтримував усі заходи П. Я. Дорошенка, Було положено основу для Національної Бібліотеки, Центрального Українського Архіву, особливу увагу звернуто на театральну справу. Заходами моєї дружини, Наталії Михайлівної Дорошенко, було засновано Державний Драматичний Театр, для якого зарекві́ровано театральне приміщення на Мерінґовській вулиці. Це приміщення було вже найняте російською опереткою, і біля справи його реквізиції було нароблено чимало шуму. Та все таки приміщення залишилося за українським театром завдяки інтервенції самого

* Треба сказати, що справа з приміщеннями в Києві, як це буває завжди у випадках, коли якесь місто зразу стає великим центром, столицею держави, стояла дуже гостро. Раз-у-раз доводилось звертатись до способу реквізицій. Але це був дуже прикрий спосіб. Знаю по собі: міністерству закордонних справ було дуже тісно у палаці Терещенків після заснування консульського відділу. Поруч був підходящий будинок, але в ньому спілка лікарів почала улаштовувати хірургічний шпиталь. Що робити? Довелось реквізувати приміщення, залишивши для спілки лікарів всього один поверх. Піднявся великий шум. До керманичів цієї спілки належало кілька лікарів дуже впливових в українських колах. Вони порушили всі свої зв'язки і впливи, день-у-день ходили до мене, прохаючи не чіпати їхнього шпиталю, оголосили справу в часописах. Було дуже прикро, але зважаючи, що в жертву йому доводиться приносити часом і таку безперечно гуманітарну інституцію, як хірургічний шпиталь, прийшлося перевести реквізицію.

Гетьмана. З осени 1918 р. на режисера в цьому театрі запрошено відомого режисера столичних російських театрів Загарова. Цей театр почав виставляти модерні п'єси европейського й українського репертуару («Лісова пісня» Лесі Українки, вперше виставлена тут на сцені; п'єси Винниченка: «Візник Геншель», «Примари», «Ткачі», «Підпори громадянства», «Тартюф» та ін.). Головним Управлінням Мистецтва і Культури було вироблено плян націоналізації київської опери, замовлено було переклади лібрето, велись переговори з видатними співаками. Тому, що визначні оперні співаки-українці, які досі співали в Петербурзі й Москві, тепер усі тягли додому, на Україну, наша національна опера в Києві заповідалась на одну з найкращих в світі.

Велику увагу було звернуто на заснування Української Академії Наук. Думка про її заснування виникла ще за Центральної Ради, коли вироблено було вже й проєкт організації Академії. М. П. Василенко, ставши міністром освіти, доручив особливій комісії під головуванням акад. В. І. Вернадського скласти новий проєкт, який би взяв на увагу форми існуючих академій в Західній Европі й Америці. В цій комісії брав участь і проф. А. Кримський, що прибув з Москви. До осени проєкт був розроблений і затверджений Радою міністрів і Гетьманом. Кола, що ближче були заняті справою організації Академії Наук, дуже хотіли бачити першим її президентом проф. М. Грушевського. На це була повна згода з боку Гетьмана. Але проф. Грушевський категорично зрікся, не бажаючи дістати призначення з рук Гетьмана: згідно статуту перших вісім академіків мав призначити Гетьман, а вони добирали собі дальших членів та організували цілу справу. Гетьман іменував першими академіками А. Е. Кримського, М. І. Петрова. Д. І. Багалія, С. Смаль-Стоцького, О. Левицького, В. Вернадського, С. Тимошенка і М. Кащенка. В цім складі Академія Наук і почала працювати.

Урочисте відкриття Українського Державного Університету в Києві відбулося в останніх днях жовтня. У величезній залі зібралося багато народу; серед присутніх були посли від Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Фінляндії. На невисокій естраді було поставлене особливе крісло для Гетьмана. Свято почалося молебнем, після якого о. В. Липківський (теперішній митрополит Української Автокефальної Православної Церкви) сказав дуже довге слово, яке немало занудило присутніх, особливо чужоземних гостей. По тому мав приїхати Гетьман і прочитати грамоту про заснування Університету. Він появився в історичному гетьманському вбранні, в атласному білому жупані й соболевій шапці з перами струся. Я вперше бачив його в цім вбранні: він виглядав дуже ефектно. Гетьман був трохи блідий і схвильований: вранці того дня він одержав кілька повідомлень, що подорозі до Університету на нього має бути зроблено атентат. Хоч такі попередження діставав він дуже часто — і не безпідставні — все таки це не могло його не хвилювати. Тільки що Гетьман показався в залі, всі встали і залунав гимн «Ще не вмерла Україна», проспіваний студентським хором. Гетьман зняв шапку і стоячи прочитав грамоту, яку потому передав ректорові університету, проф. Т. Сушицькому. Тоді виступили з своїми промовами міністер освіти Василенко і ректор Сушицький. Останній у своїй промові підкреслив, що студентство нового університету — а його записалось аж 3.000 осіб — уявляє з себе моноліт з національного погляду: майже всі студенти без виїмку були природні українці. Цим відразу закріплявся чисто національний характер нового університету. Вислухавши ці промови і побажавши молодому огнищу національної культури доброго успіху, Гетьман покинув залю. Тоді наступили дальші привітання. На катедрі появився голова «Українського Національного Союзу», В. Винниченко. Його зустріли громом оплесків. Молодь, яка складала більшу частину авдиторії, зробила йому справжню овацію. Це звернуло увагу присутніх в залі чужоземних дипломатів, і вони всі переглянулись між собою. З великими овоціями зустріли й В. Чеховського. Він говорив від імені центрального комітету Української Соціял-Демократичної Партії. Уявивши себе, мабуть, десь на мітингу, Чеховський стукав кулаком по катедрі і говорив надто палко. На чужоземних гостей це справляло дуже негарне враження, і вони питали мене, що це за пан і чого він так горячиться. Далі пішли безконечною чередою різні привітання. Зійшов на катедру й митрополит Антоній. Він тримав у руках примірник Острозької Біблії, котрий приносив у дарунок університетові. Митрополит Антоній спочатку попросив вибачення, що не вміє гово-

рити по-українськи; але далі в промові ужив слово «малорусскій». По залі пішов гамір незадоволення, і хтось поправив: «український»! — Так вам це слово не подобається?» — спитав Антоній. — «Так, не подобається», — відповів хтось з присутніх. Антоній закінчив свою промову й зійшов з катедри серед загальної тиші. І тут, в такий урочистий момент не втерпів він, щоб не викинути фіґлярської штуки, наперед знаючи, що вживання слова «малорусскій» в такій обстанові являється свідомою провокацією слухачів, — і все ж він його вжив. Але інцидент з Антонієм не зіпсував загального, бадьорого, піднесеного настрою на цім святі української культури. В моїй пам'яті цей день залишився назавжди ясним промінем на фоні понурої дійсности й тих сумних, тривожних переживань, які доводилось тоді зазнавати. Так хотілося, щоб нарешті витворилися спокійні обставини, щоб дати змогу розвинутись нашій культурі, дати зійти тому зерну, що засівалося на нашому полі, що так довго оралося чужими і засівалося чужородним зіллям... Я не залишився на бенкеті, улаштованім в залях університету, а поїхав разом з проф. Шишмановим відвідати хворого С. П. Шелухина, який через свою хворобу не міг бути на святі.

X

Подорож до Німеччини. Українське посольство в Берліні. Офіціяльні знайомства і зустрічі. Німецька революція.

22-го жовтня я мав виїхати до Берліна. Вже все було налагоджено для мого виїзду. Я попрощався з жінкою в своїм помешканні і заїхав до міністерства, щоб ще на останку дати деякі розпорядження. До відходу поїзду залишалось години 1½—2. Коли зненацька в моїм кабінеті задзвонив телефон, що сполучував мене безпосередньо з гетьманським будинком і по якому розмова відбувалась дуже рідко. Біля телефону був сам Гетьман. Він викликав мене до себе в нагейній і дуже важливій справі. Я сказав, що зараз же приїду, але просив не затримувати мене дуже, бо я маю скоро від'їздити і задержка утворила би багато технічних труднощів. За чверть години я вже був у кабінеті Гетьмана, де застав О. Ф. Скорописа. Гетьман сказав мені, що угода в справі нового кабінету знову розстроюється, що з одного боку «Український Національний Союз»

ставить якісь нові вимоги, а з другого боку — деякі члени старого кабінету, що вже погодилися увійти до нового, також з свого боку роблять труднощі. Гетьман питав, що робити. Я сказав, що треба настоювати з усіх сил, щоб досягти порозуміння і вже кінчати справу, бо криза затяглася занадто довго. Я просив, коли можна, обійтися цим разом без моїх послуг, щоб не затримувати мого від'їзду, що й так запізнився. Гетьман заявив, що власне бути посередником в переговорах з Національним Союзом і новими кандидатами береться служити О. Ф. Скоропис, але зі мною хотіли тільки порадитись. Умовились, що Скоропис зараз же їде для переговорів і буде вести їх хоч цілу ніч, аби вже допровадити справу до кінця. Я висловив думку, що всі ці перешкоди вдасться таки побороти, бо вже стояли на черзі питання більше практичної натури, ніж принципіяльної. Ми попрощались. Я побажав Гетьманові успіху в спільній роботі з новим «українізованим» кабінетом і висловив надію, що ця робота дасть добрі наслідки для нашої держави. Мені й на думку не спало, що я в останнє бачусь з Гетьманом на українській території і що взагалі вернутись знову до Києва мені доведеться при зовсім інших обставинах і умовах...

Я ледви поспів на поїзд. Його задержали навіть на кілька хвилин. На двірці дожидало мене ще кілька урядовців і, між іншим, польський консул, що впросився взяти його до мого вагона до Варшави. Десь години коло 9-ої вечора я від'їхав. На другий день ранком я вже був у Голобах. Тут треба було залишити український вагон і пересідати на німецький Schnellzug. Доводилось дожидати аж цілі три години. Маленька станція близько Ковеля—Голоби вважалася пунктом, від якого починалася зона німецької окупації. Досі йшла широка колія, а далі починалась вузька, проложена німцями за часів війни. Отже тут усе, що йшло з України до Польщі й до Німеччини і навпаки, переладовувалось з одних вагонів до других. Завдяки цьому Голоби розрослися в колосальну станцію, і біля її невеликих дерев'яних будиночків виросло ціле місто дерев'яних бараків, кошар, усяких буд, де пересиджували біженці, поворотці, воєнно-полонені; був навіть на німецькому боці оточений колючим дротом табор, де сиділи полонені большевики, яких німці ганяли на роботу. Там, по той бік, в зоні німецької

окупації лежало наше староство холмсько-волинське, з осередком у Бересті, де перебував наш губерніяльний староста О. Ф. Скоропис.

В німецькому потязі мені й моєму супутнику Д. М. Єрмолову призначили два купе, і в них ми доїхали на ніч до Варшави. Я вже лежав, коли до мене постукали в купе, просунулась чиясь голова і назвала мене, — перевіряючи, чи це я. Потім попросила вибачення, побажала спокійної ночі і сховалась: це був німецький контролер. Ще в Голобах почало в мене боліти горло, але я спочатку не звертав на це уваги. Коли ж я ранком 24-го жовтня під'їздив до Берліна, то вже зовсім не міг говорити. В Берліні на двірець вийшов мене зустріти весь склад нашого посольства з Ф. Р. Штейнґелем на чолі. Тут же були й наші місії, швайцарська та шведська, які задержались у Берліні (перша тому, що весь персонал місії, крім самого голови д-ра Е. Лукасевича, захворів був на еспанку і поволі тільки поправлявся). Зустрів мене й представник німецького міністерства закордонних справ (здається, Мальцан). Відкрили цісарські покої на двірці Friedrichstrasse і з великою помпою провели мене туди. А я ледви міг пошепки сказати кілька слів і просив Ф. Р. Штейнґеля, щоб скоріше дозволив мені їхати з ним до нашого посольства, щоб покликати там до мене лікаря. В посольстві я й зупинився. Якраз нагодилися там два наші українські лікарі: д-р Б. Матюшенко й д-р Рихло; оглянувши мене, вони заявили, що в мене ознаки дифтериту... Післали зробити бактеріологічний дослід, і на вечір з лябораторії прийшла відповідь, що в мене справжній дифтерит.

Утворилося страшне для мене становище: треба було братись до діла, на другий день уже був призначений з приводу мого приїзду обід у міністра закордонних справ Зольфа, а тут лікарі кажуть лягати в ліжко й не думати про вихід з хати раніше як за 7-8 днів. У мене похололо на душі, але робити було нічого: навіть якби я одужав і раніше, то незручно було їздити по людях з такою заразливою хворобою. Вже й так утворилася велика незручність: Ф. Р. Штейнґель відпустив мені кімнату в своїм помешканні, а в нього ж був малий син; отже довелось герметично зачинитись від нього, і зносини його зі мною мусіли обставлятись усякими осторогами. Я абсолютно не міг говорити і мусів писати на папері, як хотів

щось сказати. Всякі візити й ділові розмови з німцями довелося відкликати, а тут почали розвиватись події, які вимагали якраз руху й енергійної діяльности. Цей тиждень, що я провів ізольований, в примушеній бездіяльності, в будинку Українського Посольства — був один з найтяжчих в моїм житті.

На другий день по моїм приїзді прибув з Відня В. К. Липинський спеціяльно, щоб побачитись зі мною й переговорити: настали критичні дні — Австро-Угорщина розпадалась. Ми говорили з ним так, що я писав йому на папері, а він озивався словами. Ми умовились, що він з свого посольства зараз же повисилає урядовців, щоб обняти провізоричне заступництво в тих державах, які поставали на руїнах Австро-Угорської монархії. Я написав йому офіціяльне доручення перебрати тимчасове заступництво в новій Австрії, Угорщині, Чехії. До Будапешту мав виїхати радник посольства І. С. Токаржевський, до Праги В. І. Полетика. Становище було таке критичне, що на другий же день по розмові зі мною Липинський виїхав назад. Їхати йому доводилося вже з великими труднощами (по австрійській території).

По прямому дроту з Києва подали мені новини. Кабінет нарешті був зформований в такому вигляді: прем'єр-міністер Ф. А. Лизогуб; внутрішніх справ — тимчасово виконуючий обов'язки В. Н. Рейнбот; закордонних справ — я; культів — О. Г. Лотоцький; освіти — П. Я. Стебницький; юстиції — А. Г. Вязлов; військовий — ген. А. Рогоза; фінансів — А. К. Ржепецький; земельних справ — В. М. Леонтович; торговлі й промисловости — С. Ф. Мерінґ; шляхів — Б. А. Бутенко; праці — М. А. Славинський; постачання — С. М. Гербель, здоров'я — В. Ю. Любинський. На моє запитання, як іде праця, Палтов відповів мені, що дуже добре, далеко краще, ніж в попередньому кабінеті. Ну, слава Богу! Хоч це добре.

Тільки-тільки я очуняв і дістав змогу говорити, як не вважаючи на лікарські остороги й заборони взявся за справи. Перш за все треба було поробити офіціяльні візити й умовитись про час ділових розмов. Далі ждала мене ціла серія офіціяльних прийомів-бенкетів. Разом із Ф. Р. Штейнґелем я першу візиту склав міністерству закордонних справ. Міністер Зольф, колишній посол в Японії (тепер він знову там) і міністер колоній, високий, повний, голений, з обличчям немолодого ак-

тора й ненімецьким виглядом, зразу ж перейшов до питань дня. Ми заявили, що для нас дуже важно, щоб німецькі війська залишились у нас доти, доки ми не зорганізуємо власної армії, сильної настільки, щоб могла оберегти нашу молоду державу. Я сказав, що думаю спробувати проїхати далі, до Парижу й Лондону, й представити там наше становище, яке вимагає неодмінно присутности добре організованої збройної сили, поки ми не зорганізуємо власну. «Так, сказав Зольф, їдьте до Парижу, до Лондону, клопочіться про свою державу, можете відрікатись навіть від усякої спілки з нами: ми вже тепер нічим помогти вам не можемо, але нам важно, щоб збереглась і вдержалась самостійна Україна». Щодо невиводу військ Зольф обіцяв поставити це питання на найближчу нараду правительства. Від Зольфа пішли ми до товаришів міністра фон Буше і Новака, а потім і до нового товариша міністра, старенького соціял-демократа Давіда, що попав на цю посаду наслідком останніх подій — демократизації уряду. Давід завів з нами розмову про потребу аґрарної реформи на Україні. Ми пояснили йому, що вже підготовляється велика реформа, яка має утворити сильну верству заможних селян і взагалі зробити типом господарства — дрібну власність, але Давід, видно, не мав ясного уявлення про земельну справу на Україні і про реформи володіння землею.

Після міністерства ми зробили візити голові райхстаґу й кільком видатнішим послам. Тут виявилось, що Ф. Р. Штейнґель досі не був ні з ким знайомий з парляментських кіл і вперше робив візити оце разом зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчути саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до райхстаґу. Далі пішли візити до чужих послів, починаючи від старшини дипломатичного корпусу, еспанського посла маркіза Бернабе. Всі віддали мені візиту, хоч з більшістю невтральних держав ми ще не ввійшли в офіціяльні стосунки. В розмові зі мною на тему бажаности початку офіціяльних зносин між Україною й Еспанією маркіз Бернабе дуже нарікав на трудне становище Еспанії між двома ворожими коаліціями, але обіцяв з свого боку впливати на свій уряд в справі нав'язання зносин.

На другий чи на третій день після того, як я почав виходити з дому, призначене було побачення з новим канцлером принцом Максом Баденським. Він також був хворий перед тим і тільки що встав. Ми з Штейнґелем поїхали в історичний будинок райхсканцлерів на Wilhelmstrasse, де жив колись Бісмарк і де відбувався Берлінський Конґрес. До нас вийшов високий, стрункий генерал, років під 50, що лицем дуже нагадував російського царя Миколу I; він якраз доводився Миколі внуком по жіночій лінії. «Панове, може ви схочете прогулятись зі мною в садку?» — предложив він нам, і ми вийшли в сад і тут, гуляючи вздовж і впоперек по алеях, проговорили хвилин з 40. Макс Баденський робив надзвичайно миле враження: в ньому не було нічого з тієї напушености й пихи, якою відзначались колишні німецькі генерали; його манери були дуже м'які, приємні, поводження просте, щире. Він зразу поспішив заявити, що правительство рішило не виводити німецьких військ з України, доки тільки буде можливо, але, казав, що ми самі мусимо вжити заходів, щоб держави Антанти зрозуміли, з якою метою це військо у нас залишиться. Потім він звернувся до мене й просив, щоб я йому розповів трохи, в чому і яка головна різниця між українським народом і російським, між українською й російською мовою, і взагалі на чому полягають головні ознаки української культурно-національної окремішности. «Ви вибачте мою дурість („ma bêtise"), додав він, але мені дуже цікаво було би почути про це від компетентної людини!» Я, як умів, коротко розповів, заявивши, що з великою приємністю подаю йому ці інформації. «А як Ви у Вашій сім'ї розмовляєте, по-українськи, чи по-російськи?» — запитав він. Я відповів, що ми з жінкою інакше як по-українськи не говоримо. «А Ви?» — звернувся принц до Штейнґеля. Той сказав, що в його сім'ї говорять по-російськи, бо так звикли, хоч знають і розуміють по-українськи. Я поспішив зауважити, що баронеса Штейнґель дуже добре говорить по-українськи. Довідавшись, що я думаю їхати до правительств Антанти, принц побажав мені успіху, повторивши майже те саме, що й Зольф: «рятуйтесь, мовляв, самі!»

Після візит пішли обіди. Я дав обід для членів Українсько-Німецького Товариства. Потім гурток німецьких парляментерів запросив мене на обід, заявивши, що хотів би бачити мене самого, без посла, щоб інтимно поговорити про українсько-

німецькі відносини. Я відповів, що не вважаю можливим появлятись в якімсь товаристві без українського посла, але, коли зі мною хочуть говорити, то я просив би завітати назавтра до мене: я переїжджаю до готелю «Адльон», бо в кімнаті в посольстві, де я мешкав, роблять дезинфекцію, і в готелі можна цілком інтимно й довірочно переговорити. Назавтра вранці явився до мене д-р Зюдекум, соціял-демократ, і заявив мені, що він являється по уповноваженню своїх партійних товаришів, щоб переговорити зі мною не тільки як з міністром, але і як з українським громадським діячем; як, на мою думку, і чим могли би прислужитись справі налагодження добрих відносин між Німеччиною й Україною німецькі соціял-демократи, котрі тепер приходять до влади. Я відповів, що і як міністер, і як український патріот, за якого дозволяю себе вважати, маю одні й ті самі погляди: як би нове німецьке правительство допомогло нам установити національний український уряд, скоріше організувати українську армію, перевести демократичні реформи — і перш за все аґрарну, то це було б найкраще, що могли б в даний момент зробити німецькі поступовці, щоб полагодити свої дотеперішні помилки й установити добрі взаємини в будуччині. Зюдекум позанотовував усе, що я сказав, і заявив, що завтра влаштує побачення мені з ген. Ґренером, який приїхав до Берліна, і сам буде на цім побаченні, щоб нам у трьох переговорити на ці теми. Тим часом просить мене увечорі на обід. З Ґренером мені не удалось цим разом побачитись, він спішно виїхав до Ставки, бо його призначено начальником штабу на західнім фронті.

А на обід я поїхав разом з Ф. Р. Штейнґелем, В. Козловським і Д. Єрмоловим. Ще перед тим я умовився, що не буде ніяких офіціяльних промов, і що обід носитиме цілком приватний, товариський характер. На обіді були з німецького боку кілька послів соціялістів і радикалів, професорів, журналістів, усього людей 15-20. На моє здивування, серед обіду, встає проф. З. і починає промову, в котрій, ніж іншим, запитує мене, як ми, українці, дивимось на питання самостійности і федерації, які у нас відносини до Німеччини, до німецького народу? Взяла мене досада, — ще й питання такі єхидні, провокаційні! Але треба було відповідати. Я сказав, що ідея федерації не чужа в українській історії, тільки спроби федерації досі не були

для України щасливі. Українці не являються засадничими ворогами федерації, але не допускають жадного примусу й натиску збоку в цій справі. Тепер для нас питання про федерацію не є актуальним, А що буде далі — побачимо. Що ж стосується відносин до Німеччини, то Україну в'яжуть з нею давні культурні й економічні стосунки, і я думаю, що й надалі центр ваги в наших відносинах повинен лежати якраз в цій площі. Більше промов не було, розмова прийняла загальний, товариський характер, і ми дуже мило провели час, засидівшись далеко поза обов'язковий поліційний час. Я й не допускав навіть, що з цього обіду, і спеціяльно з моєї промови, вийде велика прикрість для мене через що власне я й оповідаю тут про цей обід. Справа в тому, що тижнів через два, чи більше, вже повертаючись з Швайцарії, читаю я в Берліні число «Кіевской Мысли» — і очам не вірю: телеграма про те, що, мовляв, міністер Дорошенко сказав на одному публічному бенкеті таку то промову; далі йде абсолютно перекручений зміст промови, що ніби то я говорив про те, що «російський царизм, а потім большевизм, викопали на віки прірву між Україною й Росією», що «Україна ще в XVI (sic!) столітті була тісно з'єднана з Німеччиною» і тепер хоче цей зв'язок відновити — і тому подібні фантазії й небилиці, котрі очевидячки хтось навмисне вигадав, щоб дискредитувати мене і виставити на сміх і осудовисько. А що це комусь було треба, показала мені стаття Афанасєва, присвячена мені й уміщена під назвою «Изумительный министръ» в органі київських росіян «Голосъ Кіева». Тут дуже дотепно висміювалась моя промова, котра справді — як би тільки я це все говорив, що мені приписувалось, варта була всякого осуду і глуму. Зоставалось тільки подумати: кому і для чого треба було скомпонувати такий провокаційний наклеп? В той час наступили такі обставини, що ніколи було мені дошукуватись. Але вже пізніше, на еміґрації, з уст самого видавця «Кіевской Мысли» Л-кого я почув, що телеграма була прислана до редакції з таких кіл, котрі цілком певно вказували на те, що автором її був один з «росіян з українського посольства», котрих притулив у себе Ф. Р. Штейнґель і котрим залежало на тім, щоб осмішити й дискредитувати українського міністра. Розуміється, сам Ф. Р. Штейнґель нічим не був до цього діла причетний і коли взагалі був чим вину-

ватий, то тільки хіба тим, що занадто вірив людям і, сам будучи людиною порядною, вірив в порядність інших. Але «росіяни з українського посольства» на цім не обмежились, про їхню «коректність» мені ще доведеться говорити далі.

Тим часом становище в Німеччині ставало все більше й більше напруженим. Події розгортались з надзвичайною бистротою. Парлямент переймав владу в свої руки, а на півночі почалися розрухи серед матросів у фльоті. Одного дня з вікна посольства я побачив, що двірець Lehrter-Bahnhof оточено цілим ланцюгом кулеметів: мені пояснили, що сподіваються можливого приїзду збунтованих матросів з Кілю, так на всякий випадок готуються до «зустрічі». Шуцманів на вулицях було озброєно рушницями. Саме в той день і годину, коли в парлямент йшло питання про те, щоб позбавити Вільгельма II права головного командування армією, було призначене прийняття нашого посла для передачі імператорові акредитивної грамоти. Штейнґель оповів мені про цю авдієнцію, — останню, яку дав взагалі Вільгельм, як імператор Німеччини. Спочатку було відчитано грамоту в українськім тексті — переклад на німецьке вже раніше був надісланий, а потім почалась розмова, яка продовжилась хвилин 20-25. Вільгельм надзвичайно панував собою; він знав, що саме в цей мент іде розмова в райхстаґу про таку його прерогативу, як команда над армією, але ніякого хвилювання навіть і тіні не було помітно в ньому. Навпаки — веселі вогники світилися в його очах. «Чи ви твердо стоїте на ґрунті самостійної держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» — це було перше його питання, і на нього Штейнґель відповів, що «майбутнє народів в руках Божих, і що буде колись — ми не знаємо, але тепер ми стоїмо на ґрунті самостійности і будуємо свою самостійну українську державу». Потім Вільгельм почав розпитувати про релігійні відносини на Україні, про православ'є, римо-католицтво й унію. Авдієнція відбулась в невеликому палаці Belle-Vue.

Увечорі другого дня міністер Зольф давав мені обід в готелі Kaiserhof. Уже було звісно про розпачливе становище на фронті, і напевно Зольф і його товариші знали, що імперія падає; можна з певністю сказати, що на душі у всіх присутніх на обіді німців лежав могильний камінь, але вони робили бадьорий вигляд і старались грати ролю гостинних господарів. На обіді,

крім самого Зольфа й двох товаришів міністрів, був ще військовий міністр генерал Сейхер і ще кілька вищих урядовців. З нашого боку були — я, Штейнґель, Іванов і Єрмолов. Розмова велася на різні теми, далекі від політики; найбільше говорив зі мною військовий міністер, що був родом з Ельзасу і казав про себе, що змалку говорив лиш по-французьки, і тільки коло десяти років навчився по-німецьки. Маленький, сухорлявий, він не мав у собі нічого войовничого і взагалі типового для німецького генерала. Розмовляли, жартували, але коли я зненацька поглядав на когось із присутніх господарів, коли вони думали, що я їх не бачу, то мені видно було, як витягувались їх обличчя й прибирали сумний вигляд. Але тільки що помічали мій погляд, або когось з наших, — відразу старались усміхнутись і зробити байдужий вигляд. Напевне, цей останній дипломатичний обід Німецької Імперії був дуже тяжкий для його німецьких учасників. Зольфа і Сейхера кілька разів під час обіду викликали до телефону. Як тільки встали з-за стола, я поговорив ще трохи і почав прощатись, щоб не мучити більше своїх господарів. Ми умовились з фон Буше, що я завтра вранці заїду до міністерства, щоб докінчити деякі ділові справи, і в першій лінії справу Холмщини.

На другий день, — це було 9 листопада по старому стилю, — я коло 11-ої години поїхав до міністерства. Як звичайно — я їхав німецьким військовим автомобілем; хоч посольство наше мало свій автомобіль, але міністерство закордонних справ, як тільки я одужав і дістав змогу виходити з хати, прислало в моє розпорядження дуже гарний автомобіль-каретку; шофер приїздив з самого ранку й зоставався в посольстві до ночі; помимо грошової нагороди його найбільше певне приваблювало те, що в посольстві давали йому і обід і вечерю, а в голодному Берліні українське посольство мало славу одинокого місця, де добре їдять, так як в «старі часи». Так, між іншим, бувало і з телеграфістом-німцем, котрий являвся до посольства, щоб передавати розмови по прямому дроту з Києвом. В посольстві підгодовували й цього бідолаху. Отже в призначений час поїхав я до міністерства. В місті все було як звичайно — тихо і в порядку. Я ще заїхав до деяких крамниць, щоб купити різні дрібниці на дорогу. Того чи другого дня я мав виїхати до Швайцарії. Звідти д-р Лукасевич прислав мені аж п'ять теле-

грам, одна за другою, прохаючи мене приїхати якнайскоріше, а в листі, пересланому через оказію, повідомляв, що він підготовив мені переговори з представниками англійського й італійського прем'єра Орляндо і т. д. Це все примушувало мене поспішити докінчити справи в Берліні й їхати.

В міністерстві я пробув коло години. Було заключено умову щодо Холмщини такого змісту: тому що австрійські війська покидають південні повіти Холмщини — найбільше для нас цінні з етнографічного погляду, то щоб оберігти границі цього краю, німці дають дві або три дивізії, спеціяльно для охорони границь Холмщини в межах дотеперішньої австрійської окупації, і під охороною їх українська влада негайно впроваджує свою адміністрацію й міліцію, щоб закріпити український «stan posiadania». Одночасно було умовлено про поширення компетенції українського губерніяльного старости Холмщини і Підляшшя на всі галузі життя також і в зоні німецької окупації. Вирішивши це і ще деякі дрібні справи, я коло 12-ої години дня поїхав до українського посольства снідати. Тільки-що авто виїхало з Wilhelmstrasse на Unter den Linden, як я побачив хлопчика, що продавав якісь екстремні телеграми, і зупинив авто, щоб купити. На білому аркушику паперу стояло лише два слова: «цісар відрікся». Поки я купував листок, повз нас по вулиці промчалось в напрямку до Бранденбурзької брами авто, в якому сиділо троє чи четверо озброєних людей — матросів, з ними один цивільний, з рудою бородою, в клітчастому пальті з піднятим ковніром, а над автом маяв червоний прапор. Коли авто проїздило повз готель Adlon, один з матросів погрозив в напрямку готеля кулаком. Що це таке? Чи це якісь карнавальні маски, які в такому дивному вигляді витівають свої химороди на цьому поважному Паризькому пляцу, на очах цісарської гавптвахти, де стоять на варті здоровенні ґвардійці? Ні, це — щось від революції! Невже отут, у Берліні — вже революція? Та за кілька хвилин я вже був у посольстві й сидячи за сніданком оповідав про все, що бачив. Коли ось вбігає слуга й заявляє, що «біля райхстаґу на площі стріляють». Ми всі вибігли на саму гору, на дах будинку, де був розведений невеличкий садок, і звідти побачили на площі біля монумента Бісмаркові червоні прапори, а від Тірґартена справді було чути постріли. На вулицях сюди й туди мчали авта з чер-

воними прапорцями, бігали молоді люди з червоними пов'язками на рукавах, — все це було добре видно і з вікон нашого посольства. На вулицях то скупчувалися юрби народу, то нагло розбігалися на всі боки, почувши десь близько постріли. Все те скоїлося так зненацька, що робило враження, немов якийсь невидимий режисер махнув своєю паличкою, і от на вулицях Берліна інсценізовано картину із змістом: «революція». Солдати, яких видно було на вулиці, всі були без пагонів (наплечних відзнак) і без кокард.

Так тяглося до смерку. Треба було думати, як добратись до свого готелю. Коло 5-ої години вечора мені сказали, що приїхав, як звичайно, німець-шофер, але що з ним сидить двоє «товаришів», котрі й беруться приставити мене до ґотелю (вони хотіли просто реквірувати авто, але шофер заявив, що воно обслуговує чужоземного міністра, тоді вони явились самі, щоб відвезти мене, а потім уже забрати авто для своїх потреб). Я подякував за таку чемність, але відмовився від їх послуг і заявив, що більше авта не потребую, а до готелю дійду пішки. З того всього найбільше незадоволений був шофер. Як уже зовсім стемніло, я, Єрмолов і Козловський вийшли з дому і через площі, що відділяють Бранденбурзьку браму від нашого посольства, почали пробиратись до готелю «Адльон». В Тірґартені йшла якась перестрілка; на вулицях було багато народу, коло Райхстаґу стояла величезна юрба. Ми щасливо пробрались до самих Бранденбурзьких воріт; тут нас задержала сторожа, але довідавшись, що ми чужинці, перепустила. І ось ми в «Адльоні», в наших кімнатах. В готелі якась метушня, переполох. Ми всі втрьох сіли в моїй кімнаті й розмовляли про події, коли зненацька, без попередження, в кімнату вривається п'ятеро озброєних людей, швиденько оглянули мою кімнату, заглянули в сусідню спальню і мовчки, як і прийшли, вибігли на коридор. Козловський за ними, питає, чого ж їм треба; кажуть: «шукаємо офіцерів, та побачили, що ви — чужинці». За якусь годину прибігає слуга й каже: «панове, коли хто з вас не мешкає тут, то все одно мусите залишитись, бо всі входи й виходи з готелю замкнено, й нікого не випускають; зараз почнеться артилерійна підготовка». — «До чого?» — питаємо. — «До штурму цісарського палацу». Козловський заночував у нас. Ждали ми, ждали тієї «підготов-

ки», та й полягали спати, не діждавшись. Кажуть, ніби в ночі справді стріляли з легких гармат, — я нічого не чув.

На другий день вранці я рішив знову переїхати в посольство й засісти там, як в екстериторіяльному місці. Вибрався якимсь заднім ходом не через Unter der Linden, і пробрався до будинку посольства. Вивісили над будинком український прапор, щоб усім було видно, що то посольство; так само зробили й усі інші посольства, змовившись по телефону між собою. Цілий день ішла метушня на вулицях, подекуди стріляли, бігали, мчались кудись на автомобілях. Уже можна було з'ясувати більш-менш хід революції: серйозного опору ніхто не ставив; тільки біля цісарського палацу десь засіли були офіцери чи юнкери, й їх то мали штурмувати й вибивати. Десь побили офіцерів, десь поліцаїв. Ми телефонували в міністерство закордонних справ, але там нікого не було, всі розбіглись і поховались. У вечорі, як звичайно, прийшов німець-телеграфіст нас сполучили з Києвом, і я зараз же передав про все, що сталося, Палтову, який явився до апарату. Я спитав, що у нас на Вкраїні? Каже, що тихо, а на випадок яких подій є думка мобілізувати перший намічений призив, що дасть понад 120.000 людей.

На третій день революції ранком я виглянув у вікно: було тихо; жінки мили тротуар, їхав спокійно віз з капустою. Принесли відозву нового уряду: «Солдати — до касарень! Робітники — до варстатів!» І це, очевидячки, не залишилось порожнім звуком. Революція скінчилась, всі беруться за роботу. Я зараз же почав робити заходи, щоб того ж дня на ніч виїхати до Швайцарії, звідки знову прийшла телеграма від Лукасевича, що мій приїзд потрібний якнайшвидше. На вулицях було зовсім спокійно, і я пішов через Тірґартен до швайцарського посольства в справі переїзду. Мені видали особливий лист про вільний в'їзд і виїзд. Між іншим, в посольстві повідомили мене, що з Швайцарії викидають якусь большевицьку місію з пані Балабановою на чолі, і що ця місія їхатиме через Німеччину. Між іншим, з Берліна, за пару днів до революції було вислано большевицького представника Йоффе: на двірці з пакунка, адресованого його місії, висипалися прокляматії комуністичного змісту, тоді кинулись до інших пакунків, і виявилось, що то був цілий транспорт аґітаційної

літератури. Наслідком того Йоффе було запропоновано до 24 годин покинути Берлін, що він і виконав.

Але, поладнавши з швайцарським посольством, треба було мати якусь візу абощо від німців. Виявилось, що треба мати дозвіл на виїзд від Gross-Soldaten-Rat'y, що засідав у будинку Райхстаґу. Єрмолов пішов туди. Там дуже охоче згодились дати перепустку і навіть обіцяли дати двох провожатих, членів Ради солдатських депутатів, аж до швайцарської границі. За годину до мене в посольство прибіг один з членів тої Ради, приніс перепустку і сказав, що моїми провожатими будуть не абихто: один — доктор теології, а другий — доктор прав. Ну, думаю, цікава буде компанія, не сумуватиму в дорозі! Я замовив чотири квитки до Ліндау: собі, Єрмолову і двом провожатим. Від'їздити треба було у 8 год. вечора з Anhalterbahnhof'y. У 6 годині вечора як звичайно — розмова з Києвом. Біля апарату — Палтов. Я передав йому вже заздалегідь підготовлений звіт про події, казав, що за годину маю виїхати на двірець. Палтов мене повідомив, що обставини вимагають призначення товаришем міністра закордонних справ Артемія Галіна і що Гетьман дуже просить мене згодитись на це. Я вже раніше умовився при побаченні в Берліні, що цей пост займе В. Липинський, але почувши слова Палтова зміркував, що в Києві зайшли такі події, які може справді вимагають призначення конче Галіпа. Я відповів, що здаюсь на волю Гетьмана. Далі Палтов повідомив мене, що тількищо він сам подався до димісії, яко «германофіл» і що на тій же підставі має піти до димісії військовий міністер генерал Рогоза. Почувши таке, я запитав: чи не краще було би мені при таких обставинах скоріше вертатись до Києва? Я спитав особистої думки Палтова. На це він мені відповів, що мої особисті інтереси вимагали би негайного мого повороту, але в інтересах Української Держави лежить — всіми силами старатись добитись контакту і порозуміння з державами Entente'и і для того треба їхати на захід... Розуміється, що не було чого й думати про якісь особисті інтереси, коли справа вимагала подорожі на захід. Я ще коротенько нарадився з Штейнґелем, — і той казав, що треба їхати. Тоді я попрощався з ним і виїхав на двірець. Обоє доктори, теолог і правник, одурили мене і не явились на двірець. Їхати нам з Єрмо-

ловим довелось удвох і цілу ніч відбивати атаки на наше купе з боку солдатів, що позанимали всі вагони в потязі. Цивільних пасажирів в потязі майже не було. Ні світла, ні опалу по вагонах. До нас на кожній станції стукаються «товариші», ми показуєм перепустку від Ради солдатських депутатів і нас залишають в спокою, але на новій зупинці потягу теж саме.

З невеселими думками їхав я в свою подорож. Я передчував, що в Києві робиться щось недобре. Я навіть мав уже деякі дані, що там задумується якийсь переворот. Ще влітку, по просьбі одного українського громадського діяча лівого напрямку я прийняв до міністерства на службу його брата, бувшого полковника синьожупанної дивізії. Отже цей полковник прибув тепер до Берліна яко дипломатичний кур'єр і привіз пошту. Діло було саме в день від'їзду до Швайцарії. Цей полковник в моїй присуності здавав бар. Штейнґелю дипломатичну пошту. Передавши кілька пакетів, він задержав у своїх руках один пакет (так само запечатаний і в такому ж конверті, як і всі інші) і сказав, що в цьому пакеті його особисті папери і тому він просить його не розпечатувати, а залишити в нього. Барон Штейнґель з чемности залишив йому цей пакет, але мені якийсь інстинкт підказав, що тут щось нечисте. І полковник якось був стурбований. Я закликав його до окремого покою, почав з ним говорити і заявив, що догадуюсь, що він приїхав з якоюсь місією поза своїми службовими обов'язками. Він стурбувався ще більше. Тоді я іменем добра України почав благати його, щоб він признався, з чим приїхав. Я розповів йому про міжнародне становище, про те, що Німеччина гине і що треба тепер шукати порозуміння з Антантою, задля чого я їду до Швайцарії, що тепер кожний необережний, нерозважний крок може наробити страшного лиха... Тоді полковник признався мені, що він приїхав з дорученням від Національного Союзу: звернутись до нового німецького уряду з проханням допомогти проти гетьманського руху. Я розповів йому, що вже я сам мав переговори з представниками німецьких лівих партій (деякі з них були вже міністрами в революційному уряді як от Зюдекум) про те, щоб вони вжили свій вплив для переведення на Україні реформи, але що тепер не пора взагалі зв'язуватись з німцями, що тепер треба шукати зв'язків з Антантою. Я пропонував йому скористуватись з прямого дроту й переговорити умовно з Києвом, порадивши там не починати ніякої акції, а дождатись наслідків з Антантою, самому ж — здержатись від якихсь переговорів тут у Берліні. Полковник мене послухав і на другий день справді говорив з Києвом, але й там події розвивались так швидко, що випереджали всякі міркування. Димісія Палтова по вимогам Entete'и: значить уже з нею входять в якісь стосунки. Я про це нічого не знаю. Розуміється, добре було би вернутись до Києва і звідти вже вести справу. Але шкода — ось завтра буду на ніч у Берні, там уже зустрінусь з представинками антантських держав, які самі, як повідомляє Лукасевич, шукають з нами зустрічі... Але ж з другого боку Національний Союз щось затіває. Виходить, що в нього вже порвались наладжені стосунки з урядом?

XI

Через революційну Німеччину — до Швайцарії. Берн. Тривожні вістки з України.

Поїзд раз-у-раз зупинявся вночі, і до Мюнхену я приїхав замість 6 год. ранку — десь коло 12-ої, і скорий поїзд на Ліндау вже відійшов. Не було сенсу їхати звичайним і тарабанитись трохи не цілу добу, краще переночувати в Мюнхені і завтра виїхати ранішнім Schnellzug'ом. Так і зробили. Мюнхен теж переживав революцію. Все було позамикано; скрізь вештались патрулі з червоними пов'язками. Офіцерів ніде не видно, солдати всі без пагонів, без кокард. На другий день раненько ми були вже на двірці і тут довідались, що тимчасово всі потяги скасовано, крім одного особового, що від'їздить в обід і до Ліндау приїде над ранок. Мене взяв одчай: стільки часу змарновано! Та що робити? Діждались того особового, забились кудись у куток вщеть переповненого вагону і тряслись так день і ніч. Коло 5-ої години ранку прибули до Ліндау і — о жах! — нам кажуть: в Швайцарії революція; вже третій день не приходять пароплави з Романсгорна і нема пошти... От тут то я був зовсім упав духом. Що робити? Їхати назад до Берліна — яких дві або три доби, чи ждати: а може вдасться якось проскочити до Швайцарії? Але ж револю-

ція і в Швайцарії! Так що ж робиться там у нас на Україні? Я зателефонував до Берліна, оселився в готелі над самим Боденським озером і став дожидати в буквальному розумінні погоди біля — тільки не моря, а озера. Удень прийшла вістка, що в Швайцарії не революція, а генеральний страйк. Ну, слава Богу, коли страйк, то ще нічого! Одначе довелось прожити в Ліндау цілих три доби. Нарешті страйк скінчився, і з того берега прийшов пароплав. Можна було їхати. В Ліндау революції ще не було помітно; навіть солдати й офіцери носили відзнаки, і на пристані дуже строго оглядали всіх пасажирів. Мене не чіпали, не треба було показувати й перепустки від солдатської Ради, а тільки свій дипломатичний пас.

Ось ми на чистенькому, чепурненькому пароплаві. Над озером туман. Коли відпливаєм від берега, і зникають величезні кам'яні баварські леви, що стережуть вхід до пристані в Ліндау, берегів стає не видно з усіх боків і враження таке, наче пливемо по морю. Доволі високі хвилі. Але минає година, і перед нами виринає швайцарський берег. Коротенька процедура з пасами, записують імена в якісь книги, видають картки на хліб і на масло, і ми можемо сідати в поїзд. На станції продають шоколяду, сир, ковбаси, — усе, чого не побачиш в голодній Німеччині, а ще дивніше: коли що купуєш, решту дають срібними грішми. Вже відвик я за війну від срібних грошей. Та й взагалі якось дивно було дивитись на країну, яка не зазнала війни. Скрізь бачиш здорових, молодих хлопців, і вони — не у військовій уніформі. Поїзд мчить на захід до Цюріху, й далі до Берна. Ще на пароплаві зауважив я одного немолодого пана, сивуватого, з сократовським носом і з виглядом явно не німецьким, не західньоевропейським взагалі, а таким, що нагадував щось ніби з Росії, чи з України. Цей пан опинився моїм сусідом і у вагоні. Він заговорив до мене дуже гарною російською мовою. Виявилось, що це відомий соціялістичний діяч Гельфанд, знаний під псевдонімом «Парвус», давній емігрант. Він мав якесь відношення й до українства, видавши якусь брошуру українською мовою і розпитував мене про тодішнє становище на Україні.

Пізно увечорі прибули ми до Берна. Того ж вечора побачився я з д-ром Лукасевичем, і ми умовились, що на другий день вранці зустрінемось в помешканні нашої місії. Зупинився я в одному з кращих готелів Берна, де жила під той час різноманітна міжнародня публіка. Берно служило місцем для всіляких політичних rendenz-vous цілого світу; тут нишпорили політичні аґенти й шпиги всіх воюючих між собою держав, і вітрили носом, чи не вдасться чогось довідатись про противну сторону. На другий день тільки що я встав, як до мене явився кореспондент одної з відомих англійських газет і просив інтерв'ю. Я відклав розмову трохи на пізніше, коли я довідаюсь про останні новини, бо під час своєї мандрівки з Берліна до Берна був зовсім відрізаний від світа. Наша місія займала скромне помешкання, похоже скоріше на якусь торговельну контору, ніж на дипломатичну місію, на одній з центральних вулиць. Не встиг я ще як слід розговоритись з д-ром Лукасевичем і з'ясувати собі становище, як до місії зайшов шеф французького пресового бюра, який уже бував тут не раз, і просив прийняти його. Він мав, як сам заявив мені, дуже цікаві вісті й з тим подав мені телеграму: в цій телеграмі стояло, що кабінет міністрів Української Держави подався до димісії і що призначено новий кабінет під головуванням С. Н. Гербеля. Ішов список міністрів. Міністром закордонних справ призначено Афанасева. Француз пильно дивився на мене, поки я читав цю телеграму. Прочитавши, я повернув йому телеграму й сказав, що почуваю, як з мене звалився великий тягар, яким була для мене моя місія в тих обставинах, в яких я опинився на чужині, відрізаний від свого уряду й усякого контакту з краєм. Я постарався скоріше збутися гостя, щоб обміркувати становище удвох з Лукасевичем. Із реєстру міністрів для мене було ясно, що в Києві стався різкий поворот курсу: ідея національного українського кабінету, очевидно, впала, і натомість прийшов до влади кабінет російської орієнтації. З людей національного напрямку в кабінеті був лиш В. П. Науменко на пості міністра народньої освіти. Чому сталася така раптова, різка зміна? Я не міг зрозуміти. Ще так недавно Палтов повідомляв мене, що кабінет з участю діячів національного напрямку працює так добре, що все йде гаразд, і раптом — цей новий кабінет Гербеля! Щось мусіло статися... Як же бути мені тепер? Хоча я не мав офіціяльного повідомлення, але таке мусіло надійти кожної хвилини. Я рішив, що з цього моменту перестаю вважати себе за міністра закордон-

них справ і не буду робити більше ніяких офіціяльних кроків, аж поки не дістану або пітвердження моїх повновластей для переговорів, або — повної димісії. Я не вважав можливим робити якісь офіціяльні кроки, не маючи вже стільки часу контакту з нашим урядом в такий гарячий момент і знаючи тільки, що в Києві зайшли якісь надзвичайні зміни. Тому я рішив не робити ніяких візит, окрім як до державного секретаря для закордонних справ Лярді, котрому вважав своїм обов'язком подякувати за його ласкаві клопоти: я довідався, що як тільки почався страйк, до Романсгорна було вислано від швайцарського уряду автомобіль, який мав привезти мене до Берна, як би потяги не ходили.

В Берні я застав д-ра Е. Левицького, яко представника від новоутвореного галицько-українського уряду. Він був фінансований для своєї подорожі В. Липинським, з яким ми умовились ще в Берліні про матеріяльну піддержку галицьких представників. Д-р Левицький дуже намагався іти разом зі мною й Лукасевичем до Лярді, але я це відхилив, не вважаючи таку спільну візиту за зручну з огляду на те, що моє офіціяльне становище зробилось цілком неясним з моментом приходу вістки про зміну кабінету в Києві. Під час візити у Лярді він дуже допитувався про те, що зараз діється на Україні і яке значення має зміна кабінету. На це я міг відповісти лише, що будучи відрізаний від краю, не можу точно уявити собі характеру уряду й можливого урядового курсу, але гадаю, що напевно були якісь дуже серйозні причини, які викликали ці зміни.

Минув день, і прийшла вістка, що на Україні вибухло повстання, на чолі якого стали діячі національного напрямку, і що Гетьман проголосив якийсь акт про федерацію з Росією. Прийшла нарешті телеграма від Штейнґеля, що на Україні дійсно повстання, але повстанці вже розбиті і скоро цілий рух має бути припинений. Всі ці лаконічні вістки залишали поле для всяких здогадів; було неясно, в якім причиннім зв'язку між собою стоять усі ці події, що одна за другою сталися на Україні: зміна кабінету, повстання, акт про федерацію... До мене тим часом раз-у-раз зверталися представники англійської й французької преси й намагались, щоб я давав їм пояснення. Що і як міг я їм пояснити? Я сам був вражений до глибини душі: це повстання, ця федерація! Я розумів, що між цими двома фактами є причинний зв'язок, і мені здавалося, що повстання є відповіддю на акт про федерацію, що воно є криком ображеного національного почуття, рухом одчаю. У мене аж на душі холонуло, коли я думав про це повстання й уявляв, що туди пішли наші національні діячі, наша молодь. Вістки казали, що повстання скоро буде придушене, — отже ллється українська кров, падають жертви, цими жертвами напевно є наші молоді ентузіясти... Який жах! В розмові з представниками преси я старався з'ясувати їм, що на обов'язку держав Entente'и, котра, як можна було догадуватись, вимогла акт про федерацію і котра, очевидно, допомагатиме втихомирити повстання, лежить обов'язок подбати, щоб не було репресій; я казав їм, що наші повстанці — то ентузіясти національного почуття, що це все одно, що діячі такого типу й напрямку, як колись борці за свободу й національне визволення в Італії та інших европейських країнах, що коли Entente'а допустить якісь криваві репресії, то відповідальність впаде на неї, і цілі покоління українського громадянства будуть проклинати її, так як у свій час мадяри проклинали Росію, яка допомогла Австрії приборкати Угорщину. Те саме казав я й одному членові англійського посольства, з яким ми зійшлись одного разу приватно на обід, і тому самому шефові французького пресового бюра, який приніс мені першу вістку про зміну кабінету в Києві.

Я не уявляв собі справжнього ходу і розвитку подій; я не міг навіть допустити, що Національний Союз давно вже вирішив повстання. Не знав я й того, що керманичі Національного Союзу, ведучи (при моїй, між іншим, участи) переговори про «українізацію» кабінету, в той же час вели переговори з большевиками про те, щоб за їхньою допомогою зробити повстання проти українського уряду. Д-р Лукасевич явно спочував повстанню, не криючись з тим передо мною. Він не слухав моїх намовлянь, що йому, як представникові гетьманського уряду, зовсім не личить виявляти таких своїх почувань перед чужими, бо цим він дискредитує і українську державність і свій власний престиж. Між іншим виявилось, що всі ті його вістки, що так спонукували мене спішитися до Швайцарії — про нібито палке бажання представників Entente'и

вступити з нами в переговори, не зовсім відповідали дійсности. Д-р Лукасевич перебільшував значення тих розмов, які йому доводилося мати з англійцями, французами, італійцями, і неясні натяки, нічого незначучі чемні слова приймав за виразне й категоричне бажання вступити з нами у зносини. Але коли певна охота нав'язати відносини з нашим правительством існувала безперечно в перші дні, коли представник Української Держави появився в Берні, то тепер, коли становище цієї держави захиталося через повстання, ця охота дуже зменшилася, й дипломати Entente'и зайняли вижидаюче становище.

Майже цілий тиждень пройшов без ніяких дальших вісток про Україну. Те, що подавалося іноді по газетах, носило абсолютно фантастичний характер і було явною газетярською вигадкою. Я дожидав якихось повідомлень з Києва через Берлін, — їх не було. Нарешті в часописі «L'Ukraine», виданій в Льозанні В. Степанківським, появилася вістка, ніби Гетьмана арештовано й вивезено до Німеччини. Хоч як це здавалося неймовірним, але я зібрався і в той же день виїхав до Льозанни довідатись у самого Степанківського, звідки він взяв таку вістку. Зі мною поїхав і д-р Лукасевич. Редакція «L'Ukraine» і українське пресове бюро, котре провадив Степанківський, містилося в гарненькій віллі, що була його власністю. Повідомлений про мій приїзд телефоном, Степанківський скликав до себе льозанську українську колонію, яка складась з кількох душ. Прийшов, між іншим, один француз, приват-доцент місцевого університету, співробітник «L'Ukraine». Та я насамперед звернувся до Степанківського й питаю: «Звідки Ви взяли вістку про арешт Гетьмана?» — «Я її сам вигадав!» — «В якій цілі?» — «Та бачите, ми нічого тут не знаємо, вісток нема, так от і вигадуємо сенсації, а потім, коли виявиться, що воно не так, — спростуємо». Властиво кажучи, Степанківський зробив так, як звичайно роблять газетярі, і з погляду спеціяльної газетярської етики нічим особливим не прогрішивсь. А я тільки зайвий раз переконався, що газетним вісткам вірити не можна*. Одначе цим разом витівка

* З тодішніх газетних курйозів цього роду пригадую такий. Вже приїхавши до Берліна перечитую газети, що достачала пошта з України. Беру «Одесскія Новости» (чи «Одесскій Листокъ» — точно не пам'ятаю, але одна з розповсюджених в ті часи одеських газет) і читаю телеграму з Києва: «Дорошенко виїхав до Берліна, щоб там продовжувати переговори з большевицькою місією, перервані в Києві». В слідуючому числі: «Переговори почалися. Дорошенко конферує з Раковським і Мануїльським». Ще в дальшому числі: «Переговори ідуть успішно». Знов через день: «В переговорах з'ясувалися певні трудноші. Становище погіршилось, але є надія, що відносини наладнаються знову». Нарешті: «Переговори знову перервалися». — Мушу сказати, що ніяких переговорів не було, ні Раковського, ні Мануїльського при мені в Берліні також не було, і всі вістки, систематично друковані в газеті, від початку до кінця чистісінька вигадка!

Степанківського дуже мене розсердила, я не пішов на спільну вечерю до ресторану з усією компанією і на другий день виїхав назад до Берна, склавши тільки вранці візиту гр. Михайлові Тишкевичу, що мешкав в готелі Beau-Rivage в Уші. Я ще колись раніше познайомився з ним у Києві на засіданні Українського Наукового Товариства. Протягом цілої всесвітньої війни гр. М. Тишкевич сидів у Швайцарії й іноді виступав публічно, видаючи різні публікації про українську справу. З розмови з ним я виніс враження, що він неприхильно ставиться до Гетьманщини, але, що він бажав в даний момент для України, який був його власний політичний ідеал, я зрозуміти не міг. Днем пізніше гр. Тишкевич приїхав до Берна віддати мені візиту, і знову ми розмовляли на політичні теми, і знов я не міг скласти собі ясної думки, чого б власне він бажав для України.

XII

Я рішаю повертатись на Україну. Нова орієнтація берлінського посольства. Подорож на Україну. Між Рівним і Голобами. Повстанці. Поворот до Києва

Нарешті залишатись у Берні стало для мене нестерпучим: без вісток, відрізаний від життя в такий гарячий момент я почував себе невимовно тяжко. Я рішив повертатися до Берліна, щоб звідти спробувати проїхати в Київ. Уже все в мене було наладжене для виїзду, коли нарешті прийшла телеграма буквально такого змісту: «Дорошенкові, Берн, готель Bernerhof. Його ексцеленція пан міністер закордоних справ наказує вам негайно повертатись до Києва. Підписав: барон Штейнґель». Мене мов хто холодною водою облив: розумі-

ється, справа йшла головно про форму, вираховану спеціяльно на те, щоб мене зневажити в очах чужих людей. Ясно було кожному, що ця телеграма буде відома й швайцарському урядові, отже, починаючи з самої адреси, де не було поставлено хоча б звичайного в офіціяльних зносинах «панові», і далі в оцій умисне підкресленій титулятурі Афанасєва, котрий «наказав» мені повертатись! Я, що виїхав яко міністер з доручення кабінету й голови держави, очевидно не підлягав наказам другого міністра, що заступив мене, тим більше, що ніякого офіціяльного повідомлення про свою димісію я так і не дістав. Отже і в Києві і в Берліні це все було вираховано на те, щоб мене понизити й зневажити. Як потім я довідався, фабрикація самого тексту телеграми в берлінськім посольстві належала тим «росіянам з українського посольства», що тепер, коли запанував «русофільський курс», мстилися на мені, як на колишньому міністрові-українцеві. Разом із тим ця телеграма нарешті з'ясовувала мені, який справді «курс» запанував у Києві.

Дорога до Берліна була по німецькій території дуже тяжка. В Німеччині почалась демобілізація, і всі особові потяги були набиті солдатами, не тільки німецької, але й австро-угорської армії. Солдати їхали в усіх напрямках. З боєм захоплювали місця по вагонах і добре ще — коли не викидали звичайних пасажирів. Цілих дві доби їхав я від Ліндау до Берліна, то куняючи десь у кутику, то вистоюючи в коридорі вагона, коли не було місця, серед натовпу роздратованих грубих солдатів; добрався до Берліна страшенно змучений і розбитий. Сяк-так причепурившися в готелі, я зразу поїхав до посольства. Тут від бар. Штейнґеля я довідався вперше докладніше про події на Україні. Повстання розвивалося, але Entente'а піддержувала гетьманський уряд, і бар. Штейнґель мав в той самий день їхати до міністра Зольфа (його залишено міністром закордонних справ і при республіканському уряді) з ультимативним жаданням в імені цілої Entente'и: щоб німці допомогли здавити повстання на Україні; в противному разі війська Entente'и зроблять натиск на німців на Заході. Штейнґель гадав, що німці виконають це і що повстання буде ліквідоване за кілька день. Проголошення акту про федерацію з'ясовувалось категоричним домаганням Entente'и,

яка при цій умові ґарантувала Україні задержання її фактичної самостійности з гетьманом на чолі, з власним військом, міністерствами і т. д. Як дуже скоро виявилось, Entente'а не була в силі не тільки щось ґарантувати, але навіть не змогла допомогти вдержатись гетьманові, якого присилувала до проголошення федерації і тим дала підставу виступити проти нього не тільки тим людям, що за всяку ціну хотіли повалити гетьманський устрій і самим захопити владу, але й тим українським патріотам, котрі в акті про федерацію побачили зраду ідеї самостійної української держави і тому виступили в обороні цієї ідеї.

В розмові я спитав бар. Штейнґеля, як розуміти присланy мені до Берна телеграму з дивовижним «наказом» Афанасєва. Видно, це було прикро йому самому і він сказав, що дістав ще й другу телеграму, яку йому просто ніяково мені показувати. Я намігся і він показав мені цю телеграму. Афанасєв наказував «негайно відібрати в бувшого міністра Дорошенка всі скарбові гроші, які при ньому є і переслати їх до Києва» (?!) Прочитавши цей документ, я не знав, чому більше дивуватись: чи безмежному його нахабству, чи очевидній безглуздості. Перш за все я, як урядова особа, що виїхала в урядову подорож, мусів дати відчит тому, хто мене уповажнив на подорож; отже в даним разі я мусів би відчитуватись перед новим прем'єр-міністром Гербелем. Подруге, таке нечуване розпорядження «відібрати» в мене гроші трактувало мене як злочинця — без усяких підстав. Потрете: виїжджаючи в службову подорож і не збираючись робити ніяких витрат, окрім того, що зв'язано з службовим характером подорожі, я навмисне не взяв з собою власних грошей, щоб не було плутанини; отже, віднимаючи в мене гроші, тим самим мене наче засуджувано на вигнання з рідного краю, бо віднимались засоби для повороту. Нарешті, який був сенс «пересилати» гроші до Києва? Зовсім натурально було би передати їх берлінському посольству на його конто, а не возити гроші до Києва, а потім з Києва все одно треба було би переслати їх до Берліна на видатки посольства. Читач може подумає, що справа йшла про якісь мільйони? Ні, виїжджаючи з Києва, я взяв з собою всього на всього сімдесят тисяч марок. Після двох тижнів життя в Берліні, після побуту в

Швайцарії, в мене залишилось на руках щось коло п'ятдесят тисяч марок і ще кілька тисяч швайцарських франків, що при тодішньому курсі (марка й шв. франк стояли тоді нарівні) складало яких 50-60 тисяч наших українських гривень. Невже Афанасєв думав, що я задля них зроблюсь еміґрантом, зречусь сім'ї, рідного краю, доброго ймення і залишусь десь закордоном, втечу до Америки? Коли я виложив усі ці елементарні міркування бар. Штейнґелеві, він зауважив, що Афанасєв певно мав на увазі щось інше, а саме — він боявся, що я використаю ці гроші для піддержки справи повстання, бо в Києві, мовляв, були певні, що я став на бік повстанців. Це мене ще більше здивувало й обурило: які підстави дав я в своїй діяльности тут закордоном думати, що я зраджую свій уряд і стаю на бік повстання? Звідки в Києві могли знати, що я думаю? Бо самі вчинки не давали ніяких підстав до таких висновків! Одно з двох: або туди кимсь умисне подавались про мене фальшиві інформації з того моменту, як я в останнє розмовляв з Палтовим по прямому дроту перед своїм виїздом до Берна, або в Києві вважали a priori, що я, як українець національного напрямку, мусів разом з іншими повстати проти Гетьмана після акту про федерацію.

Але я не був повстанцем. Хоч як тяжко та гірко було мені довідатись про акт федерації, але я вважав, що до цього приневолили обставини й бажання рятувати Україну серед того грізного катаклізму, що обхопив цілу Европу з моментом погрому й упадку центральних держав. Я не знав абсолютно, як і серед яких умов було проголошено федерацію, але був переконаний, що робити в цей момент повстання — значило йти на руйнування не якоїсь там форми ладу чи якогось уряду, але самої Української Держави, Бо хто б не переміг у цій боротьбі, все одно, її наслідком було би страшне ослаблення сил молодої держави в той час, як підіймали голови і простягали свої заборчі руки всі її сусіди на заході й на сході. На випадок же перемоги гетьманського правительства (що наче б то мало статися, вважаючи на берлінські інформації) з його нинішнім «русофільським» курсом, я боявся страшної реакції, жертвами якої мали б впасти національні українські кола, особливо молодь, яка, як я думав, брала головну участь у повстанні. Хоч як осуджував я привідців і учасників повстання,

але я розумів мотиви, які їх до того спонукали (я ще не знав тоді, що повстання було давно вже вирішене наперед, задовго до всяких «федерацій») і мені було жаль цих наших людей. Тому то я й хотів їхати тепер до Киева, щоб спробувати якось посередничити між ворогуючими сторонами, або принаймні, на скільки могтиму, впливати на гетьманський уряд, щоб здержати його від репресій над повстанцями. З цього погляду та думка про мою нібито причетність до повстання, що панувала, видно, в Києві, була мені дуже не на руку.

Незалежно від телеграми Афанасєва та й не вважаючи її для себе за якийсь наказ, я думав передати скарбові гроші, що були при мені, бар. Штейнґелю, залишивши при собі лише кілька тисяч на дорогу. Так я й зробив. Одначе думка, що в Києві гадають, що я якось розпоряджаю скарбовими грішми по своїй уподобі, була мені дуже прикра. Особливо прикро мені було те, що й сам Гетьман міг подумати, ніби я веду якусь акцію проти нього, тоді як в дійсності, як видно з усього мого оповідання, ніяких нельояльних замірів і вчинків у мене не було. Тепер, вертаючись до Києва і думаючи виступити в певній посередничій ролі, я головно рахував на свої відносини з Гетьманом і мені було важно, щоб він не мав сумнівів щодо моєї льояльности. Тому я рішив вислати до нього телеграму й попросив Штейнґеля передати її по прямому дроту до Києва. В цій телеграмі я, скільки пригадую, просив не вірити чуткам, які можливо ширяться про мене, що я під час своєї подорожі виконував лише те, що мені було доручено, і з усього здам справу в Києві, як тільки повернуся, а що повстання я вважаю за діло страшне для України, яке може повести її до руїни. Та не довіряючи тому, що телеграму передадуть точно (або взагалі передадуть по призначенню), і бачучи, що в посольстві якраз готують пошту до Києва, я сів і написав Гетьманові скоренько листа, де розвивав ті самі думки, що й в телеграмі. Листа я написав російською мовою, сам уже не знаю чому, бо звичайно я писав до Гетьмана мовою українською. Цей лист я передав нашому дипломатичному кур'єрові, адресуючи на міністерство закордонних справ, щоб його звідти передали по призначенню. І телеграма і цей мій лист, як побачимо далі, мали для мене дуже прикрі наслідки.

Поладнавши деякі необхідні справи, я почав готовитись до

від'їзду на Україну. Зі мною їхали Єрмолов і двоє урядовців нашого міністерства закордонних справ. Нам удалось добути собі купе за допомогою представника Ради солдатських депутатів, який доглядав за порядком на двірці, і пізно ввечорі я покинув Берлін. Їхати довелося вже не на Варшаву, а в об'їзд: на Ґраєво, Білосток, Берестя. Варшаву вже зайняли поляки й не перепускали німецькі потяги. Ранком ми були на колишнім російсько-німецькім кордоні. В Білостоку цілком несподівано до нашого вагону всіла ціла компанія киян: княгиня Г., що їхала з Відня, моя знайома з Києва, Р-в — директор одного з департаментів нашого міністерства фінансів з жінкою, що повертався з Варшави, і ще двоє панів-поляків. Більше цивільних пасажирів не було в цілому потязі; ми всі зібрались в однім вагоні й їхали далі вже вкупі. Поїзд ішов майже порожній: тепер рух відбувався зі сходу на захід, німці поверталися додому, а на Вкраїну майже ніхто не їхав. Так доїхали ми надвечір до Голобів, де треба покинути німецький поїзд.

В Голобах дожидало нас велике розчарування щодо дальшої їзди: від Голобів поїзди далі не йшли. В Рівному був невеликий ґарнізон гетьманських військ і на нього наступали повстанці. Взагалі, повстання, виявлялось, не тільки не було приборкане а навпаки розгорялося все більше й більше. Завдяки особистим зв'язкам Р-ва з залізничою адміністрацією йому вдалось добути службовий вагон, в якому вся наша компанія й оселилась. Це було великим щастям, бо в Голобах не було де розташуватись, а вже стояла зима: був початок грудня; в Берліні йшов дощ, а тут уже все було в снігу. Голоби уявляли з себе такий же колосальний табор, як і місяць тому назад; пасажирські потяги не йшли, але без перерви надходили зі сходу ешельони з німецьким військом і всяким його майном. Тут пересідали німці в свої потяги. Було нагромаджено величезні купи всякого матеріялу і військового добра: повозки, коні, гармати, різні машини і т. п. Німецькі солдати збували все це за безцінь. Можна було купити за кілька десятків карбованців коня, кулемет, електричну динамомашину, — все що хочете. Через те в день до цього табору сходились з околишніх сіл люди, збирались різні спекулянти, і йшов торг — залізнича адміністрація не втручалась до цього, рада, щоб її хоч не зачіпали. Вдень було людно, товклись люди як

на ярмарку. Вночі все затихло, тільки де-не-де чути було постріли з рушниць, — чи це стріляли вартові для остраху, чи п'яні солдати для розваги — не відомо. З заходу майже щодня приходили потяги з воєнно-полоненими колишньої російської армії, які повертались додому. В Голобах вони сідали в товарові вагони й мандрували далі.

Прожили ми от так в Голобах дві чи три доби. Ставало чим далі, то все незручніше. Трудно було добувати продукти. Тоді ми рішили перекочувати до Рівного: все ж таки — місто, та й якось ближче до «світу», може матимемо якісь вістки, може якось дістанемо сполучення з Києвом. Наш вагон причепили до якогось товарового потягу і ми помаленьку посунули на схід. Ніч їзди і ми в Рівному. Наш вагон поставили на станції. Розпитав я, хто головний начальник у місті, кажуть — генерал Ч. За яку годинку генерал сам явився до мене. Старенький вже, в кожусі, рушниця через плече. Виявилось, що це мій знайомий ще з південно-західнього фронту. Першими його словами після взаємних привітань були: «в яких Ви відносинах з Петлюрою?» Питання доволі двозначне в даних обставинах, і тому я відповів ухильчиво: мовляв, колись був знайомий, але давно вже не маю стосунків. З розмови виявилось, що ціла залога генерала складалася з 600 до 700 людей, майже виключно з мобілізованих офіцерів. Я скоро побачив один відділ на двірці: переважно немолоді вже люди, якісь сумні, зморені. Поруч стояв у Рівному штаб німецької дивізії, що мав кілька тисячів людей і артилерію, але німці тримали невтралітет. З Києвом зв'язку не було. Повстання поширилось на цілу середню Волинь. На Поділлі начальник корпусу гетьманських військ ген. Янушкевич перейшов до повстанців з своїми кадрами. Трималася ще невелика залога в Кременці, але там стояли саксонці, дуже революційно настроєні, вони паралізували активність залоги. Я поїхав з генералом до його штабу до міста. Штаб містився в приміщенні повітової земської управи. На стінах висіли портрети Шевченка, скрізь — українські написи, так само як і на всіх урядових інституціях. Я вперше був за часів Української Держави на провінції, і ці ознаки зверхньої українізації милували моє око. В штабі мені переказали ще деякі подробиці. З них було видно, що ста̀новище гетьманського уряду тут на західній Волині дуже слаб-

ке: сил майже не було: та й у Києві видно повстанці брали гору. В Рівному я прожив з своїми сопутниками цілий тиждень. Сполучення з Києвом не було. В той бік ішли тільки потяги з полоненими, але до якого пункту вони доходили — ніхто не знав. Щодня мені з штабу ген. Ч. присилали «оперативний звіт», наповнений різними фантазіями Я робив спроби увійти в зв'язок з Києвом. Група німецьких солдатів, котра хотіла пробитись до Києва, взялася провезти з собою Єрмолова. Він передягся в форму німецького солдата, взяв деякі листи й поїхав. Але за пару днів ціла компанія повернулась назад: доїхали тільки до Коростеня, а далі не пустили повстанці. З нудьги вештався я по Рівному, ходив оглядати історичний замок князів Любомирських; впав сніг, почалася наша українська зима, не дуже сувора, здорова. Щодня повз Рівно проходили потяги з ешельонами німецьких військ, які поверталися додому з бозна яких далеких країн — з Кавказу, Палестини, Месопотамії. Але нічого певного від них про становище на Україні довідатись було не можна. Нарешті Р-в, який мав близьких знайомих серед місцевих залізничників, довідався, що повстанчі відділи наближаються до Рівного і от-от можуть його захопити. Наше становище на двірці ставало дуже небезпечним, тим більше, що до нашої компанії прилучились, упросившись прийняти їх до вагону, ще двоє людей: барон Ф. і граф Ш. По місті почали ширитись чутки що, у вагоні, який стоїть на двірці, живуть якісь визначні пани «контрреволюціонери»: отже, як би справді настали якінебудь заворушення, то в першу чергу кинулись би на наш вагон. Надія на ген. Ч. була невелика: він сам міг кожної хвилини кудись утекти з своїм невеличким відділом; потяг з кількох вагонів і плятформи з двома гарматами весь час стояв на поготові. Ми зібрали всіх мешканців нашого вагону на нараду й порішили «відступити» потихеньку назад, до Голобів. Умовились з начальником місцевого залізничого району, наш вагон причепити потихеньку вночі до якогось товарового потягу, що йшов на захід, і виїхали до Голобів. Генералові Ч-ву не дали знати про свій від'зд — навмисне, щоб не задумав з якихнебудь причин нас задержати. На ранок були в Голобах. Тепер тут було іще непривітніше ніж тиждень тому: все кругом вкрито снігом — безконечна біла пустиня. Десь на численних коліях станції

ворушаться люди — здебільшого німці, але нас упередили, що випадки грабунку й нападу на переїжджих зробились останніми часами звичайним явищем. Службовці станції радили нам переселитись краще до Ковеля, що звідси в 25 верстах. Я поїхав до Ковеля на розвідки. Їхати треба було вже в німецькому вагоні, бо звідси починалася зона німецької окупації. У Ковелі я розшукав місцевого повітового старосту, тутешнього українського діяча; до нього зайшов М. Косач (син Олени Пчілки), що був місцевим дідичем і теж, здається, виконував якусь адміністраційну функцію. Прийшов іще якийсь земляк. Всі радили переїхати до Ковеля і навіть узялися пришукати помешкання для цілої нашої компанії на 7-8 людей. Ковельські земляки дуже побоювались ворожих виступів з боку поляків, котрі все ближче присували свої озброєні відділи, а німці вже зовсім не цікавились місцевими справами, дбаючи тільки про одне: як би швидше вивезти всіх своїх з України і з дальших земель додому. Я вперше в житті був у Ковелі, в цім кутку західньої Волині, і мені цікаво було придивитись до нього. Та не було часу. Все таки мені впало у вічі кілька українських вивісок, українська книгарня, «Просвіта», кооперативна крамниця. Ковель своїм зверхнім виглядом нагадував мені типове провінціяльне місто на Україні: великі площі, багато садів, жидівські крамниці. Незвичайним було тільки зустрічати на кожнім кроці німецьких солдатів, що ходили по крамницях і закуповували провізію, щоб везти до своєї голодної батьківщини. А тут, дарма що під німецькою окупацією і серед знищеного війною краю, все ж таки було всього досить: скрізь можна було бачити по крамничках сало, ковбаси, білі булки. Пам'ятаю, як тішилася компанія наших полонених, що верталась з Німеччини: серед неї я пізнав одного знайомого, це був священик з табору українських военно-полонених у Раштаті; я познайомився з ним пару тижнів перед тим у Берліні. І він і його супутники не могли досить натішитись з того, що вони нарешті на рідній землі, що скрізь таки «добробут», можна «усього» дістати!

З цією компанією я й повертався до Голобів, умовившись з земляками, що завтра переїду з цілою компанією до Ковеля. Ми забрались до вагону, густо набитого полоненими офіцерами — росіянами й українцями. Бідолахи їхали голодні в хо-

лодних, неогріваних вагонах, з вибитими шибками по вікнах, але тішились, що от-от будуть дома... Вони може й не передчували, що то їх чекає там «вдома!» Я добився до свого вагону пізно увечорі. Мені зараз же передали, що мене умежичасі викликав до телефону з Рівного начальник німецької дивізії, яка там стояла, у дуже важливій справі. Просив підійти до телефону, як тільки повернусь, хоча б це було й серед ночі. Побрив я до станції до телефону. До мене озвався російською мовою голос (це був якийсь німецький офіцер з штабу дивізії) і повідомив про таку річ: відділ генерала Ч-ва покинув Рівне і відступає до Луцька. Рівне от-от займуть «республіканці», з ними вже війшли в стосунки. Начальник дивізії хотів би уникнути якихось непорозумінь між німцями і республіканським військом і тому просить мене сісти на паротяг і негайно прибути до Рівного, щоб виступити в ролі посередника. Начальник дивізії «ґарантує мені безпечність і недоторканість моєї особи». Разом із тим сповіщав мене, що Гетьман уже зрікся влади і Київ має зайняти військо Директорії. Я був дуже здивований пропозицією німецького генерала, і відповів, що не можу взяти на себе посередництва, не знаючи, чи на це згодиться друга сторона. На це той же голос заявив мені, що ось саме приїхали від республіканських військ уповноважені, і я можу з ними сам переговорити. За хвилинку в телефон заговорив другий голос — по-українськи. Рекомендується полковником Сокальським. Я переказую йому тількищо зроблену мені пропозицію. «Та чого там з ними багато говорити! — відзивається голос — от ми займаємо просто без усякої проволоки Рівне, а вони хай собі забираються до Німеччини!» — «Так виходить, мого посередництва не треба?» — «Та розуміється!» — «Ну, а можна було б мені приїхати до Рівного, щоб потім їхати до Києва, якщо шлях уже відкритий?» — «Скільки хочете». З німцем я вже після цього й не говорив.

Тим часом на станції мені показали текст зречення Гетьмана. Виходить, що тої влади, якій я досі служив, уже нема. Мені сказали, що тепер у ночі можна переговорити з Берестям, викликавши крайового старосту О. Скорописа-Йолтуховського. За кілька хвилин справді озвався Скоропис. Хоч голос долітав дуже слабо, але я розібрав дещо. Скоропис підтверджував, що Гетьман зрікся, що в Києві вже нова влада і що він сам збирається виїхати до цієї влади по службових справах; думає їхати автом через Звягель.

Всі ці вістки зовсім міняли мої пляни й наміри. Гетьман зрікся... виходить — між старою і новою українською владою сталось якесь порозуміння. В усякому разі всі мої наміри — спробувати виступити в якійсь посередницькій, примиряючій ролі — тепер відпадають. Тепер мені зістається просто повертатися додому, здати звіт з моєї подорожі новому українському правительству (я гадав, що йому все ж таки буде цікаво довідатись від мене про закордонні настрої) і зайнятись своїми власними справами вже як звичайний громадянин. Я повернувся дуже пізно до свого вагону, де не спали та дожидали, що я принесу. Я сказав, що хочу повертатись до Києва і, коли вдасться влаштувати переїзд, то можу взяти з собою цілу нашу компанію. Всі, розуміється, з радістю пристали на те. Отже замість Ковеля — знову до Рівного.

На другий день вранці причепили наш вагон знову до якогось порожнього товарного поїзду, і ми помаленьку стали посуватись на схід. Коли наблизились до Рівного, вже зовсім смеркло. Тількищо став наш поїзд підходити до станції, як нагло по нашому вагоні мов горохом застукотіло, потім іще так само: наш поїзд обстрілювали. Але машиніст прискорив ходу, і за десять хвилин ми вже під'їхали до яскраво освітленої високими ацетиленовими ліхтарями станції. Наш поїзд ставав десь на одній з дальших від перону колій. По перону й по коліях сновигали якісь озброєні люди; чути було весь час постріли. Ми догадались: це повстанці тількищо зайняли станцію. Що його робити? Рішили йти навпростець. Я з Р-вим вийшли з вагону, наказавши всім сидіти тихо й не запалювати світла, і звернулись до першого ж вояка — молодого сільського хлопця, в кожусі, з рушницею: «гей, хлопче, а де ваш старший?» Той показав на станцію. Ми туди, запитуючи весь час, де старший. Нас пропускали й не займали. Але старшого не було — він, як сказали нам, поїхав до міста на засідання міської думи. Нам показали кімнату, де містилася комендатура республіканських військ і там ми зустріли молоденького парубка, з яким я познайомився ще тоді, як жив цілий тиждень у Рівному. Це був українець, він тоді весь час розпиту-

вав мене про український театр у Києві, його найбільше чогось інтересувала театральна справа. Тепер він був на станції в ролі комісара від нової влади. Зустрів мене дуже привітно, дарма, що знав, що я ж недавно ще був «гетьманським міністром». Зараз же казав поставити охорону біля нашого вагону, оповістив своїх підвладних, що це «свої» і розповів нам, що тут коїться. Виявилось, що ціла німецька дивізія спасувала перед одним ешельоном «республіканських» військ, котрі зайняли того ж дня Рівне, роззброїли німців і пустили їх додому навіть не залізницею, а щоб ішли «похідним маршем» по шосі через Олику до Голоб. А весь цей ешельон складався з кількох сотень мобілізованих селян. На чолі ешельону стояв полковник Осмоловський. За півгодини явився й сам цей полковник. Він теж зустрів нас, як «своїх». Я заявив йому, що ще з Голобів вислав до Києва телеграму на ім'я міністра шляхів (я довідався, що обов'язки міністра шляхів виконує А. В. Лукашевич, що за Гетьмана був товаришем міністра шляхів), прохаючи дати дозвіл проїхати в Київ спеціяльним поїздом. Так порадили мені залізничники: рух іще не відновився, і я би перший мав проїхати до Києва. Отже тут у Рівному я довідався тільки, що дозвіл уже прийшов. Полковник Осмоловський сказав, що готовий допомогти мені чим може, просив тільки завезти до Києва торбу грошей, які відняли в німців: п'ять мільйонів карбованців. Я ухилився від цієї місії, але якісь листи до Києва взяв. Полковник Осмоловський запропонував мені й охорону — двох немолодих уже дядьків, які дуже зраділи, почувши, що їм дають таке доручення — проїхатись до Києва.

Ще вдосвіта було подано паротяг, до якого причепили наш вагон. Для обережности це робилося далеко від станційного будинку, десь на коліях. Вже мали рушати, коли виявилось, що нема наших провожатих. Побігли, збудили їх. Та ось і вони, поспішають, несучи якісь клунки. «Що це у вас, дядьку?» — спитав я одного. — «Та це, пане, завойоване!» Мабуть, щоб зручніше й вигідніше було ліквідувати це «завойоване», він і був такий радий, що їде до Києва. Їхати прямим шляхом на Здолбунів, Бердичів і Козятин було ще неможна і поїхали круговою дорогою, спочатку до Сарнів, а вже звідти до Києва. Це був перший поїзд, що йшов до Києва з того часу, як

через повстання перервано комунікацію. Ми майже ніде не спинялись, хіба щоб набрати дров та води, і то робили це не на великих станціях, а на малих. Скрізь з цікавістю дивились на цей надзвичайний поїзд з двох вагонів (причепили ще й другий вагон з якихсь технічних міркувань), з завішеними вікнами. Думали, певно, що то їде делеґація або якісь посли. Промчали, не зупиняючись, повз Сарни. Там один бік станції був у руках української республіканської влади і там висів жовто-блакитний прапор; другий бік був у руках комуністів з проголошеної комуністичної республіки в містечку Домбровиці і там маяв червоний прапор. Виїхавши з Рівного в 5 годин ранку, ми над вечір наближались уже до Києва. Вже смеркалось, коли наш поїзд підходив до Поста Волинського. Тут нас зупинили. До вагону зайшла патруля з старшиною на чолі. Всі розмовляли по-російськи. Подивились на пропуск, виданий полковником Осмоловським, і зараз же пустили їхати далі. Київський двірець мав порожній вигляд. В той же час його прикрашували й декорували прапорами, ялинками, — збирались зустрічати Директорію, котра мала прибути на другий день, 19 грудня. Я швиденько попрощався з своїми супутниками і, знайшовши біля двірця візника, скоріше поїхав додому, нетерпляче дожидаючи, що ось почую всі новини. Але вдома я нікого не застав, жінка була в театрі. Не маючи змоги втерпіти дожидаючись, я побіг до І. І. Мирного, що жив по сусідству. Від нього й довідався про все, що сталося в Києві. Довідався також, що до «гетьманців» ставляться в колах нового уряду дуже вороже, але як ставляться спеціяльно до мене, нічого певного поки не можна було сказати.

XIII

Київ під Директорією.

На другий день пішов я до Міністерства Закордонних Справ. Службовці зустріли мене — хто радісно, привітно, поздоровляючи з щасливим поворотом, хто — стримано й холодно, уникаючи розмов зі мною. В прийомній було багато людей. Гордо походжали з виглядом переможців М. Любинський, М. Левитський та інші діячі з часів Центральної Ради. Тут же крутився А. Галіп, який залишився на посаді товариша

міністра закордонних справ і при новому уряді. Я пішов до Володимира Чеховського, який був тепер одночасно прем'єром і міністром закордонних справ. Він прийняв мене дуже привітно: «Слава Богу, що Ви приїхали! Помагайте нам, помагайте!» Цими словами привітав він мене. Коли я спитав, чим же я можу допомогти, він просив скласти список людей, яких, на мою думку, треба було б призначити на посади послів за кордоном від нового уряду. Я згодився скласти такий список і занести на другий день. Чеховський сидів за моїм колишнім столом і робив нотатки на великому блькноті, який раніше уживався мною й був на половину заповнений моїми записами: якраз на цьому блькноті я записував звичайно всі справи, з якими їздив на доповідання до Лизогуба й до Гетьмана. Чеховський продовжував його з першої чистої сторінки, не поцікавившись, видно, які каверзи замишляв проти народу гетьманський міністер. Після ласкавого прийому у Чеховського зразу зм'якшилися й усі урядовці і тепер оточили мене цілим гуртом, розпитуючи про мою подорож і мої пригоди. Микола Левитський, на моє жартівливе запитання, чи строго будуть мене судити за участь в гетьманськім правительстві, не зрозумівши жарту, серйозно відповів, що треба попереду розглянути всі мої папери, чи нема там чогось компромітуючого, і що він належить також до тої комісії, яка цей розгляд буде робити. Щоб зрозуміти, як дивно прозвучали для мене ці слова Левитського, треба знати, що він, скоро по своїм вступі до міністерства, напросився (яко віцедиректор департаменту чужоземних зносин) завідувати шифрованою кореспонденцією, і я йому це доручив, за виїмком особливо важливих телеграм. Та й щодо цих останніх, то пізніше зміст їх всеодно ставав йому відомий. Отже на основі яких «таємниць» у моїх паперах збирався він мене судити, — і по цей день зостається для мене загадкою.

Побувавши в деяких українських редакціях і зустрінувшись з цілим рядом знайомих, я довідався, що кола Директорії дуже настроєні проти мене. Мене навіть остерігали, щоб я не ходив у день по вулицях, а то якийсь січовий стрілець, мовляв, може мене впізнати і пирнути багнетом. Я не надав ніякого значення цим осторогам і мушу сказати, що зустрів багато людей, які мене знали, і ніхто не тільки не сказав мені

прикрого слова, але навіть не було нікого, хто б при зустрічі зі мною не виявляв радости, що я повернувся живий і здоровий до Києва. В редакції «Ради» я зустрівся з А. Д. Марґоліном. Він зустрів мене доволі кисло і зараз же заговорив, що я мушу якось реаґувати на уміщену ще за гетьманського правління телеграму в газетах під заголовком «Дорошенко проти Петлюри». Справа в тому, що коли була одержана Гетьманом моя телеграма з Берліна про те, що я не являюсь прихильником повстання, він показував її декому, і вона стала звісна. Тоді хтось подав про неї вістку до часописів, і ті умістили її в перекрученому вигляді й під сенсаційним заголовком. Це дуже стурбувало і мою жінку, і мого дядька, П. Я. Дорошенка, і той двічі звертався до Гетьмана, щоб він показав йому оригінальний текст моєї телеграми. Але вона десь пропала, і її так і не знайшли.

Скоро довідався я, що до рук Директорії попав також і мій лист, писаний до Гетьмана. Як він попав до Директорії, я тільки недавно, вже на еміґрації міг з'ясувати. Гетьман його одержав і читав декому. Потім, перед своїм виходом з будинку, коли вже повстанці мали захопити Київ, він палив деякі папери і, не встигши зробити те все сам, доручив комусь із своїх адьютантів докінчити нищення паперів. Але не все було знищено, і частина залишилась в кабінеті. Серед тих паперів був і мій лист. Він то й був тепер причиною великого озлоблення проти моєї особи, хоч в цьому листі нічого політичного й не було, коли не рахувати моїх запевнень в лояльности щодо Гетьмана і прохання не вірити чуткам, ніби я вжив на якусь мету державні гроші. Мені переказували потім, що деякі члени Директорії настоювали на моїм арешті та взагалі виявляли крайнє проти мене роздратування. Явившись на третій чи на четвертий день до Чеховського (він усе закликав мене для порад) і передавши йому якийсь папір, що він просив мене скласти, я був здивований дуже холодним прийомом. Він сухо мене зустрів, узяв папір і вже більше ні про що не питав і не просив. Я попрощався, здав усі державні гроші, які залишались у мене після подорожі і більше до міністерства вже не заходив. Мені переказали, що причиною наглої зміни у відношенні до мене Чеховського був усе той нещасливий лист.

Я відвідав дядька, П. Я. Дорошенка. Старий був дуже пригноблений подіями. Його залишили на посаді, не вважаючи на те, що він був у близьких особистих стосунках з Гетьманом. Мабуть, взяли на увагу те, що він у свій час різко осуджував акт про федерацію, і це було звісно. Може вплинуло й те, що всі урядовці його управління подали колективне прохання про його залишення на посаді, — його дуже любили. Але він почував себе ніяково серед нових обставин і нових людей, його пригнічувало передчуття якогось страшного лиха, що насуває на Україну. Мушу сказати, що ця тривога, ця непевність, якісь сумні передчуття панували скрізь по всіх українських колах, де тільки я бував. Не знаю, як у самім правительстві, але серед маси українського громадянства ніякої певности утвореного становища не було. Приїжджі з провінції оповідали, що там ширіться повна анархія і всі ждуть приходу большевиків. С. Підгірський, що приїхав з Житомира, оповідав мені про тамошній погром. Але, як це не дивно, майже ніхто не говорив про те, що ж тепер буде з Україною, а всі думали лиш про те, як би виїхати за кордон, пристроївшись до одної з безчисленних місій та комісій. Одного разу зустрів я на вулиці інженера С. Кршижановського, що служив колись зі мною в Союзі Городів. Питає мене, що тепер буде, чого можна сподіватись — і зненацька як заплаче, зовсім як мала дитина: «Знаєте, каже мені, — не про себе я думаю, а жаль мені України, що з нею тепер буде?» Це була одинока людина, що на моїх очах плакала за Україну; але вона якраз і не належала до гурту «свідомих українців».

Дивлячись збоку, справді не можна було не прийти до висновку, що новий лад довго не вдержиться. Влада не мала авторитету. Не знаю, чи здавали собі справу ті, що починали повстання, — що звалити уряд Гетьмана може й легко, але що наладити якийсь інший лад — дуже важко вже через одне те, що при кожному рухові, який ставить собі метою щось скинути, щось зруйнувати, набирають великої сили всякі деструктивні стремління взагалі. Отже й Директорія, викликавши цього духа деструкції, не могла вже дати собі з цим ради. Та армія, що так легко й швидко зібралася в її руках в листопаді, ще легше й швидше розлетілась і розтанула, коли головна мета — повалення Гетьмана — була досягнута. Перейшовши до рук різних отаманів, військова справа опинилась в такому самому стані, як була рік тому назад, в січні 1918 року. А в той час большевики вже насували на Україну, брали Харків, Полтаву, Катеринослав, захоплювали майже ціле Лівобережжя. Один з моїх приятелів і співробітників в міністерстві закордонних справ, що опинився на дуже високій посаді при самій Директорії, з одчаєм оповідав мені про той хаос, безладдя й безголов'я, які панували «на горі». Нова влада почала з того, що одним почерком пера позвільняла з посад усіх урядовців, призначених за Гетьмана. Назад приймали лиш по встановленні благонадійности, а що благонадійність посвідчували особливі комітети з-поміж самих урядовців, легко собі уявити, яка з того вийшла деморалізація, і скільки порядних та чесних людей залишилося поза бортом, а на посадах позоставалися люди меткі, проворні, що вміли знайти собі протекцію або приподобатись новому начальству, вдаючи з себе завзятих самостійників та шовіністів. А тим часом урядовий апарат та сякий-такий лад і порядок по всіх галузях державного життя і господарства, з великими зусиллями заведені за попереднього уряду, руйнувалися й нищилися. Як то звичайно буває при всяких переворотах і розрухах, на верх життя вибивались і випливали не кращі люди, а гірші, які вміють припасуватись до всякого режиму і до всякого уряду. Так було в перші часи й після гетьманського перевороту, але тоді були інші обставини, була зовнішня сила, яка залізною рукою тримала порядок; тому то влада встигла зорганізуватись і наладнати порядок у країні, — та й то було важко. Тепер же, коли всі деструктивні, ворохобні елементи не знаходили собі ні опору, ні впину, нова влада, навіть, коли б вона й поставила собі головним завданням за всяку ціну завести лад і порядок, — ледви чи змогла б цього досягти. А їй доводилось думати не стільки про якісь організаційні завдання, скільки про реалізацію тих широких обіцянок, тих палких гасел, які були кинуті в маси, щоб привернути їх на свій бік на початку повстання. Ставши ж на цей шлях, доводилось поневолі ставати на похилу площу й котитись, котитись невідомо куди, — куди донесуть хвилі розбурханого моря. Верховна влада, здійснена в Директорії з п'яти осіб, випадково зведених до купи, і з Ради Народніх Міністрів, опилилась іграшкою в руках лі-

вих партій, що почали боротись між собою за перевагу. Як протилежність «російській орієнтації» попереднього правительства було проголошено твердий самостійницький і національний курс. Але цей курс переводився часами в таких формах, які лиш осмішували уряд і безпотрібно дратували населення, як наприклад, наказ перемалювати в Києві всі вивіски в трьохденний термін з російської на українську мову.

Я вже тількищо говорив, що серед українського громадянства запанувала якась «тяга» закордон: хто тільки міг, старався записатись до якоїсь дипломатичної місії й виїхати. Формувалось безконечне число дипломатичних місій до всіх держав світу. Солідні українські діячі, особливо з кіл ес-ерів, чия присутність особливо була би потрібна під такий час на місці (бо треба ж було комусь переводити на практиці проголошений національний курс), спішили на перебій розібрати між собою різні посольські посади й виїхали закордон з усім своїм родом. Можна було подумати, що вся «свідома Україна» задумала виселитись в чужі землі. Хто не виїздив з місіями, той брав закордонний відпуск, щоб швидше опинитись поза межами рідного краю й подалі від «вдячного народу». Це видовище масового «ісходу» національної української інтеліґенції з одного боку сіяло серед звичайних обивателів міста паніку, а з другого — дуже дратувало: мовляв, заварили кашу, а самі тікають! До місій та комісій, що виїздили закордон, прилипала маса всякого випадкового елементу, що не мав нічого спільного ні з дипломатією, ні з українською справою і який по приїзді закордон (першим етапом цього «переселення народів» був Відень), почуваючи себе вже поза межами досягання і большевиків і своєї власної влади, давав волю своєму смаку й апетитам, так що до кращих готелів Відня, як мені потім переказували, перестали були якийсь час пускати до себе людей з українськими пашпортами. Весь цей ісход української демократії закордон та її перші кроки на закордоннім ґрунті дуже яскраво змалював В. Винниченко в III томі свого «Відродження нації» під дуже ядовитою, але влучною назвою «Герґепа за кордоном».

Виїзд цієї «Герґепи» коштував українському державному скарбові великих грошей. І що цікаве: в той самий час як мільйони народніх грошей викидались на опорядження величезних місій (ніхто не завдавав собі питання: чи ж потрібні вони? Чи приймуть їх ті держави, куди їх висилали?), на формування отаманських загонів, які далі штабів не йшли, на всякі більше або менше екстраваґантні затії, — от як вирядження на державний кошт закордон спеціяльної «Республіканської капелі», яка своїм співом мала зворушити серця европейської буржуазії й подвигнути її на визнання самостійної України; так ото в цей самий час на сторінках київської української преси друкувалася постійна рубрика: «Куди дівались народні гроші?» В цій рубриці друкувалися списки видатків, які робив гетьманський уряд на різні державні справи. Між іншим, в цій рубриці фігурували два мільйони карбованців, які я з великими труднощами провів яко фонд для організації й утримання наших дипломатичних місій у Франції, Англії та Америці, і з яких фактично не було ще витрачено й сотні тисяч, хоча робилися видатки з них ще й на інші місії. Можна було подумати, що це зразок якогось розтринькування державних грошей абощо? Тим часом це був звичайний нормальний видаток, котрий коли й мусів би когось дивувати, то хіба скромністю своєї цифри. Взагалі тому, хто знав, як обережно, майже скупо вів свою господарку гетьманський уряд, як беріг кожну копійку, — тому читати ці рахунки було просто смішно. Одночасно з друкуванням списків витрачених грошей ішло по газетах цькування громадських діячів, які піддержували курс політики скинутого уряду. Перед в цьому цькуванні вела «Рада», містячи статті під загальним заголовком «Під суд!» Один день вона домагалась суду над М. Василенком, другий над В. Науменком, третій над Д. Григоровичем-Барським і т. д., добре тямлячи, що в умовах тодішнього моменту це був заклик не до суду, а хіба що до самосуду. Коли я при зустрічі з А. Ніковським, автором цих статтей, запитав його, нащо він це робить, Ніковський відповів, що домаганням суду над певними особами він якраз і хоче забезпечити їх від прояву «народнього гніву». Взагалі в ці дні люди неначе втратили всякий критерій для розрізнення того, що моральне, а що ні, і писали часом такі речі, яких самі б посоромились в звичайний час. Це витворювало надзвичайно важку, отруйну атмосферу, від якої, здавалося б, утік світ за очі, щоб не бачити й не чути нічого цього.

Я добре бачив, що при тогочасному курсі української політики для мене нема місця, і що моя служба була б і неможлива і небажана. Та хоча б мене й кликали, я не міг би піти: просто не стало б на те духу. Отже я з перших днів свого повороту до Киева рішив відійти від усякої політики і зайнятись виключно літературною працею. Я засів вдома і почав писати. За короткий час встиг докінчити книжку про Костомарова, написав кілька популярних брошур, почав писати для «Нашого Минулого» історію галицької руїни 1914-1917 років. Податись кудись з Киева я не мав куди, та й не дуже хотілось кудинебудь виїздити. Після всього, що було пережито за останні два місяці, почувалась якась особлива духова і фізична втома. Хотілося забитись кудись у куток і сидіти тихо за літературною працею. Прийдуть большевики: що ж робити? Хай буде, що буде! Але доля судила інакше.

В середині січня 1919 року зайшов до мене проф. В. Біднов, який їхав до Кам'янця Подільського до недавно заснованого університету і предложив мені подати в міністерство народньої освіти прохання про призначення мене приват-доцентом до цього університету по катедрі історії України. Він сказав, що кам'янецька професура дуже охоче бачила б мене в своїм гурті, але згідно статуту перший склад професорів мав бути призначений. Ректором університету був проф. І. І. Огієнко, котрий тепер був одночасно й міністром освіти. Я послухав поради проф. Біднова: справді, виїхати на якийсь час з Киева до Кам'янця, де можна було б спокійно працювати, — це було б непогано, хоч і жаль було кидати свою хату, свої книжки. Я пішов до Огієнка. Він зустрів мене дуже привітно і за якусь годину справа була полагоджена. Моє призначення було підписане і за короткий час я мав уже виїхати разом з гуртком професорів, що також їхали до Кам'янця. Я почав на швидку руку ладитись до виїзду, бо 22-го січня треба було вже вирушати: Огієнко обіцяв на цей день виклопотати для нас окремий вагон. Чомусь мені здавалося, що я вибираюсь з Киева ненадовго. Моя жінка залишалась у Києві, не бажаючи покидати Державний Драматичний Театр, заснований головно її ж заходами ще за Гетьмана. Я не передчував, що покидаю Київ надовго, може й назавжди...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ПІД ДИРЕКТОРІЄЮ. НА ЧУЖИНІ (1919—1920)

I

З Киева до Кам'янця.

Я виїхав з Києва 22 січня 1919 року, в день, коли там мала бути урочисто проголошена злука Великої України з Галичиною і мав розпочати свої наради Трудовий Конґрес. Останні дні перед виїздом, буваючи в різних установах, відвідуючи на прощання своїх знайомих, я скрізь помічав дуже тривожний настрій, головно в українських національних колах. Ніхто не вірив, що влада Директорії довго вдержиться, всі сподівалися, що в Києві скоро будуть большевики. Коли хто не висловлював своїх побоювань одверто, то все одно зраджував себе тим, що збирався тим або іншим способом покинути Київ: або лагодивсь їхати з якоюсь місією закордон, або брав відпустку, щоб також їхати закордон. Здавалось, ніби настав якийсь спеціяльний сезон для закордонного лікування або спочинку, літні ферії в січні місяці. І от що упадало в очі: відпустки брали люди, які стояли на чолі інституцій або взагалі на відповідальному становищі і які, здавалось би, в такий непевний і тривожний час мусіли б сидіти на місці. Особливо це стосувалось військових. Заходжу, пам'ятаю, до одного знайомого, начальника юнацької школи: їде закордон в двомісячний відпуск. Зустрічаю на вулиці одного бравого сотника, що був торік у Чернігові комендантом за часів Центральної Ради і вславився своєю сміливістю й завзятістю. Розговорились, про це, про те. «Слухайте, — каже мені сотник: чи не могли б ви мені зробити протекції в міністерстві закордонних справ, щоб мені виїхати з якоюсь місією закордон?» — Яку ж я тепер можу комусь робити протекцію, я — колишній гетьманський міністер? Хіба до Лук'янівки!* — «Та то дарма, у вас же багато знайомих, для вас вони це зроблять». — Добре, кажу, але дозвольте вас запитати: чого вам їхати тепер закордон? Адже на Київ наступають большевики, хто ж буде його боронити, коли такі вояки, як ви, виїздять закордон? — Мій сотник

* Політична тюрма в Києві.

трохи почервонів: «Бачите, каже, я думав, що можу бути корисніший рідній справі закордоном»...

Дивлячись на це лаштування закордон, можна було подумати, ніби українська національна інтеліґенція, виконавши свій обов'язок чести й поваливши гетьманське правительство, справді гадала, що вона вже своє діло зробила і тепер їй нічого більше робити в рідній стороні, — бо масово поспішала покинути Київ*. До численних місій, делеґацій, комісій, які лаштувались до виїзду закордон — дипломатичних, військових, торговельних і всяких інших, — старалися вписатись трохи не всі свідомі українці з дітьми й унуками, з усією своєю ріднею до сьомого покоління. Міністерство закордонних справ обернулось ніби в якесь еміґраційне чи траспортове бюро: властиво те тільки й робило, що виставляло пашпорти, добувало валюту, клопоталось за вагони. Цим способом справді вивезено було з Києва сотні, коли не тисячі української інтеліґенції. Мало знаходилось таких, що не хотіли виїздити й воліли залишитись у столиці України, щоб поділити з нею її долю і самим фактом своєї присутности під чужинецькою окупацією свідчити, що Київ — дійсно таки українське місто. Два місяці пізніше, вже в Кам'янці, я запитав головного аранжера цього «ісходу» української інтеліґенції закордон — В. Чеховського: навіщо він це робив, навіщо сприяв витранспортуванню українців з України? Чеховський відповів мені, що не тільки сприяв, але вмисне старався вирядити закордон якнайбільше української інтеліґенції — для того, щоб вона там в Европі пропаґувала українську справу й аґітувала за неї. Бідний Чеховський! Чи уявляв він тоді, сам мужньо залишившись наостанку в Києві на непевну долю, біду й поневіряння, що більша частина вирядженых ним «аґітаторів» буде тільки осмішувати й дискредитувати перед чужинцями українську справу й зрештою буде повертатись до дому ціною всяких «розчарувань» та «покаяній»!

* Вже пізніше на еміґрації я зустрівся з одним із земляків, завзятим противником Гетьманщини й активним учасником повстання. Він дуже нарікав на те лихо, що сталося з українською справою. Тоді я запитав його: «Навіщо ж ви робили повстання? Чи не краще було б обороняти українську державу, якою б вона не була?» На це він мені відповів: «Зробити повстання проти Гетьмана було для нас питанням національної чести».

Дивлячись на оте гарячкове пакування й виїзд на захід української національної інтеліґенції, звичайні київські обивателі міркували собі, що, значить, справа стоїть погано й готовилися зустрічати нову владу — большевицьку. Загальна думка була така, що, мовляв, большевики, навчені досвідом та щоб прихилити до себе населення в його ширших колах, не будуть цим разом допускати ексцесів і поводитимуться лагідніше. Тому то серед київського населення, за виїмком національних кіл і заможнішої буржуазії, особливої тривоги не почувалось. А робітники тільки й ждали, щоб большевики прийшли якнайшвидше. Селянство, зібравшись на поклик Директорії й поваливши гетьманство, розійшлось собі по хатах, і армія Директорії розтаяла ще швидше, ніж була два місяці перед тим зібралась. Залишились певними тільки галицькі частини, але їх було мало. А тут ще треба було посилати щось на допомогу галицькому війську, що облягало Львів. «Отаманська» метода формування армії, яка знову запанувала з Директорією, певна річ, ніякого сталого й надійного війська утворити не могла. Отже не треба було бути великим пророком, щоб бачити, що Директорія Києва, а за ним і України за собою не вдержить.

Одначе якось не хотілося в це вірити! Коли я ранком 22 січня попрощався з жінкою й поїхав на двірець, якось не хотілось вірити, що я покидаю Київ надовго, може — навіки. Кругом так тихо, спокійно, життя йде звичайним ходом, українські часописи переповнені ентузіястичними статтями з приводу проголошення злуки України з Галичиною... «Нова Рада» кепкує з тих, хто вірить, ніби большевики вже під Києвом і ніби захопили Козелець*, друкує чванливу замітку, що, мовляв, досить поставити на козелецькім шляху фігуру одного січового стрільця, щоб усі большевики (які, мовляв, існують лише в хворій уяві наляканого обивателя) пішли в розтіч. Отже й я, хоч розум казав мені, що оце я прощаюсь з Києвом і з своєю хатою, мабуть, назавжди, дурив сам себе надією, що на Великдень повернусь, і так казав жінці. Речей узяв з собою зовсім мало, одну валізку, гадав — приїду весною, як буде тепло, і тоді заберу більше. Так і виїхав, немов вибрався на яких пару місяців. Жінка про свій виїзд і думати не хотіла:

* 70 км. на північний схід від Києва в чернігівському напрямку.

вона була зайнята своїм «Державним Драматичним Театром». Директорія, треба їй віддати справедлисть, не брала їй за зле, що вона була жінкою «гетьманського міністра» і, коли залишала Київ, то на її руки передала певні кошти на утримання театру під большевиками.

Міністер освіти проф. Огієнко обіцяв, що для групи кам'янецьких професорів було віддано окремий вагон: нас мало їхати коло десяти людей, крім того кілька урядовців канцелярії та бібліотеки, які везли з собою багато книжок і різних приладів для спеціяльних кабінетів. Я приїхав на двірець першим. Поїзд уже стояв коло перону. В самому кінці його дійсно був один вагон 4-ої кляси, замкнений, про який мені сказали, що це — «професорський». Значить — правда, вагон для нас буде. Скоро почали з'їздитись інші товариші моєї подорожі, але головного розпорядчика, М. Грінченка, ще не було: він мав документи на вагон і з його наказу мали нам вагон відчинити. Та ось і він. Та ледви кондуктор відчинив двері, як велика юрба колишніх полонених (що повертались з німецького полону), яка добивалась до сусідніх вагонів, в один мент відштовхнула нас і захопила цілий наш вагон. Нам не було де й сісти. Довелось звернутись до «сили». Пішли і десь розшукали на двірці міліціонера, молоденького хлопця років 15-16. Він прийшов з рушницею і, за допомогою кондуктора і нас усіх, виселив полонених, і ми сяк-так розташувались. Та не встигли ми оговтатись, як до нашого вагона ввійшов якийсь добродій у великій кудлатій шапці («папаха») і почав нас виганяти, кажучи, що цей вагон призначено для народніх учителів, які повертаються з якихось не то курсів, не то якогось учительського з'їзду в Києві. Ми показали наші документи, з яких ясно було видно, що вагон призначається для професорів кам'янецького університету (було зазначене навіть число цього вагону), але добродій не хотів нічого слухати й виганяв нас. Слідом за ним увійшло з десяток людей, учителів і вчительок. Вони просто почали розміщуватись серед нас, розсуваючи наші речі й займаючи кращі місця. Нарешті якось удалось ублагати добродія в «папасі», щоб нас не виганяв і щоб їхали всі вкупі: вчителі і професори. Він зласкавився і дозволив нам залишитись (вже потім в дорозі виявилося, що вчителі не мали ніякого ні права, ні документу на вагон, а думали

взяти просто нахабством: настали часи права «сильного», то вони з того права й користувалися). Та не вспіли ми заспокоїтись, як влетів до вагону якийсь молодий чоловік в кашкеті залізничого урядовця й почав гукати, щоб усі забирались з цього вагону геть, бо його призначено для залізничників, які повертаються з якогось з'їзду (він, як і вчитель в «папасі», говорив українською мовою). На цей раз ми, законні власники, залишились сидіти тихо по куточках, дожидаючи висліду боротьби, яка закипіла між учителями й залізничниками. Боротьба закінчилась новим компромісом: до вагону ввійшло ще зо двадцять людей, — залізничників, які «згодились», щоб залишились у вагоні ті, що вже їхали. Появлялись ще нові претенденти, але залізничники з учителями дуже енергійно їх відбивали. Хтось несамовито добивався до вагону, грозячи вибити вікна, але поїзд рушив, і ми сяк-так порозміщувались по краєчках та куточках, які ласкаво позалишували нам учителі та залізничники. Виявилось, що залізничникам треба їхати дуже далеко: більшості до Фастова, де вони пересідали на білоцерківську лінію, а решті до Козятина. І задля того, щоб самим вигідніше проїхати кілька годин, вони хотіли вигнати всіх пасажирів. Та й учителі їхали не так далеко: майже всі позлазили ще перед Вінницею. Моїм сусідою опинився головний ватажок учительської громади в кудлатій шапці. Розговорившись та впевнившись, що то їдуть дійсно професори українського університету, він пом'якшав, почав оповідати про свій з'їзд і особливо хвалив промову С. Ф. Русової. Та й усі його сопутники були найбільше під враженням тої промови. З ним їхала й його жінка, також учителька. Вона була дуже втомлена й чоловік попросив мене помінятись якось там місцями, щоб увільнити їй лаву для лежання. «Ця товаришка, казав він, дуже зморилась». Очевидячки, він гадав, що коли попросить просто задля своєї жінки, то це не так вплине на мене, як коли він проситиме для «товаришки». Десь між Козятином та Вінницею обоє злізли, дуже мило попрощавшись зі мною, мов би й не цей самий добродій вранці виганяв мене й моїх колеґ, дурячи, ніби має якийсь документ на наш вагон. Аж під Вінницею наша компанія залишилась зовсім сама, заспокоїлась і почала лаштуватись на ніч. Тепер тільки ми могли знайомитись між собою, бо досі сиділи серед чужих людей і не

знали добре, хто з нас саме належить до професорського гурту. Мене здивувало, що більшість виглядала якимись обшарпанцями: в облізлих капелюхах і шапках, стареньких засмальцьованих, потертих пальтах або кожухах; потів я всіх цих людей бачив у Кам'янці зовсім добре і пристойно одягнених... Але я забув, що я сам нове зимове пальто залишив вдома, а вдяг стареньке, яке вже давно не носив; так само вдяг і стару поточену міллю шапку замість нового теплого бриля, що недавно купив у Швайцарії, але покинув тепер у Києві: все це я робив тому, що сподівався, що доведеться, мабуть, їхати серед обставин, коли нова одежа може в дорозі понівечитись, а головно — викликатиме не зовсім прихильні погляди з боку стрічної публіки: мовляв — який буржуй! Бач, як вирядився! Точнісінько так само міркували мої колеґи й тому повдягались «якнайскромніше» — так що, коли б кого з них зустрів у такому вбрані у звичайні часи на вулиці в Києві, то ніколи б не подумав, що то університетський професор, а скоріше — жебрак, або «босяк». Я спостеріг, як характеристичну ознаку часу, що взагалі тепер люди боялись пристойно, чепурно вдягатись: вважатимуть за буржуїв! У вагоні їхали: проф. Л. Білецький з дружиною, проф. П. Клименко, проф. М. Столяров, проф. А. Малиновський, доценти М. Васильківський, І. Любарський, М. Плевако з дружиною і кілька урядовців з жінками й дітьми. Хто не був знайомий досі між собою, познайомились. Тішились, що нарешті опинились у своїм гурті, можемо поговорити про свої справи. Та не довго ми тішились: тільки що від'їхали з Козятина, як у нашому вагоні почала горіти вісь. У Вінниці вагон відчепили, нас висадили з нього, поїзд рушив далі, і ми з нашими бебехами опинились на платформі. Стояла морозна ніч. На двірці всі хати були переповнені людьми, ні курці клюнути, але головне: де дівати нам наші речі! Ледве ублагали начальника станції, щоб дозволив розташуватись в якомусь порожньому товаровому вагоні. З великими труднощами повтягали туди наші речі, паки з книжками; у вагоні було холодно, як надворі. Добули десь дрова й почали палити залізну грубку, що стояла серед вагону. Палили по черзі цілу ніч, сяк-так улаштувавши жінок та дітей на лавах та на паках з книжками.

На другий день вранці пішли ми до начальника станції просити, щоб дав нам якийсь людський вагон та щоб наказав причепити цей вагон до якогось поїзду, що йде на Жмеринку, — так куди там! Нема ніяких вагонів... Цілий день пересиділи ми у Вінниці і ніяк не могли ублагати начальника станції. Показували свої документи, пояснили, хто ми такі: нічого! Ходили й до коменданта станції та все напирали на те, що ми ж професори українського університету, що українська влада мусить же нам допомогти. Але це не мало ніякого впливу. Я догадався, що начальникові станції треба дати щось «для смазки», — недурно ж він так бідкався, що нема олії, нічим мастити вісі по вагонах, того вони так і горять. Та з нашої ученої браті ніхто не вмів давати хабаря і не зважувався почати дипломатичні переговори з станційним начальством. Нарешті виручив нас один з наших урядовців; ми склали між собою певну суму, він пішов говорити, — і справді, на ніч ми мали вже вагон 4-ої кляси, брудний, обшарпаний, але якось гуртом його почистили, причепурили, вночі нас дійсно причепили до якогось поїзду, і ми рушили далі.

Помалу добрались до Проскурова, а звідти й до Гречан, де починається Кам'янецька вітка. Але тут знову захрясли: не було дров, чим нагріти паровозу, й ми простояли цілі дві доби на тих Гречанах. Правда, маючи свій вагон, вже не було так тяжко. Ходили, добували десь трісок, щоб напалити залізну грубку у вагоні, і терпеливо дожидали, коли то наш поїзд вирушить. Якось непомітно одної ночі поїзд рушив і ранком привіз нас до Кам'янця. Це було, коли не помиляюсь, 26 січня 1919 року.

Хтось із наших канцеляристів, що вже був у Кам'янці, казав, що університет має пару власних коней, і що можна буде перевезти речі. Він предложив, що піде сам до міста, до університету, а ми рішили дожидати на двірці. Візників не було. Надворі стояв великий мороз. Невеличкий Кам'янецький двірець увесь набитий людьми. Видно, що це все — «біженці», втікають сюди зі сходу, гадають, що Кам'янець стоїть так далеко в глухому кутку, що ніякі большевики сюди не доберуться. Та й границя близько. Прислухаюсь до розмов. Якийсь старенькій добродій, в офіцерському пальті без відзнак (мабуть, якийсь відставний полковник) оповідає про фіолетове проміння, котрим французи з Одеси мають проганяти боль-

шевиків. Розповідає, що якийсь відділ з цим промінням уже стоїть під Бахмачем, що большевики тікають в панічнім переляку. Хтось додає до цього, що сам бачив, як десь везли сотні поранених большевиків, які посліпли від убійчого проміння. Але авдиторія якось мало захоплюється цим оповіданням: мовляв, большевики десь утікають під Бахмачем, а ми ось уже таки опинились тут «на краю світа», у Кам'янці!

Та ось прибули великі санки, запряжені університетськими кіньми й почали возити наші речі й паки з книжками, а ми самі почимчикували до університету пішки. Розташувались покищо по порожніх університетських авдиторіях. Дехто залишився там і на довший час, а інші зразу ж почали шукати собі помешкання в місті. Мене гостинно прийняла до себе родина ректора університету проф. Огієнка, відступивши в своїм помешканні дуже гарну й теплу кімнату. Завдяки цьому я позбувся всякого клопоту щодо хати і скоро міг приступити до ознайомлення з університетськими справами і до підготови до читання лекцій. В цій кімнаті я й прожив увесь час мого перебування в Кам'янці. Мушу зазначити, що проф. Огієнко не схотів брати з мене ніякої платні за кімнату, мотивуючи тим, що це помешкання державне, сам він за нього не платить і тому не може здавати в найми, а приймає мене до себе як доброго знайомого і колеґу. Взагалі, та сердечна прихильність і тепле відношення, які я зустрів у гостиннім домі Огієнків, дуже скрасили мені життя в чужому місті, серед невеселих обставин і настроїв.

II

Кам'янецький університет.

Український Державний Університет у Кам'янці Подільськім, у тім вигляді, в якім його засновано восени 1918 року і в якім він зорганізувався й почав свою працю, давно вже перестав існувати. Огнище української культури й просвіти, з такою любов'ю створене українським урядом і науковими колами, з такою сердечною ласкою і щирим привітом зустрінуте усім українським громадянством в день урочистого відкриття 22 жовтня 1918 року, — проіснувало недовго. Лиха хуртовина, що почалась на нашій землі з упадком Української Держави, змела, зруйнувала кам'янецький університет, розпорошила наукові сили, що зібрались в ньому, знівечила його працю. Але в історії наших культурно-просвітних заходів, в історії нашої національної культури цьому університетові безперечно належить певна сторінка, і варто зафіксувати в пам'яті нашого громадянства образ цієї наукової інституції. Гадаю, що мої читачі не нарікатимуть на мене, коли я трохи докладніше зупинюсь на споминах про кам'янецький університет, — яким він був у перші часи свого існування, коли я на початку 1919 року вступив до його професорської корпорації.

Пригадую собі ті засідання Ради Міністрів, де обмірковувався закон про відкриття українського державного університету в Кам'янці. В проєкті, між іншим, стояло заложення катедр польської, румунської й жидівської мови та літератури: малось на увазі, що університет, положений на пограниччю кількох країв — Поділля, Буковини, Молдавії й Галичини, — служитиме культурним огнищем, яке матиме притягаючу силу для всіх цих країв і служитиме форпостом української національної культури тут, в цім місці, де з давніх часів перехрещуються різні культурні впливи. Малось на увазі, що державний український університет в Кам'янці, в яких 20 кілометрах від Збруча, не залишиться без корисного впливу й на культурне життя українців зазбручських, і вже самим фактом свого існування змушуватиме австрійський уряд скоріше задовольнити законні потреби українців австро-угорської держави — мати свою вищу школу у Львові та й у Чернівцях. Тому то цей законопроєкт пройшов дуже «гладко» при однодушній згоді й сприятливому відношенні всіх членів Ради Міністрів. Суперечки виникли тільки щодо катедри румунської мови та літератури; дехто з міністрів висловився проти, мотивуючи тим, що треба змагати до того, щоб збільшити культурний вплив і перевагу українців над румунами, а не сприяти розвитку румунщини, яка не має ніякої загально-людської ваги й інтересу. Здається, що так цієї одинокої катедри й не затвердили, хоч дехто, і я в тім числі, дуже її обстоювали. Не гадав я тоді, що кам'янецький університет, інтереси якого я гаряче обстоював, так скоро віддячить мені, даючи мені захист і притулок в тяжку годину мого життя!

Безперечно, організація кам'янецького університету й його успішний розвиток на першій порі — багато завдячує надзвичайній енергії свого першого ректора, проф. І. Огієнка. Справді, він вложив у цей університет масу енергії, масу праці, масу — скажу просто таки — завзяття і, коли на самім початку 1919 року взяв на себе обов'язки міністра народньої освіти, то не залишив ректорства, а ще, скільки міг, уживав свого впливу, щоб забезпечити університет коштами, силами й усім, що було потрібно для його розвитку. Майбутній історик кам'янецького університету напевно підкреслить особисті заслуги проф. Огієнка в справі його організації.

Для приміщення університету малось на меті побудувати окремі будинки; задля цього було призначено спеціяльно величезну садибу на краю Нового Міста (сто десятин), де можна було б розташуватись на привіллі, розвести сади й парк. Тим часом університет примістився в доволі гарному й обширному будинку середньої Технічної Школи, Самій школі залишено було один поверх, але вже весною 1919 р. її було цілком виселено — вона перейшла кудись у підсусідки до якоїсь іншої середньої. Виселено з окремого будинку в дворі й директора тої школи та кількох учителів. Їхні помешкання зайняв ректор університету й дехто з професорів. Це вийшло не дуже щасливо, бо посіяло серед певних кіл міського населення недоброзичливе відношення до університету, підтримуване людьми, причетними до Технічної Школи. Взагалі, скільки я спостеріг, університет мало був популярний серед місцевого мішаного російсько-польсько-жидівського громадянства в Кам'янці: воно ставилось до університету доволі холодно. За те цінило його сільське Поділля: більшість студентів було з провінціяльної сільської інтеліґенції, дітей селян, містечкових міщан, духовенства. Вписалося в слухачі багато народних учителів та священиків. Ці кола дуже шанували університет і любили його.

Велика середня заля і на другому поверсі служила разом актовою залею й коридором, і взагалі осередком життя та руху в університеті. Вона була прикрашена великим портретом Шевченка, на жаль, доволі невдалим: поет виглядав на тому портреті якимсь опуцьковатим сільським панком, і тільки по зверхніх контурах і рисах обличчя можна було впізнати, що

то Шевченко. Там же на стінах тої залі висіли дві великі таблиці до самої стелі з іменами історичних осіб і відомих українських діячів, що були родом з Поділля. Кінчався той реєстр Володимиром Затонським,комісаром народньої освіти за большевицького уряду: автори таблиць, видно, хотіли виявити свою політичну безсторонність при виборі імен.

У великій залі на першому поверсі окремого середнього крила містилася бібліотека. Вона швидко зростала і вже в січні нараховувала в собі коло 10.000 томів. З Києва встигли привезти комплекти видань тамошніх наукових інституцій, а зі Львова — комплект видань Наукового Товариства імени Шевченка. Пізніше до університетської бібліотеки вступило багато книжок з фундаментальних бібліотек місцевих середніх шкіл та місцевих інституцій. Спеціяльно наука українознавства була доволі добре представлена в молодій бібліотеці. Поверхом вище над бібліотекою містилася церква, де правив Службу Божу о. Юхим Сіцинський, відомий український діяч і заслужений історик Поділля. Служба правилась українською мовою.

При заснуванні університету було відкрито три факультети: історично-філологічний, природничо-математичний і теологічний. Весною 1919 року засновано було факультет юридичний. Студентів було, коли я приїхав, понад 500, крім вільних слухачів. Виклади читалися переважно по обіді й у вечорі, зважаючи на те, що багато студентів заробляли собі на життя службою по державних, земських та громадських інституціях у Кам'янці. Ректором університету був призначений ще гетьманським наказом проф. І. Огієнко. Персональний склад професорських сил по факультетах (в січні 1919 р.) був такий:

Деканом теологічного факультету вибрано було проф. Василя Біднова, відомого дослідника історії української церкви й знавця історії степової України. Він і викладав історію української церкви. Крім нього, читали спеціяльні курси молоді доценти: Іван Любарський, Микола Васильківський та Оксіюк, вихованці київської Духовної Академії. В лютому приїхав і почав викладати історію первісного християнства архиєпископ Олексій, а також став читати церковну археологію о. Ю. Сіцинський.

На історично-філологічному факультеті за декана вибрано

було проф. П. Клименка, дослідника історії цехів на Україні, колишнього доцента київського університету. Він читав історію України. Крім нього, читали курси з української історії проф. П. Клепатський (з Одеси) та я. Був ще запрошений зі Львова д-р Іван Крип'якевич, але він застряг там через облогу Львова і так уже й не приїхав до Кам'янця. По катедрі української мови та письменства читали: проф. І. Огієнко, Л. Білецький (обидва — учні акад. Перетця в Києві), і проф. Микола Плевако (учень проф. М. Сумцова в Харкові). Старенький проф. В. Петр читав клясичну філологію, Іван Любарський — латинську мову, Михайло Драй-Хмара — слов'янознавство, о. Ю. Сіцинський — історію Поділля. Мав ще приїхати проф. К. Широцький читати історію українського мистецтва, та задержався через хворобу в Ладижині та там і помер влітку 1919 року на велику шкоду для української науки.

На фізично-математичному факультеті за декана вибрано заслуженого професора Одеського університету П. Бучинського. Він викладав зоологію. Крім нього викладали: проф. М. Хведорів (з Катеринослава), проф. М. Столяров (з Харкова), проф. А. Малиновський (з Києва), проф. М. Чайківський (зі Львова). Мав ще приїхати зі Львова В. Кучер, та не зміг звідти вибратись. Був ще ряд молодих асистентів та ляборантів, серед яких пригадую Ю. Русова, Оленича, М. Вікула.

Був ще запрошений до Кам'янця цілий ряд старших і молодших учених з різних вищих шкіл на Україні, та скоро перервалась всяка комунікація через наступ большевиків, і Кам'янець залишився при тих силах, які встигли прибути до кінця січня. Взагалі кам'янецький університет стягнув наукові сили з усіх культурних центрів України: Києва, Ніжена, Харкова, Одеси, Катеринослава й Львова. Все це були природжені українці, з різних частин нашої землі від Кубані (проф. Хведорів) до Карпат. З чужих був тільки один чех проф. В. Петр (довголітній директор гімназії в Києві й професор ніженського Інституту, недавно він помер уже на Чехо-Словаччині). Університетським лікарем був заслужений український діяч д-р Кость Солуха.

Виклади розпочались скоро по моїм приїзді. Одна за другою читалися вступні лекції нових професорів і доцентів, які збирали завжди велику авдиторію і являлись справжнім святом в університетській сім'ї; а жили дійсно дружньо між собою, як одна сім'я, і скільки я пробув у Кам'янці, не пам'ятаю якихось сварок, інтриг, які звичайно каламутять життя таких корпорацій, де сходяться різні люди, різного віку, різних звичок і понять. Взагалі атмосфера панувала в університеті дуже добра. Молодь з живим інтересом ставилась до викладів, видно вона цінила й те, що кам'янецький університет являється національною науковою інституцією. Поміж студентами були, одначе, не самі лише українці по народності: були й росіяни, жиди, не пам'ятаю тільки, чи були поляки.

Університет (за моїх принаймні часів) жив своїм замкненим життям, в колі своїх власних наукових інтересів. Я вже згадував, що він стояв до певної міри осторонь від місцевого кам'янецького життя. Це пояснялося, на мою думку, в значній мірі тим, що в самім Кам'янці властиво й не було якогось спільного духового громадського життя. Кам'янець, положений на самій границі, служив тільки адміністраційним осередком Поділля; значення певного економічного осередку перейшла в нього Вінниця, положена більше в центрі й на такім важливім шляху як Київ — Одеса. Кам'янець, як і кожне губерніяльне місто в старій Росії, був перш за все містом чиновників; а вони переважно були зайди-росіяни. Поляки трималися окремо, як за Росії, так і за України. Жиди линули до російського культурного життя. Українці ж були тут переважно дрібні міщани з передмість Кам'янця. Національні українські кола, були як і скрізь у нас дуже нечисленні, хоч спеціяльно в Кам'янці вони відзначались доволі великою рухливістю. Людей, щоб спеціяльно цікавились місцевим краєм, його старовиною, побутом, було в Кам'янці, зовсім мало: властиво, крім о. Ю. Сіцинського та археолога-аматора В. Прусевича, нікого й назвати. Сам Кам'янець, таке багате на історичні спомини та пам'ятки місто, не мав якогось місцевого наукового товариства, за виїмком «Церковно-Археологічного», де за всіх відбувавсь один о. Ю. Сіцинський. Все це складалось на те, що український університет прийшов до Кам'янця мов на порожнє місце і сам мусів зробитись для нього культурним осередком, але для цього треба було трохи більше часу і спокійніших обставин.

А ці обставини були такі, що вже з перших днів я відчув,

що нормальне життя в університеті ледве чи може тепер наладнатись, так само як і життя Кам'янця, який от-от мав зробитись тимчасовим осідком українського уряду, що вже покидав Київ. Спеціяльно ж мені, хоч я тікав у цей час від усякої «політики», довелось устрянути в таку справу, що мала чисто політичний характер, а саме — в справу ліквідації повстання в північній Басарабії проти румунів.

III

Хотинське повстання і його відгуки.

Вже в перші дні мого перебування в Кам'янці, в кінці січня, я все чув щодня якісь далекі постріли з гармат, так протягом цілого тижня. Згуки долітали з півдня, від Дністра. В ті часи не диво було чути стрілянину, але ця канонада звертала на себе увагу. Запитував я декого: хто це і де стріляє? Мені відповідали, що це румуни б'ються з якимись повстанцями на тім боці Дністра, в Хотинському повіті. Що ж всякі повстання на той час були в моді, отже така відповідь мене не здивувала. Я знав, що Хотинський повіт, окупований в 1918 році австрійцями, при кінці року захопили румуни. Так оце, видно, проти них і повстання. Якось днів через 5-6 після мого приїзду до Кам'янця з'явився до мене губерніяльний комісар Поділля Г. Степура і попросив узяти участь в комісії для полагодження конфліктів, які виникли на українсько-румунському кордоні. Мовляв, румуни, задавивши повстання на своїм боці, тепер обстрілюють наш подільський берег, — ціле побережжя від Могилева до Жванця і нема від них спокою. Так от їм запропоновано скласти мішану українсько-румунську комісію, яка б полагодила всі прикордонні конфлікти й привернула добросусідські відносини. Степура казав, що в Кам'янці дуже мало людей, які могли б узятись за таке діло з нашого боку, та й хотілось би притягти до справи людей свіжих, безсторонніх. Я дуже нерадо згодився, уступаючи намовленням свого давнього знайомого. Та не встиг я ще добре оговтатись і розпитатись за саму справу, коли приходить на моє ім'я телеграма за підписом голови Ради Міністрів і міністра закордонних

справ Володимира Чеховського з «наказом» мені «негайно скласти комісію по ліквідації прикордонних конфліктів, стати на її чолі, розслідувати справу й суворо покарати винних у заколоті на кордоні». Мене дуже здивував цей «наказ» і я пішов з телеграмою до Степури, кажучи йому, що це вже зовсім не те, що малось на увазі попереду: взяти участь у слідчій комісії, — тепер же виходить: бути її головою та ще й «суворо карати»! Як, яким способом? Але Степура запевнив мене, що то просто незручна редакція телеграми, що треба головним робом з'ясувати ті шкоди, які поробили румуни своїм обстрілом на нашому березі, припинити цю їхню стрілянину і якось заспокоїти румунів. Умовив мене. Я відповів Чеховському, що згоден взяти на себе обов'язки голови комісії, але з тим, що вона виконуватиме тільки слідчі завдання і зібраний матеріял подам урядові, а там уже його справа, що далі робити, чи карати кого, чи ні.

Було зложено комісію. До неї я запросив проф. Л. Білецького, помічника губерніяльного комісара Куриленка й двох військових (один з них Чернявський). На співробітників запрошено було двох колишніх судових слідчих з Хотинського повіту, щоб вони, як фахові слідчі, перевели слідство про шкоди, заподіяні румуським обстрілом нашого берега та й про саме повстання, наскільки воно мало відгук на нашому боці. Губерніяльний комісар Степура дав помешкання для канцелярії, відпустив кошти на видатки й приділив, як секретаря, одного з своїх урядовців, В. К-го. Так почалась наша робота. Тількищо стало звісно про нашу комісію, як до канцелярії й до моєї хати почали з'являтись жертви повстання, утікачі з того боку Дністра, і з їх свідчень можна було з'ясувати собі в загальних рисах картину самого повстання. Справа виглядала так.

Румуни були зненавиджені, як окупанти, в цілій Басарабії, а особливо в чисто українській Хотинщині, де вони запанували з кінцем 1918 року. Отже серед гуртка хотинців виникла думка зробити повстання в тій надії, що українська влада (тоді вже Директорія) їх активно піддержить. Я не маю документальних даних, але всі свідки одноголосно стверджували, що з боку Директорії були зроблені певні обіцянки і навіть видані якісь кошти. Отже організатори повстання склали,

на зразок української, свою «Директорію» з п'яти осіб (це все були люди з дрібної містечкової інтеліґенції, пам'ятаю, один був унтер-офіцер, двоє — народні вчителі; з прізвищ пам'ятаю тільки одного — Дунгера). Вся кам'янецька адміністрація й «Народня Управа» (колишнє «земство») співчували повстанцям, дали їм змогу організуватись, допомагали зброєю, дали до розпорядження автомобіль. Отже гурт повстанців у другій половині січня 1919 р. симулював «захоплення» і «пограбування» одного з військових складів у Кам'янці, тобто попросту по умові забрав кілька сотень рушниць, вирушив до м. Жванця над Дністром, перейшов річку по дерев'яному мості, що був збудований ще Росією за світової війни, прогнав нечисленну румунську сторожу, захопив село Атаки, а за ним і місто Хотин, що лежить 5 кілометрів нижче по Дністрі. В Хотині «Директорія» оповістила себе тимчасовим урядом і видала відозву до населення, закликаючи до повстання. Священикам околишніх сіл наказано було під загрозою кари читати цю відозву по церквах. В повіті почалось заворушення. Спочатку румуни перелякались, і їхні відділи повтікали аж на молдавську границю. Прийшло два дні по тому, як повстанці вирушили з Кам'янця, і з Хотина не було ніяких певних вісток. Тоді Національний Союз вирядив на розвідку д-ра Сіяка (галичанина, тепер служить у большевиків). Сіяк приїхав до Хотина і застав тут таку картину: «Директорія» і цілий її штаб валялись мертво-п'яні. Кругом них метушилось і не знало, що робити, коло 1.500 озброєних селян-повстанців. Сіяк звелів посадити під арешт п'яних провідників, оголосив себе «головнокомандуючим», та було вже пізно: румуни отямились після першої несподіванки, зібрали сили в дві бриґади піхоти з артилерією, й почали «наступати» на Хотин, палячи по дорозі села й мордуючи населення. Все в панічному переляку побігло на подільський берег, розуміється, активні учасники повстання, бо їм загрожувала найбільша біда. Д-р Сіяк був поранений — видно він ставив якийсь опір. Усього втекло на наш берег коло 50.000 людей, старих і малих. Усе тікало як з пожежі, в чому було, й опинилось у нас, як то кажуть, босе й голе, а тут ударили морози... Румуни спалили міст через Дністер і прийнялися за репресії. Всього було спалено (по точно встановленими даними) 21 село. Вбитих було кількасот. Священик одного села посвідчив в комісії, що ним було поховано 90 трупів, з них 51 з ранами від багнетів. Втихомиривши так повстання, румуни не вгамувались і почали систематично обстрілювати наш берег з гармат та кулеметів, на всім просторі від Жванця до Могилева. Цим обстрілом було зруйновано багато будівель, повбивано й покалічено десятки людей і сотки голів худоби.

Треба сказати, що спроба повстання була зроблена ще й у другому пункті — в Могилеві і, здається, незалежно від хотинської «Директорії». Привідцею й організатором тут явився відомий діяч ще з часів Центральної Ради Маєвський*). Він приїхав сюди і заявив, що має за собою підтримку з боку київської Директорії. Кілька десятків озброєних людей під його проводом переплило чи перейшло (по льоду) Дністер і вбило кілька румунських вартових в с. Атаках. Цим бойові дії й обмежились, за те румуни, відійшовши від переляку, почали скажено обстрілювати могилівський берег. Маєвський скоро зник з Могилева.

Так уявлялась в загальних рисах картина повстання. Наслідки його дуже тяжко відчувались на нашому боці. Перш за все довелось десь розміщувати й харчувати нещасних, утікачів. Я вже казав, що це все тікало як з пожежі й нічого не встигло з собою захопити. Утікачі були майже виключно — самі селяни. Втекло ще кілька священиків з родинами, боячись пімсти з боку румунів за те, що читали по церквах відозву «Директорії». Стояли великі морози, і серед утікачів почали ширитись пошесні хвороби — тиф та інші. Кам'янецький повіт, де здебільшого розмістились біженці, був дуже знищений ще з часів великої війни, і така сила біженців була для нього великим тягарем. Дошкуляв дуже і той безглуздий обстріл: румунам скрізь увижались «банди» і досить було на нашому березі скупчитись юрбі людей (якщо з'їздились на торг, або

* Він появився в Києві весною 1917 року і звідки взявся — ніхто не знав. Казали, що він приїхав з Америки, де перед тим жив, як еміґрант. Він зробився членом Центральної Ради і видавав газетку «Конфедераліст». По-українськи говорити він не вмів. Став грати якусь ролю і за Директорії. В нього було вкрадено мільйон скарбових грошей, і після того він десь зник. Я бачив його востанне в Станиславові на вулиці, в квітні 1919 р.; він їхав в авті з одним з членів Директорії. Особисто я познайомився з ним в 1918 р., коли він прийшов до мене, як до міністра, з пропозицією своїх послуг.

відбувалось весілля), як вони починали стріляти. Часто-густо стріляли в окремих людей або в проїжджаючі вози. Це було якесь дике полювання на людей.

Зараз як тільки склалась наша комісія, я вислав до начальника румунських військ в районі Хотина генерала Давидоглу листа, де просив припинити стрілянину й повідомляв про заснування слідчої комісії. Прийшла дуже чемна відповідь: ген. Давидоглу висловлював своє задоволення із заснування такої комісії і з'ясував надію, що вона розслідить справу та що винні в заколоті будуть покарані. Справді, запрошені нами судові слідчі зрозуміли свої завдання по букві телеграми Чеховського і взялись за справу дуже ретельно. Почали допитувати військових, і вже за який тиждень почала вияснюватись історія з «пограбуванням» цейгавза, з автомобілями і т. д. Вістка про такий напрям слідства викликала великий переполох серед кам'янецьких вищих сфер. До мене приїхав голова Губернської Народньої Управи П. і заявив, що коли так вести справу далі, то прийдеться головою видати й Губернську Управу, і Національний Союз та й самий губернський комісаріят... Я попросив, щоб було призначено збори Національного Союзу, явився на ті збори і з'ясував становище: я сказав, що мені цілком ясно та зрозуміло, що всі наші люди співчували повстанцям бо хотіли, щоб Хотинщина й ціла Басарабія визволилась з румуського ярма; отже не диво, що допомагали повстанцям. Але повстання не вдалось, і тепер треба якось поладнати з румунами. Коли голова Ради Міністрів і міністер закордонних справ присилає такий наказ, то очевидно, що це диктується вищими політичними міркуваннями, і цей наказ ми повинні виконати. Отже треба повести справу так, щоб жадним чином не вплутати наш уряд і разом з тим дійти до якогось порозуміння з румунами. Треба зібрати побільше матеріялу про румунські звірства, які привели до повстання, про їхні жорстокі репресії і про безглуздий обстріл подільського побережжя. Це все треба використати проти самих же румунів. Але з ними треба якось ладити, бо Румунія, після того як на Угорщині вибух большевизм, залишається трохи не одиноким нашим «вікном у Европу». Розуміється, я не «видам» Національного Союзу, але мушу з'ясувати справжній стан речей, дійсний характер подій задля свого уряду, котрий повинен же знати правду! Інакше він не зможе орієнтуватись в ситуації, коли доведеться вести якісь дипломатичні переговори з румунами. Моя місія розпадається на дві частини: з одного боку — зібрати всі матеріяли, які з'ясовували б дійсний характер подій — і держати ці матеріяли в строгій таємниці, знайомлячи з ними тільки наше правительство; з другого — вести переговори з румунами так, щоб вони заспокоїлись, запевнити їх в нашому бажанні піддержувати добросусідські відносини, а якщо вони ставитимуть до нас якісь вимоги, то виставляти їм у відповідь ті шкоди, які вони поробили своїм обстрілом.

Зібрання задовольнилося моїм поясненням справи, заспокоїлося і, так би мовити, висловило довір'я до нашої комісії. З цього часу можна було вільніше братися до роботи, не оглядаючись на «внутрішні відносини». Перш за все я написав до ген. Давидоглу, що хочу з ним особисто побачитися й переговорити. У відповідь прийшло запрошення приїхати в село Атаки (проти Жванця) для побачення і разом з тим було надіслано ноту з румунськими вимогами до нас. Ці вимоги зводились до того, що українські власті мусять видати головних привідців повстання (вони були вичислені щось 14 або 15 людей), недопускати, щоб «большевицькі банди» обстрілювали басарабський берег і щоб взагалі над Дністром не скупчувались озброєні гурти.

Я згодився приїхати і ми умовились про день і годину побачення в с. Атаках. Я виїхав з Кам'янця санками разом з полковником З-им, командиром українського полку, частина якого стояла в Жванці. Була це зовсім молода людина, на вигляд років 20 не більше. Приїхали до Жванця. Міст через Дністер був спалений і з води стирчали самі бики. Річка була ще вкрита кригою, але та крига от-от мала зрушитись (наступала відлига) і серед річки подекуди вже бігла течія води. Ми взяли з собою сурмача з білим прапором, який ішов попереду, взяли перекладача, молодого жида з Жванця, що знав румунську мову і рушили в небезпечну переправу по тонкій кризі, що тріщала і вгиналась під ногами. Подекуди треба було стрибати через небезпечні місця. На наш перехід дивилась дуже численна публіка з обох боків: чутка, що приїхали якісь «комісари» для переговорів з румунами, миттю облетіла Жванець і сотні народу висипали на високий жванецький берег і звідти

дивились на нашу переправу. Тут було багато втікачів з Хотинщини, і натурально, що їх наша місія дуже цікавила. З другого, трохи нижчого берега дивилась на нас група румунських солдатів і два кулемети, наведені в наш бік. Отже як би ми провалились під кригу й потонули, то принаймні на очах численних глядачів. Найтяжче було під самим румунським берегом, і тут помогли мені видряпатись на гору румунські солдати. Я тільки дуже вимазався в глину, як видряпувався на гору. Зразу ж над'їхала бричка, з якої вилізло троє румунських офіцерів, один представився мені як полковник, і заявив, що він прибув замість ген. Давидоглу, котрого, мовляв, несподівано викликали до Букарешту. З-поміж двох інших, молодших, один, білявий, називався Горський і був комендантом в с. Атаках. Саме село було геть спалене, цілою була лиш церква та кілька хаток. Людей не видно було ні душі, крім солдатів. Ми пішли до однієї з цілих хат, що стояла край села, щоб там почати розмову. Виявилось, що всі офіцери говорять по-французьки, отже перекладача не було потрібно. Не розумів розмови тільки полковник, на якого румуни все поглядали дуже скоса. Вже потім я довідався, що цей полковник був одним з активних допомогачів повстанню і це було звісно румунам. Їхати разом зі мною до румунів було з боку цього полковника великою сміливістю і ще більшою нетактовністю.

Прийшли ми до хати. Я перш за все попросив румунського полковника, щоб він наказав комусь із своїх солдатів почистити моє пальто: воно було геть вимазане в глину. Той гукнув, прибіг якийсь молоденький солдат, чорний і смаглявий, як циган, ухопив моє пальто й поніс чистити. Я засунув у рукав і своє гарне тепле кашне. За кілька хвилин циганча принесло пальто назад, а кашне — зникло. Я промовчав про це, не бажаючи псувати початку переговорів, і втішався, що хоч рукавиці були цілі. Почали розмови. Румуни зараз же поставили вимоги про видачу ватажків повстання. Я відповів, що українські власті вважають їх за політичних утікачів і через те не можуть видати; коли румунські власті обвинувачують їх в якихось карних вчинках і доведуть це якимись доказами, то українське правительство судитиме їх саме й покарає по законам Української Народньої Республіки. Румуни на це погодились і обіцяли прислати свої обвинувачення. Ми умовились, що румуни припинять обстріл, а українці з свого боку не допускатимуть, щоб своєвільні гурти переходили на правий берег Дністра і чинили там румунам шкоди. Я ще просив румунів, щоб вони видали якусь амнестію принаймні для жінок та дітей, щоб ті могли вертатись додому. Обіцяли, що подумають про це. Було з'ясовано румунам, що ми ведем дуже пильне слідство і що українське правительство само хоче вияснити як слід цілу справу й жити в добросусідських відносинах з Румунією. Закінчили конференцію в цілком приязних тонах і запили згоду коняком, який привезли румуни з собою, та заїли якимсь тортом, що вони також привезли.

Я не схотів переходити Дністер знову коло с. Атак і попросив, щоб мені вказали місце, де крига твердіша і де не так небезпечно. Сказали, що таке місце буде тільки проти Хотина. Дали мені в провожаті молоденького офіцера, і ми втрьох — я, румун і наш полковник — побрели берегом аж під руїни хотинської фортеці, де попрощалися з румуном і перейшли по добре замерзлій кризі Дністер. Я скористувався нагодою, щоб оглянути ті славні мури, під якими бились колись наші козаки і в XVII, і XVIII століттях і які ще й досі дивують своєю надзвичайною масивністю та ґрандіозністю. Яких то треба було зусиль та заходів, щоб здвигнути такі маси, просто цілі гори цегли та каміння! На тім боці нас уже дожидали коні, яких вирядили з Жванця сурмач та перекладач, що перейшли Дністер першою тропою. Надвечір ми повернулись до Кам'янця. Коли переїздили через турецький міст, мій полковник привітався з якоюсь молодою людиною, яку ми обігнали. — Це, каже, один з членів хотинської Директорії — і назвав прізвище.

Минуло три-чотири тижні. Наше слідство назбирало великий матеріял, який уже можна було обробляти для якогось висновку. Але за цей час привідці повстання не тільки не були «покарані», але, видно, знайшли собі ще й похвалу з боку нашої, української Директорії. Принаймні голова їхній, Дунгер, повернувся до Кам'янця з Вінниці і похвалився, що привіз звідти якісь гроші для «аґітації». Всі члени басарабської Директорії спокійнісінько мешкали собі в Кам'янці. Мало того: начальник кам'янецької округи (чи ґарнізону, чи корпусу прикордонної охорони — не пам'ятаю гаразд) Олександер Жуков-

ський, колишній військовий міністер з часів Центральної Ради, почав формувати якісь полки з басарабських утікачів. Я сам вичитав в часописах заклик до різних фахових майстрів — ковалів, шевців та ін. — щоб вступали на службу до тих полків. Один з цих полків формувався в селі Ісаківцях, майже на очах у румунів. Про все це румуни дуже добре знали через своїх шпигунів і писали мені «ноти» з протестами. Знов же таки, то тут, то там вздовж берега гурти озброєних людей, з наших селян і з басарабських утікачів, переходили Дністер, нападали на румунських вартових, убивали їх, грабували румунські склади і просто таки місцевих обивателів. Наша адміністрація взагалі була безсила на місцях і, хоч би й хотіла, не могла нічого вдіяти. Відновились випадки обстрілу нашого берега румунами, як реванш за ті напади. Сяк-так наладжені відносини грозили зірватись. А тим часом потреба мати якийсь вихід, якусь фірточку в Европу через румунську територію чим далі відчувалась усе конечніше. Через Хотин і Жванець переїздили деякі офіціяльні представники чужих держав — сюди й назад. У Кам'янці не було ніякої експозитури українського міністерства закордонних справ, і ці люди мусіли звертатись до нашої комісії, щоб якось дістатись на румунську територію: канцелярія комісії писала перепустку, ставила печатку, я підписував і так утворювалась якась «віза», по якій румуни перепускали на свій берег. Так переїхала якась німецька місія в справах полонених, якісь дипломатичні кур'єри — фінляндський, швайцарський і ще дехто. Так само було й з приїздом з того боку до нас: приходили по «візу» до нашої канцелярії, щоб їхати далі через українську територію. Румуни не перепускали тільки наших дипломатичних кур'єрів, а одного, що спробував переїхати з нашого боку, арештували і продержали в арешті в Хотині дев'ять днів. Потім випустили й завернули назад до Кам'янця, відібравши всі папери і всю кореспонденцію, яка була при ньому.

В кінці березня румуни зненацька дуже заворушились на своїому березі, почали обстрілювати Жванець та деякі інші пункти нашого побережжя. Наш лист нічого не допоміг, і я мусів просити особистого побачення. Знову призначене було побачення в с. Атаках. Я поїхав сам один, узявши тільки одного з урядовців, як секретаря. Крига вже пройшла, і я переїздив

Дністер човном. Уже румуни оповістили часткову амнестію: для жінок, для дітей і для чоловіків дуже старого віку. При мені переїздили через Дністер на баркасах десятки нещасних поворотців, виснажених, обідраних. Їх вели до якоїсь карантени чи що. Для переговорів приїхав уже якийсь інший полковник, капітан Горський і ще один офіцер. Румуни дуже нарікали на те, що з нашого боку нічого не робиться, що ватажки повстання на волі, що ми тільки даємо обіцянки й нічого не виконуємо. Властиво вони мали рацію. Я почав казати за наші труднощі, що, мовляв, насувають большевики, населення хвилюється, то небезпечно його дратувати якимись репресіями, та й тих привідців треба ще познаходити. «Ви не знаєте, де їх шукати?» — і що би ви думали! — подає мені бісів циган реестр ватажків, де біля кожного прописано, на якій вулиці і під яким числом будинку й помешкання живе в Кам'янці! Та й як їм було не знати, що у нас робиться, коли, поперше, той капітан Горський, виявилось, був родом поляк, офіцер раніше російської, а тепер румунської служби; він чудово знав і наші відносини, і українську мову, хоч не подавав виду, що її розумів. Мав дуже добрих аґентів на нашому боці. А тут іще недавно трапився такий випадок: кілька днів перед тим утік на румунський біг губерніяльний комендант Поділля Бондаренко, захопивши з собою 800.000 рублів «романовських» грошей і якісь офіціяльні папери. Саме перед тим офіцери української залоги в Кам'янці шанували вечерою гостя з Галичини: начальника коломийської військової округи Приймака. Запросили туди й мене. Під час вечері Бондаренко виголосив дуже палку патріотичну промову з усякими присяганнями до загину стояти за неньку Україну і т. д. Гість відповів, як водиться. Тоді Бондаренко встає і другу промову шкварить. Ото, гадаю, стільки почуття у чоловіка! І що ж? — на другий день, таки буквально на другий день, цей патріот наказує видати собі з Державного банку 800.000 рублів, бере жінку, двох своїх товаришів-офіцерів (один з них був поляк) і їде до Дністра. Там переправляється на той бік, де видно вже дожидали. Візник бачив з нашого берега, як Бондаренко на тім боці цілувався з якимсь румунським офіцером. Було, мабуть, за віщо його поцілувати! На третій день вранці прибігають до мене з комісаріяту: така й така річ сталась, утік комендант з грішми і

якимись документами, так пишіть листа до румунів, щоб його арештували й повернули до нас. Звісно, румуни на це нам, як кажуть, показали дулю. Так ото, кажу, не диво, що румуни були добре про наші справи поінформовані.

В розмові з румунами виявилось, що вони майже не відрізняють нас від большевиків. На їх погляд, наші військові частини то були просто «большевицькі банди», наше населення, то все самі большевики, а крім того вони були певні, що скоро сюди на Поділля прийдуть справжні московські большевики, але були також певні, що до них большевизм не пристане і що «Дністер буде границею, далі якої большевизм не сягне», — як висловився румунський полковник. Ми багато говорили між собою на загально-політичні теми, але ділові наші переговори реальних наслідків не мали. Обмінялися взаємними побажаннями й обіцянками і розійшлися, не вірячи один одному.

Так до самого мого виїзду в квітні з Кам'янця справа наших переговорів нічим і не закінчилась. Ми обробили свої матеріяли, а тим часом з різних пунктів подільського побережжя приходили телеграми про обстріли румунами наших сіл. Ми писали до румунів «ноти», а вони відповідали, що то винні «большевицькі банди». Одного разу румуни побачили з Атаків, що понад Дністром машерує з нашого боку озброєний відділ, це була рота галицької жандармерії, яка поверталася з Кам'янця до Мельниці (шлях іде якийсь час понад самим Дністром). Румуни вичекали три години, той відділ давно вже відійшов, і тоді вони давай палити по Жванцю з своїх кулеметів! З Жванця телефонують до Кам'янця до комісара, той телефонує мені до університету, та поки написали «ноту» й вирядили до Жванця, румуни самі вже вгамувалися. Потім вони признавалися, що самі не знали, чого на них напав такий страх. Захоплення Кам'янця большевиками в половині квітня поклало кінець роботі нашої комісії, а разом із тим і цій стадії українсько-румунських відносин, що утворились в наслідок хотинського повстання.

IV

Кам'янецька буча.

Коли я виїздив 22 січня 1919 року з Києва, то офіціяльної евакуації ще не було, якщо не рахувати замаскованої евакуації української інтеліґенції в формі дипломатичних місій до держав усього світу. Та скоро почалась і евакуація справжня, виїзд правительства і всіх урядових інституцій. Частина їхала до Вінниці, куди знову перенесла свій осідок Директорія, а частину відразу вислано до Кам'янця, наприклад, військові школи. Не минуло й трьох тижнів, як я прибув до Кам'янця, — коли на його вулицях почали зустрічатися мені знайомі київські обличчя. Чим далі, тим їх зустрічалось більше. Одними з перших появилась у Кам'янці театральна трупа М. Садовського. Вона чогось також евакувалася з Києва. Хоч взагалі кам'янчани не дуже тішилися з приїзду київських гостей, бо факт їхнього приїзду свідчив, що справи йдуть погано, але з прибуття Садовського з його трупою були задоволені хоча б тому, що трупа почала давати вистави в театрі т. зв. Пушкинського Дому. При моїм виїзді з Києва Огієнко залишився там, яко міністер. Десь коло 5-го лютого він викликав мене з Вінниці до прямого дроту на телеграфі й передав у розмові, що «Київ ще в наших руках». Це «ще» давало зрозуміти, що надій на його вдержання нема, і справді днів за 3-4 розійшлась чутка, що в Києві вже большевики. А ще за пару днів приїхав сам Огієнко і розповів, що справи українського уряду йдуть дуже погано, що в правительстві повна дезорієнтація і безголов'я, військо розбігається, навкруги повна анархія. В половині лютого приїхало до Кам'янця міністерство освіти й розташувалося в будинку нашого університету. Огієнко знову був поїхав до Вінниці, але скоро повернувся до Кам'янця й уже залишився тут урядувати, і яко міністер, і яко ректор університету. Скоро потому почали приїздити з Вінниці міністерства, одне за другим. Тихий Кам'янець дуже оживився й залюднів. Усі помешкання в місті переповнились. З своєю звичайною безцеремоністю «отаманщина» реквізувала для себе хати направо й наліво по інституціях, по приватних мешканнях. Обиватель почав ремствувати. Ціни на всі продукти й на крам відразу підскочили в гору. А тут пішли іще різні «мудрі» розпоря-

дження й закони, от як, наприклад, закон про заборону «романовських» грошей. В результаті ті гроші дуже підскочили в ціні при таємному продажі, а дрібні грошеві знаки зовсім зникли з обігу. Нічого не можна було купити, бо крамарі не хотіли давати решту з тих українських стогривенних банкнотів, якими уряд виплачував урядовцям платню. Я сам, пам'ятаю, кілька днів не міг купити собі паперу, конвертів, тютюну, сірників, — бо не мав менших грошей, як сотні. В місті почалось перемальовування вивісок, різні «обов'язкові» постанови, яких ніхто не виконував і які перечили одна одній. Настрій населення робився все більш ворожий до директорської влади, а по селах кругом, то тут, то там вибухали заворушення (наприклад, в м. Оринині). Зі сходу надходили тривожні вісті. В руках Директорії залишилось ще тільки Поділля, та й то з кожним днем большевики просувались усе далі й далі на захід. Точних відомостей не було. Кам'янець був відтятий від усього світу, а урядові звідомлення, як звичайно, укладались якоюсь «езопівською» мовою, і з них трудно було щось збагнути. Ходили чутки про якісь переговори й уклади з французами, про якісь тертя серед самої Директорії й уряду, але все це в формі неясних чуток і балачок.

Слідом за міністерствами та урядовцями наїхали до Кам'янця партійні діячі й лідери, які вели перед в тодішній політиці. Приїхали: В. Чеховський (що вже перестав бути міністром), М. Ткаченко, В. Голубович та ін. Приїхав і сам проф. М. Грушевський. Знову, як і колись під час його повороту до Києва весною 1917 року, сталася пригода: десь між Проскуровом і Кам'янцем поїзд напоровся на снігові кучугури, навіяні метелицею, і зійшов з шин. Були поранені і, здається, вбиті. Частина привілейованих пасажирів, у тім числі й Грушевський, добилися до Кам'янця вже на конях. Поприїздили й деякі міністри, між ін., військовий міністер, капітан Сиротенко, котрий в своїм поїзді привіз вагон з арештованими гетьманськими міністрами. Директорський уряд возив їх за собою немов якийсь трофей. Возили їх у звичайному товаровому вагоні без усяких лав у середині. Сиротенко оповідав мені, що їдучи довго до Кам'янця, довідався, що його в'язням уже три дні не давано гарячої страви. Він зласкавився і послав їм щось від свого стола. А в'язні були всі старі й хворі люди. В Кам'янці їх посадили в місцеву тюрму. Потім їх вивезли кудись і, здається, на домагання представників Антанти випустили на волю.

Кам'янець зробився політичним центром і, скільки я міг збагнути, центром опозиції проти тодішнього уряду. Причина опозиції полягала головно в тому, що уряд, в якому все більш забирав голос Петлюра, тримався занадто правого й угодового щодо буржуазних держав Антанти курсу. Опозиція ж, як видно було, стояла за лівий курс і за порозуміння з большевиками. Осередком політичного життя зробився недавно відкритий «Український Клюб». Там, окрім концертових і танцювальних вечорів, відбувались партійні засідання, читались лекції, реферати і т. ін.

Можна було спостерегти, що душею опозиції був проф. М. Грушевський. Опозиційний настрій чомусь поширювався й на відносини до нашого університету, як до інституції, що стояла під опікою офіціяльного уряду. Проф. Грушевський цілком, так би мовити, бойкотував університет, хоч його й вибрано було почесним членом кам'янецького університету. Відносини його до університету обмежились тим, що він спробував був за допомогою військової влади зареквірувати для себе помешкання в будинку, що належав до університету і де мешкав ректор та професори. Потім, мабуть, для конкуренції з «Науковим Товариством», що засновувалось саме тоді при університеті, заходився організувати філію київського «Українського Наукового Товариства». Нарешті за допомогою свого роду coup d'état проф. Грушевський заволодів газетою «Життя Поділля», яку видавав гурток університетських професорів. Одного ранку, коли члени редакції, як звичайно, поприходили до редакційного помешкання, то побачили, що всі їхні столи й ціле помешкання обсаджені якоюсь компанією. Так само були обсаджені новими людьми контора і друкарня. Зоставалось або битись навкулачки, або зробити «ретираду». Члени попередньої редакції вибрали друге. На слідуючий день в редакції засів проф. М. Грушевський і «Життя Поділля» відразу змінило свій напрям; появилось на першій сторінці гасло: «вся влада трудовому народові» і статті на тему про потребу порозуміння з большевиками. Появились також статті, в яких глузувалося з університету та його професорів. Між іншими, були присвячені спеціяльні глузливі фейлетони Огієнкові й мені.

Очевидячки новій редакції в її боротьбі з якимись «темними силами реакції» серед українського громадянства треба було якось ті сили персоніфікувати, і от вибрали нас з Огієнком. Що стосується мене, то ці виступи були зовсім безпредметові хоча б уже через те, що я стояв тоді осторонь від усякої «політики», ні до яких справ не втручався і крім лекцій в університеті брав участь лише в культурно-просвітній роботі: писав популярні брошури, працював у «Просвіті», читав лекції на різних курсах і т. п. Та, видно, треба було когось цькувати, от і йшли по лінії найменшого опору: звісно було, що я належу до «опальних» людей, перебуваю в неласці у сильних миру цього; недурно один з членів Директорії попереджав Огієнка листом, що мовляв, «Дорошенко — дуже погана людина, безпринципна, зрадник»... Огієнко той лист мені показував. Отже я й попав у «лицарі темної ночі», як називався присвячений мені фейлетон.

Десь у половині березня кам'янецька опозиція від захоплення редакції зважилась перейти до якогось більш реального — coup d'état. Уряд тоді вже покинув Вінницю і частина його перебувала, здається, в Рівному на Волині, а частина в Гусятині. На чолі уряду стояв тоді Остапенко. Не знаю, що саме тоді відбувалось у «високих сферах», бо, кажу, я стояв осторонь від політики, а проф. Огієнка, який іноді мене інформував про те, що діється, тоді в Кам'янці якраз не було. Отже оповідаю про цілу цю історію, про цю кам'янецьку бучу, так, як вона мені тоді з боку уявлялась. Одного дня прийшов наказ безпосередньо від Петлюри, щоб усі міністерства негайно пакувались і виїздили до Рівного. Почалась звичайна в таких випадках метушня. Бідні урядовці, що тількищо якось розташувались, познаходили собі помешкання і трохи були відпочили, мусіли пакуватись і вибиратись знову на якесь циганське мандрування. Та того ж самого дня на парканах кам'янецьких вулиць появилась відозва від «Комітету порятунку революції», підписана кількома особами (пам'ятаю прізвище небіжчика М. Ткаченка), де «в ім'я інтересів робочих мас» закликалося припинити братовбийчу боротьбу (себто війну з большевиками), передати всю владу народові та інші заклики. Разом із тим сповіщалося, що вся влада в місті переходить до Комітету, що нікому не можна виїздити з Кам'янця без дозволу, не можна тримати при собі зброю, виходити на вулицю після 8 години вечором і ще якісь там заборони. Комітет скрізь поставив своїх комісарів по урядових інституціях повиставляв сторожу на шляхах і на двірці, не пустив урядовців виїздити до Рівного. Одначе державна скарбниця з грішми якось встигла проскочити й виїхала до Галичини. На неї, здається, головним чином і рахували переворотці. Заклик до війська «припинити пролив братньої крови» мав той результат, що останні кілька тисяч війська, зібраних у Кам'янці й побіля нього, відмовились іти на фронт, склали свій «Ревком» і почали розбігатися додому.

Саме в день перевороту, надвечір, явився до мене до хати молодий чоловік — галичанин, заявив, що він є секретарем прем'єр-міністра Остапенка і що тому йому доводиться ховатись від нової революційної влади, і передав мені два листи. Один був від К. Мацієвича (тоді — міністра закордонних справ), другий від І. Огієнка; обоє з Гусятина. І Мацієвич, і Огієнко просили мене негайно зв'язатись з румунською владою в Хотині і добитись дозволу на переїзд української делеґації, яка складалась з Остапенка, Мацієвича й ще семи осіб, через румунську територію до Одеси, для переговорів з французьким військовим командуванням. Я нашвидку склав листа, але як його вислати? Звичайно усякі листи від мене до румунів пересилалися через губерніяльний комісаріят: він давав кінного міліціонера, той віз листа до Жванця, а там уже передавали на той бік. А тепер комісаріят був у руках революційної влади, та й при телефоні, як я довідався, теж вартував спеціяльний комісар; не можна було зв'язатись з Жванцем і безпосередньо, по телефоні... Поки ми вдвох з післанцем міркували, як бути, через кухню, крадькома, до моєї кімнати пробралась ще одна особа, з виглядом якогось заговірника. Це був молодий офіцер Чижевський, брат Грицька Чижевського, тодішнього міністра внутрішніх справ. Чижевський також ховався від революційного комітету і прийшов порадитись, як би йому й братові (він десь переховувався) втікти на румунський берег. Нічого ми не придумали, і я порадив обом замість Румунії пробиратись назад до Гусятина і там передати урядові, що шлях добитись дозволу через Хотин — дуже довгий: усе одно в Хотині своєю владою дозволу не дадуть, а будуть пи-

тати свого вищого начальника, генерала Задека в Чернівцях, а той запитає Букарешт, і почнеться тяганина. Так чи не простіше зв'язатись безпосередньо з ген. Задеком через Заліщики? На тому мої вечірні гості мене й покинули, конспіративно вийшовши не через головний вихід — через університетське подвір'я, а через другі двері, що виходили на іншу вулицю, т. зв. Лаґерну, звичайно тиху й малолюдну. Більше я їх не бачив.

А революція в Кам'янці вже на другий день пішла на убуток. Революційний Комітет якось втратив енергію. Від Петлюри прийшла грізна телеграма — Quos ego! — з наказом не бунтувати й дати міністерствам змогу виїхати. Слідом за тим приїхав до Кам'янця новий комендант, якийсь Хомадовський, молоденький хлопчик літ 20-22. Він заарештував кілька людей (в тім числі О. Жуківського), — казали, що хотів арештувати й проф. Грушевського, але той лежав хворий, і тому його не чіпали. На другий день на парканах появилась відозва до населення, якою касувалися всі розпорядження попередньої влади й наказувалося кам'яничанам видати на протязі 24 годин усю зброю під загрозою розстрілу. Можна було подумати, що населення Кам'янця тільки те й робить, що готує зброю — і то так швидко: адже воно два-три дні тому вже мало здати всю свою зброю Комітетові по охороні революції, а тепер мусіло видати знову свою зброю Хомадовському! Але тих грізних наказів ніхто не слухав, а самого Хомадовського вже за три дні було усунуто. Грушевський, Жуківський та інші провідники кам'янецької революції виїхали в Галичину. В той час большевики наближалися до Проскурова. Уряд перебував десь на галицькому кордоні, а урядовці міністерств якось встигли проскочити до Рівного. В Кам'янці сподівались приходу большевиків.

V

Моя невдала спроба втекти. Виїзд до Галичини.

Коли повиїздили міністерства й затихла метушня, викликана їхньою евакуацією, якось в Кам'янці все заспокоїлось; прийшли чутки, що большевиків десь ніби затримано, і життя почало входити в певну нормальну колію. Лихих звісток якийсь тиждень не було, і всі наче забули на деякий час, що

там десь іде боротьба, що большевики насувають без перестанку. В університеті спокійно читались лекції, закінчувались курси перед Великодніми феріями, укладались пляни щодо іспитів і майбутньої праці увосени. Прийшла звістка, що міністер освіти Огієнко провів у Раді Міністрів закон про заснування у нас нового — юридичного факультету. Я, крім викладів в університеті, читав ще популярний курс історії України на курсах для урядовців поштово-телеграфної округи і на курсах для мобілізованих народніх учителів. І тут і там була дуже вдячна авдиторія, і читати було приємно. Наступала весна. Дерева почали розпускатись і одягатись листям, круті скелі над Смотричем вкрились зеленою травицею. Сонце пригрівало, в полі співали жайворонки. На душі ставало легше й веселіше, хотілося забути за те лихо, що на всіх нас насувало. А те лихо було вже близько. Мої слухачі телеграфісти потихенько на вухо передавали мені про те, як усе ближче насувають большевики і називали ті пункти, які переходили один за другим в їх руки. Але військові, з якими я тепер мав справу, читаючи також і в них, трималися дуже бадьоро і все заспокоювали. Коли ось зненацька рознеслася звістка, що большевики взяли Проскурів. Всі стривожилися. Але минуло кілька днів, і чуток про наближення ворогів не було. Якось я зустрівся з полковником О. Удовиченком, моїм знайомим з 1917 року. Він був тепер начальником штабу Корпусу Січових Стрільців, котрий бився з большевиками, і приїхав оце до Кам'янця по гроші для своїх військ. Він сказав мені, що є певна надія оборонити Кам'янець і відбити Проскурів.

В цей час — в самому кінці березня, до Кам'янця прибув батальйон галицьких військ під командою сотника Байрака. Цей Байрак зробився комендантом залоги міста. Стало якось спокійніше на душі. Штаб батальйону розмістився в будинку жіночої гімназії на головній (Шевченківській) вулиці, і на великій площі щодня можна було бачити вправи галицького батальйону. Вояки були дуже бідно одягнені, обшарпані, але мали справжній військовий, бадьорий вигляд, і дивлячись на них робилось якось веселіше. Крім цього батальйону, в Кам'янці стояли ще якісь військові частини, формувалися якісь полки (пам'ятаю один з них звався іменем Мазепи), усього, казали, було коло 5.000 людей. Але на них мало хто покладав

надії. Юнацькі школи перевели до Галичини, здається, до Чорткова чи що.

Я познайомився в «Українському Клюбі» з сотником Байраком та з його офіцерами і просив їх, що коли настане справжня небезпека і вони будуть покидати місто, то щоб узяли мене з собою й допровадили до галицького кордону, а там я знайду собі десь притулок. Я міркував, що мені залишатись під большевиками небезпечно, не тому щоб большевики мене спеціяльно вишукували, а щоб не нацькували їх на мене свої, як на «гетьманського міністра» або що, — такі випадки серед наших українських відносин бували. Тому й я рішив на випадок приходу большевиків заховатися до сусідньої Галичини. У мене там було багато знайомих і приятелів і я надіявся, що в біді мене хтось порятує. Отже я й умовився з сот. Байраком, що він мене потихеньку сповістить, коли наступить слушний час, і я також потихеньку, щоб не робити розголосу, прийду до його штабу і вже разом з його відділом вийду з Кам'янця. Про можливість мого виїзду з Кам'янця на випадок приходу большевиків я вже заздалегідь умовився з проф. Огієнком. Він навіть казав, що в такому разі ми виїдемо з ним обоє на університетських конях до галицької границі. Але тепер він був далеко, і мені самому приходилось думати за свій порятунок.

Десь 30-го чи 31-го березня в університеті мала відбутись урочиста академія на пошану пам'яті Шевченка. Мали читати про Шевченка реферати професори Л. Білецький, М. Васильківський, мав читати і я — про вплив польської революційної ідеології на генезу політичного світогляду Шевченка. Коли ось того самого дня перед обідом приходить до мене козак і приносить записку від сотника Байрака, що сьогодні вночі він покидає Кам'янець і просить мене бути в штабі не пізніше 9-ої години вечором. Що сталося? Я побіг до сотн. Байрака. Він пояснив мені, що большевики стоять під Ярмолинцями й безпосередньої загрози Кам'янцеві ще нема, але місцева наддніпрянська залога дуже ненадійна: серед неї йде аґітація, щоб обеззброїти галичан як «контрреволюціонерів» і самим вступити в переговори з большевиками; що йде подібна аґітація й серед його вояків. Тому він вважає за вказане вийти з своїм батальйоном з Кам'янця і відступити до Мельниці. Вихід має

відбутися в повній таємниці вночі, тому я, коли хочу вийти також, мушу явитись не пізніше 9-ої години вечором.

Нема що робити! Я розповів пані Огієнковій, що сьогодні вечором я маю «зникнути». Щоб не робити алярму, я буду на академії, прочитаю свій реферат, тоді потихеньку покину залю, піду додому, переодягнусь і почимчикую в дорогу. Настав вечір. Мої колеґи читали довше, ніж я міркував, зоставалось мало часу, і я дуже хвилювався, що не встигну. Та ось настала моя черга. Дуже поспішаючи й скорочуючи, прочитав я свій реферат й потихеньку зник із залі. Вдома переодягся у високі чоботи (доводилося відступати похідним маршем — пішки), взяв торбинку з необхідними речами, добра Домна Данилівна (дружина проф. Огієнка) поклала мені туди харчів на дорогу, я попрощався з нею і тихенько, через вихід на бічну вулицю побрив величезною й темною площею до будинку жіночої гімназії. Пройшов на гору, де була кімната сотника Байрака. Там застав кількох старшин, готових до походу. Всі були схвильовані й озброєні «до зубів», за поясом — ручні ґранати. Тут же в кімнаті було кілька цивільних осіб і одна пані, але всі в сірих шинелях. Це були галичани, що перебували в Кам'янці і так само як і я збирались тепер вийти разом з батальйоном сотн. Байрака. Кругом лежали спаковані речі, в кутку — купа рушниць, торбинки з набоями. На ліжку сидів якийсь хворий офіцер і все просив, щоб його взяли з собою. Сотн. Байрак казав йому, щоб залишався, що в нього велика гарячка, що батальйон скоро вернеться знову, що небезпеки нема. Але той не слухав, казав, що дійде до галицької границі, а там уже вдома йому буде безпечно, що не хоче залишатись без своїх... Сотник Байрак сказав мені, що виступимо дуже пізно, можливо світом, і що сподіваються, що наддніпрянські частини ось-ось нападуть на галичан і може бути доведеться з боєм прокладати собі шлях. Тоді я зрозумів схвильованість присутніх, їх боєвий вигляд і те, чому на сходах і на головному вході стояли кулемети. От тобі, думаю, історія! Ото вскочив: «галичани» битимуться з «українцями», а я маю бути між ними, і чий же бік мені тримати? Тяжко зробилось у мене на душі. Але мене чекав іще сюрприз.

Я спостеріг, що до шкляних дверей раз-у-раз підходять вояки й усе заглядають до нашої кімнати; мені здалось, наче

дивляться на мене. Я справді виділявся з-посеред усіх своїм цивільним чорним пальтом, бо щодо інших, то навіть пані була в сірій солдатській шинелі і такій же солдатській сивій шапці. Коли ось приходить до мене стурбований сотник Байрак і каже, що вояки дуже хвилюються, що з ними хоче відступати якийсь буржуй — цебто я, що їм хтось оповів, що я — це той, хто «захопив десять мільйонів» і тепер хоче з ними втікати... Якась зовсім дурна історія! Я попросив у сотн. Байрака дозволу вийти до вояків і самому розповісти їм, який я «буржуй», та показати всі свої гроші і всі свої речі (зі мною було коло 2.000 гривень, — не «захоплених», а зароблених службою в університеті; більше жадних грошей у мене не було). Тоді вони заспокояться. Та сотн. Байрак сказав, що він ще сам піде і спробує їх умовити. Минуло яких півгодини і сотн. Байрак повернувся ще більше стурбований: вояків тяжко було переконати; отже він пропонував мені пройти до обозу й пересидіти там в буді на возі. Вдосвіта вирушать, мене ніхто не буде бачити, аж доїдемо до границі. Двоє офіцерів зараз мене проведуть. На це я відповів, що не хочу нікого дурити; що мої почуття й відносини до галичан такі, що мені тяжко рятуватися за їх допомогою; що коли так, то я волію залишитись у Кам'янці на волю Божу й прохаю тепер провожатого тільки для того, щоб відпровадити до університету: вже пізно, а без спеціяльних перепусток від коменданта нікому не вільно ходити по вулицях. І сотн. Байрак і офіцери гаряче почали мене умовляти виїхати їхнім обозом. Але я не згодився і пішов додому. Мене провадив один офіцер: він ніс мій пакуночок і цілу дорогу умовляв мене лишитися, трохи не плакав. А коли ми виходили з будинку гімназії, то прості вояки тюкали мені й гукали в слід: «буржуй! буржуй! накрав грошей!» Що то була за леґенда і хто її сплів саме коло мене — я так і не міг зрозуміти. Але я побачив, що й галицький батальйон був уже отруєний нашими «наддніпрянськими» настроями і що сотн. Байрак може й добре робив, що відводив його до Галичини: може на польському фронті козаки інакше б трималися.

Так невдало закінчилась моя спроба романтичної утечі з Кам'янця! Пізно вночі збудив я здивовану господиню, що сама мусіла відчинити двері, бо не було на той час прислуги, і коротко пояснив їй, чому мені доводиться залишатись. Більш

нікому я тоді про це не розповідав. На другий день довідався я, що галицький батальйон виступив удосвіта, але без усяких інцидентів та боїв. В Кам'янці було тихо. Прийшли звістки, що большевиків відкинуто до Проскурова, а за кілька днів сотн. Байрак справді повернувся до Кам'янця так, як і обіцяв своєму хворому офіцерові. Я залишив всякі спроби тікати з Кам'янця і рішив залишитись, щоб там не було. Але долі хотілося, щоб я таки виїхав з Кам'янця, і то — незабаром.

Якось після тривожних звісток та чуток у Кам'янці знову трохи заспокоїлось. Пішли звістки про те, що большевики, мовляв, «видохлись» і далі вже йти не в силах. В перших днях квітня закінчилося читання лекцій перед Великоднем. Було оповіщено вакаційну перерву на три тижні. Цим часом було рішено, між іншим, скористатися задля того, щоб з'їздити до Галичини й закупити там друкарню для університету. Справа в тому, що в Кам'янці справа з друкарнями стояла дуже погано: існувало там усього 3-4 поганенькі друкарні, котрі абсолютно не могли впоратись з тими замовленнями, які посипались тепер, відколи Кам'янець став таким «центром». Особливо відчував недостачу друкарні університет, що приступив до видання своїх «Записок». Мені було доручено як раз редакцію І-го тому. Тоді хтось подав думку, що було б варто поїхати до Галичини й там просто закупити цілу друкарню. Рада професорів прийняла цю думку дуже прихильно, визначила кошти й доручила з'їздити мені й проф. М. Чайківському. Тим часом довідалась про наш намір їхати до Галичини для закупна друкарні Губерніяльна Народня Управа, яка мала своє видавництво і дуже відчувала брак порядної друкарні. Вона рішила вирядити разом з нами свого представника, члена управи М. Реку. Так само й два українські видавництва також прилучились до нас, щоб і собі придбати друкарню. Отже склалася «закупна комісія». Рішили спробувати проїхати до Чехії, бо ледве чи можна було закупити в Галичині аж цілих три друкарні, а до того ще нам доручено було закупити, як для університету, так і для Губерніяльної Народньої Управи різні приладдя й книжки до бібліотек. Сподівалися, що за три тижні вспіємо повернутись: з Станиславова був відкритий шлях до Чехії через Ужгород і Кошиці. Зібралася ціла компанія: проф. Чайківський, я, Є. С. Вировий, М. Река, Ю. О. Русов і ще двоє

людей, які мали доручення до Станиславова. Губерніяльна Народня Управа дала нам тягарове авто, перероблене для пасажирської їзди, щоб ми просто з Кам'янця переїхали ним до Станиславова.

Я зібрався в дорогу. Думка була, що за яких пару тижнів я повернусь, і через те я не брав з собою майже ніяких речей і одежі, за виїмком найбільш необхідного; залишив усі свої папери, рукописи; чомусь мені й на думку не спадало, що я оце виїжджаю дуже надовго, може й назавжди... 10-го квітня, гарного весняного ранку до університетського будинку під'їхало велике авто, забрало мене, Чайківського, Русова й Вировго. Подорозі сів до нас член управи Река з техніком Базилевичем та ще з якимсь земським аґентом, що служив також і в карній розвідці — Ч. Взяли з собою й озброеного міліціонера. Та й ми всі мали при собі револьвери: земці везли з собою коло двох мільйонів грошей, а їхати доводилось через села Оринин та Гуків, де тількищо було втихомирене якесь большевицьке повстання і де, як нам оповідали, досі ще селяни нападали на подорожніх і грабували. Виїхали ми через турецький міст, повз стару фортецю, й повернули просто направо, на Оринин. Знову я їду по так знайомому мені шляху до Галичини, яким стільки довелось попоїздити в 1917 році! Те саме чудове, рівне, як скатертина, і просте, як стріла, біле шосе, поля зеленіють навкруги; високо вгорі співають жайворонки. Невже там за 60-70 верст є якісь большевики, що йдуть когось різати, убивати, грабувати? Просто не хочеться вірити, не хочеться й думати про це. Оринин і Гуків проїздимо зовсім спокійно і без усяких пригод. Ще півгодини їзди, і ми вже на границі над Збручем. До нас підійшов офіцер кордонної охорони і кілька солдатів, перевірили наші документи й перепустки. Солдати чомусь не дуже прихильно на нас поглядали, щось перешіптувались між собою; взагалі, вони мали якийсь «збольшевичений» вигляд. Але якось обійшлося все гаразд. Ми рушаємо, переїздимо маленький місток і опиняємось на території Західньої Української Народньої Республіки, в м. Скалі, де літом 1917 р. І. І. Красковський втихомирював жидівський погром, під час відступу російської армії.

Їдемо по Галичині. Нас ніде не спиняють, тільки в Чорткові на мості зупинив нас вартовий та спитав, хто ми й куди їдемо.

В Чорткові ми злізли й перекусили в якійсь ресторації. Місто приняло з того часу, як я в ньому бував в 1916-1917 роках, чисто український характер: скрізь українські вивіски, скрізь українська мова. Проходять вулицею відділи українських вояків: вигляд бадьорий, одягнені добре. Їдемо далі — до Бучачу. Ось знайомі мені руїни в Бучачі — стародавні на горі, нові — в місті: все так і залишилось, як було в 1917 році. Он там на горі Василіянський манастир: тепер в ньому сидять інтерновані митрополит Антоній, єпископи Евлогій та Никодим. Яка химерна доля: ще так недавно Антоній і Евлогій з тріюмфом в'їздили до Галичини, як переможці, нищили тут унію та «мазепинство». Евлогій, кажуть, як приїхав до Львова, то просто серед ночі явився до митрополичої господи й стукав, як до своєї власної хати. А коли впустили, то поводився, як господар. Тепер він — в'язнем тих самих «мазепинців». Тількищо з ним та з Антонієм поводились в Бучачі безмірно людяніше й культурніше, ніж вони колись з своїми в'язнями з Галичини, а коли їх випущено і вони виїздили до Царгороду, то гроші на дорогу дав їм ніхто інший, як владика митрополит Андрій Шептицький. Оповідали, що тут же в цім самім манастирі перебуває й архикнязь Вільгельм Габсбурґ, відомий «Василь Вишиваний», про котрого я ще в 1918 році чув стільки балачок та леґенд.

Та ми не задержуємось в Бучачі, їдемо далі, минаємо поруйновані Монастириська, пам'ятні мені з 1916 року, коли я тут був літом під час великих боїв за Галич і відвідував покійного о. Підляшецького. Вже смерком під'їздимо до Дністра. Мости скрізь поруйновані, треба переїздити пороном. Зійшов місяць й освітив ефектну картину Дністра, що тече швидкошвидко, і його гарних берегів. Порон скрипить, десяток дужих селян, що держать порон від громади сусіднього села, переводять його на той бік. Здалека мріють в місячнім світлі бики і башти зруйнованого мосту, яким я переїздив у 1917 році. Які тут чудові околиці! Рушаємо далі, до Нижньова. Шосе стає дуже поганим, розбитим. Автомобіль труситься, вимотує всю душу. Переїзд від Нижньова до Станиславова просто страшний. Та ось, Богу дякувати, заблимали вогники: ми в Станиславові, тимчасовій столиці Західної Української Народньої Республіки.

VI

Станиславів.

Як і треба було сподіватись, знайти притулок в Станиславові — не легке завдання: всі готелі переповнені. Ми зупинились біля готелю «Union», де я ночував колись в 1917 році, коли під самим Станиславовом були австрійські позиції, і в місті вночі не можна було палити вогнів. Швайцар ані слухати нас не хотів: всі покої заняті «панами з України», і видно все — великими панами, так куди там пускати якихсь запорошених, обшарпаних подорожніх! Наш супутник Ч., людина дуже жвава й метка, пішов кудись добиватись і шукати хату. Мої товариші подорожі теж розбрелися шукати пристановища, хто куди. Я був такий стомлений і розбитий трускою їздою, що не міг ворухнутись і присів на тротуарі на тумбі біля своїх речей, пасивно дожидаючи результату заходів моїх товаришів. Та на щастя вздрів знайому людину. З каварні виходив А. Крушельницький, знайомий мені з часів війни, як директор української гімназії в Городенці. Я обізвався до нього, і він мене пізнав. Побачивши моє становище, Крушельницький запросив мене ночувати до себе, до канцелярії місцевої гімназії. Тим часом надійшли мої товариші: Ч. якось порозпихав їх по людях.

Ми пішли з Крушельницьким до гімназії. Подорозі він мені розповів, що його запрошують до нового українського кабінету міністрів на міністра освіти. Ще з галичан запрошено було В. Темницького на міністра закордонних справ. Крушельницький вагався і мав назавтра їхати до Городенки, щоб там, як годиться доброму українцеві, порадитись з жінкою.

На другий день почав я розглядатися по Станиславові. Місто дуже потерпіло від війни, та не стільки від обстрілу, скільки від погрому, який тут учинили літом 1917 року москалі при своїм відвороті. Середина міста, де були великі торговельні будинки, вигоріла і лежала в руїнах. Станиславів мав тепер назверх український характер; мою увагу звернули нові таблиці з назвами вулиць — все імення українських гетьманів і взагалі історичних діячів та письменників. Два великі п'ятиповерхові готелі — Union і Austria — залишились цілі, і в них тепер скупчувалося політичне й громадське життя українського Станиславова. Тепер Станиславів був тимчасовою столицею Західної Української Народньої Республіки. Тут перебував Державний Секретаріят, Національна Рада, яка засідала в скромному приміщенні не то якогось малого театру, не то кіна. По всіх більших будинках міста були розміщені державні інституції — міністерства.

Серед мешканців Станиславова було помітно дуже багато українців з-за Збруча: Станиславів служив тепер головним притулком для евакуйованих з власної території інституцій УНР і взагалі для втікачів від большевиків. На кожному кроці, по каварнях, ресторанах, крамницях, і просто на вулиці можна було зустрінути земляків та знайомих. І тому, що Станиславів місто саме по собі не велике, і все життя тут купчиться на двох-трьох головних вулицях, то залишалось враження, ніби наддніпрянців в місті — дуже багато. Більша частина їх були урядовці і взагалі люди, що займали високе становище в УНР. Можна було зустрінути членів Директорії (я бачив як проїздили в автах Андрієвський і Швець), різних міністрів та екс-міністрів, вищих чинів уряду, дипломатів, які кудись їхали, лідерів партій, членів Трудового Конґресу, взагалі тих, кого ще місяць тому можна було бачити в Кам'янці. Перебувала в Станиславові й «Республіканська Капеля» Кошиця й трупа Садовського з самим М. К. Садовським на чолі. Як би не такі сумні часи та обставини, то можна було подумати, що це якийсь український національний з'їзд, так як колись у Полтаві, коли відкривали пам'ятник Котляревському. Та, кажу, обставини й умови, серед яких попадали більшість земляків до Станиславова, виразно свідчили, що не з добра вони сюди з'їхались. Одначе земляки наші якось ніби не відчували трагізму становища Галичини, яка дала їм притулок. Вирвавшись з обхопленого большевицькою пожежею рідного краю і бачучи тут довкола себе відносний спокій та лад, наші українці почували себе добре, безпечно і навіть весело, як люди, що тількищо врятувались від великої й страшної небезпеки. Тому то вони своїм настроєм, своїм поводженням виявляли певний контраст до місцевих українців, які ходили засмучені й заклопотані. Дійсно, вони бачили й відчували, як їх країна спливає кров'ю й знемагає в нерівній боротьбі. Один знайомий державний секретар передав мені секретно, що на фронті набоїв і муніції

вистачить тільки на два тижні, а тут є відомості, що насувають свіжі польські сили, яким нема що протиставити з нашого боку...

Серед маси наддніпрянців, яких можна було бачити в Станиславові, мене здивувало велике число військових. По каварнях і на вулиці раз-у-раз зустрічалися фігури в ефектних театральних убраннях: червоні шаравари, завширшки як Чорне море, цяцьковані кольорові жупани, високі шапки з довжелезними шликами, оселедці, підголені чуприни. Видно, що то були отамани та ватажки якихось загонів, але чого вони товклись тут, а не були на фронті? Признаюся, їхні мальовничі костюми робили на мене прикре враження на фоні скромної часами вбогої форми галицького війська, яке не пишалося цяцькованою зброєю та театральним убранням, але дійсно билося і клало свої голови за рідний край. Гадаю, що таке саме прикре враження справляв оцей маскарад нашої отаманії і на самих галичан. Але, крім різних отаманів та отаманчиків, які без діла вештались по Станиславові та п'янчили по ресторанах, я зустрічав чимало й дійсних вояків і добрих українських патріотів, які вже не раз билися за Україну. Я не втерпів і спитав одного з них: чого він перебуває тут, а не на фронті. Він відповів мені, що нема змоги терпіти хаосу і безладдя, які панують у військовій справі УНР, нема сили дивитися на ті зловживання, що там коються; виглядів на перемогу немає жадних при такому стані і нема охоти битись... Виходило, що за т а к у Україну, яку намагались створити Петлюра з своїми отаманами, мало було охочих класти свої голови. А вояк, ідучи в бій, повинен добре знати, за кого і за що він жертвує своїм життям.

Серед галичан також були свої «біженці», — утікачі з-під румунської окупації на Буковині, зі Львова. Але їхні втікачі різнилися від наших перш за все тим, що наші майже всі були з грішми, і то з немалими. Уряд УНР перед евакуацією Києва, а потім Вінниці, роздавав направо і наліво великі гроші. Величезні суми сипались на формування загонів, на партії, на пропаґанду, на пресу, на видавництва і так хто його зна, на що*,

* Я сам не вірив численним оповіданням про те, як і куди витрачались правительством Директорії народні гроші, поки не вичитав власними очима признання одного з учасників цього витрачання — д-ра О. Назарука в його книзі «Рік на Великій Україні» (Відень, 1920); там

аби, мовляв, не дісталися большевикам! Отже, розташувавшись в гостинному Станиславові, здебільшого як на етапі до дальшої мандрівки закордон, наші земляки гуляли по вулицях, закуповували різний крам по крамницях, пили, їли, пересиджували по каварнях, потроху критикували галицький уряд. Перебування в Станиславові значного числа наддніпрянців, людей з грішми, викликало підвищення цін на всі продукти і взагалі на життя в місті. Наші люди, а особливо отаманщина, сипали грішми, не жаліючи й не рахуючись з місцевим укладом життя. Дорожнеча, штучно викликана наддніпрянцями, дуже дошкулювала місцевим людям, що мали скромні засоби і звикли до скромних витрат. Галичани зкрива поглядали на це «нашествіє» наддніпрянців, а особливо на їх безжурний вигляд і байдикування в такий тяжкий для краю час.

Я вже згадував, що в Станиславові я стрінув багато знайомих. Серед визначніших земляків я зустрів тут М. Грушевського, М. Ткаченка, М. Шаповала, В. Чеховського. Пам'ятаю мою розмову з покійним М. Ткаченком: він дуже песимістично дивився на будучність української справи під большевицьким режимом; він вважав, що тепер почнеться таке ґрунтовне й систематичне обрусіння, яке ані снилось нам за царських часів. Треба знати, що Ткаченко, не вважаючи на свої крайні соціялістичні погляди, був великий український націоналіст і патріот. Дуже мило було мені зустрінутися з моїм приятелем Володимиром Дорошенком, який працював в редакції офіціозної газети «Республика». Гуляючи з ним по болотяних левадах і гаях поза містом, ми пригадали собі взаємно нашу розмову, яку мали, коли я гостював у квітні 1918 року — отже рівно тому рік назад — у Львові і на прогульці на Високім Замку запитав якось Володимира Вікторовича: як він думає, чи вдержиться Галичина, чи збереже своє національне обличчя навіть в найгіршім випадку, як би, скажем, нею заволоділа Польща? На це він мені відповів тоді дуже категорично, що Галицька Україна, перебувши такі тяжкі проби, ніколи не загине, щоб там далі

на стор. 144-145 д-р Наразук оповідає, як він, тоді міністер УНР, виплатив один мільйон гривень (гривня в той час була ще доброю валютою) Української Радикальній Партії в Галичині і сотні тисяч видавав на різні екзотичні видавництва, пренаївно додаючи до цих своїх згадок, що робив ці видачі виключно з власної ініціятиви і що дуже цікавий був би знати: «як зужитковано цей державний гріш?»

не сталося. Пригадали ми цю розмову і обоє сказали, що народ, який уміє так боротися за свою долю, не загине, яке б лихо його не спіткало на дорозі.

З-поміж галичан зустрів я також чимало своїх давніх знайомих і приятелів. Зустрів колишніх заточенців з часів війни о. М. Цегельського і о. С. Юрика. Обоє були членами Національної Ради й перебували на її сесії. Отець Юрик запрошував мене на Великодні свята до себе, до Золочева. Я ледве встояв проти цієї спокуси, але справи примушували мене поспішати в дальшу дорогу, до Праги. Побачився в каварні з С. Голубовичем, головою Державного Секретаріяту, а потім склав йому візиту в його уряді. Він приняв мене дуже сердечно і мило. Стрічався я з М. Лозинським, Л. Цегельським, В. Темницьким та багатьма іншими. На мене робило приємне враження, що тутешні міністри, як звичайні громадяни, заходять собі в певні години до каварень, коли всі там бувають, сідають разом з публікою при столиках, розмовляють, взагалі держать себе дуже просто і перебувають в постійному контакті з громадою не тільки на офіціяльній стопі. Знаходять задля цього час, хоч справ у них і клопоту багато. При тім не видно в них ні тої засмиканости, вічного поспіху й постійного вигляду жерців при священнодійстві. І згадались мені наші «народні» міністри! Скільки, бувало, треба побігати за ними або насидітись по прийомних, навіть коли маєш пильну справу — не приватного, а громадського характеру! У нас, як показав недавній досвід, коли людина допнеться до влади, то рідко коли не втратить голови, не уявить себе якимсь олімпійцем і, не вважаючи на офіціяльний демократизм, не почне удавати з себе китайського богдохана. А тут, у тій Галичині, де люди змалку виховуються в повазі до всякої влади, до ранґу, до титулу, де в розмові кожен титулює другого неодмінно з додатком службового титулу або наукової ступені, — тут міністри зуміли залишитись звичайними громадянами, не вдаючись в дешеву демагогію і не пнучись на олімпійські висоти. Я не хочу казати дешевих компліментів галицьким землякам, але мушу признати, що серйозно-діловий настрій в їхньому уряді й урядових сферах дуже мені заімпонував, так само, як і сказати б, строгий моральний рівень галицького громадянства у відносинах до свого обов'язку супроти рідного краю. Розуміється, були погані ви-

падки й тут, і про них з сумом оповідали мені довірочно мої галицькі приятелі. Але взагалі було видно серед галицьких українців національний ентузіязм знизу до гори, а там, де є такий настрій, усі мусять триматись на певній висоті. Деморалізація пішла й тут, але вже тоді, коли цей ентузіязм почав вигасати, і першими піддались їй, так само як і в нас, найбільш «ліві».

Розглянувшись та розпитавшись, ми побачили, що купити друкарню десь у Галичині нам не доведеться. Українських друкарень було дуже мало і вони були потрібні тут; не було рації вивозити їх звідти. Через те ми рішили з'їздити до Праги, де, як нам оповідали, можна було придбати друкарські машини новіших зразків і всі друкарські приладдя. Треба було добути дозвіл на виїзд і чеську візу. Я пішов до М. Лозинського, секретаря закордонних справ, і він звелів зараз же видати мені галицький закордонний пас. Чеську візу дав мені й товаришам моєї подорожі тимчасовий чеський консул Полляк, надзвичайно мила й чемна людина. Треба було тепер добути гроші й валюту. Я мав з Кам'янця акредитив на 400.000 гривень, асиґнованих університетом на закупно друкарні і на видатки подорожі. Державна Скабниця була в Станиславові. Не всі формальності були в мене виконані, але завдяки тому, що мене знав особисто В. В. Ігнатович, директор скарбниці, мій товариш по роботі в товаристві «Юга Росії»*, гроші були мені видані без труднощів. Треба було купити десь валюту. Гривня ходила тоді по установленому курсі, як австрійська корона, мені так у коронах і видали з скарбниці — 400.000 корон. Хтось переказав мені, що в Станиславові перебуває О. Ф. Степаненко, який повертається з-за кордону, має багато валюти і шукає, кому б її обміняти на українські гроші. Я пішов до Степаненка. Виявилось, що справді, він має тисячі фунтів стерлінґів і франків. Тоді я виміняв усі свої гроші, в тім числі і 10.000 гривень моїх власних грошей, які я дістав там же в Станиславові, яко гонорар за замовлений мені міністерством освіти підручник української історії**. Міняли по офіційному тоді курсі 125 австрійських корон за один фунт стерлінґів. Та-

* Див. І. частину моїх споминів, стор. 48.

** Ці гроші я повернув восени 1919 р. міністерству, бо видання моєї книги відкупило в мене т-во «Вернигора».

ким способом я дістав добру валюту, яку мусів пізніше відступити в части своїм товаришам подорожі, бо вони виміняти своїх гривень в Станиславові не встигли.

Зоставалось улаштувати самий спосіб переїзду, річ в тодішніх військових відносинах не таку то легку й просту. Але в цій справі нам пощастило: в Державній Скарбниці я зустрівся з тодішнім міністром фінансів М. Є. Кривецьким; він їхав до Праги, мав окремий вагон на галицькій території і охоче брав до цього вагону мене й чотирьох моїх супутників: М. Чайківського, Є. Вирового, М. Реку та Ю. Русова. Це нас тільки задержало на пару днів, але задля такої вигоди варто було почекати: як ми незабаром усі переконались, ця подорож спільно з міністром фінансів дала нам змогу в максимально швидкім часі доїхати до Праги і мати якнайбільше можливі в тодішніх відносинах вигоди в дорозі. Всього пробув я в Станиславові рівно тиждень.

Коли нарешті 17 квітня ми були на станиславівському двірці й сідали до вагону, то несподівано побачили на пероні всю нашу кам'янецьку адміністрацію: Г. Степуру, Куриленка, В. Приходька, Шманкевича та інших. Що таке, що сталося? Виявилось, що вони тут уже, як біженці: большевики стояли вже в 10 верствах від Кам'янця, коли вони звідти виїхали, і досі певно вже його взяли. От тобі й маєш! Чи ж варто тепер при таких обставинах їхати до Праги? Для кого ж тепер будемо закуповувати друкарні? Такі питання ми й поставили нашим кам'янчанам. — Ні, кажуть нам: їдьте! Большевики довго в Кам'янці не продержаться, ми їх скоро виженемо. Тепер їх заманюють туди, як у пастку, щоб оточити з усіх боків; за пару тижнів і ноги їхньої не буде в Кам'янці! Отже їдьте далі, купуйте, що треба, привозьте до нас. — Таке почули ми від кам'янчан. Що ж, їхати — так їхати: однаково тепер, де пересиджувати лиху годину, чи в Станиславові, чи так де. Проте сумно мені стало, коли почув я ці новини. В душу закралась думка, що тепер перебування закордоном може дуже затягтись, і відрядження для закупна друкарні чого доброго обернеться в еміґрацію... Нічого неможливого при теперішніх обставинах у таких здогадах не було.

VII

Через Угорську Русь до Праги.

З нашим поїздом мав їхати до Відня президент Національної Ради д-р Євген Петрушевич, він чомусь задержався, і на нього якийсь час чекали. Нарешті він приїхав, сів до свого окремого вагону, і поїзд рушив. Він запросив до свого вагону й В. Липинського, який теж їхав до Відня, вертаючись з Рівного, де він бачився з Петлюрою. Їхній вагон десь відчепили в дорозі й причипили до другого поїзду, що йшов на Угорщину через Лавочне. Було надвечір. Дорога від самого Станиславова йшла понад старими позиціями, понад окопами, що залишились ще від 1916-1917 років, і які я бачив свіжо здобутими під час корніловського наступу, коли ці окопи були вкриті уламками дерева, бетону, шматками колючого дроту, шматками снарядів — і людськими трупами. Минуло мало не два роки з того часу, але й досі земля зосталася тут поритою, дерева кругом стоять понівечені, то тут, то там чорніють скрізь глибокі ями («воронки»), стирчить колючий дріт. Сумні спогади навівало це видовище. Та ось дорога круто повернула вліво на захід — до Калуша. Вже зовсім стемніло, коли ми були в Калуші. У нас був окремий вагон, правда 3-ої кляси, але чистенький, вимитий, кожен з нас мав окрему лаву. Їхало чимале товариство: міністер Кривецький з жінкою й кількома своїми урядовцями, А. Галіп з жінкою (він їхав до Парижу і віз з собою у валізці кілька стовпчиків свіженьких українських карбованців, видно, що тількищо з скарбниці) і двома урядовцями, та нас п'ятеро. Подорозі до нас підсів молоденький земляк з Угорської Руси, Степан Клочурак, дуже вродливий хлопець. Він їхав до себе, до міста Хусту, й оповідав нам про національний рух, що прокинувся останніми часами на Закарпатті, про з'їзд в Хусті, про подорож голови Національної Ради Ю. Бращайка до Парижу, про брак матеріяльних засобів, про нікчемність змадяризованої інтеліґенції, про симпатії простого люду до України, — і не стільки до галицької, як до київської, і багато дечого, про що я знав і раніше, але тепер цікаво було почути з живих уст, від закарпатського українця; в особі С. Клочурака я вперше на своїм віку бачив земляка з Угорської Руси. Везли нас дуже швидко, вночі проминули

ми Стрий, Самбір і ранком були вже в горах за Туркою.

В Карпатах було ще вогко й холодно. На якійсь станції, де був перевал, поїзд стояв дуже довго, щось біля п'яти годин. Я пішов погуляти, видряпався на гору над тунелем і звідти любувався гарним виглядом на цілу околицю. В горах було таки справді холодно, ще подекуди лежав сніг, але вже зазеленіла трава і тисячі пташок весело цвірінькали на весь ліс. Повітря свіже, чудове. Гори кругом повиті хмарами, високі, замислені, немов зажурені лихою долею бідного галицького селянина, що живе по тих хатках, що он там туляться попід лісом. Там, в тих хатках, — голод та злидні. Нова війна з поляками перепинила постачання хліба, і люди тут ледве-ледве перебиваються бараболею.

Вище, вище, понад хмари, брате!
Вийди в гори з навісної хати,
На горах самотних іще тихо,
Не зайшло туди ще людське лихо....

— Колись давно-давно читав я ці вірші Маковея і марив про далекі Карпати, мріяв про те, щоб їх побачити. Мої мрії здійснились, але при яких обставинах! — Або під час війни серед руїни, або ось зараз, коли я їду на вигнання з рідного краю, і ці Карпати, то останній клаптик рідної землі, який я бачу перед розлукою надовго, може назавжди... Але покищо почуваю, що тут я на нашій, на «своїй землі»: он ходить кілька галицьких офіцерів, про щось розмовляють між собою; коло тунелю стоїть український вартовий, і ми їдемо хоч у вбогих, але в українських вагонах. Чи вдержиться ж за нами хоч цей західний окрайчик української землі, чи вдержить ослаблена, зруйнована Галичина ворожий натиск з усіх боків?

Надвечір доїхали до пограничної станції Сянки. Тут комендантом служив молоденький брат нашого Чайківського. Він швидко полагодив нам усі пашпортові формальності, а потім запросив усю нашу компанію в станційний будинок на каву. Ми опинились тут у товаристві з пограничними чеськими урядовцями й кількома сербськими офіцерами, які повертались додому з большевицького полону в Росії. Натерпілись там бідолахи, цілу зиму просиділи в Царицині в тюрмі, щодня сподівались смерти, та якось визволились; обшарпані, виснажені, зголоднілі, але проте бадьорі та завзяті. Щасливі: вони повертаються до рідного краю вже визволеного й вільного! Останній вечір на рідній території провели ми в слов'янському товаристві: в розмові мішалися мови українська, чеська, сербська, російська.

Пізно вночі прийшов з чеської сторони (Закарпаття було вже заняте чеським військом) льокомотив з двома вагонами. Спочатку була думка, що ми будемо пересідати, але потім порішили на тому, що нас довезуть в нашому українському вагоні до самого Ужгороду. Полягали спати, не счулися, як поїзд рушив, і прокинулись рано-вранці вже в Ужгороді.

Сонце тільки ще сходило. Я скоренько встав, умився з-під помпи на коліях і розглянувся довкола. Станція стоїть поза містом. На ній ще старий напис: «Ungvar». Залізничний рух покищо тут і кінчиться; далі в трьох кілометрах позації, і чехи б'ються з мадярськими большевиками. Чути вистріли, і я бачив, як високо в горі десь розірвалася шрапнеля. Але на станції спокійно. Я пішов оглянути місто. Погода стояла чудова, розкішний весняний ранок: все кругом зазеленіло, розцвіло. А яка гарна околиця! Від півночі й зі сходу заступили Ужгород гори, а з півдня він відкритий, звідси починається широка рівнина і йде у далечінь без краю. Тому тут і весна наступає раніше, М'які контури гірських пасм, укритих лісом, оточують півгоризонта. Посеред міста пливе бистра річка Уж. Місто здалось мені гарним, чистеньким, чепурним. Скрізь самі лишень мадярські написи, з них я зрозумів тільки одну: «korczma» — видно означає те саме, що і в нас — корчма, шинок. В кількох місцях вулиці перерізані легенькими барикадами: протягнуто колючий дріт, понаставлено бочки з піском, але все те якось немає грізного вигляду. Певно тут готувались до вуличних боїв. Я шукав очима ознак якихсь угро-руських інституцій, але їх ніде не було. Та ось здалеку побачив я на горбі велику церкву з двома високими вежами, на яких вимальовувалися трираменні уніятські хрести. Я рішив, що це — єпископська катедра й не помилився. Підійшов ближче і побачив прекрасний обширний храм, коло котрого стояла чимала мурована палата — єпископська резиденція. На церкві коло входу напис кирилицею — одинока зовнішня ознака, що це не мадярське, а чиєсь інше будування. В сере-

дині церква робила дуже гарне враження; високий різний іконостас нагадав мені наші старі українські іконостаси, наприклад, у Видубицькому манастирі, або Троїцькому в Чернігові. З правого боку стояла плащаниця (це було саме у страсну суботу), по католицькому звичаю зроблена в формі не то печери, не то якогось павільйону. Коло неї на варті стояли два чеські солдати з рушницями. При мені цей почесний караул перемінився, і прийшло два нові вартові. В церкві було тихотихо. Молилось усього двоє-троє людей по кутках. Перед вівтарем посеред церкви стояв налой, а біля нього на вколішках стиха молились — мабуть клірики — двоє високих людей, в довгих фіолетових рясах, мов завмерли в тій позі. Я присів на лаву і довго сидів, розглядаючи довкола храм, слов'янські написи, ікони нашого київського типу. Вартові стояли непорушно, мов статуї; так само непорушно молились клірики перед налоєм. Життя мов завмерло в цім величнім храмі, а сонце пробивалось крізь кольорові шибки у вікнах, весело грало на іконах, на килимах, на всій храмовій оздобі. Мені було якось сумно. Я стільки думав колись про Закарпатську Україну, про її тяжку долю, і от тепер мені довелось побувати в самому серці, в цьому величньому мовчазному храмі, що один залишився, як пам'ятка колишнього життя, як осередок теперішнього, бо крім церковної відрубности нічого, здається, не залишилось у закарпатських земляків від їх національної самостійности; розглядаю німі мури, читаю старосвітські написи, і здається мені, що ці клірики в фіолетових рясах, ці бабусі, що моляться по кутках з молитовників, також — тіні минулого, а не живі люди...

Та проте здибався я і з «живими» угро-русинами. Вертаючись з церкви я зайшов до каварні, де вже сиділи мої товариші. В їх компанії було двоє місцевих людей. Ми познайомились. Один звався, як що не помиляюсь, Волошин. Говорили українською мовою, зовсім такою, як у Галичині. Ми умовились, що зійдемося за обідом. Виявилось, що обід матиме парадний характер: Кривецький рішив в подяку за тягарове авто, яке нам обіцяли, щоб довезти нас до Кошиць, почастувати обідом місцевого чеського коменданта з його офіцерами. За столом зійшлось велике товариство: два десятки нас, чеський бриґадний генерал з кількома офіцерами, прийшло і двоє тих угро-

русинів, що ми здибали вранці. За обідом вино розв'язало язики, і наші українці почали виголошувати тости і промови. Перший говорив Кривецький і підняв чарку за успіх чеської армії. Потім говорив я — про те, що нам треба вчитись у чехів солідарности й організаційної праці; далі пішли промови без кінця. Пили, цілувались, одним словом, вийшло якесь братання на московський кшталт. Чехи тримались дуже здержано, і тільки один бриґадир відповів кількома словами на наші тости. Видно, їм не зовсім було ясно, що це за компанія і чого це у нас такий святочний настрій, коли звісно, що справи наші стоять так погано. Угро-русини весь час мовчали і слухали.

По обіді зразу рушили в дорогу. Залізничне сполучення з Кошицями було перерване, і треба було їхати ґрунтовим шляхом щось коло 120 кілометрів. Чехи дали нам легке авто для наших дам, а для всієї братії — велике тягарове авто («грузовик»), де ми всі й розмістилися з нашим баґажем. Це було велике добродійство з боку чеських властей, бо кіньми довелось би їхати дуже довго і заплатити великі гроші. Авта були дані нам безплатно. В дорозі страшенно нас трусило. Курява хмарою стояла над нами, і за чверть години ми обернулися в якихось арапів. Труськість їзди і порох не давали як слід любуватись прекрасними краєвидами по дорозі. Раз-у-раз по стрічних селах зустрічались нам цілі батальйони чеських вояків, які в своїм небесно-блакитнім вбранні і таких же блакитних берегах виглядали дуже мальовничо. Це були частини зформовані в Італії чи у Франції і там же виекіповані. По середині нашої дороги, в містечку Михаловцях, зробили ми короткий спочинок, підкріпились гостро приперченим словацьким ґуляшем, пересіли на друге авто і пізно вночі доїхали до Кошиць. Це була великодня ніч. Хтось згадав про це, і ми проспівали «Христос воскрес» та поздоровили один одного зі святом.

Довго в ночі розшукували ми пристановище для нашого великого гурту, але таки знайшли собі кілька кімнат в одному готелі, де всі й розмістилися. Я одержав окрему кімнату і заходився митись після дороги. Ліг аж удосвіта. Все тіло боліло від труської їзди. На другий день усі ми повставали аж перед самим обідом. Був перший день Великодня. В місті стояв святочний рух, але крім замкнених крамниць і маси публіки, що прогулювалась по вулиці, ніщо не нагадувало нашого Велико-

дня. Кошиці — дуже гарне культурне місто, з великими будинками, електричним трамваєм, величавим ґотичним собором, масою бульварів і садів. Було дуже тепло. Я перейшовсь трохи вулицею й зайшов до собору. Там єпископ з високої катедри говорив по-мадярськи проповідь, з якої я, розуміється, не второпав ані словечка. Місто було цілком мадярське, тепер воно було заняте чехами і в ньому було дуже багато війська, переважно в уніформі італійських та французьких леґіонерів.

По обіді наша компанія поділилась: Кривецький і Галіп з своїми супутниками залишились ще до вечора, а ми виїхали в 4 години дня до Брна. Чеські офіцери на двірці дуже чемно й приязно допомогли нам виміняти трохи стерлінґів на «кольковані» (штамповані) чеські корони, відступили нам у потязі окреме купе і взагалі поставились до нас дуже прихильно. Дивно мені було сидіти в купе першої кляси поспішного поїзду, їхати серед повного порядку по абсолютно незруйнованій місцевості. За останні півроку я від того всього встиг уже відвикнути. Ми проїздили серед дуже гарної гірської місцевости; види один другого принадніші розкривались то зправа то зліва. Надвечір побачили ми суворі, вкриті снігом шпилі й круті скелі Татрів. Опівночі прибули до Жилини, де треба було пересідати й ждати поїзду до ранку. Покинули на двірці свої речі й пішли до міста шукати, де б переночувати. Місто вже спало глибоким сном, і ми б напевно нікуди не добились, як би двоє офіцерів, що йшли до двірця, не прийшли нам на виручку і не вказали якогось готелю, що звався «Panský Dům». Там розбудили господиню, товстелезну словачку, і дістали два покої. Вранці побачили ми, що місто стоїть серед високих гір, на яких лежав іще сніг. Було холодно. На майдані перед церквою побачили юрбу словацьких горців в їхніх національних убраннях, зовсім похожих на наших гуцулів. Старі діди були всі голені і з довгим волоссям, іноді заплетеним у кісники. Ранком були вже знову на двірці і за яку годину вже їхали далі до Брна. У Брні довелось дожидати три години й знову пересідати. Ще одна ніч їзди, і ми вже в Празі.

VIII

Прага і Відень. Земляки закордоном.

У Празі на двірці нам довелось якийсь час пождати, поки хтось із нашої компанії ходив до т. зв. Cizineckého Užadu, себто особливої інституції, на обов'язку якої було допомагати чужинцям, які приїздять по справах до Праги, знаходити для них помешкання і взагалі улегшувати їм побут у Празі. За якусь годину прибуло від цього Užadu авто й відвезло нас до готелю. Це вийшло дуже добре, бо всі готелі в Празі були переповнені і знайти кімнату не було жадної змоги. Правда, готель був поганенький (звався «Baroch» проти — т. зв. Денисового двірця), але наша компанія скоро перебралася до «Hôtel Central», а мені на другий же день по приїзді було знайдено кімнату на Сміхові. «Hôtel Central» був осередком тодішнього українського життя: тут містилася українська дипломатична місія з М. А. Славинським на чолі; за обідом в ресторані готелю ми побачили М. Грушевського, О. Жуківського, проф. С. Смаль-Стоцького і багато інших земляків. Трохи згодом в цій ресторації було винайнято спеціяльно кімнату для українського клюбу. Взагалі українців у Празі було багато, всі були ще при грошах і почували себе дуже добре.

Цікаво було подивитись на Прагу, що тільки всього шість місяців, як зробилась столицею нової держави — Чехо-Словацької Республіки. Життя пливло тут зовсім нормально, порядок скрізь був такий, який давно нам уже й не снився. Майже ніщо не нагадувало недавнього воєнного часу, хіба що по ресторанах існували ще пісні дні, коли не давали м'ясних страв, часом відчувалася недостача хліба, і взагалі по крамницях не видно було тої сили їстивних продуктів, яка милує очі приїжджої людини в Празі тепер. Але, що війна ось-ось тільки закінчилася, що держава тільки зформувалася серед воєнних обставин, про це свідчила також присутність великого числа військових в найрізнороднішій уніформі: в італійській, французькій, американській, російській і старій австрійській (лише з національними відзнаками). Це все було відповідно до того, в якій країні формувались чеські леґіони, цієї головної опори відбудованої чеської держави. Ще не прохолов ентузіязм перших днів проголошення самостійности, ще не вляглося перше

хвилювання, яке не вгавало ще й тому, що чехам доводилося провадити боротьбу з угорськими комуністами за Словаччину. Майже в кожній крамниці у вікнах, по всіх ресторацiях і публічних льокалях були виставлені портрети або бюсти Масарика і Вілсона. Дуже часто відбувались маніфестаційні походи й різні урочисті збори. Я попав скоро по приїзді на великий концерт у залі «Obecneho Domu» — «Requiem» Берліоза пам'яті поляглих чеських вояків, виконуваний величезним хором, кількома оркестрами й органами. На початку концерту появився в льожі президент республіки Масарик. Уся публіка підвелась з місць і стояла, поки Масарик сів. Так само і при його виході із залі. Не було привітів чи овацій з огляду на релігійний, похоронний характер концерту, але в цій мовчанці почувалася глибока повага й пієтет до першого голови відродженої чеської держави. Взагалі по всьому було видно, що чехи переживають медовий місяць своєї державности. Але порядок скрізь уже панував зразковий; державно-адміністраційний апарат працював прекрасно. Та воно, правда, не диво: на своє щастя Чехія не зазнала воєнної руїни, не зазнала громадянської війни; з другого ж боку — вона мала вже перед війною крайову автономію і головне — дисципліноване, патріотичне громадянство й високу національну свідомість широких народніх мас. Тому то й переворот в жовтні 1918 року відбувся в ній гладко, організовано, партії не кинулись гризтись між собою, а об'єдналися всі коло одної мети: створення і скріплення самостійної Чехо-Словацької Республіки.

Кілька днів після нашого приїзду прибула до Праги й співоча капеля Кошиця. Гурт українців, які вже перебували в Празі, зразу побільшився на кілька десятків людей. Вже на генеральній пробі (репетиції) чеські музикальні рецензенти й критики прийшли в захват від співів капелі. Самий же концерт, що відбувся на сцені Національного Театру, обернувся в справжній тріюмф української пісні й талановитих інтерпретаторів — Кошиця з його співаками. Треба сказати, що празькі українці, починаючи з офіціяльної місії УНР, постаралися, щоб якнайширше реклямувати капелю; по багатьох часописах і перед концертом і в день його було уміщено цілі статті про капелю та про її репертуар. Але кожен, хто був на тому концерті, мусів признати, що український хор таки

дійсно заслужив на якнайбільшу похвалу. Концерт почався співом гімнів — чеського, словацького й українського. По тому пішли канти, колядки, щедрівки й кілька номерів різних народніх пісень. Було й кілька номерів solo: один галицький співак, що перебував на той час в німецькій опері в Празі (Носалевич), проспівав «Гетьманів» та ще кілька композицій Лисенка. Успіх концерту був повний, й овацiям не було кінця. Розуміється, ціла тодішня колонія українська в Празі явилась на цей концерт, починаючи з М. Грушевського. По тому концерті пішов концерт в залі «Репрезентачного Дому», далі в Рудольфінумі (в залі, де засідає сойм); тут перед концертом професор празького університету Неєдлі мав довшу промову про українську пісню та музику. Вся чеська преса заговорила про концерти Кошиця, яко про надзвичайну подію в музичнім житті Праги, і містила справжні дитирамби українським співакам. А вже наші земляки — ті просто до небес підносили Кошицеву капелю, один же з тодішніх українських публіцистів дописався до того, що, мовляв, капеля Кошиця більше робить для популяризації української справи закордоном, ніж офіціяльна дипломатія УНР. Мене, признаюся, так не захоплював успіх Кошицевої капелі. Певна річ, було приємно почути закордоном українську пісню в такому чудовому виконанні, приємно було бачити її успіх перед чужими людьми, але гірко робилося на душі, бачучи, що українці, діставши до своїх рук усі засоби, якими тільки розпоряджає держава, спромоглись лише на те, щоб вирядити закордон співочу капелю, яка на певний час зробила популярною українську пісню там, де її почули, але яка з того користь українській справі? Чи не така, як і від тих спектаклів, що їх давала колись у Петербурзі на імператорській сцені трупа Кропивницького: захопилась на якийсь час столична публіка «талантливими хохлами», написав Суворин кілька хвалебних фейлетонів — та й усе! Так і тут: преса писала дитирамби, публіка ходила на концерти й плескала в долоні; капеля виїздила і її забували, як забувають звичайних ґастролерів. А тим часом на капелю було витрачено дуже великі кошти з державних ресурсів. Правда, коли зважити, що ці ресурси все одно витрачались без пуття, то може й краще, що частина їх пішла на капелю Кошиця, ніж їх про-

пив би і розтринькав якийнебудь «отаман» або член якоїсь закупної комісії.

Саме під час тріюмфів капелі Кошиця в Празі надійшла звістка, що поляки, порушивши договір про тимчасове завішення зброї, перейшли в офензиву, проломили фронт галицької армії і відтяли українському правительству Галичини сполучення з чехо-словацькою територією. Вже за тиждень перед тим в українськім посольстві УНР в Берліні довідались, що з наказу французької влади йде таємний перевіз армії Галлера через німецьку територію до Польщі, щоб кинути її на виснажену українську армію. Один з членів посольства зараз же виїхав через Прагу до Галичини, щоб там попередити. Він бачився в переїзді зі мною і передав мені у великій таємниці мету своєї подорожі. Він доїхав ще у свій час до Галичини (назад мусів вертатись уже літаком), але його попередження все одно не могло вирятувати ситуації: українська армія не мала набоїв і муніції, не мала жадних резервів. З багнетами проти гармат і танків нічого вдіяти було не можна.

Для мене й моїх товаришів звістка про наступ Галлера та його успіх означала, що ми тепер цілком відрізані від повороту на рідну землю, і хто знає, на який час. Ми з самого початку побуту в Празі почали шукати, де можна купити друкарні, але виявилось, що це в даний момент тут у Чехо-Словаччині не така легка річ: всі друкарні були завалені роботою для потреб молодої держави, і вільних друкарень майже не було. Нам вказали, що з цього погляду становище для нас було б корисніше в Австрії, де якраз почався застій. Ми почали ладитись їхати до Відня. Тим часом до Праги прибув з Парижа відомий галицький діяч, д-р Т. Окуневський, мій знайомий з часів його невільного перебування в Києві під час війни. Він оповів про своє побачення в Парижі з всесильним тоді Лянсінґом в справі визнання самостійної України. Лянсінґ заявив українській делеґації, яка явилась до нього (в склад цієї делеґації входив і Т. Окуневський), що Сполучені Штати Америки, так само як і Антанта, ні в якому разі не погодяться на самостійну Україну, а пристануть лише на її федеративний союз з Росією. Т. Окуневський, в протилежність більшости своїх земляків, дивився доволі песимістично на можливість успіху української делеґації перед мировою конференцією в Парижі.

Справді, трудно було сподіватися, щоб українці, навіть якби їх делеґація складалась з самих Талейранів, чогось досягли своєю дипломатією, коли вони не спромоглись відстояти свою самостійність зі зброєю в руках! Слушно колись висловився Драгоманов, відповідаючи Конисьому (в 1888 році) на його жалі, що, мовляв, Европі байдуже до української справи: «урядовій Европі, писав Драгоманов, інтересні ті, хто тепер силу має, а не ті, що за них ще треба кров лити, гроші платити... Перш усього ми мусимо стати чимсь у себе дома, стати дома европейцями, тоді й Европа нами заінтересується»*.

В другій половині травня я виїхав до Відня. Зі мною поїхали Вировий, Чайківський і Река. Юрко Русов ще перед наступом Галлера встиг якось проскочити через Карпати і повернутись до Галичини. Їзда між Чехо-Словаччиною й Австрією хоч відбувалася реґулярно, але була ще далека від нормальних порядків. Не було ще скорих поїздів, а ходили лишень звичайні пасажирські. З Праги до Відня треба було їхати трохи не цілу добу. Чеські вагони були ще сяк-так, але австрійські — страшенно обідрані, обшарпані, в ночі неосвітлювані, зовсім такі, як у нас на Україні в перші часи після большевицької окупації весною 1918 року. На границі всіх пасажирів заганяли до якоїсь тимчасової буди з дерев'яних дощок, при чому треба було самим волочити свої пакунки й чемодани, і починався пильний, дріб'язковий митний огляд, що тягнувся години дві-три. Офіційні посвідки про мету нашої подорожі, які ми дістали в Празі, увільнили нас від прикрої процедури огляду, і ми тільки дивились, як трушено й обшукувано іншу публіку.

У Відні була така ж сама морока з пришуканням кімнат в готелі, як і в Празі, та як по всіх більших містах взагалі. Трохи не півдня їздили ми по цілому Відні на виснажених шкапах колись елеґантських фіякрів від готелю до готелю, поки знайшли собі дві кімнати, та й то в двох різних готелях, на різних вулицях. Відень, на зверхній погляд, наче й мало змінився з того часу, як я був в ньому востанне літом 1914 року: такий самий рух на вулицях, таке саме оживлення. Але досить було приглянутись трохи ближче, щоб побачити різницю: не було вже тої веселої, безжурної, елеґантської юрби,

* Листи до Івана Франка та інших, т. 2-й. Львів, 1908, стор. 128-130.

як колись; тепер все було дуже скромно, навіть бідно вдягнене й мало зажурений, заклопотаний вигляд; добре себе, видно, почували лише чужинці. Зовсім зникла військова уніформа, де поділись ті блакитні, як небо мундури, високі чорні колпаки, блискучі й брязкучі шаблі й остроги! Коли де й траплялася на головних вулицях військова фігура, так це був чужинець. Найчастіше зустрічались італійські офіцери й рядові жовніри. Їздили військові італійські авта й виглядало так, мов місто було окуповане італійцями. На вулицях впадало у вічі велике число жебраків, особливо інвалідів. Попід костьолами і просто на вулиці попід муром сиділи молоді інваліди, безрукі та безногі, й просили милостиню. По ресторацiях годовано дуже скупо, і щоб з'їсти добрий обід, треба було заплатити великі гроші. По крамницях ніде не видно було їстивних продуктів, таких як ковбаси, сир, хліб; за масло або за сало й згадувати не доводилось. Каву давали скрізь лише чорну, з червоним, нерафінованим цукром. Одинокий порівнюючи дешевий продукт був — вино. Поза тим скрізь панував «Ersatz», і по каварнях непідроблену та нефальсифіковану подавали саму лишень воду, котра, як звісно, у Відні дуже добра й здорова. Але все таки Відень бавився, як звичайно; театри, концерти, кіно, каварні були повні, тільки що тон задавали тепер не автохтони, а чужинці. Казали, що наїхало дуже багато мадярських панів та буржуазії, які тікали від большевизму на Угорщині.

Дуже багато було у Відні українців, як наддніпрянців, так і наддністрянців. Тут був осередковий пункт, куди з'їздились усі місії, щоб звідси, добувши візи, чимчикувати далі на всі сторони світа. Добувало ці візи українське посольство у Відні, головне завдяки персональним зв'язкам В. К. Липинського й тим відносинам, які він нав'язав ще як посол Української Держави. Як би не це, то певно значна частина місій далі Відня Европи б і не побачила. Але новоспеченим українським дипломатам було й тут добре. Вони всі були забезпечені великими грішми, ніхто не сидів над душею і не спонукував, отже можна було весело й приємно бавитись і в голоднім Відні. І деякі місії бавились так гучно, що, наприклад, одного «генерала» Ф., що стояв на чолі якоїсь закупної військової місії, на домагання поліції було позбавлено його повновластей і вислано з Відня. Члени українських місій та комісій поводились по готелях та

ресторацiях не як представники демократичної, трохи не соціялістичної республіки, а як якісь великі сеньори, кидали великі гроші направо і наліво, і, мабуть, кельнери та всяка прислуга думали, що українці — то якась дуже багата нація, так от як американці, абощо, тількищо менше культурна ніж американці. Липинський і радник його посольства І. Токаржевський дуже нарікали передо мною на той клопіт, на ту мороку, яку їм доводиться мати з різними посольствами, місіями, закупними комісіями і т. д., які приїздять трохи не щодня, домагаються всяких послуг, здобування віз, а при тім часто поводяться серед чужих людей так, що за них доводиться червоніти. Одним словом, ота «Герґепа», яку так живо змалював Винниченко в своїм «Відродженні нації», саме тоді звила собі головне кубло у Відні. Мабуть, добра частина того великого грошового фонду, що зібрав і зберіг гетьманський уряд, залишилась по кишенях віденських готелярів, рестораторів та всяких інших підприємців.

Українська колонія у Відні була далеко ширша й різноманітніша від празької. Здебільшого «пражани» перекочовували до Відня, а були такі, що сновигали туди й сюди між Прагою та Віднем — добре, що українські дипломатичні паспорти (а напевно $^{9}/_{10}$ усіх приїжджих земляків мали дипломатичні пашпорти) ще в той час визнавались!

Українське посольство містилось в готелі «Bristol». Липинський скоро по моїм приїзді заслаб і виїхав лікуватись до одної сенаторії в Бадені під Віднем. Його заступав Токаржевський. Крім посольства, було ще кілька українських офіціяльних інституцій або аґентур, напр., місія в справі репатріяції полонених. Галичани мали свої окремі інституції, посольство та інші.

З України надходили дуже погані вісті. Галицька армія спробувала ще раз зробити наступ, повела його дуже успішно, так що перед нами всіма заблисла надія на здобуття Львова, але їй забракло набоїв, забракло свіжих сил, і довелось відступити. Цим разом вона відступила аж за Збруч. Ми тепер цілком стали відрізані від рідного краю, хоч, як казали нові звістки, Кам'янець було вже відбито від большевиків. З огляду на це, я не зважився робити закупки друкарні, так само як і інші товариші моєї подорожі. Закупили тільки книжки та всякі

дрібні речі, але й це мусіло покищо лежати по своїх крамницях.

Я здибував у Відні багато знайомих: тут перебували О. Олесь, Ю. Сірий і чимало інших українських письменників. Організувалось навіть видання тижневика «Воля» під редакцією В. Піснячевського. Чимало зустрів я й галицьких знайомих. Галичани почували себе у Відні, як вдома, тай не диво: багато з них цілими роками перебували тут, яко посли до парляменту, інші служили тут на різних посадах; недавно всі вони перебули еміґрацію до Відня під час окупації Галичини москалями в 1914-1915 роках. Дехто мав у Відні власні сталі помешкання. Звістки, які приходили з Галичини, натурально, всіх дуже пригноблювали, але галицькі земляки не тратили духа й вірили, що коли не вдасться досягти своєї мети оружною силою, то вдасться дорогою дипломатичною, що Антанта, мовляв, не допустить зламання права всього народу на своє самовизначення. Як показалося, ці надії дуже їх завели, бо питання про свободу народів вирішуються не правом, але силою.

Побачивши, що мені нема чого робити у Відні, я рішив повернутись до Праги, занятись там вивченням чеської мови і студіюванням чеського письменства та життя, що з давніх пір дуже мене інтересувало. Перед від'їздом я провів цілий тиждень на Земерінґу, відвідав у Бадені Липинського, який був настроєний дуже песимістично і зібрався податись до димісії, втративши всяку надію, що УНР може зберегти хоч якусь тінь української державности. Зустрів я й нового міністра закордонних справ В. Темницького. Признатись, я позавидував його доброму настроєві й гуморові: державна справа гине, все руйнується, а він весело бавиться собі по каварнях та ресторацiях, грає на білярді цілими годинами й ставиться до всього, що діється на Україні з таким філософським супокоєм, мов там не сталось нічого іншого понад те, як фіяско якоїнебудь партійної комбінації або що. Може бути, джерелом міністра УНР була свідомість, що однаково все вже пропало і більше губити нічого, а «журбою поля не перейдеш».

IX

Карлсбад літом 1919 року. Подорож з доручення Українського Червоного Хреста до Югославії. З Відня через Заґреб до Беоґраду. Беоґрад по війні.

В Празі я застав дуже мало земляків, більшість повиїздила з душного міста кудись на літнє перебування. Наша компанія теж розбилась — хто куди. Є. С. Вировий виїхав на Грубу Скалу біля Турнова до т. зв. «Чеського Раю» і занявся там писанням якогось підручника з математики. Чайківський з Рекою залишились покищо в Австрії. До цього самого Турнова виїхала й капеля Кошиця, щоб там серед спокійніших та вигідніших умовин, ніж у Празі, підготовити репертуар для дальшої подорожі по Европі. Грушевський виїхав до Парижу, щоб там вести якісь політичні пертрактації. Рішив і я кудись виїхати, щоб занятись справою, яка лежала на мені ще з Кам'янця — писанням підручника української історії, дорученим мені міністерством освіти. За порадою знайомих я виїхав до Карлсбаду. Там тепер, в першім році після війни, як казали, дуже невеличкий приїзд гостей і можна було зовсім дешево та вигідно влаштуватись. До Карлсбаду мав також виїхати і Вировий, котрому треба було лікуватись. Справді, Карлсбад був майже зовсім порожній. Було в ньому дуже тихо й спокійно, саме добре для відпочинку й духової праці. Я знайшов собі дуже гарну кімнату на горі біля православної російської церкви. У віллі, де я оселився, було двоє чи троє гостей на цілі три поверхи. Так само й Вировий, що уподобав собі кімнату в другій віллі поруч, жив трохи не один на цілий будинок. Місцевість тут дуже гарна: наші вікна виходили просто в парк. Годували в Карлсбаді добре, краще ніж у ті часи в Празі, бо сюди, як до курорту, відвозили більше продуктів.

Все таки в Карлсбаді було кілька тисяч приїжджих для лікування, і його звичайне життя йшло своєю чергою. Серед публіки майже зовсім не було росіян, які в звичайні часи перед війною складали значну частину всіх приїжджих. Їх відсутність просто впадала в вічі. Ми познайомились з кількома чехами, бо Вировий лікувався у лікаря-чеха, а обоє ми брали лекції чеської мови в одної місцевої учительки. Через них познайомились ще де з ким з місцевої чеської колонії. Чехи

тоді ще дійсно почували себе тут колоністами; їх було небагато; все кругом носило німецький характер, і тільки присутність відділу чеських військ свідчила, що Карлсбад належить до чеської держави. За нашого перебування місцеві чехи влаштували свій концерт у місцевім касині, куди запросили й нас. Це був перший чеський концерт, казали вони, в цьому осередковому помешканні, відколи стоять Karlovy Vary — як по-чеському зветься Карлсбад.

Православна церква стояла замкнена. Її стеріг один чех, який під час війни був інтернований австрійською владою і один час сидів разом з проф. М. Ковалевським, якого, як звісно, війна захопила тут в Карлсбаді і якого австрійці довго тримали в арешті. Я познайомився з цим чехом, як з сусідою, і він дозволив мені користуватись з доволі гарної російської бібліотеки, яка була при церкві. Протягом чотирьох років війни бібліотека була замкнена, і книжки геть чисто вкрились плісенню та цвіллю. Доводилось їх виносити на сонце й просушувати. В цій бібліотеці я знайшов чимало книг, які придались мені навіть при моїй роботі укладання підручника.

Спокійне й затишне життя в Карлсбаді дало мені змогу за які півтора місяця скласти майже дві третини моєї праці. Іноді я сам, або з Вировим, робив прогульки по околиці, відвідав старовинне місто Ерер (по-чеськи Хеб), де 1634 року було вбито Валенштайна, я оглянув і той самий будинок, де його вбито; відвідав дуже мальовниче місто Ельбоґен, яке стоїть на скелястому острові серед річки Ерер і в якому дуже гарний старовинний замок часів імператора Карла IV. Побував і в недалекому звідси Марієнбаді, де застав одного земляка з України, що примандрував уже тепер з-під большевиків. Добре було отак жити і, якби не гризли душу звістки про рідний край, що час від часу траплялись по чеських газетах, та думки про те, що там діється, то можна було би справді як слід відпочити після всіх пригод і переживань останніх років.

Мій побут у Карлсбаді припинився раніше, ніж я сподівався. Іду одного разу по Карслбаді, коли дивлюсь — на зустріч мені двоє офіцерів в українській формі, один з них ще й генерал. Побачили мене, вітаються. Виявилось, що це військові лікарі, один, старший — д-р А. Окопенко, голова місії для репатріяції українських полонених, другий — д-р Д. Горбенко,

член тієї ж місії, мій давній знайомий. Вони спеціяльно приїхали до мене з Праги, з пропозицією стати на чолі місії Українського Червоного Хреста на Балканах, їхати до Беоґраду й наладити там транспорт наших полонених на Україну. Вони пригадали мені, що це діло знайоме мені по моїй колишній роботі в Союзі Городів за часів війни і дуже умовляли взяти на себе таку ж роботу тепер. Я подумав: справді, діло мені знайоме, я тепер вільний, робота зовсім аполітична, за державну службу вважатися не може, отже чому не взятись, коли це може принести якусь користь нашим людям? Я згодився, тільки застеріг, що коли восени відкриється шлях для повороту до Кам'янця, і коли я довідаюсь, що університет там працює, то вважатиму за свій обов'язок туди виїхати.

Недовго збирався я в дорогу. Треба було встигнути виробити в Празі потрібні документи та трохи ознайомитись з справою евакуації наших полонених, як вона поставлена в Чехії: тут якраз цею справою завідував д-р Горбенко. Саме перед моїм від'їздом з Карлсбаду туди з'їхався цілий гурт українців: це були посли УНР, що з'їхались на нараду під проводом тодішнього міністра закордонних справ В. Темницького. Приїхали: М. Славинський, К. Лоський, А. Яковлів, М. Порш, Д. Левицький, В. Полетика (замість В. Липинського, що вже подався до димісії) та ще кілька осіб. Коли я вже приїхав до Праги, то зустрів там М. Василька, що теж поспішав на цю нараду. В розмові зі мною Василько висловив думку, що без допомоги своїх ближчих сусідів УНР ніяк не зможе стати на ноги й відстояти свою незалежність. Ці сусіди — Польща та Румунія. Доведеться тимчасово дечим поступитись на користь цих сусідів, бо без цього обійтися не можна, зате колись згодом можна буде привернути втрачене, вбившись самим у колодочки. В такому дусі Василько мав радити лінію політичного поведення Петлюрі і, як виявилось, той його послухав. Що з того вийшло, всі знаємо.

З Праги я разом з д-ром Горбенком з'їздив до Німецького Яблінного (Deutsch - Zabel, на самій границі з Саксонією), де був невеличкий табор наших полонених, недавно переведений сюди з Хоцена. Всього тут було душ 400, переважно немолодих уже дядьків, колишніх «запасних». Тут же поруч тількицо розташувалась галицька бриґада ген. Кравса, що пробилася

через Карпати на чеську територію. Я познайомився з тимчасовим її начальником, полковником Вариводою. Люди мали ще цілком «строєвий» вигляд, щодня відбували військову муштру і, видно, не сподівались, що доведеться так довго тут засидітись . . .

Д-р Горбенко з'ясував мені мою місію. Я довідався, що в Беоґраді вже з весни 1919 р. перебувала українська військово-санітарна місія під проводом д-ра Вербенця. Але серби дуже неприхильно ставились до цієї місії, підкреслювали, що вони не визнають України; дратувало їх і те, що д-р Вербенець перебував у Сербії за часів війни з окупаційною австрійською армією яко військовий лікар (а його саме тепер і вирядили, як знавця тамошніх відносин). Сербів дуже під'юджували і націьковували росіяни, котрих чим далі, то все більше напливало до Юґославії. Отже, щоб полагодити якось справу і щоб транспортування полонених з Німеччини, Австрії й Чехо-Словаччини через Беоґрад і Румунію на Україну не переривалось, д-р Окопенко надумався відкликати д-ра Вербенця, а натомість вирядити місію Червоного Хреста, яка б робила те саме діло, але якій серби не могли робити тих закидів, що робили офіціяльній військово-санітарній місії. Я був уже раніше членом Українського Червоного Хреста, а д-р Окопенко мав спеціяльні уповноваження від централі з Києва, отже з формального боку все можна було полагодити як слід. В Празі я зустрівся з головноуповноваженим Міжнароднього Червоного Хреста д-ром Фріком. Він видав мені посвідчення від Міжнароднього Червоного Хреста й прохання до всіх офіціяльних установ і властей чинити мені допомогу. Українська місія в Празі виставила мені дипломатичний пас, а юґославський посол д-р Грибар, до якого я звернувся, дуже охоче виставив мені дипломатичну візу. Це, здається, була трохи чи не одинока дипломатична віза, яку виставили на український пас серби, які взагалі не визнавали ні української республіки, ні її пасів. Перед виїздом, за порадою д-ра Горбенка, я явився з візитою до старенького французького генерала Пелє; він так само прийняв мене дуже мило й обіцяв з свого боку телеграфувати до французької місії в Беоґраді, щоб вона допомогла мені в разі потреби. Взагалі Пелє ставився до українців дуже симпатично, що виявив і на своїй пізнішій посаді генерального Комісара Франції в Цар-

городі. В Чехії ж Пелє був начальником генерального штабу.

Покінчивши всі ці заходи, я на початку вересня виїхав до Відня. Там побачився я з д-ром Вербенцем, якого знав ще з часів його колишнього гостювання в Києві в 1909 році, і довідався від нього подробиці про роботу місії в Беоґраді. В Беоґраді перебував покивського один член місії, молоденький хорунжий Січових Стрільців, студент-медик В. Ганьківський. Інші виїхали вже. Я рішив узяти з собою ще одного колишнього члена місії Км. Але тому, що юґославська місія у Відні нізащо не хотіла ставити візи на український пас, довелось вирядити Км-ча до Праги, а я дожидав його у Відні. Але Км-чу не дали візи й у Празі, й він вернувся за тиждень ні з чим. Це вже був не зовсім приємний знак. Тим часом на австрійських залізницях вибух страйк, і це знов задержало мене на якийсь тиждень. Якраз у тому часі відбувся у Відні з'їзд представників Українського Червоного Хреста закордоном, і я взяв у ньому участь. Якраз прибув один лікар з Києва і привіз якісь доручення від Централі Українського Червоного Хреста. Я вперше довідався про київські новини, в тім числі про замордування В. П. Науменка.

У Відні я закінчив і віддав для друку товариству «Вернигора» свій підручник української історії. Гроші, видані мені ще в Станиславові міністерством освіти, я повернув через представника «Вернигори» Кашинського, який і віддав їх по приналежності восени таго ж року в Кам'янці. Цим разом, як і на початку літа, я зустрів у Відні багато земляків. Дехто з них збирався спробувати пробитись на Україну через Угорщину й Румунію. Більшість сиділа у Відні, дожидаючи, що буде далі. Серед деяких кіл виникла думка заснувати закордоном «Український Культурний Інститут» з осередком у Празі. Цей Інститут мав служити українським національним архівом, музеєм, бібліотекою, взагалі притулком для української культурної праці закордоном, на випадок, як би зовсім упала українська державність і ми б не мали ніде захисту на своїй рідній землі; це мав би бути український «Раперсвіль». Я побував на зборах ініціятивної групи, що обмірковувала проєкт Інституту і вислала його до Директорії, прохаючи призначити кошти на заснування. На зборах були і підписали статут, пам'ятаю, проф. І. Горбачевський, проф. Є. Тимченко, проф. І. Ганицький,

проф. С. Рудницький, Л. Цегельський, Є. Лукасевич та ще дехто. Але Директорія, як потім я довідався, грошей не дала. Між іншим, казали, їй не подобались деякі підписи на статуті. Директорія на той час складалась уже, здається, тільки з трьох членів, і двоє з них, Макаренко і Швець, переселилися до Відня, де заложили свою канцелярію в готелі Майзен і Шаден.

Нарешті залізничний страйк скінчився, і можна було рушати в дорогу. Поспішні поїзди не ходили, треба було їхати звичайним пасажирським. Коли я приїхав за годину до відходу поїзду на Südbahnhof, то вже всі місця у вагоні були заняті, й довелось стояти в коридорі. Поїзд рушив коло 10-ої години вечора. Світла у вагоні не було, за те на дворі стояла чудова місячна ніч, і передо мною мов у якімсь фантастичнім фосфоричнім сяйві проходили знайомі місцевості: Баден, Ґльоґніц, Паєрбах, Земерінґ. Рано-рано, вже вдосвіта приїхали до Ґрацу, і тут увільнилося одне місце для мене в купе, в якому їхало троє чехів-комерсантів; вони простували до Софії через Беоґрад та Букарешт; один їхав купувати тютюн, другий віз продавани сірники, третій, здається, був якимсь урядовим торговельним аґентом і його величали «пан інспектор». Усі мали пашпорти дипломатичних кур'єрів. Я пристав до їхньої компанії і їхав разом до Беоґраду. Були це дуже милі, симпатичні люди, які стали мені в дорозі у великій пригоді.

На границі між Австрією та Юґославією, на станції Шпиль, мене й чехів зовсім не оглядали, за те звичайну публіку, що не мала дипломатичних пашпортів мучили цілі три години, мов якихось злочинців. На станції побачили ми багато білих булок, ковбас, сиру — всього того, чого і в Чехії було тоді ще не густо, а в Австрії то й зовсім не було От тоді то почув я, що то за смак в білих пшеничних булочках! В обід були ми вже в Марбурзі, де треба було переміняти поїзд. При цій нагоді прождали на станції цілих п'ять годин. Марбурґ — словінське місто, хоч чути також і німецьку мову. Край тут, видно не бідний, люди заможні, але нема вже тої чепурности й чистоти, що серед німців. Словінську мову тяжко второпати, здається, що це найтяжча для нас мова з усіх слов'янських. На ніч доїхали до станції Зіданий Мост, де знов пересідка, тут дорога розділяється: одна лінія йде до Любляни, друга до Заґребу. Місцевість кругом дуже гарна, високі мальовничі скелі, осяяні білим місячним світлом, внизу шумить якась річка; станція — в якійсь глибокій щілині над самою річкою. Знов ждемо дві години, знов прикра процедура пересідки серед галасливої юрби, значну частину якої складають солдати. Ці дожидання нагадали мені порядки на російських дорогах років тому двадцять п'ять назад. Аж коло 11-ої вночі прибули ми до Заґребу. Ще у Відні казали мені, що в Заґребі про кімнату в готелі нема що й думати, і тому я здався тепер на волю Божу та на моїх супутників-чехів. Вони ще з Марбурґа телеграфували якомусь своїому аґентові в Заґребі, щоб приготовив помешкання з ліжками на чотирьох людей. Розуміється, телеграма спізнилась. Двоє чехів покинули третього й мене з речами на двірці, а самі подались до міста. За півгодини вернулися, приїхавши на автомобілі. Забрали нас з речами й повезли. Ніч місячна. В місті тихо, мов вимерло. Їдемо прямими білими вулицями з високими будинками. Я думав, що до готелю, аж ні: привозять на другий двірець, і там ми висідаємо з нашими речами. Знов чогось дожидаємо. Вже північ. Двірець великий, гарний, але ж брудно — Боже мій! Скрізь покотом сплять люди просто на долівці, солдати, селяни, баби; і так скрізь — по залях, по коридорах. Поміж ними походжають сербські вартові з рушницями. Розташуватись тут нема де, хіба самому на долівці, знайшовши вільне місце. І сісти нема де. Та ось приїздить другий автомобіль з одним з моїх супутників і просять мене та пана інспектора сідати повезуть до чийогось приватного помешкання, де можна переночувати. Чудово! Їдемо. Приїздимо на якусь вулицю, стукаємо до якоїсь брами, йдемо по сходах до якогось помешкання, заходимо до кімнати, де живе молодий чоловік, комісіонер компанії, до якої належали мої супутники. В кімнаті ліжко й канапа. По брудній постелі й рушниках, які дали нам, я зміркував, що вночі доведеться познайомитись з хорватською фавною, а тому коварно відступив ліжко пану інспектору, який похвалявся, що блощиці його не займають. Сам ліг на куценький канапі. Я не помилився: не встигли ми погасити світло, як бідний інспектор почав енерґійно ворушитись, клясти когось по-чеськи, а я теж спостеріг присутність на собі нічного ворога. Та все таки на канапі їх було менше. Прокляті звірі кусалися дуже боляче, і я міг задрімати трохи тільки вже світом.

Уставши та полаявши добре нічних мучителів, пішли ми по Заґребі. Я зайшов до банку, куди були переведені мені з місії гроші з Відня, і був приємно здивований, що гроші вже прийшли і можна було взяти певну суму. Отже перспектива дожидання в Заґребі або їзди до Беоґраду без запасу грошей відпадала. Можна було в той же день у вечорі їхати далі. Чехи добули за посередництвом своєї місії чотири місця в Orient-Express'і, і все уладналось, як неможна краще. Я мав змогу до вечора походити по Заґребі й оглянути місто. Столиця Хорватії зробила на мене враження чисто південного, навіть трохи орієнтального міста. Страшенна спека, білий тонкий порох на вулицях, сухі акації вздовж вулиць, люди в білому вбранні, це все нагадувало мені наше чорноморське побережжя, який Ростов або Севастопіль. В центрі міста на площі гарний пам'ятник бану Елачину: герой 1848 року представлений верхи на коні з здоровенною кривою шаблюкою в просягнутій руці. Навколо монументу густо розташувались ятки й рундуки, де баби продавали огірки, баклажани, цибулю, кавуни й тому подібну всячину. Через це площа мала вигляд звичайного базару, серед якого дивно виглядала кінна статуя Елачина. Трохи вище від цієї площі дуже імпозантний в ґотичному стилі собор, білий, з двома високими вежами. З трьох боків оточують його, будинки семінарії й єпископії, старовинні, аркадами, з величними баштами по краях. Сам собор новий. В осередку міста доволі гарний і великий національний театр, величезний будинок ґімназії в модерному стилі, а недалечко — дуже скромний казенного вигляду будинок університету. Вулиці носять історичні мадярські назви: графа Зріні, Гуняді та ще когось. Взагалі ще видно було сліди мадярської зверхности над краєм. Вулиці, не вважаючи на спеку, дуже оживлені, по каварнях повно народу цілий день. Багато сербських офіцерів, чимало французів; я бачив навіть негрів і сенеґальців — французькі колоніяльні війська.

Заздалегідь перед відходом поїзду ми були вже на двірці і за допомогою сербського коменданта добули собі окреме купе, в якому, правда, не було скла у вікні. Та ми завісили його пледом і так якось улаштувалися. Дорога заняла всього одну ніч. За цю ніч ми проїхали вздовж усю Хорватію й Славонію і, коли стало розвиднюватись, наближались уже до Землина.

Скільки можна було спостерегти вночі, їхали весь час рівною низиною. Направо й наліво від колії — безмежні поля кукурудзи. Іноді біліють мазані хатки, що дуже нагадують наші. Ось уже й Землин, де покищо вривається залізна дорога, бо міст через Саву ще не направлений після війни. На обрії замаячіли сині гори і якесь місто — це був Беоґрад. Висівши з поїзду і я й мої супутники — чехи наняли по простому віз, намощений сіном, поскладали речі, посідали й поїхали: я на пароплавну пристань, вони — до Землина, де задумали зупинитись, прочуваючи, що в Беоґраді з готелями буде не легше, ніж у Заґребі. Ми дуже сердечно попрощались, розлучаючись.

Приїхав я на пристань до Дунаю. Пароплав такий самий, як у нас на Дніпрі, не дуже великий і брудний. Беоґрад видно з пристані, як на долоні, та й недалеко: яких шість-сім верст, не більше. Понад берегом верби, такі як у нас, на тім боці пісок і верболоз. Коло пристані стоять французькі монітори з довгими тонкими гарматами. Пароплав набрав ущерть пасажирів і рушив. Ніякого перегляду документів не було. Хвилин за 20 переплили Дунай і Саву, що сходяться тут докупи, й причалили до беоґрадської пристані. Старий матрос, засмалений сонцем, босий, зовсім такий, як у нас на дніпрівських пароплавах, забрав мої речі й поніс у гору по східцях. Я взяв візника й казав їхати на Косовську вулицю, де мешкав Ганьківський, одинокий тепер представник української місії в Беоґраді.

Беоґрад виглядав велично тільки здалеку. Зблизу мені уявилося звичайне провінціяльне місто з дуже виразними слідами недавньої війни: скрізь по будинках було видно знаки від австрійських ґранат і куль, особливо понад берегом. Якихось помітних, гарних будівель мало, та й ті обшарпані, понівечені зокола. Більшість домів — низенькі одноповерхові будиночки, вкриті череп'ям. Дерев і взагалі розслинности дуже мало, сама акація. Брук на вулицях дуже поганий, розбитий, за виїмком двох-трьох головних вулиць, вимощених деревом. Все — спечене сонцем, закурене, запорошене й дуже нагадало мені своїм загальним кольоритом Катеринослав, яким він буває на початку восени після сухого, бездощевого літа. На загальному фоні жовтаво-брудних, сірих будинків вимальовується одна церква з баштою-дзвіницею, сама по собі дуже скромних розмірів; це — собор св. Сави, головний храм на

цілу Сербію. Коло неї поховані Досітей Обрадовіч і Вук Караджіч, батьки сербського національного відродження. Собор залишився цілий, всього в двох-трьох місцях пощербили його австрійські ґранати; зате всі будинки кругом собору дуже понівечені. Взагалі на весь Беоґрад є всього три чи чотири церкви, та й ті, крім собору, зовсім малі й непомітні. На півкруглому мисі, там, де Дунай, прийнявши в себе Саву,, робить дугу, на горбку — останки старої турецької кріпости, поновленої пізніше сербами. Частина площі з-під кріпости обернута в міський садок з рідкою, вбогою рослинністю (може так здалось мені восени, можливо, що з весни тут буває краще), зветься з турецького — Камелегдан. Цей садок служить одиноким в Беоґраді та найкращим місцем для гуляння «на лоні природи». Сама фортеця з товстолезними цегляними мурами, бастіонами, вежами, — дуже розбита австрійським бомбардуванням, подекуди — самі руїни. З тераси садка над Савою відкривається дуже гарний вид на долину, по якій тече Дунай з Савою. Здалека біліє Землин, а ще далі, на обрії, ледве маячать білі церкви Панчови. Камелегдан дуже нагадує нашу Володимирову Гірку в Києві.

Я заїхав на Косовську вулицю, але не застав Ганьківського вдома. На дверях однієї півтемної кімнати, вікна якої виходили на коридор, я побачив візитову картку Ганьківського і попросив господиню, стару сербку, яка ходила в своїому національному вбранні (чорна широка шовкова сукня й чорна шапочка на голові з вуалем), щоб дозволила мені скласти покищо тут мої речі й дожидатися Ганьківського. Наскучивши дожиданням, я пішов перейтись по місті, заглянув до однієї каварні, де публіка пила турецьку каву з маленьких філіжаночок. Потім пообідав в якійсь їдальні. Годували добре й усе якимись місцевими стравами, дуже приперченими по східньому, з цибулею або часником. Нарешті я застав вдома Ганьківського й довідався від нього про те, як стоїть справа з нашими полоненими.

X

Українська місія в справах полонених у Беоґраді. Як ставились серби до українського питання. Інтриґи денікінців.

Сербська влада формально не визнала української місії в справах полонених, хоч допустила її діяльність і мала з нею ділові зносини. Українські полонені приїздили раз-у-раз партіями з Німеччини або Чехії через Австрію. В Беоґраді їх приймали до себе на станицю чехи, годували їх, а наші помагали полоненим виїздити далі до Румунії, здобували візи, видавали одіж і білизну, якщо кому бракували, давали невеличку грошову допомогу, вимінювали гроші — німецькі, австрійські, які хто мав. Ганьківський узяв собі на допомогу з-поміж самих полонених фельдфебеля Гаврикова й матроса Нечипоренка і ті за невелику платню виконували догляд і всяку роботу біля полонених: дивились за порядком на станиці, зустрічали їх на пристані та виряджали в дальшу дорогу, взагалі помагали Ганьківському в усіх справах. А він перевіряв документи, клопотався за візи та за безплатний проїзд, добував у різних червонохресних місіях (головно в американців) одежу й білизну. Чехи ставились до його роботи дуже прихильно й допомагали, чим тільки могли. Як би не притулок в чеській станиці, де чехи трактували українських полонених так само, як і власних жовнірів або поворотців, то Ганьківський фактично не міг би виконувати свого завдання.

Але останніми часами перед моїм приїздом почали дуже шкодити росіяни. Саме тоді був зеніт успіхів Денікіна. В Беоґраді перебувало російське посольство, яке визнавало над собою владу Денікіна й Колчака й в свою чергу було визнане офіціяльно сербським урядом. Військовий аташе російського посольства генерал Артамонов виявляв велике зацікавлення роботою української місії і, чим міг, старався їй пошкодити в очах сербів: наговорював, що українці — то вороги Росії й союзники большевиків, що полонені, яких переправляє місія, йдуть до армії Петлюри і мають битися проти Росії і т. п. Завдяки цим наговорам сербські власті почали останніми часами чіплятись до Ганьківського й ставити йому різні перешкоди в роботі. До того ж він сидів без грошей і без ближчого зв'язку з централею у Відні. Натурально, він дуже зрадів мойому

приїздові. Я оповістив йому, що місія перетворюється з військової в червонохресну, але по суті буде продовжувати ту саму роботу. На ознаку «демілітаризації» місії Ганьківському довелося переодягтися з своєї уніформи хорунжого Січових Стрільців у цивільну одежу, хоч нам обом було дуже шкода, що на вулицях Беоґраду перестане появлятися хоч одна постать у військовій українській формі, поруч численних військових форм різних держав, які можна було тоді зустрінути в Беоґраді. Господиня Ганьківського, старенька вдова якогось урядовця, тип патріярхальної сербки давніх часів, обіцяла мені відступити гарну світлицю з вікнами на вулицю в своїм старосвітськім будиночку, а покищо я оселився в кімнаті Ганьківського.

Не довго гаючись, приступив я до офіціяльних візит, щоб засвідчити новий характер місії і забезпечити їй леґальне статовище. Насамперед вдався я до голови Сербського Червоного Хреста, полковника Бориславлевича, до якого мав поручаючий лист від д-ра Фріка. Полковник Бориславлевич (про нього Ганьківський оповідав мені, як про одиноку людину, що ставилась прихильно до української місії з-поміж урядових осіб в Беоґраді), одначе нічого певного сказати мені не міг і порадив звернутись до воєводи (маршала) Мишіча, головного начальника сербських військ. Воєвода Мишіч прийняв мене дуже привітно, але теж нічого певного не сказав. Натякав на труднощі, які він має з боку росіян, радив мені порозумітись безпосередньо з генералом Артамоновим, покликався на те, що властиво справа ця до нього, воєводи Мишіча, не належить, бо він командує тільки військом на фронті, а що мені слід звернутись до військового міністра. Проте просив подати йому меморіял на письмі. Цікаво, що ані він, ані його адьютант полковник Ристіч не вміли зовсім по-російськи, так само, як інші сербські військові, з якими я мав справу. Говорили ми по-французьки, а французькою мовою володіли всі. Склав я на другий день меморіял, подав і став дожидати, що з того буде.

Тим часом ген. Артамонов, видно, сам дуже хотів безпосередньо зійтися з нами, щоб поговорити або може якось порозумітись, але робив це дуже незручно: зупиняв на вулиці наших Гаврикова та Нечипоренка, питав про нашу роботу, переконував, що українцям нема чого відділятись від росіян, бо то, мовляв, один і той самий народ, заходив навіть на наш двір під претекстом буцімто шукає собі помешкання (тим часом, як саме тоді він перенісся до нового, спеціяльно відступленого йому сербами великого помешкання). Це все дуже нервувало Ганьківського і наших Гаврикова й Нечипоренка. Тоді я рішив справді піти просто до Артамонова й запитати: що йому властиво від нас треба? На другий день я був в Артамонова. Виявилося, що він думав, що наша місія вирядже людей до армії Петлюри і тому, що Денікін, якого він, Артамонов, репрезентував, був в стані війни з УНР, то й уважав за свій обов'язок перешкоджати збільшенню сил ворога. Я пояснив йому, що наша місія стоїть під прапором Червоного Хреста й має чисто гуманітарні завдання: улегшити полоненим українцям, колишнім солдатам російської армії, повернутись додому на Україну — і тільки; що ледве чи хто з воюючих хотів би цих змучених кількалітнім полоном і виснажених людей затягти до свого війська та й у них самих на думці зовсім не нова війна, а рідна хата й сім'я. Але Артамонов видно дуже мало вірив моїм словам, хоч і удавав, що вірить. Я пропонував йому розмежування в роботі такого роду: він мав би всіх українців, які попали б до нього (а наших людей чимало було ще й в Юґославії, і до них наша місія не мала вже доступу), направляти до нашої місії, а я б з свого боку направляв до нього росіян, які частенько траплялись серед транспортів наших полонених. Але Артамонов не зважився на таку конвенцію, і ми з ним ні до чого конкретного не договорились. Треба сказати, що Артамонов цілу війну перебув з сербською армією, в Росії за часів революції не був зовсім, про Україну та її відродження чув лише з ворожих нам джерел і через те цілий український рух, українську державність, українську військову справу уявляв собі як якусь варіяцію большевизму.

Тим часом я старався нав'язати безпосередні знайомства з сербами, щоб скільки вдасться поінформувати сербське громадянство про українську справу. Треба сказати, що ґрунт для такої інформації був дуже невдячний. Серби дивились на українство очима росіян; а як ті їм твердили, що українці — «вороги слов'янства, германофіли, сепаратисти», що вони разом з большевиками зруйнували Росію, ту Росію, яка подала сербам руку помочі, яка задля них устрянула у війну і потім за-

гинула, то не диво, що сербське громадянство так і дивилось на українців, як на своїх власних ворогів. Самі вони про дійсний стан речей на Україні не мали поняття і вірили на слово своїм російським інформаторам. А тут трапилась ще така історія.

На початку літа 1919 року в Беоґраді заснувалося «Друштво Словенске Узайамности» (Товариство Слов'янської Взаємности), в якому засновано також російську філію. Вже з того, що до фундаторів товариства належали, окрім сербів, ще такі росіяни та наші земляки, як граф В. Бобринський, Д. Вергун, проф. Д. Кишенський (ректор одеського університету), сенатор В. Смолянінов, брати Михайло й Федір Челнокови та ін. особи, можна було збагнути, що для українців в цім товаристві «слов'янської взаємности» місця не буде. Одначе члени нашої (тоді ще військово-санітарної) місії з чисто військовою відвагою рішили піти просто до печери льва й подали заяву, щоб і їх було прийнято до товариства, яко представників української народности. Заяву підписав д-р Вербенець і його два молоді помічники: П. Франко і В. Ганьківський. Заява ця була заслухана на зборах товариства і послужила предметом дискусії, яка обернулась в дискусію над «українським питанням» взагалі. Сили були дуже нерівні: з одного боку виступив д-р Вербенець, довголітній лікар австрійської фльоти, зовсім не політик-фахівець і не промовець, а з другого такі випробувані політики й фахові промовці, як Ф. Родичев — «російський Мірабо», М. Спалайковіч (колишній сербський посол у Петербурзі), граф В. Бобринський, Михайло Челноков (член усіх державних дум), С. Лавров (директор петербурзької гімназії), яких «підкріпили» ще своїми промовами двоє сербів. Д-р Вербенець узяв, як то кажуть, бика за роги і в своїй промові висипав шановній громаді все, що вплинуло на неї, як на індика червона хустка: і про повну відрубність українців від великоросів з антропологічного погляду, і про те, що стара Київська Русь служить початком нашої української, а не московської історії, і про економічний визиск України Росією, і про державну самостійність України, — усе те, про що зібрана на зборах громада не могла навіть слухати спокійно. Ну, й посипалось же на д-ра Вербенця! Весь арсенал усієї тієї зброї, якою вже не одне десятиліття «побивають» українців вороги їхнього національного відродження, починаючи від «польської інтриґи» і кінчаючи «пруськими марками» та Берестейським миром, усе було вжито в сильних різких промовах Родичева, Бобринського, Спалайковіча та ін. Після цих промов слухачі могли винести враження, що від д-ра Вербенця та його аргументації не залишилось каменя на камені. Деяке зм'якшення спробували внести в своїх промовах сербські вчені: проф. Люба Стояновіч (колишній голова ради міністрів) і проф. Йован Жуйовіч, голова Академії Наук. Перший говорив про потребу толерантности й зрозуміння у відносинах між різними слов'янськими народами, а другий говорив, що росіяни, мусять так упорядкувати життя в своїй майбутній державі, щоб ніхто не почував себе в ній покривдженим і щоб «у великоруській ізбі і в українській хаті чути було веселі пісні задоволеного своєю долею громадянина Росії».

В кінці літа «Друштво» видрукувало всі ці промови в одній книжці під назвою «Украйинско питанье». Видавці не забули умістити в ній і промову д-ра Вербенця — для контрасту. Ця книжечка дуже вірно відбивала собою настрої сербського громадянства щодо українства: від Спалайковіча з його громами проти українців «зрадників слов'янства», і до Жойовіча з його порадами росіянам: «не забороняйте малорусам, якщо вони захочуть, писати й читати на своїй мові та вчитися на ній у народніх школах».

Я старався знайти серед сербів когось, хто б розумівся трохи на нашій справі і був хоч трохи прихильний до українства; я думав знайти такого серед журналістів та вчених і спробувати за їх допомогою знайти доступ до сербської преси. Мені ще у Відні вказали на Міту Димітрієвіча, редактора газети «Демократія», як на українофіла і на людину, яка розумілась на українських відносинах. Я пішов до нього разом з Ганьківським. Пан Димітрієвіч приняв нас з великим оживленням, узяв від мене статтю (вже переложену на сербську мову) про «сербсько-українські відносини» й обіцяв надрукувати в своїй газеті. У нього знайшов я кілька українських книжок — «Ілюстровану Історію України» Грушевського, «Історію Українського Письменства» Єфремова та ще дещо. Але, скільки я потім до нього не ходив і не нагадував, моєї статті він так і не надрукував, а натомість в «Демократії» почали появлятись за-

мітки про перемогу Денікіна над «бандами Петлюри». Довелось махнути рукою на цього українофіла. Так само не повелось мені зі спробами якось реаґувати на «Украйинско питанье», яке красувалось по вітринах усіх книгарень Беоґраду, в якійсь іншій газеті: дати місце для голосу в обороні українства не згодився ніхто.

Щоб познайомитись з науковими сербськими колами, пішов я до проф. Л. Стояновіча, що був тоді секретарем Академії Наук. Я попросив у нього дозволу заходити до бібліотеки Академії Наук і читати там книжки. Стояновіч охоче дозволив мені, і я міг користуватись бібліотекою, сам дістаючи собі потрібні книжки з полиць. Бібліотека залишилась цілою після війни. Не дуже велика, вона містилась у малому кам'яному будинку, здається, тимчасовому її приміщені. Я переглянув каталог і знайшов чимало старих українських видань, наприклад — видання Куліша 50-х років, «Кобзаря» 1860 року, «Хату», «Основу». З нових видань майже нічого не було, зате був повний комплект усіх видань Наукового Товариства імени Шевченка у Львові та Українського Наукового Товариства в Києві. Я взяв з полиці «Историю Русовъ». На ній був власноручний напис видавця О. Бодянського: «Въ библіотеку Сербскаго Литературнаго общества отъ издателя» з датою 1852 року. Книжка була новісінька і ні одна сторінка в ній не була розрізана. Я був перший після 1852 року, хто розрізував її сторінки. Так само нерозрізані були й деякі інші книжки про Україну. Не дуже, видно, цікавились нею серби і тому то в них такі безглузді поняття про українців! Сам Стояновіч, хоч був привітний зі мною, не виявляв ніякої охоти говорити на тему про українські відносини, нічого не розпитував, отже й я не хотів нав'язуватись йому з такими розмовами. На жаль, мені, не удалось познайомитись з президентом Академії Наук Й. Жуйовічем, про котрого мені казали, що він був добре знайомий з Драгомановим і прихильно ставився до українства: я заходив до нього, але він іще не повернувся з літніх вакацій.

Так я ніде й не знайшов серед сербів «суголосного» ґрунту. А тим часом не дрімали наші вороги. Якось зайшов я з візитою до чеського посла в Беоґраді, небіжчика Каліни. Він дуже жалувався мені, що має багато «мрзутостей», цебто неприємностей, від російського посла Штрандтмана за те, що чеська місія

допомагає нашій червонохресній місії. Я сказав йому, що даремне Штрандтман так хвилюється, ніякої шкоди його інтересам я не роблю, а веду чисто гуманітарну роботу, яка між іншим, ведеться мною з доручення Міжнароднього Червоного Хреста. «Знаєте що? — запропонував мані Каліна: їдьмо разом от зараз же до Штрандтмана, там втрьох поміркуєм і якось постараємось прийти до згоди!» Я пристав на це. Тоді Каліна порозумівся з Штрандтманом по телефону і попросив мене їхати до нього зараз, кажучи, що сам приїде за півгодини. Я пристав і на це. Штрандтман вже дожидав мене. Людина ще молода, він лицем дуже нагадав мені графа Форґача, особливо, коли одягав окуляри в роговій оправі. Дипломат ще царських часів, Штрандтман весь час війни перебував за кордоном; з українською справою був дуже мало знайомий і мав про неї фантастичні поняття. Дожидаючи Каліну, почали ми говорити про українство, і я мусів йому коротко оповісти важливіші події на Україні від 1918 року. Тим часом минуло пів години, а Каліни все не було; так він і не приїхав. Довелось говорити з Штрандтманом удвох про мету моєї візити. Я пояснив йому характер моєї місії і просив дати інструкції ген. Артамонову не втручатись в мою роботу, не перешкоджати їй і не нацьковувати сербські власті. Штрандтман казав мені, що Денікін, чиїм представником він являється, перебуває в стані боротьби з Петлюрою, що Румунія зобов'язалась не піддержувати українців, що недавно на покладі англійського військового корабля відбулось побачення представників армії ген. Денікіна і румунського командування, отже румуни все одно не будуть перепускати наших полонених... Я стояв при тому, що моя діяльність цілком аполітична й гуманітарна й нічиїм військовим інтересам не шкодить, та й стоїть вона під охороною Міжнароднього Червоного Хреста. Штрандтман заявив, що мусить поспитати інструкцій з Парижу, як йому ставитись до моєї місії. Так ми ні до чого не договорились.

На другий день Штрандтман віддав мені візиту, завізши свою картку. Прийшов до мене і ген. Артамонов, просидів більше години в різних балачках. Між іншим, він заявив мені, що сербські власті, щоб охоронити себе від большевицької аґітації, завели реєстрацію й допит усіх полонених, які переходять через Беоґрад. Реєстрація буде відбуватись в «Управі ґрада Бео-

ґраду» і переводитиме її російський жандармський штаб-ротмістр Попов, який, мовляв, дуже добре уміє розпізнавати большевиків; так от, чи немаю я нічого проти цього? Я відповів, що коли сербські власті установлюють у себе якісь правила й порядки, то я нічого не можу проти того вдіяти, але думаю, що це цілком зайва річ: наші полонені йдуть безпосередньо з Німеччини, мають усі потрібні документи й візи, з мадярськими большевиками (а їх то й мали на увазі) не мають ніяких відносин, так чого ж їх іще якось особливо реєструвати та допитувати? В усякому разі я тільки тоді буду посилати полонених до «Управи ґрада Беоґраду», коли одержу офіціяльну пропозицію від сербських властей. Артамонову, видно, це не дуже вподобалось — він сам і був ініціятором цієї реєстрації.

Тим часом наших полонених, які прибували пароплавами з Землина, сербські жандарми почали просто з пристані завертати до «Управи ґрада Беоґраду», і там штаб-ротмістр Попов почав свою «реєстрацію», під час якої кидав на землю українські пашпорти й топтав ногами, лаяв Україну й творив усякі знущання. Я подав проти цього протест, і мені удалось добитись того, що людей наших не чіпали, вони йшли до чеської станиці, а їхні пашпорти Гавриков або Нечипоренко заносили до «Управи» для візи. Але Артамонов не заспокоювався й вигадував усе нові й нові каверзи, щоб докучити мені коли не тим, то іншим. При тім назверх удавав з себе великого джентлмена.

Несподівано виникли перешкоди з нової сторони, — з боку румунів. До цього часу вони звичайно перепускали партії наших полонених на своїй границі й дозволяли їм їхати по румунській території. Коли ось одного разу завернули назад з границі партію з 40 душ. Ми взяли нові перепустки в румунського консула, видали всякі посвідчення й вирядили партію вдруге. Завернули й удруге — й утретє. Окрім того, що жаль було людей, це коштувало нашу місію й грошей, бо кожного разу, виряджаючи партію полонених, ми давали кожному на дорогу по кілька десятків корон, а також і харчі до румунської границі. Румуни не перепустили цієї партії й учетверте, кажучи полоненим, що «ви — большевики!» І партія розсіялася: частина перейшла на болгарську територію, частина поодинці старалась перейти румунську границю. Я ходив до румунського посла. Він приняв мене дуже чемно, багато оповідав про ті шкоди, яких зазнав будинок румунського посольства під час австрійської окупації Беоґрада, — були понищені меблі і т. д., водив по будинку, показуючи ці шкоди; обіцяв, що полонених перепускатимуть без перешкод, що це якесь непорозуміння... З розмови з ним я побачив, що слова Штрандтмана, буцім то румуни заключили з Денікіном якийсь договір, звернений проти УНР, — не відповідали дійсності: саме тоді румуни, налякані успіхами Денікіна, повели дуже прихильну політику щодо УНР, прийняли з великою шанобою українську дипломатичну місію з К. А. Мацієвичем на чолі, почали допомагати зброєю і т. д. Тому то й румунський посол в Беоґраді поводився зі мною ніби з представником дружньої держави. Між іншим, похвалився мені, що того дня вранці його місія виставила перші реґулярні візи на українські пашпорти двом громадянам УНР, що їхали до Румунії.

Одначе обіцянка, як кажуть, — цяцянка, а тим часом на границі румуни як і до цього робили труднощі. Я почав схилятися до думки, чи не краще було би направляти полонених не через Юґославію, а безпосередньо з Відня через Угорщину до Румунії: цим би уникнуто було всіх неприємностей з боку сербів, та й ближче, ніж робити такий круг: Відень — Заґреб — Беоґрад — Букарешт — Чернівці. Большевизм в Угорщині вже ліквідувався, румуни окупували Будапешт і, таким чином, відкривався найкоротший шлях. Я написав про це до нашої централі у Відні, але звідти не приходило жадних звісток. Взагалі весь час, поки я був у Беоґраді, я ні разу не одержав жадної пошти з Відня і взагалі був відрізаний від своїх, не знав, що діється на Україні. Правда, можна було вичитати звістки з сербських або французьких часописів, але всі вони в один голос трубили про блискучі успіхи Денікіна й про скорий кінець як большевизму, так і «українського сепаратизму». Штрандтман і Артамонов з свого боку не залишали мене без повідомлень з своїх джерел, і ці повідомлення теж свідчили, що українству «настає кінець», що Київ узято, що українцям Денікін ласкаво дарує свободу домашнього вжитку «малорусскаго нарѣчія» і т. п. Всі ці вістки страшенно бентежили й мене й мого молодого помічника Ганьківського. Та й полонені

завжди нас розпитували: що діється на Україні? Що могли ми їм відповісти, самі нічого певного не знаючи...

Само по собі життя в Беоґраді було дуже нудне. Не знаю, як в нормальні часи, але тепер місто ще не отямилось після страшенної руїни, яку принесла війна; не було науки в університеті, не було відчитів, концертів, театру, не функціонували публічні бібліотеки, бо перш за все будинки були поруйнувані: театр лежав у руїнах; бібліотека університетська, вивезена в свій час болгарами, лежала ще в паках, нерозібрана. З громадянством сербським, при його ворожому відношенню до українців, зійтись було тяжко. Одинока родина, де ми з Ганьківським бували, це була родина колишнього чорногорського міністра освіти Л.; сам він давно помер, родина оселилась у Беоґраді, і в одної з дочок ми брали лекції сербської мови. Тут у цій родині ми зустрічались з чорногорцями, боснійцями, герцеґовінцями; всі вони, як представники народів, що опинились в Юґославії так би мовити на другому пляні й боролись проти централізаційних змагань сербів, якось нас більше розуміли і в розмові завжди виявляли симпатії до українців. Це все була переважно молодь, студенти. Але вони самі були люди приїжджі, чужі в Беоґраді, і з місцевим громадянством зв'язків не мали. Серед чорногорців помічався дуже опозиційний дух: вони жалкували за втраченою самостійністю, за тим, що їхнє Цетіньє зробилось із столиці звичайним містечком, куди ніхто тепер, і не загляне. Але всі були страшно вороже настроєні до австрійців. Моя вчителька під час окупації Беоґраду австрійцями висиділа трохи не цілий рік у хаті, непоказуючись на вулиці — на ознаку національної жалоби, аж заслабла, так що її потім мусіли вивезти на село для поправки. Так робило майже все молодше жіноцтво, а хто показувався на вулиці, а особливо ж у товаристві з австрійськими вояками, на тих спадала загальна ганьба.

Нудьгуючи в Беоґраді, особливо без певних звісток про те, що діється на Україні, зустрів я якось на вулиці Ф. Родичева. З ним колись я познайомився в Катеринославі, коли він приїздив туди читати якусь лекцію, і при цій нагоді гурток українців мав з ним розмову. Родичів ще тоді висловився, що, мовляв, ми, росіяни, «дамо вам усі цяцьки» (цебто народню мову в школах, свободу преси і т. д.). Тодішня розмова не полишила в мені приємних споминів; те, що Родичів говорив на зборах «Товариства Слов'янської Взаємности» і що було передруковане в брошурі «Украйинско питанье» — ще менше промовляло в його користь. Але мене взяла цікавість: поговорити з Родичевим: що він тепер думає про українську справу? Властиво, наперед можна було догадатись, що він думає і що він скаже, але беоґрадська нудьга й цікавість узяли гору, і я за ту цікавість був достойно покараний: я вже чимало наслухався, що говорить представник так би мовити Росії офіціяльної, Штрандтман; а оце почув, що каже й представник громадянства, та ще й ліберального. Зайшов я до Родичева. Він жив у готелі. З ним була й його дружина, старенька, маленька бабуся, поруч якої височенний Родичев виглядав якимсь колосом. Кажу йому так і так: хотів би поговорити про російсько-українські відносини, які, мовляв, знову вступають у критичну фазу. На це мені Родичев відповів, приблизно, в тім дусі, що ці відносини вирішує побідна зброя Денікіна, який уже має в руках Київ, Харків, Одесу, а скоро матиме й Москву; що властиво ніякого українського питання, як питання національного, нема. «Ваша Україна, казав він, починається лише в 15-ти верстній смузі вбік від залізниці! Народові байдуже до вашої України! Вся т. зв. українська справа це діло кучки сепаратистів, так як і справа большевизму; але большевизм падає, впаде й ваше українство». Властиво кажучи, по тому можна було більше розмови й не продовжувати, але я рішив «перетерпіти до кінця» і в півжартовливому тоні зауважив, що коли згодитись, що Україна справді починається тільки в 15 верстах в бік від залізниці, то, беручи на увагу негусту сіть залізних шляхів, які побудувала у нас стара Росія, все таки залишається велика територія для України, отже українське питання таки існує! Але Родичеву було не до жартів: з великим обуренням він пригадував, скільки образ нанесено було російському почуттю українцями в Києві: «Ви хочете, щоб я в Києві визнав себе за чужинця? Щоб я там не почував себе в Росії? Ніколи цього не буде!» А особливо дратувала його історія з перемалюванням у Києві вивісок: це було, на його погляд, найтяжча образа, нанесена російській мові, російському почуттю. Я знову зауважив, що в справі вивісок зовсім нема чого так хвилюватись: справа йде за шматок бля-

хи, на якому сьогодні можна намалювати одне, завтра друге, — так невже за цю бляху треба платити життям людей! Але «російський Мірабо» був невблаганий і сипав на українців тиради одна лютіша за другу. Я хотів уже йти собі, коли дружина Родичева, яка весь час мовчки сиділа в куточку, слухаючи нашу розмову, раптом озвалася й поспитала: скажіть, будь ласка, чи ви пам'ятаєте «Садок вишневий коло хати» Шевченка? — Я здивувався й сказав, що пам'ятаю. — Так зробіть мені таку приємність, прокажіть цей вірш! — Я проказав. Тоді бабуся попросила мене проказати ще «Тополю» та ще якусь річ із Шевченка. «От бачите, сказала вона мені, коли я скінчив свою імпровізовану деклямацію: яке воно все миле, любе, я — стара людина і ваша деклямація нагадала мені, як колись я брала участь у влаштуванні Шевченкових роковин, як була курсисткою; я була знайома з Марком Вовчком, ми вкупі працювали для одної справи, і навіщо тепер нам ділитись? Хіба ви думаєте, що й нас, росіян, не переслідували, не гнобили? Нам закривали школи й читальні за вільний напрямок, і ми, і ви були під одним обухом. Нащо ж нам тепер різнитись?» Ця несподівана інтервенція пані Родичевої — не скажу, що внесла примирення, але якось зм'якшила тон розмови, зм'якшила настрій, що був утворився в хаті і я скористав з цього щоб попрощатися серед цього лагіднішого тону й піти геть, лаючи себе в душі, навіщо піддався почуттю цікавости, за яку слушно заплатив такою «приємною» розмовою.

При всій коректності зверхніх відносин між офіціяльними російськими колами й нашою маленькою місією, чи краще сказати — мною, бо Ганьківський після мого приїзду вже не торкався «високої політики» і, так би мовити, зовнішнє представництво майже цілком перейшло до мене, — росіяни старались доконати нас, як каже їхня приказка «не мытьем, так катаньем». З одного боку вони докучали чехам, вимагаючи, щоб ті перестали «втручатись до російських справ», цебто перестали допомагати нам у справі репатріяції полонених українців. Чехи мали від росіян великий клопіт. Але їм хотілося бути з нами в добрих відносинах, і росіян не дратувати. Знов же таки росіяни натискали на «Управу ґрада Беоґраду», цебто беоґрадську міську поліцію, вигадуючи, мов би то наші полонені — большевики. Нещасних людей раз-у-раз хапали на

пристані, тягли до поліції, і нам доводилось їх визволяти. Правда, на пристані перед приходом пароплавів завжди вартували наші помічники Гавриків або Нечипоренко, але їм не все удавалось переконати сербських жандармів, щоб не чіпали наших полонених; звичайно бувало так, що Гавриків або Нечипоренко бігли до нашої хати по Ганьківського, і той мусів іти на поліцію і там визволяти полонених з лабетів штабсротмістра Попова. Але головна біда була в тому, що я не був певний, чи наші полонені добираються до української території, чи ні: росіяни так уперто твердили мені, що війська УНР уже зовсім розбиті, що Румунія заключила з Денікіном конвенцію, що нарешті в мене все більше й більше укріплявся сумнів: а що коли й справді полонені не пробираються на українську територію й або десь поневіряються в румунів, або попадають до рук денікінців? Чи варто ж їх тоді до Румунії виряджати? Поштою я нічого не міг довідатись: з Відня нічого до мене не приходило, не мав я ніяких звісток і з Букарешту. Тоді я рішив поїхати до Відня й запропонувати там зліквідувати Беоґрадську місію й не посилати більше полонених через Юґославію, а спробувати висилати їх ближчим шляхом через Угорщину.

Жаль мені кидати Беоґрад з того погляду, що наша місія була тут останньою українською експозитурою; мені було ясно, що більше серби нікого з українців у якійнебудь офіціяльній ролі до себе не пустять. Але виходу не було. Мушу сказати, що хоч вся наша робота зводилась виключно до опіки над полоненими, і над моїми дверима висіла лише скромна візитова картка з червоним хрестом, але в Беоґраді вже знали, що тут є якась українська місія і звали її «українським консульством». До нас раз-у-раз звертались українці, які якимсь способом забивались сюди (здебільшого як «русскіе»), і просили поради або допомоги. Навіть самі сербські власті направляли іноді українців до нас. Недалечко від нашого помешкання був «Русскій Дом», якась брудна, обшарпана будівля, — там перебували російські втікачі, які не мали притулку. Серед мешканців цього дому були й українці. Вони заходили й до нас, але нишком, боячись, щоб не спостерегли росіяни. Пам'ятаю одного такого «тайного Никодима»: це був колишній, доволі значний урядовець залізниці за часів Гетьмана; він перебу-

вав довший час у Солуні, дуже там бідував під французами; потім добрався до Беоґраду та й застряв тут. Майже кожного вечора, як смеркне, приходив він до мене «одвести душу» і все просив українських книжок. У мене їх не було і я звернувся до Міти Димитрієвіча; той неохоче помагав нам ділом, але дуже охоче відступив у користування всі свої українські книжки, які мав, і я давав їх читати землякам з «Русского Дому». Одного разу залізничник привів до мене вже немолодого, поважного пана, на вигляд дуже змученого й виснаженого. Це був полковник Скр-ий, герой боїв під Саракамишем (в Малій Азії). Він служив якийсь час і в українській армії. Був це українець і родич моїх добрих знайомих у Києві. Перебував він у Польщі, а оце довідався, що Київ узято Денікіном і надумав вертатись туди, з великими труднощами вибрався з Польщі й тепер мандрував через Беоґрад до Царгороду, щоб далі пробиратись на Одесу. Його стомлене обличчя та вбога одежа самі за себе свідчили про тяжкий матеріяльний стан. Я мав деякі кошти для допомоги і хотів видати йому певну суму, але мені здалось ніяковим запропонувати йому гроші при сторонніх людях, щоб не вразити його цим. Я попросив його зайти до мене на другий день у вечорі, вже смерком. Він, здавалось мені, догадався, в чому справа й охоче згодився.

На другий день вранці проходжу я тією вулицею, де російське посольство; там попід муром, просто на тротуарі, під пекучими промінням сонця, стояла довга черга «русских бѣженцев», які дожидали черги, щоб зареєструватись. Серед них углядів я й полковника С-го, привітався до нього машинально по-українськи: «здоровенькі були, пане полковнику» і вже зробив крок, щоб підійти до нього. Боже мій, як шарпнувся мій полковник, здрігнувся, почервонів, щось пробурмотів мені, якось злякано оглянувся довкола ... Я вже в туж мить збагнув, що зробив необережно, привітавшись по-українськи, і зрадив цим бідного полковника; я зразу ж рушив далі, мов і не до нього тількищо привітався. У вечорі він до мене не зайшов, а залізничник потім мені пояснив, що бідний старий злякався: з такими труднощами удалось йому вирватись, так тягло його до родини, що він боявся, як би це знайомство з «мазепинцем» не зруйнувало йому цілу справу. Такий був той російський терор у Беоґраді!

XI

Клопоти з візою в Беоґраді. До Відня. Я їду до Румунії. В окупованому Будапешті. До Букарешту. Пригода в дорозі.

Рішивши остаточно їхати до Відня, я мусів заходитись коло пашпортових формальностей. В австрійській місії, що тільки ще прибула до Беоґраду і ще не встигла як слід розташуватись, мені негайно виставили дипломатичну візу до Відня. Коли ж я пішов до сербського міністерства закордонних справ, то там мені заявили, що без візи російського посольства сербської візи не можуть дати. Скільки я не доводив, що було би зовсім безглуздо виставляти на українському пашпорті російську візу, урядовець міністерства, якийсь шеф департаменту, чемно, а злісно й уперто твердив мені, що України Югославія не визнала, що офіціяльно з нею зносин нема, — так от як з Італією, — пояснив він мені на прикладі, і тому мені зостається одно: попросити візи у Штрандтмана. На це я відповів, що звернусь тоді просто до Верховної Команди за перепусткою*. «Це як ви хочете, заявив мені серб, але без нас вам нічого не зроблять». І справді: у Верховній Команді заявили, що на дипломатичний пас вони перепусток не дають, це справа міністерства закордонних справ ... Спробував я вдатись до міністерства внутрішніх справ; до речі, воно було поруч моєї хати на Косовській вулиці, містячись у будиночку, що своїм виглядом і внутрішньою обстановою нагадував скоріше якусь канцелярію повітового «ісправника» добрих старих часів, ніж міністерство. Але й тут заявили, що без міністерства закордонних справ зробити нічого не можуть. Виглядало так, ніби я вскочив у якусь пастку, з якої не можна вилізти. Ще раз пішов я до міністерства, показував знову свою дипломатичну візу, яку мені виставив сербський посол, д-р Грибар, у Празі: кажуть — посол немав права цього робити, це він виставив незаконно!

Тоді я рішив іти просто до Штрандтмана (російське посольство містилося на тій самій вулиці, що й міністерство — зовсім близенько). Прийшов і кажу йому: «Невже ви взялись би

* Беоґрад ще вважався нібито на військовій стопі, і для в'їзду або виїзду вимагали особливих перепусток. На пристані в Беоґраді військова варта переглядала документи всіх пасажирів.

виставити свою візу на український дипломатичний пас?» Штрандтману, видно, стало ніяково і він відповів, що, розуміється, — ні. «Так втолкуйте ж, будь ласка, сербам і попросіть, щоб дали мені спокій з російською візою!» Штрандтман сказав, що переговорить по телефоні з міністром і додав, що з свого боку він не має ніяких претенсій на справу з моїм пашпортом. Приходжу по обіді до міністерства, знову маю справу з тим самим панком (він називався Маркович) і кажу, що обіцяв мені Штрандтман. Мій серб як підскочить, як почне лаяти Штрандтмана (видно, денікінський посол не був у великій повазі в Беоґраді!): як це, каже — невже Штрандтман не знає, що таких речей не можна полагоджувати по телефоні: хай напише нам на письмі або явиться до нас і розкаже устно!

Знов я йду з міністерства до Штрандтмана й кажу йому, що так і так: серби вимагають листа або устної розмови. Штрандтман обіцяв, що зараз же піде до міністерства. Ще того самого дня знов приходжу я до міністерства, і цим разом приймав мене не Маркович, а якийсь інший урядовець, Михайлович на ім'я. Заявляє мені, що справа вже полагоджена, що ніяких спеціяльних дозволів мені не треба, що можу їхати на свій пашпорт, і ніхто мене не зачепить, мовляв, маєте законну дипломатичну візу від нашого посла, то й досить. Тим і закінчилось оте крутійство з моєю візою.

На другий день вранці я вже був у Землині й сідав до Orient-Express'у, що йшов через Заґреб — Любляну — Італію до Парижа. З великими труднощами добув собі місце у вагоні 1-ої кляси, де повно сиділо заможних сербських селян або підпанків. Почувши, що ми з Ганьківським розмовляємо по-українськи, зараз же кілька голосів озвалось до нас: «ви — руси?» Ні, кажемо, не руси, а українці. «А, знаю, озвався один гладкий добродій, типу сільського управителя або економа: я за війни завідував інтендантством табору для полонених (це діялось, очевидячки, в Австрії), так у мене були й українці. Але це невеличка різниця від русів: там у Росії всі народи виучувались на один кшталт і всі говорили по-руски». І цей панок із захопленням почав оповідати своїм слухачам, яка це чудова була держава Росія і як там було добре: скільки там було народів — трохи не сотня, а всі мусіли вчитись і говорити по-російськи, і всі виглядали, як один народ! Але комусь

з публіки, здається, хорватові, така унітарність колишньої Росії не дуже вподобалась, і він почав сперечатись. Та я не слухав кінця їхньої суперечки: Ганьківський сказав мені через вікно, що в поїзді є спальний вагон міжнароднього товариства. Я пішов туди; француз-провідник категорично заявив, що всі місця заняті, але 50 корон хабара зробили свій вплив, і я дістав ціле купе, куди зараз же й переселився. Довелось тільки заплатити не до вузлової станції Зіданий Мост, де треба було пересідати на віденський поїзд, а до Любляни. Це навело мене на думку заїхати справді до Любляни й подивитись на словенську столицю.

Поїзд приходив до Любляни коло 3-ої години вночі, але француз обіцяв мене збудити. Цілий день їхав я по Словенії, милуючись її розлогими краєвидами, що так нагадують Україну. Надвечір ліг спати, щоб виспатись до Любляни. Уночі прокидаюсь — поїзд наш стоїть на якійсь станції. Я виглянув у вікно, дивлюсь, написано: Любляна. Як схоплюсь я та мерщій вдягатись, за речі, ледви встиг вискочити. Уже прокинувся й француз, та до мене, та давай мені помагати. Речей я всіх і не поскладав, а так і винесли з вагону на плятформу. Тільки що вискочив, поїзд уже рушив. Я встиг здати свої речі на збереження, але зараз же всі службовці розійшлися, світло півпригасили, і я залишився один. Всі кімнати (почекальні) були зачинені й мені не залишилось нічого іншого, як пересидіти до ранку на східцях двірця. Стояв доволі холодний туман, видно було, що тут кругом гори. Вранці пішов я до міста. Ніде в готелі вільної кімнати не було, і я до вечора проходив по місті, пересиджуючи трохи по каварнях. Любляна невеличке, але доволі гарне місто. Прикрашає його висока замкова гора посеред міста. Невелика річка, що тече серед Любляни (Верхня Сава) була без води, десь тимчасово відвели воду в якийсь канал, абощо, і це надавало їй якийсь чудний і незвичайний вигляд. В центрі міста пам'ятник найбільшому словенському поетові Францу Преширну. Багато костьолів. Словенці, видно, народ дуже побожний, бо з самісінького ранку по всіх костьолах правилася служба Божа й було повно народу, хоч день був звичайний, буденний. В нішах будинків і так на площах статуї святих. Вулиці вузенькі, тісно забудовані. Взагалі Любляна мала вигляд типового провінціяльного міста в Ав-

стрії, яких багато я бачив в різних частинах колишньої наддунайської монархії. На вітринах книгарень я спостеріг дуже багато перекладів з російського: Толстого, Андреєва, Горького, Достоєвського, так само, як я це бачив і в Беоґраді. Я вслухувався в словенську мову на вулицях, в кавярні, — і майже нічого не міг второпати, хоч сербську вже трохи розумів. Коли я звертався на якійсь мішанині сербсько-чесько-українській, то й мене не розуміли. Часто, бачачи, що я чужинець, говорили до мене по-італійськи.

Надвечір я сів у пасажирський поїзд і поїхав назад до Зіданого Мосту, а там через Марбурґ, Ґрац — до Відня, «proti Dunaju», як звуть словенці Відень. На границі серби тільки подивились на мій пас і перепустили без усяких причіпок, навіть не оглядали речей. За добу їзди з чимсь я був у Відні.

Насамперед я кинувся до знайомих і до нашої централі довідатись, — що діється на Україні, які відомості приходять звідти. Вісті були невтішні: галицька армія разом з військом УНР дійшла була до самого Києва, увійшла до нього, але зараз же мусіла відступити, і в Києві запанували денікінці. Одначе віденські земляки були настроєні дуже бадьоро й оптимістично. Вони вважали, що кінець-кінцем денінкінці й большевики так ослаблять себе взаємною боротьбою, що українці зможуть потім відбитись і від тих і від других. Д-ра Окопенка не було у Відні, він виїхав до Букарешту, а всі інші члени централі цілком стояли за те, щоб перенести нашу «Балканську місію» з Беоґраду до Букарешту. Дожидаючи повороту д-ра Окопенка, я з'їздив до Праги, щоб ліквідувати там справу з університетськими грішми, які лежали в банковім сейфі у Празі. Маючи в перспективі свій переїзд до Букарешту, а звідти може й поворот до Кам'янця, я не рішився тримати в себе державні гроші, котрі тепер завдяки зміні валютових відносин зробились дуже значним капіталом. Я залишив їх на далі в сейфі, але дав формальну довіреність на видачу їх в разі потреби — голові української місії в Празі М. А. Славинському. Я боявся, що на випадок якого нещастя зі мною, університет кам'янецький потім мав би велику мороку з одержанням цих грошей. Через те й передав право на одержання грошей з банку (на випадок, як би зі мною що сталось) офіціяльному українському представникові. Тих грошей було 1305 фунтів

стерлінґів. Я перестав торкатись цих грошей, — вимінювати собі чи кому іншому з товаришів моєї подорожі з Кам'янця, — ще у вересні, перед від'їздом до Беоґраду: свою «закупну» місію я давно вважав за скінчену, платню собі перестав вибирати з 1-го вересня (з кінцем, так би мовити, літніх ферій) і тепер ці гроші вважав за непорушний маєток кам'янецького університету, котрим я не можу більше порядкувати аж до одержання якихось інструкцій від ректора університету. Завдяки зросту англійської валюти, ці гроші вже кілька разів перевищувати ту суму, яку я одержав у Станиславові — 400.000 українських гривень, і університет діставав тепер для себе дуже значний капітал. Інакше як у сейфі на приватне ім'я, тримати його було б небезпечно з огляду на всілякі можливі політичні події й валютні закони того часу.

Їхати до Праги довелось мені разом з М. Грушевським та О. Жуківським. Вони подорожували до Берліна. Жуківський недавно повернувся з Волині, де він виконував якусь службову ролю в поході на Київ. Він оповідав мені про страшенну матеріяльну руїну й повну дезорганізацію життя на Правобережній Україні й дуже скептично ставився до організаційних здібностей тодішнього уряду УНР. Тепер, за кордоном, Жуківський мав доручення ревізувати різні закупні військові комісії, котрі, як він казав, за своє 8-ми місячне господадарювання встигли витратити вже кілька мільйонів грошей, а закупили покищо всього тільки двадцять п'ять тисяч кокард, але й тих не зуміли перевести на Україну.

В Празі цим разом я застав небагато земляків: вони пороз'їздились уже на всі сторони. Капеля Кошиця теж виїхала. Проф. С. Смаль-Стоцький передав мені листа від моєї жінки: вона була вже в Кам'янці, і цей лист перевезено було літаком до Берліна і звідти переслано до Праги. Це була перша звістка від жінки, за десять місяців з того часу, як я виїхав з Києва.

Улаштувавши наспіх свої справи в Празі, я повернувся до Відня. Тут застав уже д-ра Окопенка, який повернувся з своєї подорожі до Букарешту. Він цілком апробував мій плян перенесення місії до Румунії, і почав ладитись до нової подорожі. Ганьківському написав через Міжнародній Червоний Хрест, щоб пробирався з Беоґраду просто до Букарешту. У Відні застав я голову місії Міжнароднього Червоного Хреста для Схід-

ньої Европи д-ра Фріка, котрий дуже мені допоміг у моїй справі. Перш за все він предложив мені їхати з ним до Будапешту автомобілем, що було дуже вигідно, бо залізничий рух між Віднем і окупованим румунами Будапештом відбувався дуже нереґулярно, і їхати було страшенно тяжко. Тим часом я добув візи: треба було мати і від румунів, і від мадярів. Ті й другі дали дипломатичну візу без перешкод.

Перед своїм від'їздом мав я кілька інтересних для мене зустрічей у Відні. Перш за все зустрівся з д-ром С. Федаком, який приїхав зі Львова. Від нього почув про становище Галичини, окупованої поляками й про моїх численних галицьких знайомих та приятелів. Невеселе було його оповідання! Зустрів я О. Скоропис-Йолтуховського, якого останній раз бачив у кабінеті Гетьмана перед моїм виїздом закордон пам'ятного мені 22 жовтня 1918 року. З того часу йому довелося багато пережити й витерпіти. Він залишився на своїм посту губерніяльного комісара Холмщини й Підляшшя, сидячи в Бересті аж до приходу поляків. І це поляків найбільше обурило, бо надавало їхньому приходу до Берестя характер захоплення чужої території, без усякого приводу, не в стані війни, території, де зоставалася на місці вся законна адміністрація. «Чого він залишився? чому не втікав?» — Це обвинувачення виставив польський генерал Івашкевич, який заняв Берестя й звелів арештувати О. Скоропис-Йолтуховського з його урядовцями. Його тримали в дуже тяжких умовах, возили з тюрми до тюрми, поводились страшенно брутально, нарешті інтернували в таборі в дуже тяжких умовах. Навіть французька місія, у Варшаві, довідавшись про справу Скорописа-Йолтуховського, вступилась за нього, вважаючи цей арешт незаконним і безпідставним; але польські власті не хотіли випустити Скорописа на волю, не вважаючи і на французьку інтервенцію. Допоміг своїми зв'язками лиш І. Кістяковський, що перебував тоді у Варшаві. У нього було багато добрих знайомих серед польських адвокатів і взагалі громадських діячів, котрі тепер позаймали в Польщі високі посади. Завдяки його просьбі й клопотам удалось Скоропису-Йолтуховському вирватися на волю й виїхати закордон.

Зустрівсь я нарешті з О. Шульгином, з яким також давно бачився, — з того часу як він виїхав послом Української Держави до Болгарії. Багато чого мали ми оповісти один другому про те, що сталося з кожним із нас за цей останній рік! Шульгин оповідав мені про українську делеґацію в Парижі. Трохи чи не головну причину неуспіху цієї делеґації добачав він в її дуже нещасливо дібраному персональному складі й тих різних тенденціях, які виявляли з одного боку делеґати від Великої України, а з другого — делеґати від Галичини. Щождо нетактовних і незручних виступів окремих членів наддніпрянської делеґації, то він висловлювався, що краще не було б у Парижі ніякої української делеґації і нехай би французи думали про нас те, що хочуть, ніж те, що вони думають тепер, надивившись на українських представників!

Ранком 22 жовтня саме в роковини пам'ятного мені виїзду з Києва до Берліна — до готелю Guberthof, де я мешкав, під'їхав автомобіль під двома прапорами: швайцарським і Міжнароднього Червоного Хреста. Я зібрав свої речі й заїхав до палацу якихось герцоґів на Kolowrat-Ring'у, де містився Міжнародній Червоний Хрест і де мене дожидав д-р Фрік. Тут барились недовго й рушили в дорогу. День був холодний, туманний, накрапав дощ. Швидко промайнули перед нами віденські передмістя, безконечна лінія цвинтарів Центрального Кладовища, і ми опинились у чистім полі. За півгодини були на границі, в Бруку на Лейті. Ще перед містом на шляху зупинив нас вартовий, і ми заїхали кудись у бік від шосе до граничного постерунку. Д-р Фрік сам заніс наші документи на перегляд, і за п'ять хвилин усе було готове. Переїхали містечко Брук, і ось сама Лейта, мізерна річечка, скоріше якийсь рівчак. Це й є та границя, що по один бік її колись була «Транслейтанія», а по другий «Ціслейтанія». Тепер на обох берегах стоїть сторожа, тут австрійська, там мадярська. На мадярському боці тільки зиркнули на наші паси та й пустили їхати далі. Ми вже в Угорщині. Загальний вигляд краю деякий час нічим не різниться від австрійського, тількищо написи мадярські. Трохи далі в глиб краю помічаємо вже ознаки певного добробуту, — видно, що країна чисто хліборобська: прекрасні ситі коні й корови, великі отари овець, багато гусей, курей і всякої домашньої птиці. Скрізь попід стріхами хат, а то й на деревах, висять великі жмутки кукурудзи — сушаться, аж жовто від них по обох боках сільської вулиці. Проїздимо кілька міст.

Скрізь тихо, малолюдно. Залізниці стоять, руху нема. Країна тільки-тількищо визволилась з-під ярма комунізму й тепер помалу приходить до нормального стану. В Чьорі — якраз півдороги до Будапешту — зупиняємось у якійсь каварні трохи відпочити й перекусити. Я уявляв собі добрий обід, дивлячись на достатність всякої живности по селах, але д-р Фрік розчарував мене, сказавши, що мадярські селяни, налякані комуністами, поховали все й нічого не продають місту, ні за які гроші; тому по ресторанах нічого, крім вина, неможна добути. Справді, нам дали вина, трохи хліба, кави, а їжу мав з собою запасливий д-р Фрік з Відня.

Чим ближче доїздимо до Будапешту, тим частіше зупиняє нас по дорозі румунська сторожа. Ми показуємо румунські печатки на наших пашпортах, роблять також враження прапори на автомобілі, і нас пускають їхати далі. Краєвид давно змінився. Ми їхали понад самим Дунаєм, коло самої річки, а збоку нависли високі гори. Полив дощ. Вже зовсім стемніло, коли замаячили перед нами вогні передмість Будапешту. Тількищо в'їхали до міста, зіпсувалось щось в авті, і ми добру годину простояли на вулиці, поки шофер порався коло машини. Була вже 8-ма година вечора, коли ми заїхали до приміщення Червоного Хреста, що знаходилося в палаці графів Андраші, відданому Червоному Хресту в надії, що він вбереже будинок від большевицького погрому. Тут пробули недовго й зразу ж поїхали до готелю «Duna-Palöta», де містилась українська дипломатична місія.

Чудовий готель, розкішні залі, прекрасний вестибюль, — таких готелів нема й у Відні. На фасаді почеплено кілька прапорів: це все перебувають різні чужоземні місії. Бачу прапори: англійський, румунський, французький — і український. Наша місія містилася в двох покоях на другому поверсі. Голови місії — Миколи Галагана не було на той час у Будапешті, він виїхав до Відня, і мене зустрів Микола Шраг, радник місії. Він був попереджений про мій приїзд телефонічно з Відня; прийняв мене дуже привітно й сказав, що для мене замовлено покій, але в другому готелі, бо в Duna-Palöta все було зайняте. Речі мої вислали з автом до того готелю (він називався «Britannia»), а я залишився вечеряти з д-ром Фріком і Шрагом. Час непомітно минав у розмові, коли я схопився, що вже пізно:

одинадцять годин, — а в місті стан облоги, не вільно без дозволу ходити пізно по вулицях. Я проте рішив іти до свого готелю. Мені пояснили, як іти, куди повертати, скільки разів наліво, скільки направо. Дощ лив як із відра. На вулиці стояли цілі озера води. Було темно. Я перший раз у житті в Будапешті. Якимсь чудом потрапив я до готелю Britannia, ні разу не нарвавшись на румунську патрулю, а то б довелось ночувати в якійсь буцегарні, замість готелю.

В моїй Britanni'ї, кипіло життя, не вважаючи на пізній час. Весь готель був набитий румунськими офіцерами й вони весело й шумно вечеряли внизу в ресторані. Коридори були набиті їхніми ординансами (денщиками), котрі там і ночували. Прекрасний готель був загиджений до крайности; на коридорах стояв нестерпний сморід; все носило на собі ознаки солдатського постою. Прислуга була зденервована й груба. Кімната справді була для мене зарезервована, але я ледве добився, щоб мені дали чисту постіль і трохи прибрали в кімнаті.

Будапешт — дуже гарне місто. Хоч в якому нужденному стані бачив його я: після большевицького господарювання, під румунською окупацією, в дощ, восени, — все ж таки він робив враження своєю мальовничістю. Найбільша окраса Будапешту — Дунай, який тече по самій середині міста й ділить його на дві частини: на лівому березі в долині — Пешт, на правому, на горі — Буда. Понад Дунаєм стоять величаві будинки: на горі королівський палац, старі мури й собор св. Матвія, де коронувалися угорські королі, а на тім боці, vis-a-vis, величезна будівля парляменту в готичному стилі. Величезні мости сполучають обидві частини міста. Багато величавих, хоч не дуже художніх, монументів: видно мадярами панувала свого рода mania grandiosa й вони з усіх сил старались надати Будапешту вигляд великої европейської столиці. Визискували, висмоктували різні поневолені ними народи й їхнім коштом будували для своєї «культури» блискучу фасаду. Тепер фортуна обернула вниз своє колесо: в місті господарили румуни. Скрізь маяли їхні прапори, на кожному кроці стирчали їхні патрулі, на вулицях повно було румунських військових. Румуни реквізували й вивозили, що тільки могли, позабирали навіть колекції з музеїв — під тим претекстом, що це все належало колись до Трансільванії. В самому місті, на зверхній

погляд, було спокійно, але казали, що мадяри тільки ждуть виходу румунського війська, щоб почати зводити між собою внутрішні порахунки. Буржуазія, як мені оповідали, боялась виходу румунів, щоб не вибух знову комунізм. Жиди, яких так багато в Будапешті, боялися погрому, а обиватель взагалі побоювався, що коли вийдуть румуни, а з Сегедіна прийдуть білі, то почнеться жорстока реакція і тоді дістанеться всім: і комуністам, і некомуністам. А румуни збирались вийти за два тижні.

Д-р Фрік допоміг мені добути всі потрібні дозволи від румунської окупаційної влади й її згоду на установлення транспорту українських полонених через Угорщину й Румунію до Кам'янця. Я побував у цій справі в головнокомандуючого румунським військом генерала Мардареску. За Дунаєм в роскішному палаці (не знаю, чи то був якийсь готель, чи державна будівля) розмістилася головна румунська квартира. Чистенькі коридори, ліфт, прикрасно прибрані залі й кабінети, чепурні й ввічливі офіцери. Адьютант генерала поніс мою картку й за кілька хвилин запросив мене до нього. Маленький, сухорлявенький генерал, вже немолодий, не має в собі нічого войовничого. Прийняв мене дуже чемно й обіцяв полагодити нашу справу перепуску полонених. В розмові, бажаючи сказати щось приємне генералові, я зауважив, що дуже тішуся з того, що побачу Букарешт, цей «маленький Париж». — «Який там Париж! — сказав Мардареску: це просто велике село, от побачите самі!» — Я перший раз почув з уст румуна таке скромне признання, бо звичайно вони дуже пишалися усім своїм: і своїм військом, і його «перемогами», і своїм Букарештом, і своєю культурою. З останньою я скоро мав нагоду познайомитись безпосередньо. Прощаючись, я попросив Мардареску дати мені охоронний лист для більшої безпечности їзди по окупованому краю. Він покликав коменданта своєї квартири й звелів видати мені листа, який він сам підписав і в якому стояло, що головнокомандуючий наказує всім військовим і цивільним властям в межах окупації й новоприєднаних країв чинити мені всяку допомогу. Цей лист, одначе, як побачимо, не вберіг мене від великих неприємностей.

У Будапешті проживав відомий український вчений з Угорської Руси д-р Г. Стрипський. Ще перед війною, їдучи закордон, я збирався спеціяльно заїхати при повороті до Будапешту, щоб познайомитися з ним і оглянути під його проводом місцеві музеї, в котрих знаходились дуже цінні речі й матеріяли з Угорської Руси. Тоді мені не довелось цього зробити й от тепер я рішив скористуватися з нагоди. Український солдат, що служив при нашій місії, провів мене на той бік Дунаю через підземний тунель і привів просто до помешкання д-ра Стрипського. Я застав господаря вдома. Д-р Стрипський жив у скромному інтеліґентському помешканні, окрасою якого служила доволі велика бібліотека, переважно з книжок по українознавству, з дуже цінним угро-руським відділом, де було майже все, що стосувалось Угорської Руси. Д-р Стрипський дуже охоче показав мені свою бібліотеку, показав старі друки XVII століття з чудовою народньою мовою, оповідав про свої наукові й літературні праці. Він сидів тепер за великою роботою — укладав мадярсько-український словник. Цей словник був уже готовий ще весною, але рукопис було вкрадено разом з чемоданом на залізниці, й тепер д-р Стрипський узявся укладати його наново. У д-ра Стрипського я побачив кілька примірників моєї брошури про «Угорську Україну», яка вийшла літом у Празі. Я подарував д-рові Стрипському куплені мною в антиквара у Відні літографовані великі портрети А. Добрянського й Балудянського, вони випадково були зі мною, заложені на дні чемодана. Д-р Стрипський з'їздив за ними до мене до готелю. Ми провели цілий вечір разом, розмовляючи про Угорську Русь, про її духове життя й національне відродження, про нові перспективи, які тепер перед нею відкривалися.

На передодні свого від'їзду з Будапешту я познайомився в українській місії з двома американськими професорами, що збирались їхати на Україну для допомоги дітям. Їх вирядила якась квакерська громада. Довідавшись, що я їду до Букарешту, вони дуже зраділи й просили, що як я вже там буду на місці, то щоб познайомити їх з тамошньою українською місією й добув їм якінебудь рекомендації та листи до наших людей у Кам'янці. Я, розуміється, заявив, що готовий служити їм, чим тільки можу. Обоє були в американській військовій уніформі, яка, як я зауважив, робила магічне враження на румунів.

Солдат з української місії відвів мене на двірець — це було пару кроків від мого готелю, й посадив у поїзд, у брудний,

обшарпаний вагон з вибитими шибками. Вагон зараз же наповнився румунськими солдатами, які страшенно галасували, співали, сварились між собою. Було дуже неприємно їхати в цій компанії. Поїзд тягнувся, як черепаха. Вже проїхавши годин п'ять чи шість, на одній станції довго дожидали, що нас має обігнати якийсь поспішний поїзд, — а я й не знав, що такий є, бо в місії про нього самі не знали й запевнили мене, що ходять тільки пасажирські, та й то мало. Справді над'їхав скорий поїзд, і у вікні одного вагону я побачив моїх американців, а поруч них — двох молоденьких земляків, одного буковинця, другого галичанина, які їхали до Кам'янця з дорученнями від якихсь українських видавництв і мали пашпорти дипломатичних кур'єрів. Углядівши мене, вони зараз же перетягли мене до свого вагону, перенесли мої речі, й я опинився в доволі чистому купе і в своїй компанії. Американці теж були раді цій несподіваній зустрічі. Поїзд ішов з другого двірця, ніж той, що я виїхав і мав бути на другий день в Букарешті. Він був ще більше набитий румунськими солдатами, але американська уніформа робила своє, й до нашого купе ніхто не важився лізти, хоч весь коридор був забитий солдатами. З ними їхало й кілька наших полонених.

Тепер мандрівка пішла мені веселіше. Американці на кожній більшій станції виходили з вагона і щось або когось фотографували: або якогось мадярського дядька, що приїхав на станцію з возом, або дитину, або просто якусь хату або дерево. Вони не розмовляли ні на якій іншій мові, крім англійської. Один тільки з них знав трохи по-німецьки, і з ним можна було трохи порозумітись. На ніч ми сяк-так розмістились у купе, щоб поспати. Всі полиці на горі були щільно заставлені нашими речами; дещо ми стягали додолу, підмостили й куняли собі мирно, мріючи, що завтра будемо вже в Букарешті.

Вже вдосвіта, коли поїзд стояв на станції Колошвар сталася несподівана й прикра пригода. Всі спали або дрімали. У вагоні було темно. Зненацька двері нашого купе хтось відчиняє, наводить на нас світло електричної лямпочки й питає документи. Річ звичайна в тодішніх часах. Витягаємо свої пашпорти, показуємо. Молодий чоловік в цивільному, що збудив нас, подивившись, сказав, щоб ми показали наші чемодани. Властиво він адресувався до нас трьох, бо в американців не

питав навіть пашпортів. Я мав дипломатичний пас, з візами, мої супутники мали пашпорти дипломатичних кур'єрів, отже наш баґаж, звичайно, не підлягав оглядові. В даному разі, вночі, з просоння, в пітьмі — просто не хотілось морочитись витягати щільно вложені речі, й ми відповіли, що не підлягаємо оглядам, бо маємо такі й такі документи, я показав і охоронний лист від Мардареску. Оглядач, як нам здавалось, погодився з нами, і вийшов собі з вагону. Ми заспокоїлись, думаючи, що на тому кінець, і знову почали куняти. Коли за кілька хвилин оглядач — це був аґент «асіґуранци» (охранки або контррозвідки) вернувся знову вже в супроводі жандарма. Тепер він вимагав, щоб ми не тільки розкрили свої чемодани, але щоб повиходили з вагону й повиносили свої речі. Говорив він по-румунськи, і його слова перекладав нам буковинець. Я знов показував свій лист від Мардареску. Жандарм тоді виступив наперед і почав гукати «жос»! (що по-румунськи значить — геть!). Не розуміючи чого він від мене хоче, я вийняв з кишені ключ від свого чемодана й простягаю йому; на, мовляв, відмикай, дивись! У відповідь на це жандарм як оперіщить мене кулаком по голові . . . Бачу я, що маю справу з дикунами, вийшов з вагону, за мною обидва мої супутники, а румуни через вікно повикидали, шпурляючи з розмаху, наші чемодани; американці ж мовчки з непорушним спокоєм дивились на всю цю сцену і хоч би пальцем ворохнули в нашу оборону; а тим часом їхня інтервенція мала б рішаюче значення. Тількищо викинули нас з речами, як поїзд рушив далі, і ми залишились на плятформі станції Клюй — так переіменовано було по-румунськи Колошвар. Мої супутники підняли галас, покликали коменданта станції; прийшов маленький офіцерик. Він говорив, виявилось, по-французьки, і я звернувся до нього, сказав, хто я, показав свій пас і лист Мардареску, розповів, що сталось. Офіцерик мій змішався, почав виправдуватись, що це непорозуміння, і давай лаяти аґента «асіґуранци», а особливо жандарма. Як пояснив мені потім буковинець, зміст його слів до жандарма був той, що я тобі, мовляв, наб'ю морду, згною під арештом і т. п. І раптом той самий жандарм, що вдарив мене, озивається до мене чистісінькою російською мовою! «Ваше Высокоблагородіе, помилуйте!» (очевидячки був з Басарабії, чи біс його знає, яким способом знав по-російськи). Мої

супутники, побачивши, що справа приймає інший зворот, і собі давай гукати: як, мовляв, сміли так зневажити «міністеріяльну» особу, що це за розбій! Почали грозити, що зараз же зателеграфують до Букарешту до нашої місії та до румунського міністра-президента і т. п. погрози. Але все це не було для мене жадною сатисфакцією, головне — був утрачений поїзд і тепер треба було дожидати рівно цілу добу. Я рішив плюнути на всю цю справу, попросив коменданта, щоб він не накладав ніяких кар на жандарма, а нам допоміг би знайти кімнату в готелі, щоб перебути добу, а назавтра — дістати місце в поїзді. Комендант охоче на все це пристав, і той самий шпиг асіґуранци, що наробив нам цю халепу, повіз нас до міста й дійсно добув нам дві кімнати.

Не залишилось нічого іншого, як трохи відпочити й потім, користуючися з несподіваної нагоди, оглянути Колошвар, столицю Трансільванії, де в 1657 році генеральний осавул Іван Ковалевський з писарем Іваном Грушею підписували в імені українського правительства «вічний союз» з Семигородським князівством. Місто чепурне, доволі велике. Посередині на площі гарний старий собор, а коло нього величезний монумент — кінна статуя з фігурами біля неї — короля Матвія Корвіна. Як я пізніше довідався, цей монумент скоро потому румуни зруйнували. Походили ми по місті, погуляли, вернулись в готель. Коли знову морока: приходить той самий шпигун з двома жандармами й веде нас до самої асіґуранци на допит; ведуть під ескортом посеред вулиці, мов справжніх злочинців. Приводять перед ясні очі самого шефа асіґуранци, дуже злодійкуватого на вигляд суб'єкта. Він дуже строго зажадав наші паспорти і спочатку почав роздивляти паспорти моїх супутників. Зараз же знайшов у них якісь неточності й неформальності, ті почали змагатись. Я мовчки простягнув йому мій пас і лист від Мардареску. Прочитавши листа, шеф асіґуранци моментально змінив тон, попросив сідати, почав просити вибачення і в потіху мені оповів якусь небувальщину про таку саму історію, яка ніби трапилась недавно з членом швайцарської місії, котрий віз контрабанду. Так ото думали, що й ми веземо контрабанду! Я в свою чергу попросив, щоб на тім самім листі від ген. Мардареску шеф асіґуранци зробив надпис, що нас оглядали, нічого незаконного не знайшли і щоб поставив печатку:

а то нема ґарантії, що не буде такої самої історії десь далі. Він мою просьбу виконав і відпустив нас з миром. Після цього всього город Клюй зробився мені такий гидкий, що я не хотів довше в ньому лишатись і поїхав на двірець, щоб там дожидати нічного поїзду. Розуміється, комендант своєї обіцянки не додержав, його цієї ночі не було, і нам довелося добувати місця тим способом, що ми заплатили двом жандармам, вони вигнали з якогось купе солдатів, що там порозсідались, і впакували натомість нас. Так ми й рушили далі. Більше пригод не було, ще день їзди, і пізно увечорі 28-го жовтня ми прибули до Букарешту. Я взяв фіякра — російського скопця — і поїхав просто на вулицю Dorobantilor. 92, де містилося українське посольство.

XII

Букарешт. Румунсько-українські відносини. Наші полонені. Кам'янецькі гості.

Фіякр привіз мене до будинку, де над бальконом висів жовто-блакитний прапор. Це було українське посольство. Будинок належав наслідникам померлого міністра-президента Карпа, відомого германофіла. Помешкання доволі гарне й чепурне, парадні покої зовсім пристойно умебльовані. Тільки трохи далеченько від центру, вже на краю міста. Посол — К. А. Мацієвич — довідавшись про мій приїзд, запросив мене зупинитись у нього, поки пошукаю помешкання, і я, користуючись з його гостинности, прожив у посольстві майже два тижні. В тім самім будинку мешкав майже весь персонал посольства, головні його урядники: радник посольства І. Чопівський, секретар д-р В. Трепке, військовий аташе генерал С. Дельвіґ, полковник Антончук, сотник Чайківський і молодший секретар Л. Геркен. Це було корисно і для справи, бо завжди хтось був на місці, і для самих службовців, — бо знайти порядне помешкання (і без блощиць) в Букарешті було дуже тяжко. Всі спільно обідали й вечеряли. Вся місія, строгий порядок у ній і діловитість робили приємне враження. Я довідався тепер, що румуни зовсім і недумали приятелювати з Денікіном, як мене запевняли в Беоґраді, а навпаки, піддер-

жували Українську Народню Республіку, та тільки робили це, як звичайно в своїй «східній політиці», з усякими викрутасами й вихилясами: обіцяли зброю — й ніколи не постачали в обіцяному числі та у свій час; брали гроші — і давали матеріял поганого ґатунку. І так у всьому. Персонально до Маціевича ставились добре. Він зумів завоювати собі в румунських урядових колах авторитет і довір'я. Такуж повагу мав і ген. Дельвіґ, відомий на Заході, яко знавець гарматної справи.

На другий день по моїм приїзді появився в Букарешті А. Д. Марґолін. Він прибув з Одеси й витерпів цілу одисею: шістнадцять днів їздив по Чорному морю, набрався лиха від денікінців, які його трохи не заарештували, так що він мусів ховатись від них в трюмі італійського пароплава. Він хотів розшукати свою родину й тому пустився в цю небезпечну мандрівку. На слідуючий же день Маціевич з Марґоліном поїхали до Кам'янця, взявши в мене слово, що я не матиму нічого проти того, коли вони виставлять перед кам'янецьким урядом мою кандидатуру на якийнебудь дипломатичний пост. А я взяв з Марґоліна слово, що він привезе мені з Кам'янця мою жінку. Я був певний, що уряд УНР не схоче мого співробітництва, але не міг відмовити людям, коли вони вказували мені на те, що сидіти в такий скрутний час збоку й дивитись «чи втоне кум, чи ні» — легше, ніж пристати самому до роботи й помагати.

Маціевич до Кам'янця не доїхав: в Чернівцях його перестріли кам'янецькі міністри Б. Мартос і М. Шадлун, і він вернувся з ними до Букарешту. Мартос і Шадлун — мої давні знайомі, а Шадлун до того ще й товариш по українській студентській громаді в Петербурзі. Ми дуже приємно зустрілись і згадували про старовину. А Маціевич, здається, не дуже був радий гостям — з причини політичної натури: румуни хоч і вважали уряд УНР за своїх союзників, але певно за союзників другого сорту, з якими нема чого особливо церемонитись; тому й до міністрів УНР якоїсь пошани не виявляли й тим ставили Маціевича, яко посла, в ніякове становище; він не знав, як бути, чи надавати перебуванню в Букарешті двох міністрів свого уряду характер офіціяльний, чи приватний. І вийшло ні це ні те. А міністри ще й засиділись у Букарешті; Мартос уже й не повернувся на Україну, а виїхав до Праги, Шадлун

же просидів мало не цілий місяць у Букарешті, і потім сидів довгий час в Чернівцях і вибрався нарешті на Волинь через Галичину.

Приїзд двох кам'янецьких міністрів свідчив, що там у Кам'янці справа дуже не гаразд. Денікінці присувались все ближче та ближче, галицька армія була виснажена й на половину лежала в тифі, сили ж самої УНР були зовсім мізерні. Міністри були першими ластівками ширшого «ісходу» з Кам'янця, що скоро й почався на моїх очах. За кілька днів приїхав Марґолін і справді привіз мою жінку. Наскільки її прибуття до Кам'янця було скромне — вона прийшла з Києва пішки — настільки виїзд її «закордон» був обставлений, можна сказати, помпезно: І. П. Мазепа, що був тоді прем'єром, дав її свій закритий автомобіль, яким вона доїхала до Чернівців; з нею і з Марґоліном виїхав секретар румунської місії в Кам'янці; довідавшись, що Наталія Михайлівна — жінка колишнього гетьманського міністра, він перейнявся до неї великою повагою, чинив усякі послуги в дорозі, при переїзді границі, а в Чернівцях добув для неї й її супутника Марґоліна, окреме купе в поспішному поїзді, так що свій переїзд від Кам'янця до Букарешту вона відбула з повним комфортом. Спомин про Українську Державу робив, видно, враження на румунів навіть рік після того, як ця держава перестала існувати!

Букарешт лежав на одинокім відкритім тепер шляху з заходу до Кам'янця, і тому його не минав ніхто, хто їхав з Кам'янця або до Кам'янця. А кожен, хто переїздив, бував в українській місії на Dorobantilor. Тому я міг бачитись з усіми тими переїзними. З Кам'янця привозили й пошту, а вній кам'янецьку пресу: газету «Україна», друковану на такім поганім жовтім папері (у звичайні часи він ішов на паперові торбинки по крамницях), що ледве можна було прочитати. В однім з чисел «України» я прочитав звістку про смерть мого дядька П. Я. Дорошенка, розстріляного в липні 1919 р. в Одесі «в порядкѣ красного терора». Вже пізніше, на еміґрації, я довідався від самовидців про обставини цієї жахливої драми. Старий виїхав з Києва разом з урядом Директорії, яко головноуправляючий відділом мистецтва й національної культури. Якийсь час прожив у Вінниці, а коли почалась евакуація Вінниці, виїхав далі до Кам'янця; я вже мав від нього листа, де він про-

сив знайти йому теплу кімнату, бо він нездужав. Та в Жмеринці небіжчик Т. Сушицький, ректор державного університету в Києві, умовив його повернути на Одесу, там, мовляв, можна й з лікарями порадитись, і краще з помешканням улаштуватись. Він і послухав. Кілька місяців жив він спокійно в одній близькій сім'ї в Одесі, як «доктор Дорошенко». Коли одного разу проговорився якомусь панкові на бульварі, з котрим раз-у-раз зустрічався гуляючи й уважав за «товариша по недолі», — що він брав участь у гетьманському уряді. Того ж вечора його схоплено. Знайомі зараз же почали клопотатись, телеграфували до Києва, від Раковського прийшла телеграма: не спішити з виконанням присуду. Але було вже пізно: чрезвичайка вже розстріляла. На другий день прийшли до вдови й попросили вибачення, — сталась помилка: «думали, що то — міністер Дорошенко». Очевидячки, думали, що це був я. Перепросили й навіть видали тіло для похорону. А в газетах було опубліковано, що такого то розстріляно «в порядкѣ красного терора».

Слідом за Марґоліном появились у Букарешті й інші діячі, близькі до кам'янецького уряду. Приїхав славнозвісний Супрун з Берліна. Мав якісь розмови з Мартосом і поїхав назад. Приїхав д-р Є. Лукасевич, потім д-р М. Стаховський. Але вони до Кам'янця вже не поїхали, бо звідти приходили дуже тривожні вісті. Переїздив через Букарешт О. Севрюк, вертаючись з Кам'янця до Риму. Довідавшись, що він думає перевозити українських полонених з Італії через Румунію, я запропонував йому порозумітись зі мною щодо транспорту їх через румунську територію, де я мав улаштувати цей транспорт для полонених з Австрії та Німеччини. Севрюк охоче згодився, але мене здивувало, що в нього нема ніякого конкретного пляну. Те, що він говорив про перевіз полонених пароплавами до Констанци або до Ґалацу, виглядало якось теоретично, а практичних кроків він не робив; тим часом, як би справа була серйозна, то треба було б і наперед тут же в Букарешті порозумітись з румунською владою самому або через Маціевича. Користуючись з присутности в Букарешті двох міністрів, і серед них міністра фінансів Мартоса, я предложив скликати нараду, де б можна обміркувати питання і щодо коштів, і щодо технічного переведення. На нараду прийшли: Мартос, Шадлун, Супрун, ген. Дельвіґ і ми з Севрюком. На нараді виявилось, що Севрюк не тільки не має коштів на таку ґрандіозну операцію як перевізка морем з Італії до Румунії і далі на Україну 80.000 полонених, але взагалі немає ніякого уявлення, скільки це все може коштувати. Він не знав також, скільки обходиться утримання одного полоненого в день в Італії, скільки це може коштувати в дорозі і т. д. Ні на одне конкретне, практичне запитання він не міг дати відповіді. Шадлун і Мартос принялись так різко його лаяти й докоряти, що я, як людина до уряду УНР непричетна, не хотів бути свідком цієї розмови й потихенько вийшов з кімнати, де була нарада. На другий день Севрюк виїхав до Риму, не побувавши навіть в італійського військового аташе ген. Феріґо, в якого неодмінно мусів бути, якщо тільки серйозно ставився до своєї справи. Я тоді й не передчував, що за якого півроку доля закине мене в Італію ревізувати цю саму Севрюкову місію.

Слідом за Севрюком переїздив — на цей раз уже з Риму до Кам'янця М. Єреміїв, радник української місії в Італії. І він, так само як і Марґолін з Маціевичем, умовляв мене не зрікатись послужити Українській Народній Республіці на дипломатичному полі і теж узявся поговорити про це в Кам'янці. Але, як я й сподівався, з цього нічого не вийшло. Мені вже потім оповідали, що Мазепа й міністри його кабінету хотіли самі притягти мене на службу, але проти цього рішуче постав Петлюра. Як я йому за це вдячний!

Кілька днів пізніше від мене приїхав до Букарешту Ганьківський. Він мав іше більше труднощів з виїздом із Беоґраду, ніж я: серби не тільки не видали йому ніякої перепустки на виїзд, але хотіли навіть арештувати. Він мусів попросту тікати: дав доброго хабара сербському кондукторові, той замкнув його в своїм службовім купе у вагоні і так перевіз через серборумунську границю, а там уже в нього була румунська віза. Бідний хлопець просидів під замком аж п'ять годин! Слідом за ним прибули й Гавриків з Нечипоренком і заявили охоту служити з нами і в Букарешті. Таким способом зібралася наша «балканська» місія в повному складі, і можна було приступити до роботи. Генерал Дельвіґ прикомандирував до мене ще двох офіцерів — галичан, які були в його розпорядженні, та кількох підстаршин. За порозумінням з румунською владою

було намічено маршрут для руху полонених через Будапешт, Колошвар, Брашов, Букарешт, Чернівці й Хотин. По всіх цих пунктах було поставлено по представникові нашої місії при румунській комендатурі. В самому Букарешті, в таборі Котрочені, було влаштовано невелику станицю для козаків і старшин, і там оселився наш Гавриків. З приїздом моєї жінки я найняв невеличке помешкання на вулиці «Шосе Бонапарт» — з двох кімнат: в одній мешкали ми з жінкою, а в другій Ганьківський, і там же була й наша канцелярія. В Чернівцях була друга станиця, якою опікувався гурток місцевих українських дам. Час від часу я посилав прикомандированих до місії офіцерів то до Ґалацу то до Брашова або Чернівців, щоб тримати постійний зв'язок, мати ближчий догляд і зібрати наших людей, яких доля закидувала в різні кутки Румунії. Головний континґент полонених спочатку складали ті, що поверталися з Німеччини, але з кінцем листопада почало щораз більше напливати втікачів з польського й денікінського полону. Ще з Беоґраду мені удалось за допомогою полковника Бориславлевича, голови Сербського Червоного Хреста, нав'язати зносини з українською дипломатичною місією в Болгарії; звідти також переправляли до нас невеличкі групи полонених або втікачів.

Втікачі з полону являлись у дуже тяжкому стані: обшарпані, босі, виснажені. Доводилось зодягати й обувати, та ще видавати невеличку допомогу грішми, бо бідолахи буквально не мали ані шеляга за душею. Станиця в Котрочені була упорядкована доволі добре, й годували непогано. Для старшин там була окрема кімната й окремий харч. Румуни — таборове начальство — ставились взагалі непогано, але час від часу треба було давати хабара в формі подарунків у подяку. Комендантові табору ми з ген. Дельвіґом піднесли, наприклад, золотого годинника з вирізаною на ньому датою й словами подяки. Цей комендант справді заслуговував на подяку, бо ставився до наших людей дуже прихильно й поводився гуманно. Щодо нижчої служби, то звичайно давалася подяка грішми, і коли довший час не було подарунків, то ця служба, різні сержанти й капрали, нагадували про це тим, що починали утискати наших полонених, ганяти на тяжку роботу, бити (в самій румунській армії стусани й ляпаси «в морду» були широко

практиковані) і тоді платився невеликий бакшиш, і на якийсь час знову наставали добрі відносини. Передержавши новоприбулих на станиці кілька днів — поки набереться партія душ з 40-50, виряджали їх далі до Чернівців, а звідти до Хотина.

В половині листопада сталася в Кам'янці відома катастрофа. Ще не встигли прийти до нас точні про неї відомості, як уже в Букарешті появились кам'янецькі втікачі: губерніяльний комісар К. з родиною та своїми співробітниками, а за ним іще дехто. Уряд, як звісно, виїхав на Волинь, Кам'янець заняли поляки, з якими саме тепер заключено було відому варшавську умову. Галицька армія перейшла до Денікіна, але Денікін був уже сам в агонії. З Кам'янця галицький уряд, з диктатором Петрушевичем на чолі, мусів виїхати через Румунію закордон. Одного ранку, коли я прийшов до нашого посольства, мені сказали, що приїхав галицький диктатор Петрушевич з своєю свитою, а за ним кол. ерцгерцоґ Вільгельм (Василь Вишиваний). Останнього мені показали, як він виходив з місії: молодий, високий стрункий офіцер в українській уніформі. На другий день Петрушевич уже виїхав. З його виїздом був зв'язаний інцидент, що зостався не зовсім вияснений і дав привід до різних леґенд, хоч у мене зосталося враження, що тут трапилося якесь непорозуміння. Справа в тому, що румуни напочатку хотіли інтернувати Петрушевича з його компанією як «денікінців» і відіслати його до Тульчі (де був табор інтернованих росіян), або ж звернути назад до Хотина. Мацієвич з Дельвіґом їздили до міністра-президента Войтояну просити за В. Вишиваного й ще кількох старшин, щоб їм, яко офіцерам армії УНР, було дозволено їхати до Чехо-Словаччини. Ходили клопотатись, щоб їх також було пущено далі, й представники Петрушевича. Видно, що румуни одне говорили Мацієвичу, а друге Петрушевичу, і останній чогось уявив собі, ніби Мацієвич якраз старався, щоб румуни його інтернували. Принаймні він так і заявив секретареві українського посольства В. Трепке, котрий прийшов на двірець його провести. Така сама чутка пішла потім і по Відні. Це дуже обурювало Мацієвича і, коли вже я пізніше сам виїздив до Відня, він просив мене категорично спростовувати ці чутки. Видно Петрушевич і ті, що були біля нього, винесли багато розча-

рувань з Кам'янця, коли готові були запідозрівати кожного наддніпрянця в якихсь лукавих підступах!

З д-ром Петрушевичем мені довелось познайомитись уже в 1921 році у Відні. Він зробив на мене враження дуже щирої й симпатичної людини, безмежно відданої своїй справі, в яку він вірив фанатично. Але при тім мене здивувало його колосальне необзнайомлення й нерозуміння наших відносин на Україні Наддніпрянській. Видно, що він ніколи на ній не був раніше, спеціяльно її справами й відносинами ближче не займався і, попавши нарешті серед таких ненормальних і незвичних обставин на ту Україну, не зовсім зумів зорієнтуватись серед людей та обставин. Переказуючи мені зі зрозумілим обуренням про різні крутійства й некоректні вчинки щодо нього представників кам'янецьких «високих сфер», він додавав: «то ж ваші чільні люди!» Скільки я впевняв його, що тих людей, з якими він мав справу, зовсім не можна вважати за «чільних людей» Наддніпрянської України, що це тільки шумовиння, піна, яка набігла на поверхню схвильованого українського моря, Петрушевич вперто стояв на своїм і все повторював: «ні, то зовсім і н ш и й світ, то і н ш і люди!» Так само оповідав він мені про те, як наша «свідома українська інтеліґенція не хотіла подати й склянки води конаючим галицьким воякам на Жмеринському двірці (?!)». І знов, скільки я йому не доводив, що тої «свідомої інтеліґенції» у нас взагалі як кіт наплакав, і ледве чи могло її бути в Жмеринці, та ще в такий виїмковий час, стільки, щоб ті або інші її вчинки та поводження могли бути комусь помітні, скільки я старався пояснити, що не можна відносини на Україні Наддніпрянській міряти галицькою міркою, що у нас повинні вживатися трохи інші критерії й мірки, д-р Петрушевич наче не хотів мене зрозуміти і все твердив про «інший світ та іншу культуру». Мені було дуже боляче, що така глибокоповажана мною людина залишається при таких невірних поглядах на моїх земляків, але переконати д-ра Петрушевича я не міг . . .

Всі поїхали, а В. Вишиваний залишився: він уже приїхав до Букарешту хворий, з високою температурою й отрутою тифу в крові. В день від'їзду він звалився в безпам'ятстві; про подорож не було що й думати. Мацієвич притулив його в себе; для хворого призначено найкращу, найтеплішу й найзатишнішу

кімнату, оточено найпильнішим доглядом; вояк галицької армії Куцина, родом з Угорської Руси, ходив за ним, як нянька за дитиною. Два місяці пролежав В. Вишиваний в посольстві, борячись між життям і смертю: були хвилини, коли лікарі не вірили вже в одуження; слабий уже сповідався й причастився. Але молодий організм переміг, і за місяць хворий почав потроху одужувати. Румунська королева, довідавшись, що в посольстві лежить хворий кол. ерцгерцоґ, прислала одного з світських генералів спитатися про стан його здоров'я, а другий раз, уже коли йому зробилось зовсім краще, прислала подарунки: чоколяду, повидла й військову ковдру, позначену кольоровими смугами румунських національних барв. Мацієвич, який опікувався хворим, їздив офіційно дякувати за увагу до полковника української армії.

Коли хворий уже настільки одужав, що можна було його відвідувати, я пішов до нього, познайомився, і з того часу частенько його відвідував. Наше помешкання було дуже близько від посольства, а в посольстві бували ми щодня, бо там і обідали, приставши до спілки. В. Вишиваний живо цікавився різними українськими справами, але найбільше, як військовий — військовими. Тому він був дуже радий, коли до нього заходили українські військові з посольства й ті, що переїздили, і говорили з ним про військові дії, які тоді саме відбувались на Україні. Говорив В. Вишиваний дуже гарно по-українськи, але галицьким діялектом. Любив він над усе Галичину, де й перенявся українськими симпатіями. За це йому й довелось витерпіти, коли він літом 1919 року опинився в румунському полоні й перебув чотири місяці в страшенно тяжких умовах. Його неволю поділяли його вірний адьютант, сотник Л. з своєю молоденькою дружиною. Потім В. Вишиваний попав до Кам'янця, де вступив до армії УНР, яко полковник генерального штабу, але йому там не дали ходу; казали, що підозрілий і заздрісний Петлюра побоювався його популярности серед Українських Січових Стрільців, популярности, яку Вишиваний придбав іще в 1917-1918 роках, коли командував ними на Херсонщині й Катеринославщині. В Кам'янці ж він заслаб на пошесний тиф, що лютував тоді там і, як би не той догляд, яким оточив його в Букарешті Мацієвич, хто знає, чи переміг би тяжку хворобу.

Українська колонія в Букарешті була зовсім маленька: тільки саме посольство та люди, так або інакше з ним зв'язані. Ця колонія жила майже вся вкупі, одним гуртком. З румунами, окрім офіціяльних відносин, зв'язків та знайомств майже не було. Не придбав тих знайомств і я, маючи ще вужчий круг офіціяльних та службових відносин. Румунської мови не хотілось починати вчитись, бо не збирався довго засиджуватись у Букарешті, та й скрізь у ділових відносинах можна було обійтись мовою французькою. Поширена була в Букарешті й мова німецька, і, наприклад, наш Нечипоренко, що жив з нами, виконуючи ролю кур'єра, ординарця й кухаря, порозумівався в крамничках по-німецьки, а німецької мови навчився він іще в полоні. Життя в Букарешті було дуже небагате на культурні розваги, майже за все відбувало кіно або яка заїжджа французька оперетка чи фарс. Румунський театр був на ціле місто один, т. зв. Національний. В ньому ставили переважно п'єси побутові або історичні. Я був на одній виставі: давали історичну драму з XVI століття «Mila Lacsici». Вона дуже нагадала мені наш старий театр, особливо відому «Лиху іскру» Карпенка-Карого: дуже подібна інтриґа, похоже на наше історичне вбрання, співи, музика. Пішов я ще й на «Гамлета», але тут постановка й гра були зовсім шаблькові й слабенькі, видно було, що в клясичному репертуарі румунські артисти ще не набили руку.

Саме місто Букарешт малоцікаве. Може воно гарне весною, коли зазеленіють його численні бульвари, сквери, садки, що є майже біля кожного будинку. Але коли я був восени та зимою, воно потопало в грязюці. Старовини, якихнебудь цікавих будинків у ньому майже немає. Одна з найстарших будівель — митрополитанська церква XVI стол., невеличка й тісна. Взагалі всі церкви в Букарешті малі й нецікаві своєю архітектурою. По місті розкидано кілька монументів різних національних діячів Румунії вже нових часів. Але цікавий з них лиш невеличкий монумент господаря Волощини Михайла Сміливого (XVI стол.). Посеред міста, на головній вулиці Calea Victorіsі — доволі гарний в античному стилі будинок Athenäum, призначений для концертів, забав або великих зборів. При мені в ньому засідав парлямент. На фронтоні будинку мозаїчні портрети визначніших волоських та молдавських господарів:

серед них портрет Василя Лупула, тестя Тимоша Хмельниченка.

Розвагою служили мені серед однаманітного букарештського життя лише поїздки в Котрочені, до нашої станиці, та офіціяльні або ділові візити. Таким чином довелось, між іншим, познайомитись з проф. Ністором, міністром Буковини. Я звернувся до нього, щоб він допоміг мені в справі залишення в Чернівцях нашої станиці, яку румуни задумали були перенести до малого містечка Бурдужені. Ністор прийняв мене дуже чемно, заявив, що чув про мене й про мою позаторішню діяльність на Буковині, але в моїй справі мені нічим не допоміг, і наша станиця була з кінцем року ліквідована. Пам'ятаю один випадок, коли мені довелося побувати на італійській параді: італійці святкували, здається, роковини об'єднання Італії. Була урочиста служба Божа в італійській церкві. Перед церквою на майдані була виставлена варта з італійських матросів і якась румунська військова частина. Наші військові з генералом Дельвіґом на чолі поїхали на цю урочистість і мене запросили з собою. Коли проходили військові або дипломатичні представники союзних держав, почесна варта салютувала. Відсалютувала й представникам української армії. В той час, я бачив, приїхало авто, в якому сидів Поклевський-Козелло, колись царський посол, а тепер — посол Денікіна. Глянув він на пошану, яку віддано українському генералові і — я спостеріг — обличчя його перекривилось нервовою усмішкою. А якийсь товстий урядовець, що приїхав разом з ним, і так само був у парадній уніформі, аж їв очима всю нашу групу. А тут іще українську делеґацію пропущено вперед, на почесне місце, де були англійці, французи, американці; росіян же поставлено десь збоку. Багато, мабуть, коштувала нервів росіянам ця церемонія!

XIII

Ліквідація моєї місії в Букарешті й поворот до Відня.

Збільшення числа полонених з кінця листопада вимагало й збільшення видатків, кошти ж нашої місії були дуже скромні. Тим часом можна було сподіватись, що далі прибуватиме полонених ще більше. Десь на початку грудня до Румунії під

проводом сотника Маркова якимсь чудом пробився цілий відділ, людей коло 500, українських полонених з Італії. Він складався з самих спеціялістів — кулеметників, розвідників, гармашів, був дуже добре організований, мав з десяток офіцерів. Спочатку румуни інтернували цей відділ у Брашові, а потім перевели до Бурдужені, де розмістили в напівзруйнованих будівлях якоїсь фабрики. Допомога цьому відділові лягла цілком на нашу місію і остаточно поглинула її засоби. В таких обставинах я надумався зробити таку операцію: в Празі в сейфі лежало 1305 фунтів стерлінгів, що належали Кам'янецькому університетові; через зміну валютових відносин це тепер був капітал, який уже в багато разів переходив суму, яка первісно була асиґнована університетом. Отже я гадав, що з огляду на виїмкові обставини й на потребу допомоги полоненим, котрі тепер здебільшого не тільки повертались собі просто додому, але й вступали в ряди активних борців української армії, не було б великим гріхом, як би реалізувати ту надвишку, що накопичилась через піднесення курсу фунта, і вжити її на потреби Українського Червоного Хреста: в сейфі мала б і надалі залишитись в англійській валюті сума, яка була еквівалентом виданих мені колись 400.000 гривень, а надвишку було б переведено на румунські леї і вжито на потреби Українського Червоного Хреста. Однак, не зважуючись сам перевести таку операцію, я поспитав К. Мацієвича, яко українського посла в Румунії, і Б. Мартоса, яко міністра фінансів. Обоє цілком піддержали мою думку. Тоді я вислав до Праги В. Ганьківського з офіціяльним листом до М. Славинського, посвідченим Мацієвичем, щоб той узяв з сейфу частину грошей, яку я просив, і передав мені через Ганьківського. Це мало б дати, по мойому обрахунку, яких 70.000 лей, що могло забезпечити роботу місії майже на півроку, бо досі ми жили весь час і працювали на ті 15.000 лей, які я привіз з собою із Відня. З посольства я не брав нічого, не бажаючи його обтяжати. Вирядив я Ганьківського в далеку й тяжку зимову дорогу й став його дожидати.

Під кінець року обставини нашої роботи погіршали. До нас являлось багато втікачів — галичан. Їх ми не мали, де подіти. Наддніпрянців почали були переправляти через Галичину на Волинь, та й то не мали певности, чи не інтернують їх там десь

поляки. А галичан посилати було не можна. Вони сиділи по таборах в Брашові, в Бурдужені, на станиці в Котрочені. По таборах життя було дуже тяжке, особливо в Брашові (Кронштадті); це місто лежить високо в трансільванських Альпах, там вже з листопада було дуже холодно. Наших людей тримали в кам'яних казематах, з вибитими шибками, не пускали нікуди з табору, годували дуже погано. Поруч був табор інтернованих большевиків, — з тими поводились уже зовсім не по-людськи, наші люди оповідали мені про це жахливі подробиці. Але й з нашими поводились мало чим краще. Пам'ятаю, одного разу до мене явився один полонений — москаль, страшенно виснажений, худий, обідраний; він недавно тільки одужав після тифу. Він перебував у полоні на Угорщині, пристав там до комуністів, попав у полон до румунів, переніс тиф і вже не знаю, яким чудом, опинився в гурті наших полонених у Брашові. Не знаю вже чим, може своєю російською мовою, я викликав довір'я цього бідолахи, і він мені признався, що йому б хотілося попасти коли не додому, то до угорських большевиків. Він не знав, що панування большевиків на Угорщині давно вже ліквідоване. Я порадив йому краще повертатись до дому, до своєї Казанської губернії, їхати з нашим транспортом і тільки не признаватись, що він большевик. Так він і зробив. Випадки, що до нас попадали москалі, траплялись доволі часто. Розуміється, ми помагали їм, як своїм, вирядяали з транспортами на Україну, звідки вони могли добитись і до свого краю.

В Брашові перебував наш представник, поручник П-кий, але він, не маючи більших грошей на хабарі, мало міг помагати інтернованим; а те, що він роздавав їм від місії, ставало хібащо на тютюн. Одиноке, що можна було зробити, це старатись, щоб наших людей з Брашова скоріше пересилали далі, до Котрочені, або до Чернівців. Відділові сотника Маркова, інтернованому в містечку Бурдужені, жилося теж не краще. Бідні люди, намучившись стільки в італійському полоні, тепер попали знову до неволі на самому порозі рідного краю. Місія наша допомагала їм, скільки могла: на допомогу відділові сотника Маркова пішла ціла половина її бюджету за два місяці. Протягом двох місяців я виплачував платню старшинам відділу, давав гроші на медикаменти, на тютюн воякам, на влаштування різдвяної куті — більше засобів у мене не було. Вкінці-

кінців відділові якось удалось вирватись з Бурдужені, він пробився на українську територію і, як мені пізніше переказували, брав участь у бойових операціях і відбив Могилів Подільський у большевиків. Дальша доля цього відділу мені невідома.

Ганьківський повернувся до Букарешту саме перед Різдвом і, на превелике моє розчарування, не привіз мені нічого, крім листа від міністра Мартоса, де той офіціяльно сповіщав мене, що університетські гроші, які лежали в моїм сейфі, він забрав на підставі якихось своїх виїмкових повновластей, а мене компенсував іншим способом. В листі стояло дослівно так: «на підставі уповновласть, даних мені в зв'язку з моїми дорученнями, постановою кабінету міністрів і ствердженням Директорії Української Народньої Республіки від 27 жовтня 1919 року я звернувся до Голови нашої дипломатичної місії у Празі п. Славинського з пропозицією видати мені 1305 англійських фунтів, що належали Кам'янець-Подільському Університетові й знаходились у Вашому сейфі в Живностенському Банку в Празі. Зазначені фунти мною вже одержані, але, маючи на увазі не залишати без потрібних коштів доручену Вам, Пане професоре, місію, я одноразово з цим звернувся з проханням до п. Маціевича в Букарешті про реалізацію 750 фунтів стерлінґів із тих, що належать міністерству фінансів і знаходяться у п. Маціевича, і про видачу Вам реалізаційної суми в леях. Розуміється, Кредитовій Канцелярії Міністерства негайно буде мною наказано повернути та записати на рахунок Кам'янець-Подільського Університету еквівалентну суму, згідно зазначеного Вами в листі на ім'я п. Славинського від 16 листопада ц. р. розрахунку, а саме: один фунт стерл. за 125 корон чи гривень. Міністер фінансів Б. Мартос».

Це розпорядження міністра Мартоса перекреслювало всі мої пляни й руйнувало надії на продовження роботи. Віденська централя допомогти мені не могла; вона сама ледве існувала; між іншим, їй допомогло те, що асиґновані у свій час мені для Беоґраду 100.000 юґославських корон, з яких я витратив лише коло 40.000, лежачи в банку в Беоґраді, дуже підскочили в курсі і тепер, коли їх переведено було назад до Відня, складали в австрійських коронах доволі поважну суму. Уряд УНР не асиґнував місії нових коштів, бо й сам їх не мав уже, я не знав матеріяльних відносин букарештського посольства і його розрахунків з міністерством фінансів, але я добре бачив, що в його пляни ніяк не входило давати червонохресній місії якісь кошти; з окупацією Кам'янця поляками й переходом уряду невідомо куди, існування самого посольства до певної міри ставилось під знаком запитання, і треба було дуже берегти гроші, думаючи про будучність. Отже з цієї ситуації я придумав такий вихід. Посольство згодилось видати мені 40.000 лей, але з тим, що 20.000 лей з них воно відрахувало собі на рахунок видатків, які воно мало по допомозі громадянам УНР і полоненим ще до мого приїзду. Решту, тих 20.000 лей, що я фактично діставав, я передав ген. Дельвіґу з тим, щоб він продовжував на них допомогу полоненим силами своєї військової місії; свою ж власну місію я рішив ліквідувати, щоб не обтяжувати утриманням себе, Ганьківського й наших вірних помічників Гаврикова та Нечипоренка бюджету, а вжити всі кошти цілком на допомогу. Гаврикова й Нечипоренка ми відпустили додому з черговою партією поворотців, а самі почали ладитись до виїзду до Відня.

Міністер фінансів Мартос, по своїому розпорядившись університетськими грішми, певна річ, не мав на увазі зницити нашу місію, але результатом його розпорядження фактично вийшло те, що її довелось ліквідувати. Знову ж таки й Кам'янецький університет нічого не дістав з своїх грошей: бо, коли міністрові УНР довелось накладати свою руку на капітали наукових інституцій, що лежали в сейфі, це одне вже свідчило про такий стан фінансів УНР, що обіцянка «повернути чи записати на рахунок університету еквівалентну суму» залишалася порожнім звуком. Фінансами УНР фактично розпоряджав тоді її фінансовий диктатор Супрун, котрий скарбовим грошам, як звісно, давав зовсім інший вжиток.

Як не тяжко мені було ліквідувати місію, цебто ліквідувати самого себе й свою діяльність і їхати до Відня на невідому будучність, на певну вже еміґрацію, але ще тяжче було реалізувати собі можливість повороту до Відня, цебто добути візу. Румуни тільки що евакували Угорщину, і всякі зносини, всякий рух між Румунією й Угорщиною був перерваний. Сполучення з Чехо-Словаччиною через Підкарпатську Русь іще не було налагоджене й пускатись у ті сторони зимою було великим ризиком, особливо для моєї жінки, яка була хвора. Зоста-

валось два шляхи: через Югославію або через Польщу. Цілий місяць клопотавсь я перед югославським посольством з одного боку, а перед польським з другого про дозвіл на транзитну візу. Серби зволікали, запитували Белград і нарешті відмовили. Поляки навпаки: обіцяли — й одурили, та ще й безсовісним способом: напочатку дуже чемно заявили, що дадуть візу й залишили в себе пас мій і моєї жінки, попросивши зайти завтра. Те «завтра» тяглось рівно два тижні і я ледви добув паси назад, на яких замість візи до Відня було виставлено перепустку: «Ważne na przejazd via Sniatyn najkrótszą drogą przez Polskę do Szepetówki», — те що звичайно виставлялося нашим полоненим.

Я вже думав, що доведеться сидіти в Букарешті аж до весни, коли несподівано прибув у кінці січня 1920 року адьютант полковника В. Вишиваного сотник Л., щоб забрати й перевезти свого шефа до Відня. Він переїхав через Чехо-Словаччину, Підкарпатську Русь і Трансільванію, казав, що цей шлях, хоч довгий і тяжкий, але можливий, і предложив вертатись цим шляхом усім гуртом. Ми, розуміється, згодились, візи чеську й австрійську вже мали, й за кілька днів зібралась нас ціла компанія з шести осіб: В. Вишиваний, сотник Л., Ганьківський, нас двоє з жінкою і ще інженер М., який також прилучився до нашого гурту, щоб легше було проїхати.

Дорога нам була справді важка й довга, але весела; всі ми раділи, що покидаємо Румунію. Силою здобули ми за допомогою румунських і наших солдатів, що прийшли нас провести, купе у вагоні, влізли через вікна, і потім рівно дві доби не вилазили з того купе (хібащо знов таки через вікна вистрибували на станціях) аж до Ґросвардейна (Oradia-Mare по-румунськи). Всі вагони були набиті народом і солдатами. Ніякого порядку на залізницях не було, повоєнна руїна визирала на кожному кроці. В Ґросвардейні ми провели цілий день зранку довечора, й мали нагоду подивитись, як прищеплюються в цьому культурному мадярському місті нові румунські порядки, виявляючись покищо в безлічі всяких утруднень руху і взагалі щоденного обивательського життя. Увечорі сіли до поїзду, що йшов на Сатмар-Неметті до Кіралі-Гази, тодішньої румунсько-чеської границі. Це була дуже покручена дорога, але ближчою, просто через Чап, їхати було не можна, бо зруйнований

міст через Тису ще не був направлений. Вагони в нашому поїзді всі до одного були з побитими шибками. Ми знайшли купе, де вікно було забите дошками, сяк-так розмістились в ньому, не вважаючи на страшний бруд у тому купе. Так їхали цілу ніч, закутавшись і замотавшись у що тільки мали, щоб не замерзнути. Ще вдосвіта прибули до Кіралі-Гази, що лежить уже на території Угорської Руси. Прийшов іще якийсь поїзд з Марамурешу, і ми побачили багато наших земляків і почули українську мову. Всі були в кожухах вовною наверх і в кучмах, і це надавало їм якийсь фантастичний вигляд у сутінку місячної ночі. Такі типи й властиво таке вбрання я досі бачив тільки на малюнках в працях Я. Головацького та Х. Вовка. Стояла властиво ще ніч, морозяна й ясна. Місяць і зорі ще блищали на небі. А там на сході, де лежить Галичина, а за нею Велика Україна, вже починала жевріти зоря. Ми знайшли на коліях поїзд, який мав перевезти нас на чеський бік, до Берегсазу. Сіли до холодного намерзлого вагону. Просиділи там зо дві години. Вже зовсім розвиднілося, настав день, а ми все не рушали. Причепили вже до нашого поїзду паротяг, але він зараз же відчепився від нас і поїхав кудись назад. До вагона вскочив якийсь пасажир і оповістив, що поїзд далі не піде, бо нема ні дров ні вугілля. Сотник Л., який був добрим духом цілої нашої подорожі, побіг до комендантури й за яку чверть години влаштував справу: треба було заплатити машиністові «за дрова». Зараз же пасажири нашого вагону зробили між собою складку, зібравши, пам'ятаю, сімсот лей, і гроші були вручені машиністові. Моментально паротяг причеплено до нас знову і поїзд рушив хоча не було «ні дров, ні вугілля». Цікаво, що в цій складці на «дрова» взяв участь також румунський офіцер, що їхав дипломатичним кур'єром до Праги. Отже в румунській державі залізниці були теж свого рода державою.

Попід горами, вкритими виноградниками (тепер узимку чорніли лише кілки), їхали ми вже по нашій несвоїй землі, по найдальшій її окраїні на заході. Переїхали Тису. От і остання румунська станція. Перевірка документів і — прощай, румунська державо! Слава Богу, ми вже на чеській території, в т. зв. «Руській країні», в Берегсазі. Одначе нас дожидав тут сюрприз: чеські урядовці заявили нам, що переїзд цивільних осіб далі тимчасово заборонений; хто має гроші, може залишитись

в Берегсазі, а хто ні, хай вертається до Румунії... Але знову виручив сотник Л.: пішов до комендантури, і за скількись хвилин ми вже мали перепустку для їзди «воєнним транспортом». Сотник Л. скрізь мав знайомих серед військових колишньої австро-угорської армії і тут теж натрапив на свого товариша по службі, тим то й добув дозвіл. Заборона була дійсна лише до Кошиць, але нам до Кошиць тільки й було треба, щоб там відпочити після трьох безсонних ночей. Поки стояли в Берегсазі, знову почули рідну мову: якісь люди допомагали нам переносити речі й довідавшись, що ми українці, виявили свою радість, питали, «чи скоро до нас Україна прийде»? А один дуже цікавився українськими грішми. У когось з нас знайшовся стогривний банкнот, і ми подарували його землякові, додавши, розуміється, й більш реальних чеських корон. Поруч з нашим вагоном стояли на колії якісь товарові вагони. Коли чуємо: з одного з них несеться гуртовий спів. Прислухаємось: українська пісня. Співають дівчата, стройно, дружньо; мотив якийсь сумний, мінорний; слова — здається, десь читав у збірниках, у Врабеля, чи в де-Воллана... Хоч ми вже прилягли, потомлені, але не втерпіли, вийшли до співаків; це були заробітчани десь з-під Мукачева й повертались звідкись з роботи, але там, де вони працювали, прокинувся тиф, і їх оце тримали тут у вагонах в карантені. Були тут і старші люди, й діти. У нас були з собою ковбаси ще з Букарешту і ми роздали їх землякам. По тому задоволенню, з яким вони хапали ті ковбаси, видно було, що в карантені годували їх не бозна, як розкішно. Так, переїздом, ступили ми хоч одною ногою на рідну землю, побачили своїх людей, почули українську пісню.

Вже вночі добились ми до Кошиць і мусіли залишитись в них на цілу добу, щоб відпочити. В Кошицях ще була українська військова місія, яка опікувалась збігцями з полону й поворотцями. При чеській комендантурі мала вона окрему кімнату, де, між іншим, був і маленький кіоск з українськими часописами та книжками для продажу. З Кошиць швидким поїздом проїхали до Братіслави, а звідти пароплавом по Дунаю до Відня. Кінець митарствам! Пересідки, пограничні ревізії, перегляд пашпортів, шукання й здобування місць в потягах і вільних кімнат в готелях, — все це лежало вже за нами! Ми знову в культурному місті, серед численної української колонії.

XIV

На вигнанні.

На цьому властиво годиться мені й закінчити свої спомини: скінчилась моя служба, хоч і не державна, але на офіціяльному становищу. Я здав звіт з своєї діяльности, поздавав рахунки і став жити звичайним еміґрантом, коротаючи дні на вигнанні. Правда, ще один раз, весною 1920 року, довелось мені виступати на короткий час, так би мовити, в офіціяльній ролі: з'їздити до Італії для ревізії української місії, яка була вислана туди ще в лютому 1919 року в справах військово-полонених українців. Ревізія ця дала, на мою думку, дуже яскравий матеріял не тільки для оцінки тієї особи, що стояла на чолі місії й відповідає за її діяльність, але й для характеристики самої влади, яка таку місію вирядила. На прикладі цієї місії як «сонце в малій краплі води» відбилися дефекти й хиба самої системи, за допомогою котрої був організований і працював уряд УНР і завдяки якій він так сумно закінчив своє існування, впавши не стільки може від ударів ворога, як від внутрішнього розкладу і розбрату:

«През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали»...

Та ще занадто свіжі враження, ще занадто болючі спомини, щоб можна було з відповідним спокоєм і безсторонністю писати про цю італійську місію для полонених та про все, що було з нею зв'язане. Не можу, одначе, вдержатись, щоб не сказати кілька слів про саму вищезгадану «систему»: вона заснована була на партійному й вузько-націоналістичному розумінні державного будівництва, і тому, що наше партійне життя було дуже молоде, не мало властиво досвіду й традиції, а натомість носило всі прикмети скороспілости й випадковости, то його методи й звички, перенесені в область відносин державного характеру, дали лишень самі неґативні наслідки. З другого ж боку, звуження поняття української національности до обсягу навіть не етнографічного, а теж свого рода партійного (за українців визнавано самих лише «свідомих», цебто здебільшого таких, що належали до якихсь національних організацій або партій), — вело до того, що держава спиралась лише на невелич-

кий шар «свідомої» інтеліґенції та півінтеліґенції, не дбаючи за інші елементи населення, що так само були зацікавлені в скріпленні української державности на українській землі. Влада УНР не вміла використати або просто відпихала людей єдине тому, що вони не поділяли чи не робили вигляду, що поділяють поглядів пануючих партій; натомість, досить було меткій і проворній людині начепити на себе партійну етикетку, щоб її, не вважаючи, чи має вона який моральний та громадський стаж, має службовий досвід, висували на значні й відповідальні пости в державі. Отже, не зв'язавши себе з реальними, життєвими інтересами якоїсь соціяльної верстви українського населення (крім здеклясованої інтеліґенції), не маючи твердої опори в якійсь певній клясі, розхитувана й шарпана в середині партійною ворожнечою, Українська Народня Республіка, поваливши Гетьманщину, сама не вдержалась у Києві і двох місяців; а опинившись у стані хронічної евакуації, розуміється, не могла вона ні сконсолідуватись, ні укріпитись, бо обставини мандрівного життя і постійних невдач вели не до зміцнення й об'єднання всіх елементів, що гуртувались коло уряду УНР, а до їх розкладу та деморалізації. Було, певна річ, серед тих елементів, особливо серед «українців дореволюційних», немало патріотів, людей щиро Україні відданих, але вони нічого не могли вдіяти. Вся їх робота, всі їх зусилля, часами героїчні, йшли марно, бо сама основа, на якій будувалась політика УНР, була хистка й непевна. Розуміється, дуже жаль, що праця цих людей та їхні зусилля мало кому видні й відомі, так само як і вчинки тих героїв, що зі зброєю в руках, як могли, боронили ідею української державности там, на розлогих полях України, не вважаючи на саму форму державности, чи до вподоби вона їм, чи ні. Бо коли признатись по совісті, то за ці бурхливі роки, скільки показує нам досвід, справжніх українських патріотів треба шукати не так серед патентованих політиків і діячів, як серед тих старшин і козаків, які хоч і не належали до привілейованої верстви «свідомих» та до українства прийшли тільки «вчора», часом навіть розмовляти не вміли по-українськи, але боронили Україну не словом лиш, а ділом, клали за неї голови в боях, терпіли за неї муки по таборах. Їхні вчинки й їхні заслуги годиться добре пам'ятати й передати потомним поколінням, як гарну традицію.

Коли я перебував у травні-червні 1920 року в Італії, справи УНР на якийсь час ніби значно покращали: вона була визнана Польщею, організувала за її допомогою невелику, але справжню реґулярну армію, під проводом не «отаманів», а дійсних досвідчених генералів та офіцерів; ця молода українська армія дуже добре себе показала в боях; але все пішло марно й розбилося через неприродний характер українсько-польської спілки: певна річ, що для Польщі менше всього була бажана сильна українська держава, яка б вела політику об'єднання всіх українських земель; їй був потрібний слухняний васаль, держава-буфер; в її інтересах лежало, щоб на схід від польської границі якнайдовше задержався стан анархії й політичного безсилля, щоб тим часом встигла укріпитись і сконсолідуватись польська держава та з більшими силами звернути свою експансію на схід. Певна річ також, що для Польщі не міг уявлятись принадним приклад такого сусіда, яким недавно була Українська Держава з гетьманом «усієї України» на чолі, який не був ворогом Росії, який посилав Січових Стрільців боронити Львів, який не погоджувався на границю «по лінії Буга»; більш зручним сусідою була УНР з Головним Отаманом, який за ціну польської допомоги згоджувався на відступлення Галичини, Холмщини, Волині, згоджувався на всякі концесії, і яким можна було без великих труднощів пожертвувати, коли цього вимагали обставини. Та тільки й серед самого населення Правобережної України, яка служила театром військових подій, ледве чи які інші союзники могли бути більш непопулярними, ніж ті, яких придбав собі Головний Отаман УНР (коріння цієї непопулярности лежать, як звісно, глибоко в далеких від нас століттях, не кажучи вже за реальні причини в сучасному). Фінал польсько-української спілки не примусив себе довго ждати: союзники УНР з такою ж легкістю проміняли її на УРСР, з якою півроку перед тим підписували з нею союзну умову.

Цікаво зазначити, що польсько-український союз 1920 року зустрів дуже мало прихильників серед українських кіл за кордоном; звістки про успіхи союзних військ весною 1920 року не викликали ніякого ентузіязму: ніхто не вірив у їхню тривкість. Навіть серед офіціяльних представників закордоном цей союз був дуже непопулярний і з приводу його вони почали димісіонувати один за другим. Пам'ятаю, в половині травня, коли

прийшла звістка про здобуття Києва союзним військом, голова місії УНР в Італії В. Мазуренко скликав українську колонію в Римі на нараду: як поставитись до польсько-українського союзу і взагалі до тодішнього курсу політики українського правительства? Сам він був серед тих, що осуджували цей союз, і скоро потому залишив свій пост. Розуміється, таке поводження офіціяльного представника держави свідчило перш за все про своєрідне розуміння ним своїх обов'язків, але воно було характеристичне для настроїв української інтеліґенції, яка перебувала закордоном.

Успіх союзників (УНР і Польщі), як звісно, був дуже недовгий. Наступив поспішний відворот польських військ. Почалась боротьба під самою Варшавою. Сталося відоме «чудо над Вислою», в реальній основі якого не останню ролю відограли українські полки, а восени того ж самого року українці, які билися «за нашу і за вашу вольносць», дістали вже певну компесацію й нагороду в формі таборового «спочинку» за дротами. Невеликі надії на те, що може хоч тепер ми повернемось додому, — розвіялися, і для українців, які опинились закордоном, почалася вже справжня еміґрація. Почалося блукання з місця на місце, аж поки певна частина еміґрантів, і я в тім числі, не знайшла тимчасового притулку в братній Чехо-Словаччині, яка одна з усіх держав дала українським еміґрантам змогу не тільки існувати у тяжкий час, але й працювати для української освіти й культури. Але оповідання про ці останні роки належить уже до історії української еміґрації, яка ще не скінчилась, і тому про неї ще рано писати.

Прага, 16 лютого 1924 року.

ПРО АВТОРА ТА ЙОГО НАУКОВУ ТВОРЧІСТЬ

Багато людей пишуть спомини, але не всі вони однаково цікаві й вартісні. При тому це залежить не лише від того, як і про що написані спомини, а й значною мірою від того, хто їх написав. Тому так високо ціняться в світі спомини таких видатних людей, як Аденауер, Черчіл та інших.

Поруч із такими мужами ми, українці, з гордістю можемо поставити автора цієї книги споминів, великого нашого історика та громадського діяча проф. Дмитра Івановича Дорошенка. Оскільки в умовах окупованої російськими большевиками України, і на еміґрації, молодь про автора мало знає, вважаємо за потрібне хоч коротко сказати про нього.

Серед старшого покоління українців, і серед чужинців, Дмитро Дорошенко є загально шанований, як один з найавторитетніших та найоб'єктивніших істориків, громадських діячів і патріотів. Ще в дореволюційну добу він з своєю дружиною Наталею, проф. М. Грушевським, проф. С. Єфремовим був організатором «Просвіти» та основоположником Товариства Українських Поступовців, а під час першої світової війни — генерал-губернатором Галичини та Буковини. У відновленій українській державі Дмитро Дорошенко був іменований головою Генерального Секретаріяту Української Центральної Ради, а в уряді Гетьмана займав пост міністра закордонних справ.

Після втрати Україною своєї державности, вже як еміґрант, Д. І. Дорошенко довгі роки був професором Варшавського і Празького університетів, Українського Наукового Інституту в Берліні та Українського Вільного Університету (в Відні, Празі й Мюнхені). Опріч того, на запрошення, читав він лекції французькою і німецькою мовами також у Женевському і Віденському університетах. Коли ж у 1945 році постала на еміґрації Українська Вільна Академія Наук, він був обраний першим її президентом.

Представники старшого покоління високо цінили творчість Д. І. Дорошенка. Відомий історик, професор УВУ д-р Н. Полонська-Василенко характеризує його як патріота, який «будівництву Української Держави віддав кращі роки своєї молодости», а як про історика, вона каже: «тільки Дорошенко дав державницьку концепцію цілої історії України і документальної історії 1917-1918 рр.» («Дмитро Іванович Дорошенко — історик державник», «Український Літопис», 1953, ч. 1, стор. 117-118). Його учень, історик Б. Крупницький, що знав його, як ученого, мабуть, найближче називає Д. І. Дорошенка «титаном творчого духу України» і відмічає його велику наукову працю в різних мовах («УЛ», 1953, ч. 1, стор. 113).

Відзначаючи наукову творчість Дмитра Дорошенка, проф. д-р Н. Полонська-Василенко також ще вказує, що Дорошенко довершив у рукописі цілком закінчену монографію «Гетьман Петро Дорошенко», якій віддав багато років життя («УЛ», 1953, ч. 1, стор. 42). Сучасний історик, проф. д-р О. Оглоблин, у передмові до «Нарисів Історії України» Д. Дорошенка пише: «Стара схема української історії наповнювалася новим і багатим змістом і під пером великого історика з'явився нарис історії України від найдавніших часів, до національно-визвольної революції 1917 року, втілений у бездоганну наукову форму. Українська історіографія має повне право вважати цей твір Дмитра Дорошенка за одне з великих своїх досягнень, значення якого далеко виходить за межі його доби».

Великою мірою через Дмитра Дорошенка науковий світ довідався про справжню історію Східньої Европи, а України зокрема. Покійний ректор УВУ, проф. д-р І. Мірчук, на святковій академії, присвяченій пам'яті цього великого науковця та громадянина, називає Д. І. Дорошенка першим науковим амбасадором України («УЛ», 1953, ч. 1, стор. 107). Чужинець проф. д-р Г. Кох називає Дорошенка «надзвичайно совісним істориком» та висловлює надію, що його великий рукопис з цілком новим і досі невідомим матеріялом про гетьмана Петра Дорошенка, частину якого автор уже використав у питанні церковної політики останнього, ще найдеться («Dmytro Doroschenko als Kirchenhistoriker», «УЛ», 1953, ч. 1, стор. 19, 22). Інший чужинець, професор Берлінського Університету, д-р Макс Фасмер, також відмічає Дорошенкову невсипущу творчу працю, непідкупну об'єктивність, гарячий патріотизм, вірність обов'язкові, глибоку обізнаність в минулім та сучаснім свого народу («Dmytro Doroschenko zum Gedächtnis», «УЛ», 1953, ч. 1, стор. 27).

Навіть представник з противного авторові табору проф. М. Грушевського, проф. О. Шульгин, і він відзначає повну об'єктивність та велику цінність його творів. — «„Чого варта історія коли вона не цікава", говорив Гоголь, і от саме історія Дмитра Івановича — цікава, жива і не має досі й довго ще не буде такого синтетичного курсу української історії, як той, що дав Дмитро Іванович. Звичайно, „Історія України-Руси" Грушевського це монумент, але це аналіза подій і документів більше, як їх синтеза. А „Ілюстрована Історія України" Грушевського, не кажучи про всі інші курси, значно нижче стоїть, як праця Дмитра Івановича» («Дмитро Іванович Дорошенко в час першої світової війни і на початку революції», «УЛ», 1953, ч. 1, стор. 46-47).

Нарешті, один із найавторитетніших наших критиків проф. д-р В. Державин беззастережно кваліфікує Дмитра Дорошенка, як «великого українського національного історика» («Україна і Світ», 1954, ч. 12-13).

Така однодушно висока оцінка наукової творчости Дорошенка цілком стосується і його літературно-наукових споминів. Ураховуючи ж, що вони написані про найважливіші події нашого передреволюційного й державнотворчого періоду, та про діючих тоді осіб, — ці спомини заслуговують на особливу подвійну увагу: на увагу молоді та усієї нашої громадськости.

Спомини Дмитра Дорошенка складаються з двох окремих томів. Перший том, що має назву «Мої спомини про давнє-минуле», охоплює період 1901-1914 рр. (Цей том видано в Вінніпезі 1949 р.). Другий том: «Мої спомини про недавнє-минуле», творить окрему цілість (його ми тепер даємо до рук українського читача на чужині). Він охоплює 1914-1920 рр.

В першому томі, «Мої спомини про давнє-минуле», Д. Дорошенко спочатку подає стислі, але дуже цінні, відомості про своє походження від гетьмана Михайла Дорошенка, про споріднення з гетьманом Петром Дорошенком, про перебування й національне виховання в дитинстві на дідовому хуторі, що був подарований гетьманом Іваном Мазепою. В наступному розділі автор відразу переходить до характеристики життя Української Студентської Громади у Варшаві, Львові й Петербурзі. Особливо цінні його спомини в розділі шостому про відкриття в 1903 році пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві та ролю Миколи Міхновського, що її він відіграв там на той час. Дуже цікаві теж спомини в VIII розділі, де мова про Українські університетські курси у Львові 1904 р., та подана характеристика національної свідомости й наснаги тодішніх українських гуртків та окремих особистостей: Грушевського, Франка, дружини останнього та ін.

Далі дуже цікавим є ознайомлення читача з всенароднім ювілеєм у 1904 році Івана Нечуя-Левицького, та з концертами Миколи Лисенка в Петербурзі. В розділах X-XIII автор подає характеристику революційних настроїв людности в 1905 році, оповідає про демонстрацію в Києві, що була виникла в зв'язку із забороною святкувань Шевченківських роковин. Цікаві описи про оживлення преси, вибори до Державної Думи, організацію Української Парляментарної Фракції, про боротьбу за українські катедри в Києві в 1906 році. XIV розділ містить відомості про Товариство Українських Поступовців, приїзд Івана Франка до Києва. При кінці автор подає цікаві матеріяли про Вячеслава Липинського, про його заклик до спольщених українців повертатися до України.

У другому томі: «Мої спомини про недавнє-минуле», автор, як безпосередній свідок, розгортає широке полотно трагедії Галичини під час наступу й захоплення Львова й Перемишля москалями. Він яскраво фіксує всі методи знущання «старшим братом» над українським населенням, знущання, які проводилися під проводом відомих московських погромників графа Бобринського та єпископа Євлогія: закриття шкіл і церков, масові страти людей та заслання на Сибір, ув'язнення і катування... Автор описує про співчуття й допомогу населення Наддніпрянської України, що виявлялося в таких акціях, як створення допомогових організацій: Союз Міст, Земський Союз, гуртків для допомоги депортованій людности з Галичини.

Та ось щастя війни від москалів відвертається. Починається відступ і паніка. Настрої населення щораз напруженіші. Починається революція. В березні 1917 року постає Українська Центральна Рада. Як цінний джерельний матеріял, в II-ій частині цього тому, подається про українську революційну державність; анархію, большевицьке повстання, евакуацію та повернення до Києва уряду УНР. В III-ій частині говориться про Гетьманщину, де автор подає цікавий матеріял про організацію дипломатичного представництва закордоном, про переговори з Москвою, про взаємини з Доном, Кубанню, про боротьбу гетьманського уряду з німецькими каральними загонами. IV-та частина присвячена Директорії, її діяльності на Батьківщині та скитанню її на чужині.

Спомини Дмитра Дорошенка не тільки цікаві й цінні, як джерельний матеріял; вони ще дуже вартісні й тим, що написані чудовою українською мовою. Читаються спомини легко й приємно, як справжній мистецький твір. Весь матеріял поданий у високоякіснім стилі. Можемо лиш побажати, щоб читач уважно прочитав цю книгу споминів і сам переконався в їх надзвичайній вартості для правдивого розуміння нашого минулого.

С. Нагай

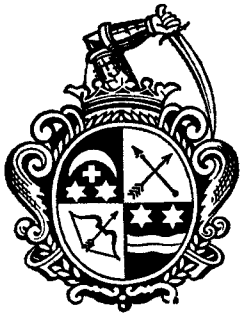

Родинний герб Дмитра Дорошенка

ПОКАЗНИК ІМЕН

Адаменко, 213
Аденауер, 523
Альвенслебен, граф, 268
Акерман, 287
Алексєєв, М. В., генерал, 67, 101, 102, 103, 294, 295, 296
Айхгорн, маршал, 267
Андреєв, 490
Андрієвський, 443
Антоній (Хроповицький), архиєпископ волинський, 24, 25, 26, 50, 51, 67, 361, 362, 441
Антонович, Д. В., 92, 157, 216, 257, 276
Антончук, полковник, 501
Артаманов, 474, 475, 479, 480
Афанасєв, 353, 369, 379, 384, 385, 386, 387
Ахматович, 300, 302

Багалій, Д. І., професор, 346, 347, 348, 360
Багрій, О., 116, 117, 146
Баженов, Ворис, 276
Базаров, С. А., 107, 109, 112, 147, 148, 224
Базилевич, д-р, 164, 168, 440
Байрак, 435, 436, 437, 438, 439
Балицький, Й. І., 106
Валудянський, 497
Бантиш-Каменський, 205
Барановський, Христофор, 158, 159, 288
Барвінський, Олександер, 63, 244
Батий, 220
Батіяні, граф, 311
Бачабанов, 158
Бачабанова, 374
Бачинський, С., 215
Бачинський, Ю., 13
Бачче, Піктон, 214
Безкровний, К., 294
Безродний, 113
Безсонов, Микола (Никон), 78
Беркен, граф, 267, 268, 277
Бернаде-де, маркіз, 270, 366
Біднов, Василь, 402, 415
Білецький, Л., 410, 416, 419, 436
Білинський, капітан, 288
Білінська, 66
Білоусенко, 72
Біляшевський, Микола, 60
Бісмарк, 367, 372
Бобринський, Володимир, граф, 24, 68, 476, 477
Бобринський, Олексій, граф, ген-губернатор, 14, 24, 26, 44, 53, 67, 68, 69, 112, 114, 126, 148, 241, 525
Богацький Павло, 21
Боднар, 243
Бодянський, О., 478
Бондаренко, 427
о. Бон, 63, 64, 74
Бориславлевич, 474
Боцюрків, І., адвокат, 54
Боцян, О., єпископ, 34, 57, 303
Бочковський, Леонард, 223
Брайтер, А., 96
Бращайко, Ю., 449
Британ, С., д-р, 54, 78
Брешко-Брешковська, К., 211
Брусілов, генерал, 67, 81, 98, 101, 103, 109, 110, 111, 116, 118, 119, 140
Брюховецький, гетьман, 318
Бубликов, 81, 82
Будилович, 126, 127, 128
Вуріян, граф, 308, 311, 313, 314
Бурбона, Сікста, 281
Бурчак, Ф. С., 81
Бутенко, Борис, 318, 339, 353, 365
Бухгольц, генерал, 23
Бухневич, М. П., 48, 78
Бучинський, П., 416
Вуше, фон, 366, 371

Ваґнер, Ю. В., 318, 353
Ванькович, поль. посол, 279
Ванькович, 272
Вальден, Р., 279
Варивода, 466
Василенко, Микола П., професор, 39, 91, 234, 238, 241, 245, 249, 254, 259, 263, 284, 291, 318, 319, 331, 352, 354, 359, 360, 361, 401
Васильківський, Микола, 410, 415, 436
Василько, М., 241, 465
Васіляді, 279, 281
Вербенець, д-р, 466, 476, 477
Вергун, Д., 476
Вернадський, В. І., 360
Веселовський, Сергій, 277
Верзилів, Аркадій, 168, 197
Виговський, гетьман, 246
Винниченко, Володимир, 30, 78, 92, 93, 94, 157, 158, 159, 160, 163, 164,

181, 214, 215, 230, 251, 252, 255, 257, 264, 333, 339, 340, 349, 350, 351, 355, 360, 361, 461
Вировий, Є. С., 439, 440, 448, 459, 463, 464
Вирубов. В. В., 193
Вікул, М., 416
Вілінський, О., 275
Вілсон, 456
Вільгерльм II, цісар, 168, 283, 370
Вітенберґ, 279
Вовк, Х. К., 13, 517
Вовчок, Марко, 484
Войтоян, 507
Воллан-де, 518
Володковський, М., 114, 149, 240
Володченко, генерал, 166
Волошин, О., 31, 55, 452
Врабель, 518
В'язлов, Андрій Г., 30, 31, 55, 73, 97, 159, 180, 181, 332, 365

Габсбурґ, Вільгельм (Василь Вишиваний), князь, 244, 441, 507, 508, 509, 516
Габсбурґи, 168, 281, 311
Гаврилко, А., 14
Гавриків, 473, 474, 475, 480, 485, 505, 506, 514, 515
Гаєвський, Ю., 106, 116, 117, 240
Галаган, Микола, 298, 494
Галіп, Артемій, 273, 299, 375, 395, 449, 454
Галлер, 199
Гальперн, 159
Ганейзер, Євген, 301
Ганжа, Р. І., 165, 170, 171, 175, 177, 178, 209, 212, 220, 224, 225, 226
Ганьківський, І., 467, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 481, 482, 484, 485, 488, 489, 491, 505, 506, 512, 513, 514, 515, 516
Гельфанд, 378
Гербель, С. М., 352, 353, 365, 379, 385
Геркен, Л., 501
Глинський, генерал, 127
Гнатюк, Володимир, 244
Гобеччій, 148
Гоголь, 178, 318
Головацький, Я., 517
Голубович, Всеволод, 216, 217, 233, 234, 242, 251, 264, 430
Голубович, С., 446
Гон, капітан, 84
Горбачевський, І., 467
Горбенко, Д., д-р, 464, 465, 466
Горностаєв, поліцаймайстер, 47, 84
Горський, 424, 427
Горький, 490
Гоффінґер, 278
Греков, Олександер, генерал, 199, 258, 335
Грибар, д-р, 466, 487
Григоренко, 124, 125, 128
Григорієв, 113
Григоріїв, Н., 30
Григорович-Барський, Д., 401
Гризнов, генерал, 113
Грімарі, 278, 281
Грінченко, Б. Д., 72, 83, 88, 168
Грінченко, М., 408
Грінченко, Марія, 83, 93
о. Громницький, 64
Груша, Іван, 500
Грушевський, Михайло, 12, 21, 28, 32, 35, 36, 39, 41, 77, 78, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 109, 157, 160, 161, 162, 163, 216, 219, 220, 221, 233, 234, 236, 237, 242, 243, 248, 274, 327, 360, 430, 431, 434, 445, 455, 457, 463, 491, 523, 524, 525
Гужковський, 244
Гулбін, 293
Гутник, Сергій, 299, 318, 354
Гутор, генерал, 118, 126, 127, 128, 129
Гуйн, генерал, 245
Гучков, А. І., міністер, 94, 95, 103, 104
Гуревич, 279

Ґалаґан, М., 264, 265
Ґеровський, А., 43, 111, 126, 129, 133, 140, 141, 143, 146, 147, 148, 149, 166, 193
Ґольдман, Б., 156
Ґоц, 194
Грабський, професор, 97, 101
Ґрановський, 287, 288
Ґренер, генерал, 267, 270, 330, 368
Ґумерус, Герман, д-р, 278, 279
Гуніяді, 470

Давидоглу, 422, 423, 424
Давід, 366
Дан, 194
Дашевський, 116
Дашкевич-Горбацький, Володислав, 276, 278, 300
Дельвіґ, С., генерал, 501, 505, 515
Денікін, 52, 147, 166, 473, 475, 478, 479, 481, 483, 507
Державін, поет, 104
Державин, В., д-р, 524
Димітрієвіч, Міта, 477, 486
Добрянський, А., 497
Довбор-Мусницький, 95
Долгоруков, князь, 96, 97
Домажіров, 224
Донцов, Дмитро, д-р, 14, 236, 253
Дорошенко, Володимир, 12, 14, 15, 76, 146, 244, 445
Дорошенко, Дмитро І., 5, 6, 242, 354, 432, 523, 524, 525
Дорошенко, Петро Я., 168, 246, 247, 250, 346, 348, 358, 359, 397, 398, 503
Дорошенко, Петро, гетьман, 5, 246, 524
Дорошенко, Н. М., 48
Достоєвський, 490
Драгоманов, Михайло, 17, 22, 278, 459, 478
Драй-Хмара, Михайло, 416
Дроздовський, генерал, 2751
Дудикевич, 43, 52
Дунгер, 420, 425
Дунін-Борковський, 167
Духонін, генерал, 118, 127, 148, 194, 195, 196
Дятлів, Петро, 179

Евлогій, архиеп. Холмський, 24, 25, 26, 50, 51, 67, 303, 441, 525
Ейхельман, Оттон О., 263, 273, 288, 299
Еліб-Бей, 278
Ельснер, генерал, 125, 126, 128, 129, 144, 166
Ерастов, С. І., 294
Епачин, 470

Єланський, Василь (Блакитний, Василь), письменник, 169, 215
Євреїнов, 111, 112
Єнні, 279
Єрестов, С., 95
Єремиїв, Михайло, 157, 505
Єрмолов, Д. М., 364, 368, 371, 373, 375, 388, 390
Єфремов, С., 82, 94, 157, 230, 252, 253, 255, 257, 258, 350, 351, 523

Жуйовіч, Йован, 477, 478
Жук, Андрій, 14, 263, 272
Жуковський, Олександер, 217, 227, 232, 237, 425, 434, 455, 491

Забіла, П., 168, 209
Завадський, С., 352, 353
Загаров, 360
Задек, 434
Зайцев, П. І., 106, 150, 240
Залеський, 329
Залізняк, Михайло, 14, 236
Зарубін, 158
Зарудний, О., 99, 223
Затонський, Володимир, 189, 190, 213, 415
Зволянський, 240
Зеленевський, 248
Зіньківський, Василь В., 318, 321, 353
Золотарьов, 158
Зольф, 364, 365, 366, 763, 370, 371, 384
Зріні, 470
Зюдекум, д-р, 368, 376

Іваницький, Г., 106
Іванов, 226, 371
Іванов, генерал, 34, 112, 201
Іванов, С. В., сенатор, 70, 74, 75
Івашкевич, генерал, 199, 492
Ігнатович, В. В., 447
Ігнатович, Я. Я., 48
Ільїн, генерал, 113, 224
Іоан, епископ, 197
Іскрицький, Михайло, 159, 164, 172
Іщунівна, М. І., 48

Йоффе, 374, 375

Калашніков, 293
Каледін, генерал, 118, 136
Каліна, 478, 479
Капкан, полковник, 199, 217
Каплин, П., 294
Караджіч, Вук, 472
Карло, цісар, 122

Карпінський, О. М., 264, 273, 276
Карло IV, 464
Карльсен, 279
Карум, 91, 92
Кашинський, 467
Кащенко, М., 360
Квіцінський, генерал, 189
Керенський, А. Ф., 41, 98, 99, 100, 120, 124, 126, 128, 129, 144, 150, 151, 158, 160, 164
Кирей, генерал, 245
Кишневський, Д., 476
Кіріянко, 189
Кістяківський, Богдан, 78, 320
Кістяковський, Ігор О., 288, 318, 320, 329, 338, 342, 343, 353, 492
Кістяковський, Олександер, 259, 273, 274
Клепатський, П., 416
Клименко, П., 410, 416
Коанда, генерал, 214, 234
Клочурак, Степан, 449
Кобилянський, Л., д-р, 273
Ковалевський, Іван, 500
Ковалевський, Іполіт, 172, 176, 177, 178
Ковалевський, Микола, 46, 157, 174, 464
Ковенко, 215, 216, 217, 218, 220
Козій, 271, 276
Козленко, Г., капчоний дир. 22
Козловський, Всеволод, 271, 368, 373
Колокольцов, Василь, 318, 337, 353
Коломийченко, Ф., 94
Колчак, 473
Колюбакин, 41
Кониський, Олександер, 76, 459
Коновал, Д., 164, 168
Коновалець, Євген, 232, 351
Концеску, 299
Корвін, Матвій
Корнілов, генерал, 118, 131, 136, 137, 138, 141, 147, 151, 202
Королів, В. К., 83, 108
Королів, Ф., 14
Коростовець, Іван, 276
Корчинський, М. А., 106, 240
Корш, Федір, акад., 31
Косаренко-Косаревич, 276
Косач, М., 391
Косинин, 243
Костащук, О. В., 28, 29
Костенко, полковник, 201, 210
Костомаров, 193
Котляревський, А., професор, 42
Котляревський, Іван, 524
Котляревський, Н., професор, 32
Кох, Г., д-р, 524
Коцюбинська, В. 168
Коцюбинський, М. М., 168, 225
Коцюбинський, Юрко, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 240
Кошиць, 443, 456, 457, 463, 491
Кочубей, 256
Кравс, генерал, 465
Красковський, І. І., 60, 71, 72, 96, 97, 106, 119, 120, 121, 126, 128, 133, 135, 137, 138, 142, 143, 230, 240, 255, 264, 273, 400
Красицький, 66
Краснов, П., генерал, 292
Красноярський, єпископ, Никон, 51
Краус, фельдмаршал, 282
Крехотень, 19
Кржемінський-Ґрінбаум, 279
Кривецький, М. Є., 448, 449, 452, 453, 454
Кривцов, М., 277
Крижановський, Ф. І., 92, 94
Криленко, 194, 202
Крилов, 114
Кримський, А. Е., 78, 360
Крип'якевич, Іван, д-р, 416
Кропивницький, 457
Крупницький, Б., 523
Крушельницький, А., 442
Кршижановський, С., 398
Кулабухов, 113
Куліш, Пантелеймон, 63, 478
Кулябко-Корецький, 164
Куриленко, 172, 419, 448
Куровець, Іван, д-р, 133
Куцина, 509
Кучма, 48
Кюльман, 269

Лабенцький, 43
Лавров, С., 476
Лазаревський, О., 318
Ланін, 271
Лебедев, 293
Левитський, Микола, 234, 395, 396
Левицький, генерал, 144
Левицький, Д., 465
Левицький, Е., д-р, 380

Левицький, І., 56
Левицький, Кость, 244, 245
Левицький, Микола, 264
Левицький, Орест І., 33, 34, 39, 70, 360
Левінський, І., 54, 55
Ленін, 280, 289
Леонтєв, 99
Леонтович, Володимир М., 60, 89, 338, 365
Лизогуб, Андрій, 251, 332
Лизогуб, Дмитро, 251
Лизогуб, Ф. А., 211, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 268, 271, 272, 299, 302, 304, 306, 317, 318, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 338, 342, 346, 347, 348, 350, 353, 355, 365, 369
Линниченко, Платон К., 72, 96, 97, 119, 124, 288
Липинський, Вячеслав К., 257, 265, 271, 272, 304, 306, 308, 312, 313, 315, 316, 348, 365, 375, 380, 449, 460, 461, 462, 465, 524
Липківський, В., митрополит, 360
Лисенко, 457
Личко, Іван, публіцист, 21
Лівицький, А., 159, 180
Ліґін, губернатор, 67, 114
Лісняк, 277
Лозинський, Михайло, д-р, 13, 244, 446, 447
Лоський, К. В., 106, 240, 263, 264, 275, 465
Лотоцький, О. Г., 98, 105, 106, 114, 119, 138, 139, 140, 143, 144, 146, 149, 157, 181, 190, 191, 193, 195, 196, 197, 228, 230, 235, 240, 252, 254, 348, 350, 365
Лукавецький, 63, 64
Лукасевич, Є. К., д-р, 275, 371, 374, 378, 379, 380, 381, 382, 468, 504
Лукашевич, А. В., 394
Луначарська, С. А., 70, 71
Луначарський, Н. В., 61, 231
Лупул, Василь, 511
Луценко, І., доктор, 41
Луцкевич І., 35
Ляхоцький, Кузьма, 17
Любарський, Іван, 410, 415, 416
Любарський-Письменний, Й., 14
Любченко, 215
Любинський, Всеволод Ю., 318, 339, 353, 365
Любинський, М., 234, 243, 263, 395
Львов, Г., князь, 58, 96, 98, 99, 103, 105, 114, 150
Лянсінґ, 458
Лярді, 275, 380

Маєвський, 421
Мазепа, Іван, гетьман, 167, 246, 290, 435, 524
Мазепа, І. П., 503, 505
Мазуренко, Василь, 253, 292, 522
Макаренко, 468
Маклаков, міністер, 44
Маковей, 451
Макс, Баденський, принц, 367
Малахов, 171
Малиновський, А., 410, 416
Малицька, К., 57
Мануїльський, Дмитро, 284, 285, 286, 287, 288, 291, 292, 383
Мардареску, генерал, 496, 499, 500
Марґолін, А. Д., 211, 331, 397, 502, 503, 504
Марків, 512, 513
Марков, 166
Маркович, 488
Мартос, Борис, 157, 502, 504, 505, 512, 513, 514, 515
Масарик, 456
Маслов, М. В., 106, 240
Матушевський, Федір П., 31, 55, 60, 87, 94, 228, 332
Матюшенко, Б., д-р, 364
Маціевич, К. А., 252, 253, 321, 433, 481, 501, 502, 504, 505, 507, 509, 512, 514
Мельґунов, С., 31
Менґлі-Ґерей, 220
Мечер, 279
Микола II, 101, 168, 196, 285
Милорадович, Григорій, 167, 168
Мирний, І. І., 395
Мирошниченко, 243
Михайленко, 106, 215
Михайловіч, 488
Мишіч, 474
Мишковський, 288
Мілюков, П., 26, 30, 31, 67, 100, 101
Мірна, З. О., 48, 61
Мірчук, І., д-р, 254
Міхальський, 74
Міхновський, Микола, 18, 84, 253, 524
Моргуліс, З., 341

Модзалевський, Вадим Л., 164, 168, 211
Могилянський, Микола, 276
Мохаммед V, султан, 283
о. Мохнацький, 65
Мум, барон, 266, 267, 268, 217, 277, 278, 316, 334, 341
о. Мулик, 134
Муравйов, М., граф, 25
Мусін-Пушкін, граф, 197
Мухтар-Бей, Ахмед, 278

Набоков, В., 102
Назарієв, О. Ф., 12, 14, 15
Назарук, Осип, д-р, 444, 445
Натієв, генерал, 295, 334
Науменко, В. П., 77, 379, 401, 467
Незлобін, 91, 92
Неєдлі, професор, 457
Некрасов, Н., 31, 41, 150, 163, 164
Немировський, професор, 288
Неронович, 230
Нечипоренко, 473, 474, 475, 480, 485, 505, 510, 515
Никодим, єпископ, 441
Николай, Николаєвич, князь, 22, 68
Никон, єпископ, 47, 93
Нікіфоров, 302
Ніковський, Андрій, 60, 82, 84, 157, 230, 250, 253, 258, 349, 401
Ніковський, І., 31
Ністор, 511
Новак, 366
Носалевич, 457

Оберучев, К. М., с-р., 16, 17, 91, 108, 131, 148, 183, 189
Обнинський, В. П., 31, 39
Обрадович, Досітей, 472
Одинець, Гаврило, 172
Огієнко, І. І., 402, 408, 412, 414, 415, 416, 429, 431, 433, 435, 436, 437
Огієнкова, 437
Оглоблин, О., д-р, 523
Огородніков, генерал, 149, 166
Одінцов, генерал, 288
Окопенков, А., д-р, 464, 466, 490, 491
Оксіюк, 415
Окуневський, Т., д-р, 96, 458
Олексій, архиєпископ, 415
Оленич, 416
Олесницький, Євген, 16
Олесь, О., 462
Омелянович-Павленко, генерал, 199
Омельченко, Г., 294
Ордовський, 43, 48
Оренчук, В. Я., 264
Орловський, д-р, 223
Орляндо, 372
Осадчий, Тихон, 169, 172, 211
Осмоловський, 394
Остапенко, 432,433
Острозький, князь, 63
Охримович, В., д-р, 57

Павленко, Віктор, генерал, 189
Павловський, 271
Падалка, Л., 289
Палеолог, М., 67, 68
Палібін, генерал, 103, 113, 224
Палтов, О. О., 265, 266, 268, 365, 374, 375, 377, 379, 386
Панейко, Василь, д-р, 236
Паньківський, Кость, 53, 54, 55, 56
Параделов, 69
Плевако, Микола, 410, 416
Пелє, генерал, 466, 467
Петр, В., 416
Перетць, академік, 416
Петлюра, Симон В., 19, 20, 30, 31, 78, 91, 131, 157, 190, 191, 200, 201, 203, 204, 217, 218, 232, 235, 247, 333, 339, 340, 341, 342, 343, 389, 431, 432, 434, 444, 449, 465, 473, 475, 478, 479, 505, 509.
Петров, М. І., 360
Петрович, І., 9
Петрушевич, Є., д-р, 449, 507, 508
Підгірський, С., 398
о. Підляшецький, 74, 441
Поклевський-Козелло, 511
Полетика, В. І., 272, 365, 465
Полляк, 447
Полозов, 215
Полонська-Василенко, Н., д-р, 523
Полтавець-Остряниця, І. В., 247, 336
Полуботок, Павло, 167
Понятенко, Прокіп, 94, 277, 294
Попов, 480, 485
Порш, Ілля, 90
Порш, Микола, 82, 155, 157, 195, 204, 217, 238, 242, 465
Преширн, Франц, 489
Прийма, І., 54
Приймак, 427
Присовський, генерал, 232, 278

Притвіц, барон, 276
Прокопович, Вячеслав, 31, 32, 70, 157, 230, 235, 236, 321
Приходько, В., 240, 448
Прусевич, В., 417
Пуришкевич, В., 18
Пугач, Ісак, 223
Пчілка, Олена, 77, 391
П'ятаков, Л., 189, 190, 211

Раковський, Християн, 284, 285, 287, 288, 291, 292, 383, 504
Рапота, 69
Распутін, 79
Раттель, генерал, 118
Рафалович, 14
Рафес, М., 156, 158, 159, 160
Рейнбот, В. А., 365
Рейс, принц, 302
Река, М., 439, 440, 448, 459, 463
Ржевуський, 120
Рженецький, А. К., 245, 299, 325, 334, 352, 353, 355, 365
Рильський, 257
Ристіч, 474
Рихло, д-р, 364
Рогоза, А. Ф., генерал, 318, 339, 353, 365, 375
Родичев, Ф., 476, 477, 482, 483, 484
Розенберґ, 279
Романов, 353, 354
Романович-Ткаченкова, Наталія, 71, 80
Романчук, Юліян, 244
Рорбах, Павло, 280
Рудницький, С., 468
Русов, Юрко О., 416, 439, 440, 448, 459
Русова, Софія Ф., 17, 72, 409
Рутовський, 53
Рябовіл, М., 294

Савич, П. П., 165, 171, 187, 211
Савінков, 138
Савченко-Більський, М., 162
Садовський, М. К., 429, 443
Садовський, В., 94
Сазанов, міністер, 23, 31, 68, 77
Саліковський, О., 78, 180
Салтан, Олександер, 160
Свєнціцький, І., д-р, 54, 244
Свечін, генерал, 292
Свіцин, Адам, 288
Свічин, О., 169
Севрюк, Олександер, 157, 234, 264, 269, 310, 311, 313, 504, 505
Сейхер, 371
Сербиненко, А. М., 83, 341
Северцов-Одоєвський, 215
Синицький, М. С., 83
Сиротенко, 430
Ситін, генерал, 288
Сердюк, 240
Серлахіус, Г., 275
о. Сіцинський, Юхим, 415, 416, 417
Сірий, Ю., 462
Сіяк, д-р, 420
Скопцов, Д., 294
Скоропадський, Павло, гетьман, 131, 199, 202, 203, 204, 205, 245, 246, 247, 248
Скоропис-Йолтуховський, Олександер, 303, 309, 392, 492
Скоропис, О. Ф., 268, 362, 363, 364
Скрипник, М., 284
Скрипчинський, П. В., 129, 247
Славинський, М. А., 264, 273, 288, 292, 350, 365, 455, 465, 490, 512, 513, 514
Слівінський, 288, 335
Слуцький, Л. М., 162, 226, 227
Смаль-Стоцький, С., 360, 455, 491
Сміливий, Михайло, 510
Смолянінов, В., 476
Сокальський, 392
Сокира-Яхонтов, генерал, 312, 317
Сокович, Е., 275
Соколовська, Соня, 184, 213
Соколовський, Юрій, 318, 321
Соловій, Олександер, 169
Солуха, Кость, д-р, 416
Спалайкович, М., 476, 477
Спанокі, граф, 278, 282, 352
Стаднюк, 168
Старицька-Черняхівська, Людмила, 31, 47, 48, 78, 100, 157
Старух, Т., 54
Стасюк, М. М.
Стаховський, Микола, д-р, 180, 504
Стебницький, П. Я., 30, 290, 331, 349, 350, 365
Стелецький, генерал, 340
Степаненко, Аркадій, 157
Степаненко, О. Ф., 447
Степанківський, Володимир, 236, 382, 383

Степура, Г., 418, 419, 448
Стешенко, Іван, 157, 162
Стойкін, генерал, 240
Столимін, 23
Столяров, М., 410, 416
Стояновіч, Люба, 477, 478
Страдольський, Ф., 82, 91
Страдомський, М., 159
Стрипський, Г., д-р, 496, 497
Суворин, 457
Суковкін, М. А., 82, 91, 96, 108, 159, 274
Сулькевич, генерал, 300, 301, 302
Сумцов, М., 416
Супрун, 504, 505, 515
Сухомлин, генерал, 118
Сушицький, Т., 361, 504

Табу, генерал, 214, 277
Талейран, 459
о. Танчанівський, 74
Тарновський, Василь, 167
Таск, 91
Татіщев, граф, 300
Тевзайя, Віктор, 279
Темницький, В., 442, 462, 446, 465
Тимошенко, С. П., 329
Терещенко, 150, 164, 174, 175, 177, 178
Тимошенко, Л., 106
Тимошенко, С., 360
Тимченко, Євген, проф., 18, 467
о. Титов, Ф., 67, 113
Тишкевич, Михайло, граф, 383
Тіль, фон, 277
Ткаченко, Михайло, 28, 94, 157, 179, 216, 430, 432, 445
Ткачов, 279
Товстоліс, 271
Токаржевський, І. С., 272, 365, 461
Толстой, 490
Трепке, В., д-р, 501, 507
Трепов, Ф., генерал-губернатор, 33, 34, 67, 69, 74, 106, 113, 241
Трильовський, К., д-р, 13
Трохименко, 172
Троцький, М., 272
Тугарнов, 135

Удовиченко, О., 129, 435
Уляницький, Володимир, 60
Урусов, С. Д., князь, 59, 103
Усов, генерал, 113
Устимович, 250

Фасмер, Макс, д-р, 524
Федак, С., д-р, 54, 55, 56, 244, 492
Фердинанд, 278
Фердінанд, ексгерцоґ, 281
Феріґо, 505
Ферід-Бей, 278
Фещенко-Чопівський, Іван, проф., 18, 235, 252
Фінґер, 16, 17
Фішман, 279
Флейшман, майор, 269, 278
Флоринський, Т., 77
Форґач, Йоган, граф, 15, 265, 266, 278, 282, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 315, 316, 317, 479
Франко, Іван, 76, 113, 459, 476, 525
Франкфурт, С. Л., 83, 162
Франц-Фердінанд, ерцгерцоґ, 21
Фрумкін, 91
Фрідріх, генерал, 281
Фрік, д-р, 474, 492, 493, 494, 496
Фріман, 302
Фюрстемберґ, князь, 278

Ханенко, Михайло, 256, 278
Хведорів, М., 416
Хмельницький, 246
Холодний, П. І., 22, 249, 253
Ходорович, генерал, 40, 81, 89, 108
Хомадовський, 434
Христюк, Павло, 157, 181, 182, 207
Хруцький, О. Ф., 20, 331
Хотько, 271
Хуторний, 72

Цегельський, Лонгин, д-р, 9, 244, 264, 273, 446, 468
о. Цегельський, Михайло, 54, 55, 56, 244, 446
Цєпляк, єпископ, 104

Чайківський, М., 416, 439, 440, 488, 450, 459, 463
о. Чайківський, Т., 54
Чайківський, сотник, 501
Чайковський, Ю., 351
Чамов, 113
Чариков, 300, 302
Чарниш, І.
Чарторижський, 67, 71, 73, 112, 121, 329

Челноков, Михайло, 476
Челноков, Федір, 476
Черечукін, генерал, 279, 292
Черкасенко, 72
Чернін, граф, 234, 311
Чернов, В., 150, 194
Чернявський, 419
Черчіл, 523
Чеховський, Володимир М., 343, 361, 369, 397, 406, 419, 422, 430, 445
Чечель, Микола, 157
Чижевський, 433
Чижевський, Грицько, 433
Чикаленко, Є. Х., 30, 31, 91, 349, 350
Чикаленко, Петро, 181, 274
Чінґіс-Хан, 58
Чічерін, 289
Чоботаренко, К., 276
Чопівський, І., 501
Чорниш, Іван Г., 254
Чубинський, Михайло, 320, 331, 332, 354
Чубинський, Павло, 259, 320

Шадлун, М., 502, 504, 505
Шалит, 120
Шаповал, М., 215, 445
Шахматов, О., академік, 31, 32
Шахрай, 213
Швець, Ф., 349, 443, 468
Шебеко, 253
Шевченко, Тарас, 23, 76, 81, 89, 193, 318, 332, 339, 414, 415, 484
Шелухин, Сергій П., 235, 236, 284, 288, 289, 290, 293, 324, 331, 355
Шемет, Сергій, 236
Шептицький, Андрій, митрополит, 14, 28, 33, 34, 68, 104, 244, 303, 441
Шептицький, Атанасій, граф, 59
Шептицький, генерал, 199
Шеремицинський, Яків, 20
Шерстюк, 72
Шимоновський, 172
Шинкар, 201, 204
Широцький, К., 106
Шишманов, Іван Д., 272, 278, 279, 358, 362
Шликевич, А. П., 81
Шманкевич, 448
Шміт, Аксель, 280
Шраг, І. Л., 47, 90, 157, 164, 167, 168, 183, 197, 198, 211, 331, 332, 346, 347, 350
Шраг, Микола, 157, 194
Шрамченко, Л. Д., 210, 212
Штейнґель, Рудольф, барон, 59
Штейнґель, Ф. Р., барон, 30, 31, 40, 59, 60, 81, 82, 84, 162, 269, 270, 271, 272, 355, 356, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375, 376, 380, 383, 384, 385, 386, 387
Штрандтман, 478, 479, 481, 487, 488
Шульгин, В., 296
Шульгин, Олександер Я., 48, 94, 157, 180, 214, 216, 252, 264, 272, 273, 352, 492, 524
Шульгина-Іщук Н., 48, 54
Шульгина, Л. М., 48
Шульгин, 172
Шумський, 215
Шухевич, М., 57

о. **Щ**епанюк, 89
Щепкін, 99
Щербачев, генерал, 195
Щироцький, К., 416
Щитківський, І. І., 89
Щоголів, С., 77

Юркевич, Леонід, 14, 106
о. Юрик, С., 446
Юртик, 204

Яворський, Юліян, д-р, 22, 23, 141
Яковлів, А. І., 242, 243, 244, 264, 265,
Янковський, 68, 69, 71, 73, 113 304, 465
Яновська, Любов О., 31, 48, 61
Янушкевич, генерал, 389
Ярошевський, Б., 257

ЗМІСТ

Вступне слово 5

Частина перша

Передмова 9

I. Моя подорож закордон в липні 1914 р. Львів напередодні війни. Поворот з Швайцарії до Києва «довкола Европи». Війна і українство. «Найкраща нагода раз на все знищити так званий український рух». Погром українства у Києві й у Львові 11

II. Російське господарювання в Галичині. Граф Бобринський і його адміністрація. Антоній і Евлогій 24

III. Враження від галицького погрому в Києві. «ТУП» і його діяльність. Наші приятелі — росіяни. Вивезення митрополита Андрія Шептицького. Приїзд М. С. Грушевського до Києва і його арешт 28

IV. Російські поступовці і галицька руїна. Галицькі виселенці в Києві і допомога їм з боку київських українців. «Общество Юга России» 41

V. Заложники: «Українська тюрма в Києві». Смерть Костя Паньківського. Нові жертви «визволення» Галичини . . 53

VI. Тривога в Києві. Евакуація. «Комитетъ Юго-Западного фронта Всероссійскаго Союза Городовъ» і його українізація. Моя перша подорож до окупованої Галичини і її враження . . 57

VII. Другий період російської окупації Галичини й Буковини. Новий курс. Моя подорож вздовж галицько-буковинського фронту. Розвиток роботи «Союзу міст» 67

VIII. Приголомшене українське життя починає знову пускати свіжі парості. Напередодні великих подій 75

IX. Революція. Її відгуки в Києві. Нова влада в Києві . . . 80

X. Початки широкої організації українського руху. Центральна Рада. Приїзд М. С. Грушевського. Українство і російська «революційна демократія». Національний конґрес 84

XI. Моє призначення комісаром до Галичини й Буковини. Подорож до Тимчасового Правительства. Революційний Петроград 96

XII. Нова адміністрація для Галичини й Буковини. Мій приїзд до Чернівців. «Совѣты» й «комітети» 105

XIII. Тернопіль. Революційне військо і населення окупованого краю. Інтриґи проти мене в штабових сферах. Я звертаюсь за обороною до Керенського 118

XIV. Українізація армії. Наступ російських військ. Калуш і Галич. Погром російської армії і її відворот. Евакуація Чернівців. Афера Ґеровського 129

XV. Я покидаю Чернівці. Відгуки справи Ґеровського. Моя подорож до Петербурґа для звіту перед Тимчасовим Правительством 146

Частина друга

I. Центральна Рада. Моя участь у формуванні Генерального Секретаріяту. Мене закликають до Чернігова 155

II. Чернігів. Губерніяльна й повітова адміністрація. Ніженські враження. Примара голоду. Автономічний уряд і провінція 165

III. Морока з військом. Запасний полк і Український батальйон. Жовтневий переворот і його відгуки в Києві та Чернігові . 182

IV. Подорож до Могилева. Кінець Ставки. Свято проголошення УНР у Чернігові. Українізація війська та її фальшивий напрямок. Українське Вільне Козацтво 193

V. Анархія поширюється на Чернігівщину. Вибори Всеросійських Установчих Зборів. Під загрозою большевицької навали. Я покидаю Чернігів 206

VI. Сумна зустріч Нового Року. Большевицьке повстання і боротьба за Київ. Українська столиця під вогнем московсько-большевицьких гармат 213

VII. В Києві під большевиками. Ю. Коцюбинський 221

VIII. Залишення большевиками Києва. Вступ українського війська і поворот української влади 229

IX. Моя подорож до Львова весною 1918 р. Звістка про переворот у Києві 240

X. Київські настрої. Переговори про мій вступ до кабінету Ф. А. Лизогуба. Гетьманщина 248

Частина третя

I. Міністерство Закордонних Справ Української Держави. Українське дипломатичне представництво в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині 263

II. Українські дипломатичні представники в Фінляндії, Швайцарії, Польщі, Румунії, Швеції. Місії до Англії і Франції. Українські консульства закордоном. Дипломатичний корпус у Києві. 274

III. Закордонна політика Української Держави. Відносини до Центральних Держав. Переговори про мир з Совєтською Росією. Чому вони не дійшли до кінця 279

IV. Наші відносини з Доном. Кубанська справа. Питання про Басарабію. Крим. Холмщина. Поліське староство . . . 292

V. Справа анулювання таємного договору про поділ Галичини 310

VI. Кабінет Ф. А. Лизогуба. Його персональний склад і його праця. Внутрішня політика. Питання про «карні відділи». Українці «свідомі» й «несвідомі» 317

VII. Торговельно-економічні відносини з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Формування української армії. Земельна справа. Внутрішній курс. Справа з арештом Винниченка й Петлюри 333

VIII. Справа реорганізації кабінету міністрів і вступу до нього національних українських діячів 344

IX. Відкриття Державного Українського Університету в Києві. Заходи коло розвитку національної культури 356

X. Подорож до Німеччини. Українське посольство в Берліні. Офіціяльні знайомства і зустрічі. Німецька революція . . 362

XI. Через революційну Німеччину до Швайцарії. Берн. Тривожні вістки з України 377

XII. Я рішаю повертатись на Україну. Нова орієнтація берлінського посольства. Подорож на Україну. Між Рівним і Голобами. Повстанці. Поворот до Києва 383

XIII. Київ під Директорією 395

Частина четверта

I. З Києва до Кам'янця 405
II. Кам'янецький університет 412
III. Хотинське повстання і його відгуки 418
IV. Кам'янецька буча 429
V. Моя невдала спроба втекти. Виїзд до Галичини 434
VI. Станиславів 442
VII. Через Угорську Русь до Праги 449
VIII. Прага і Відень. Земляки закордоном 455
IX. Карлсбад літом 1919 року. Подорож до Югославії з доручення Українського Червоного Хреста. З Відня через Загреб до Белграду. Белград по війні 463
X. Українська місія в справах полонених у Белграді. Як ставились серби до українського питання. Інтриги денікінців . 473
XI. Клопоти з візою в Белграді. До Відня. Я їду до Румунії. В окупованому Будапешті. До Букарешту. Пригода в дорозі 487
XII. Букарешт. Румунсько-українські відносини. Наші полонені. Кам'янецькі гості 501
XIII. Ліквідація моєї місії в Букарешті й поворот до Відня . . 511
XIV. На вигнанні 519
Про Автора та його наукову творчість 523
Показник імен 529

«Мої спомини про недавнє-минуле» Дмитра Дорошенка вперше надруковані були у львівському видавництві «Червона Калина», в 1923 році. Вони тоді появилися були в чотирьох окремих брошурованих частинах. Тепер ми перевидаємо їх разом в одній книзі, без жадних змін, за вийнятком деякого пристосування до правопису нинішньої української літературної мови.

Авторські права на перевидання цих споминів ми набули від пані Наталі Дорошенко, дружини автора, покійного проф. Дмитра Дорошенка.

«За «Українське Видавництво»
інж. Петро Пашник

© 1969 by Ukrainischer Verlag, 8 München 80, Zeppelinstraße 67